Інститут історії України Національної академії наук України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Український інститут національної пам'яті

Програма досліджень сучасної історії і культури України імені Петра Яцика

Польський інститут в Києві

Сіверський інститут регіональних досліджень

Міжнародний фонд «Відродження»

Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.)

«Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)»

Київ–Чернігів
Сіверський центр післядипломної освіти
2017

УДК 94 (477)
Р 32

Р 32 **Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.):** Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тиліщак, Володимир Бойко – Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – 544 с.

Редакційна колегія:
Валерій Смолій (голова),
Владислав Верстюк,
Марк фон Гаґен,
Оля Гнатюк,
Руслан Пиріг

Упорядники:
Владислав Верстюк (відповідальний редактор),
Віталій Скальський,
Галина Басара-Тиліщак,
Володимир Бойко

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2017 року)

Видання здійснено за фінансової підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

Тексти статей подаються в авторській редакції

ISBN 978-617-7062-20-1

© Інститут історії України НАН України, 2017
© Сіверський інститут регіональних досліджень, 2017
© Автори статей, 2017

Зміст

Валерій Смолій Вступне слово 7

Владислав Верстюк Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми 11

Mark von Hagen The Imperial Turn, the Russian and Ukrainian Revolutions 31

Марек Корнат Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.) 70

Ярослав Калакура Ментальний вимір Української революції 1917–1921 рр. 83

Станіслав Кульчицький Чому в Україні перемогла радянська влада? 101

Руслан Пиріг Діяльність генерала Вільгельма Гренера в Україні (березень–жовтень 1918 року): сучасні історіографічні оцінки 111

Ірина Матяш Архівна україніка: доба Української революції 1917–1921 рр. 121

Ігор Соляр Спроби консолідації політичних сил Наддніпрянщини і Галичини (1920–1923 рр.) 138

Віталій Тельвак Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти 155

Галина Турченко Трансформація російського сепаратизму на Півдні України у 1917–1918 рр. 171

Тарас Вінцковський Українські губернські з'їзди на Півдні України у 1917 році: передумови, організація, результати 186

Олександр Добржанський Українська влада на Буковині восени 1918 р.: становлення, організаційні засади, прагнення до єдності з рештою українських земель 195

Володимир Бойко Відображення регіональної історії Української революції в «Детройтських зошитах» Романа Бжеського 208

Ганна Капустян За землю, за волю (Холодноярівська епопея) 218

Jan Jacek Bruski Polsko-ukraiński sojusz 1920 r.: realna szansa czy złudzenie? (parę uwag o kontekście międzynarodowym) .. 224

Геннадій Корольов Українські національні проекти та східноєвропейські «держави-нації» 1917–1923 рр. у новітній історіографії: основи компаративного аналізу 236

Віталій Лозовий Соціокультурні чинники революційних та державотворчих процесів в Україні (1917–1921 рр.) 251

Бьоррис Куцмані «Перехресна історія» закону про національно-персональну автономію УНР: перетікання ідеї від австро-марксистів через єврейський Бунд до революційної України 263

Анатоль Трафімчык Першая спроба суверэнітэту Беларусі у кантэксце палітыкі краін-суседзяў (1918) 270

Wiktor Węglewicz Pobyt internowanych oddziałów Armii URL w obozie w Wadowicach (1920–1921 r.) 282

Вадим Машталір Історичний шлях Українського державного військового музею (1917–1920 роки) 294

Олександра Кудлай Персональний склад Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки доби Центральної Ради 301

Геннадій Єфіменко Державний статус радянської України у планах та практиці комуністичного будівництва: основні етапи (1917–1921) 315

Роман Тимченко Гетьманський переворот у квітні 1918 р.: здобутки і проблеми студій 322

Олександр Завальнюк Питання матеріальної підтримки, допомоги і соціального захисту громадян у діяльності урядів УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр.) 341

Оля Гнатюк За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р. 352

Василь Яблонський Особливості сприйняття та спадкоємності УНР в сучасній Україні 372

Ігор Срібняк Табір інтернованих військ УНР у Щипіорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва 384

Олексій Лупандін Зовнішня політика гетьманату П. Скоропадського і більшовицька Росія: спроба побудови рівноправних відносин 400

Ольга Скороход Від'їзд Романових з Києва у березні 1917 року як індикатор суспільно-політичних змін 418

Володимир Устименко Українська революція: шлях національних груп до персональної автономії 433

Валентина Піскун Егодокументування та концептуалізація Української революції політичними емігрантами (перша половина XX ст.) 450

Михайло Ковальчук Військове будівництво Центральної Ради й організація оборони УНР від більшовицької агресії наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. 464

Олена Любовець Державні моделі А. Денікіна та П. Врангеля як військово-політична альтернатива розвитку «Півдня Росії» 479

Володимир Великочий Новітня національна історіографія ЗУНР як складова історіографії Української революції 1917–1923 рр.: здобутки і перспективи 496

Галина Басара-Тиліщак Від провінційної глибинки до революційного центру: політичні та соціокультурні аспекти розгортання Української революції в повітових містах 513

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні колеги!

Насамперед дозвольте від імені Президії Національної академії наук України привітати учасників Міжнародної наукової конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)», яка, без перебільшення, зібрала у цій історичній залі Шевченкового університету цвіт українського і зарубіжного загалу дослідників революційної доби.

Зрозуміло, що всі ювілейні дати позначені певним символізмом і умовністю. Проте відзначення 100-ліття Української революції – видатного суспільного явища у новітній вітчизняній історії ХХ століття, має виразні особливості. По-перше, заходам з відзначення цих подій низкою найвищих розпорядчих актів надано особливої державної ваги і суспільного значення. 2017 рік оголошено роком Української революції. По-друге, передбачені заходи не носять, як раніше, одномоментного характеру, а розраховані на тривалу перспективу, а відтак - й на більш потужний інформаційний вплив. По-третє, є підстави сподіватися на поглиблення наукових досліджень проблеми, урізноманітнення тематичного спектру, появи нових напрямків вивчення цієї складної доби буття українського народу. І нарешті, немає сумнівів, що Кремль використає століття «Великой российской революции 1917 года» у власних пропагандистських цілях. І це вимагатиме адекватної реакції українських науковців, засобів масової інформації, громадськості.

За роки незалежності України проведена велетенська робота з історичної реконструкції революційних подій 1917–1921 рр., втілення державотворчих проектів, персоніфікації тогочасного історичного процесу. Видані десятки томів документів, сотні публікацій мемуарів, творча спадщина визначних діячів, величезний масив дослідницьких праць – монографій, дисертацій, статей, матеріалів наукових конференцій тощо.

Головним їх здобутком стало майже повне звільнення української історіографії від ідеологічних нашарувань, кліше і міфів радянських часів, зокрема глобальної лжепарадигми «Великого жовтня і громадянської війни».

У той же час дістав переконливе обґрунтування феномен Української революції як історичного явища, котре, розвинувшись у надрах російської

Лютневої революції, набуло самодостатніх рис, реалізувало власну політичну програму і після жовтневого перевороту перетворилося в антипода російської революції, яка за експресивним, але точним висловом Михайла Грушевського «потягнула нас через кров, через руїну, через огонь»[1].

За ці роки проведено комплексний аналіз причин незавершеності національних державотворчих проектів, невдач визвольної боротьби загалом. Адже вони обумовлені не лише зовнішніми геополітичними чинниками, небажанням держав-переможниць у Світовій війні бачити Україну самостійною, але й проблемами внутрішнього характеру, які В. Винниченко назвав «недорослістю нації». Це недостатня консолідація суспільних верств, неконсенсусність політичної еліти, неподоланність соціалістичних та федералістських ілюзій, недооцінка ролі збройних сил, кволість мобілізаційних зусиль урядів та прорахунки у виборі стратегічних союзників.

Видане нещодавно нашим інститутом синтетичне академічне видання «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» у двох томах підтверджує думку визначного українського мислителя Івана Лисяка-Рудницького, що Українська революція «не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю»[2].

Важливим і позитивним фактором виступає зміна поколінь дослідників історії України, і зокрема, подій революційної доби. Над новою генерацією істориків вже не тяжіє стара історіографічна традиція поділу на прихильників «уенерівських» і «гетьманських» візій Української революції, пошуку призвідців її невдач. Йде процес становлення когорти молодих, креативних науковців, мобільних у добуванні джерельної інформації, здатних критично оцінювати концептуальні позиції не тільки віддалених попередників, але й власних учителів. Це створює обнадійливі перспективи подальшого дослідження проблематики Української революції початку ХХ століття.

Дозвольте з цього приводу висловити деякі міркування. Адже в історіографічному плані тематика Української революції далеко не вичерпана, залишається важливим напрямом досліджень модерної вітчизняної історії, окремі аспекти якої виразно актуалізуються у сучасній складній для України суспільно- і геополітичній ситуації.

---

[1] В огні й бурі // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ». – 2007. – Т. 4. Кн. 1. – С. 111.

[2] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гаврилишків, Я. Грицака. – Київ: Основи, 1994. – С. 50.

Насамперед має йтися про нові теоретичні, методологічні підходи до висвітлення цієї актуальної, складної і не до кінця деміфологізованої теми. Стало очевидним, що жорстка прив'язка подій революційної доби в Україні тільки до тогочасного російського контексту є не просто малопродуктивною, а фактичною консервацією старих бачень українського революційного процесу. Спроби розглядати його виокремлено, в автаркічному ключі також неприйнятні.

Останніми роками вітчизняна історіографія виявляє стійку тенденцію розгляду Української революції в контексті європейської історії, наслідків Першої світової війни, державної недолі України в планах повоєнного переустрою Європи. Поза сумнівом, це актуальний і перспективний напрям дослідження.

Адже не тільки українці, а й інші, так звані «бездержавні» народи виборювали право на власний самостійний статус у ході розпаду Російської, Німецької, Австро-Угорської, Оттоманської імперій. На карті Європи появилися нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина. Чи Ірландія, якій вдалося виокремитися з Британської корони. На жаль, Україні не пощастило відстояти свою незалежність і вберегти українські етнічні землі від розшматування.

Очевидно, ці процеси, інспіровані Великою війною, мали як свою специфіку, так і загальні закономірності, спільні типологічні риси. І їх вивчення дозволить більш рельєфно побачити комплекс взаємопереплетених подій, збіг обставин, нереалізовані можливості, роздвоєність українського чинника як суб'єкта міжнародного права. Все це в кінцевому підсумку не дозволило українцям утвердити власну державність.

Наступне міркування стосується проблем, від яких залежить подальший успішний розвиток досліджень з історії Української революції. Йдеться про джерельну базу теми. Вітчизняна архівно-документна інформація вищого інституційного рівня з історії державних утворень часів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії виявлена і актуалізована у масштабних археографічних проектах. Саме на цій базі підготовлена низка фундаментальних праць з історії Української революції 1917–1921 років. Однак слід визнати, що евристичний потенціал архівного сегменту джерел в основному вичерпаний, насамперед це стосується центральних архівосховищ.

Раніше наші тематичні дослідження значною мірою спиралися на потужну джерельну базу російських федеральних архівів, зокрема Державного архіву Російської Федерації і Російського державного архіву соціально-політичної історії. Є окремі аспекти революції, зокрема, вій-

ськові, які вивчати без інформації російських архівів майже неможливо. Цілком очевидно, що найближчим часом доступ до цих історичних джерел буде ускладненим.

Як позитивне явище слід відзначити освоєння нашими науковцями польського історико-джерельного середовища джерел, важливого для висвітлення історії як ЗУНР, так й УНР, складних українсько-польських відносин тієї доби. Існує величезний масив німецькомовних історичних джерел, який лише частково введений у науковий обіг українськими вченими. Оволодіння їхньою інформацією істотно стримується мовним і фінансовим бар'єрами. Молода генерація істориків в основному англомовна, а джерела з історії УНР, ЗУНР, Гетьманату зосереджені в архівосховищах Німеччини, Австрії, Угорщини. Очевидно, слід активізувати наукову кооперацію з ученими, дослідницькими установами, фондами цих країн.

Склалося так, що сучасна історія Української революції має дещо києвоцентричний ухил. З одного боку, це природно – у Києві відбувалися головні події, зосереджувалися проводи політичних партій і організацій, уряди, міністерства і відомства, тут формувалася державна політика.

А з іншого - сучасна вітчизняна джерельна база дозволяє переносити центр наукових досліджень на регіональні, соціальні, етнонаціональні аспекти революційних подій, повсякденне життя і побут провінції, деградацію органів місцевої влади, розгул отаманщини тощо. Йдеться не тільки про документи обласних архівів, а й інформаційний потенціал тогочасної місцевої преси.

Слід подбати про урізноманітнення репрезентації результатів дослідження історії Української революції. Адже наші усталені форми – монографії, наукові статті, матеріали конференцій – розраховані в основному на фахову аудиторію. Багаторічні і плідні напрацювання істориків мають всі підстави матеріалізуватися у форматі новітніх хронік революційних подій чи ґрунтовного тематичного енциклопедичного довідника, серійних матеріалів у ЗМІ, включаючи й електронні.

Шановні колеги! Насамкінець дозвольте побажати учасникам конференції плідної роботи, а також від імені оргкомітету запевнити, що матеріали цього важливого наукового форуму будуть обов'язково опубліковані і стануть гідним внеском в історіографію Української революції початку XX століття.

Валерій Смолій,
Інститут історії України НАН України

Владислав Верстюк,
Інститут історії України НАН України

Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми

Столітній ювілей яскраво висвітлив історичне значення Української революції, її роль у творенні держави та нації, наголосив на уроках, які необхідно засвоїти. Про це говорилося у спеціальному указі Президента України, його виступі 17 березня в Національному історичному музеї, про це ж йшлося на урочистому засіданні Верховної Ради того ж 17 березня. Для дослідників, які професійно займаються вивченням революційної доби, столітня дата – це добра нагода підвести проміжні підсумки власної роботи, обговорити проблеми, які ще не знайшли остаточного вирішення, чітко визначити здобуті результати, а разом з тим подумати над ймовірними дослідницькими перспективами. За останні чверть століття українськими істориками проведена велика і копітка робота по відновленню історії Української революції, створенню її оригінальної концепції, звільненню її з під нашарувань, міфів Великої жовтневої соціалістичної революції. Сьогодні це твердження здається доконаним і навіть тривіальним фактом, який не викликає особливих заперечень і дискусій, проте, щоб це сталося, довелося пройти складний шлях, який вимагав від істориків насамперед світоглядних змін, пошуку принципово інших від комуністичних дослідницьких парадигм, нагромадження величезного нового наративного матеріалу, джерелознавчих та археографічних здобутків. В цій статті робиться спроба бодай спрощено, телеграфним методом означити цей процес. Одразу ж автор просить вибачення за можливі прояви суб'єктивізму, бо це одночасно і його розділене на дві частини життя, перша з яких пройшла в тоталітарному минулому, яке не толерувало власного бачення історичного процесу, не дозволяло відхилятися від лінії партії та класового підходу, а друга – значно складніша, проте і оптимістичніша, відкрита до світової науки, сповнена творчої наснаги, здорової конкуренції та рефлексій, інтелектуально насичена, сподіваюсь, продуктивна і результативна.

Почну з далека. За кілька місяців до перебудови восени 1984 р. у видавництві АН УРСР «Наукова думка» побачив світ шостий том десятитомної «Истории Украинской ССР», присвячений подіям 1917–1920 рр. Він мав промовистий підзаголовок «Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине». Це було останнє за радянських часів узагальнююче видання в УРСР, присвячене революції. Воно увібрало в себе всі досягнення радянської історіографії і на кілька років стало еталоном, по якому історики як по компасу звіряли напрямки своїх досліджень, а посиланнями на яке підкріплювали правильність своїх думок. Характер книги добре передає заключний абзац передмови, в якому йдеться про завдання, які вирішував авторський колектив. Вони полягали в тому, щоб «глубоко проанализировать действие на Украине общих закономерностей социалистической революции, показать, что установление Советской власти явилось закономерным результатом исторически обусловленного социально-экономического и политического развития Украины; широко осветить самоотверженную борьбу трудящихся республики под руководством Коммунистической партии за установление и упрочение Советской власти; полнее раскрыть всестороннюю помощь великого русского и других братских народов в борьбе против внутренней контрреволюции и иностранной интервенции; аргументировано разоблачить измышления буржуазных фальсификаторов истории Великого Октября и борьбы в защиту его завоеваний, которые пытаются дезориентировать народы, борющиеся за свое освобождение, и скрыть преступления международного империализма против трудящихся страны советов»[1]. Відповідно до завдань була сформована структура книжки, в 17 розділах розгорталась епічна картина класової боротьби, якою керувала більшовицька партія. Під проводом Леніна вона встигала всюди, в 1917 р. керувала масовим робітничим і селянським рухом, революціонізувала солдатські маси, більшовизувала ради і профспілки, кинула виклик Тимчасовому уряду, виступила проти корніловщини, реалізувала ленінський план переходу до соціалістичної революції, взяла курс на збройне повстання, захопила владу у Петрограді, а також боролась проти українського буржуазного націоналізму за інтернаціональну єдність трудящих. Події в Україні неймовірно тісно наближені до процесів у столицях колишньої імперії, вони їх фактично повторюють. Відповідно у книзі практично нема національних особливостей революції, національні процеси лише позначені в кількох ліхтариках і в такий спосіб, що буржуазні націоналісти

[1] История Украинской ССР в 10 томах. – К., 1984. – Т. 6. – С. 10.

плутаються в ногах у трудящих мас, постійно їх зраджують, при нагоді або служать окупантам, або самі запроваджують терористичні режими. Трудящі наполегливо з ними борються. Результатом цієї боротьби стає крах націоналізму, створення української радянської держави, соціалістичне будівництво, війна проти німецько-австрійських окупантів, розгром іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції, а в кінцевому результаті створення військово-політичного союзу радянських республік та переможне завершення громадянської війни. Характерною особливістю видання є авторське знеособлення текстів. Попередньо тексти готували окремі автори, проте відрізнити один параграф від іншого за авторським письмом неможливо, тексти обговорювалися і правилися колективно. В передмові так і зазначалось, що том підготовлений авторським колективом у складі. Іншою особливістю є мантри з безупинним цитуванням праць Леніна та партійних більшовицьких документів. Сьогодні ця книга сприймається не як дослідження, а як комуністичний витвір класової пам'яті.

Весною 1985 р. в Радянському Союзі розпочалася перебудова, метою якої було виведення країни з застою, вона мала охопити всі сфери життя і не могла не зачепити історичну науку. Проте зрушення тут відбувалися дуже повільно і несистемно. Історія використовувалась швидше публіцистами та літераторами як ресурс, який мав визначити ті явища і проблеми, які начебто гальмували поступ соціалізму і мали допомагати повернути йому (соціалізмові) «людське обличчя». Насамперед це були репресії 30-х років. Спочатку на історичне полотно почали повертатися репресовані сталінським режимом «старі більшовики», соратники Леніна.

1987 р. у СРСР гучно святкувалось 70-ліття революції. На спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР велику доповідь «Октябрь и перестройка: революция продолжается» зробив М. Горбачов, який говорив про. Соціалізм як реальну альтернативу капіталізму, а також хвалив Сталіна за розгром троцькізму, що викликало аплодисменти залу[2]. Чим могли відповісти історики на такі меседжи влади?

[2] «…руководящее ядро партии, которое возглавлял И.В. Сталин, отстояло ленинизм в идейной борьбе, сформулировало стратегию и тактику на начальном этапе социалистического строительства, получило одобрение политического курса со стороны большинства членов партии и трудящихся. Важную роль в идейном разгроме троцкизма сыграли Н. И. Бухарин, Ф. Э. Дзержинский, С. М. Киров, Г. К. Орджоникидзе, Я. Э. Рудзутак и другие. (Аплодисменты)».

Директор Інституту історії АН УРСР акад. Ю. Кондуфор 1988 р. опублікував статтю «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», в якій констатував ряд негативних проблем в історичній науці і накреслив шляхи їх подолання. Один з них, очевидно магістральний, полягав у підготовці багатотомної «Історії класів і соціальних верст Української РСР». Робітничому класу відводилося три томи, селянству – два і два – інтелігенції. Автор інформував, що робота над семитомником мала сприяти «засвоєнню вчення основоположників марксизму-ленінізму про безкласове соціалістичне суспільство»[3] Тобто, старий спосіб думання, а відповідно і написання зберігався. В цій же статті автор говорить, що 1987 р. вийшли у світ праці, створені співробітниками інституту в умовах перебудови. «Слід сказати, що в окремих з них, і насамперед у дослідженнях, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, відчувається свіжий подих часу, що поступово охоплює історичну науку»[4]. Які ж це були праці?

В Україні до ювілею вийшло кілька помітних історичних праць. «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник» (К., 1987), «Великий Жовтень і Україна» (К.,1987), «Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Триумфальное шествие Советской власти на Украине.» (К., 1987). Їх автори рухались давно прокладеним шляхом згаданого вище 6 тому «Истории Украинской ССР». У схвальній рецензії на видання «Триумфального шествия...» відомий тоді історик партії Б.Корольов відзначив, що актуальність дослідження «посилюється ще й тим, що буремні події тих місяців на Україні найбільш старанно перекручуються в численних працях зарубіжних буржуазних істориків»[5]. Рецензія вийшла в «Українському історичному журналі» 1989 р. Гортаючи річний комплект журналу за 1989 р., відчуваєш як складно було фаховим історикам щось змінювати у своєму письмі, не змінюючи парадигму дослідження, залишаючись вірними марксистсько-ленінській теорії. Швидше за все це було схоже на імітацію «свіжого подиху» на інкрустацію старих схем і текстів фактами національного дискурсу, ніж на якісні зміни. Як на приклад пошлюся на статтю А. Гриценко «Корінні проблеми історії

[3] Кондуфор Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 9.

[4] Там само. – С. 7.

[5] Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 153.

Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917–1920 рр.)». Це класичний зразок радянської схеми висвітлення революції. Однак тут згадується про створення Української Центральної Ради і дається несміливе застереження «проти намагань деяких авторів характеризувати її [УЦР] з самого виникнення як орган влади української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Інша справа подальший шлях Центральної Ради, який привів її у листопаді-грудні 1917 р. до збройної боротьби проти влади рад...»[6]. Наприкінці того ж року журнал опублікував статтю «Великий Жовтень і доля інтелігенції» Ю. Кондуфора. Національні сюжети теми автор подав дуже стисло і доволі однозначно: «В період найрізкішого зіткнення протиборствуючих сил, коли народ встановлював свою Радянську владу, Центральна Рада, Директорія, партії та їхні лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу»[7].

Наступного року «УІЖ» опублікував статтю «До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.», автором якої був Ю. Гамрецький. Виходячи з назви статті, можна було сподіватися, що в ній буде спроба хоча б побіжно, штрих-пунктирно відтворити розвиток національно-визвольного руху. Та цього не сталося. Фактично автор продовжив давню схоластичну суперечку, яку вів відділ історії Жовтневої революції зі співробітниками інституту історії партії довкола факту вступу київських більшовиків до Центральної Ради. Якщо провідний історик партії П. Варгатюк засуджував цей, на його думку, помилковий крок, то Ю.Гамрецький вважав його виправданим, спрямованим на «рішуче викриття великодержавної урядової політики та буржуазних націоналістів, а також сприяння інтернаціональному згуртуванню трудящих». Завершальне речення статті закликає до правдивого відтворення минулого, що «дасть можливість глибше розкрити успіхи і труднощі боротьби за владу Рад на Україні»[8]. Кондуфор і Гамрецький на той час були чільними істориками революційної те-

[6] Гриценко А. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С.74.

[7] Кондуфор. Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції.// Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 9.

[8] Гамрецький. Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.// Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 72.

матики[9]. Якщо відслідковувати стан історіографії лише за їх текстами, то приходиш до однозначного висновку, що дослідницька парадигма соціалістичної революції залишалась єдиною і незламною. Проте це так і не так.

Перебудова показала, наскільки радянський історичний дискурс був відірваним від реального життя і змусила, коли не всіх, то значну частину істориків переосмислювати здобуте і шукати нові теми і способи їх вивчення. Саме 1989–1990 роки запам'ятались як час початку змін. То були ключові роки перебудови, вона змінила свій вектор, зазвучали гасла демократії, відбулося позбавлення компартії права на монополію влади, художня література, публіцистика і багато інших факторів на очах міняли суспільну свідомість, а разом з нею почалися поступові зміни в історіографічному процесі.

Ще весною 1988 р. Радою молодих учених інституту історії було ініційовано створення молодіжного історичного дискусійного центру. Дискусія на тему «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» відбулася в інституті історії напередодні Нового 1989 р. Вона була більше запальною, ніж змістовною, молодь намагалась внести якісь оціночні зміни, але їй явно бракувало нових знань і підходів, а старше покоління дотримувалося усталених поглядів. В пам'яті залишили слід громадсько-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки», які відбулися в Чернівцях влітку 1989 р. На пленарному засіданні автору цієї статті довелося робити доповідь «Нові підходи до вивчення

[9] До цих двох людей я маю особливе ставлення. Обидва відіграли в моєму житті помітну роль. Юрій Юрійович був моїм викладачем і деканом на історичному факультеті, згодом директором інституту і формальним завідувачем відділу після смерті М. І. Супруненка. З Юрієм Марковичем довелося працювати в одному відділі практично 17 років. Він був інтелектуальним стимулятором колективу відділу. В аспірантські роки, читаючи його праці, я дивувався вмінню формулювати думку, вибудовувати наративний матеріал, добувати нову інформацію. У Юрія Марковича треба було вчитись налагоджувати людські контакти. Парадоксально, в нього були вороги, недоброзичливці, в результаті затвердження докторської дисертації він чекав сім років. Кондуфору і Гамрецькому я завдячую швидким захистом докторської дисертації. Вони всіляко підтримували мене в перебудовчі роки в пошуках нового, але самі зупинилися на певному рубежі. Обидва залишили науку і пішли з інституту не в похилому віці. Чомусь мені здається, що це була свідома, осмислена позиція, яка була пов'язана з їх радянською ідентичністю. Саме ідентичність, а не брак знання не дозволили переступити через те, на що було витрачено кілька десятків років, а може й усе життя. В одній з статей часів перебудови Ю. Ю. Кондуфор зробив зізнання: «Скажу відверто: все, що ми писали, досліджували, йшло від чистого серця, від душі. Ми щиро вважали, що писати слід так, а не інакше. Все диктувалося свідомістю того часу. І нині ми з болем це усвідомлюємо. Ми, історики, виявилися нездатними вчасно попередити партію про певні негативні процеси, які відбувалися в суспільстві...» // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 5.

історії України», а згодом керувати секцією «Історія СРСР з 1917 р. до наших днів». Таке цікаве поєднання, яке промовисто демонструє прикмети перехідного часу. Як одну з таких прикмет варто згадати республіканську «Програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР»[10]. Це був останній проект спроби модернізації історичної науки, який вийшов з стін ЦК КПУ, головну частину його складав перелік випуску видань на майбутнє десятиріччя, в якому механічно було поєднано «лошака і їжака». Якщо дореволюційний період був представлений великою кількістю джерел: козацьких літописів, хронік, мемуарів, актових матеріалів, то у радянському періоді, який хронологічно починався з 1917 р., домінувала історико-партійна література, яку просовував насамперед Інститут історії партії. Зокрема, «Нариси історії Комуністичної партії України» В 2-х т. «Нариси історії КПЗУ», «В. І. Ленін і Компартія України в період громадянської війни (1918–1920)», «Більшовицькі організації України: організаційно-партійна діяльність (лютий 1917 – липень 1918 р.)», «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України». Інститут історії АН УРСР в свою чергу пропонував: «З'їзди рад України (1917–1937)», Збірники документів про XII, XIII, XIV радянські армії у громадянській війні на Україні, «Трагедія і подвиг трудового народу: громадянська війна та іноземна інтервенція 1918–1920 рр. на Україні», популярний нарис «Історія Української РСР» і кілька інших видань, серед яких значилося і таке: «Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні». Дуже швидко про виконання програми забули, бо переломний час вніс суттєві корективи в розвиток історичної науки.

Одним з нових струмочків в історіографії, який виник 1988 р. на потребу моменту, стало видання молоддю інституту під патронатом заступника директора І. Хворостяного (згодом С. Кульчицького) серії препринтів, невеликих брошур з інноваційною тематикою, яка на той час ще не потрапляла на сторінки «УІЖ», а згодом трансформувалася в серію «Історичні зошити». Ці невеличкі брошурки мали публічний успіх. Їх не лише перечитували, але й передруковували в газетах, журналах, бо читацька аудиторія відчувала справжній дефіцит на оновлену історію України. В першому з цих препринтів був надрукований матеріал «Центральна Рада: сторінки історії», авторами якого були тоді молоді кандидати історичних наук Д. Яневський (О. Павловський) та В. Устименко. Фактично це була перша спроба відтворити хоч і стисло, але загальну картину діяльності УЦР від її появи і до проголошен-

[10] Український історичний журнал. –1990. – № 11–12.

ня самостійності УНР. В цій праці історія Центральної Ради не виглядала маргінальним фрагментом на фоні більшовицької візії революції, а була самостійним предметом дослідження. Автори розповідали як після свого створення Центральна Рада набирала сили і формувала програму дій, провела Всеукраїнський національний конгрес, розгорнула перемовини з Тимчасовим урядом з приводу автономії України, проголосила свої Універсали. Однак не можна було назвати цю статтю вдалою, за нею тягнувся шлейф старих уявлень, характеристик та оцінок. Зокрема УЦР зображувалася як буржуазна організація, антинародна суть якої «виявилась під час боротьби за встановлення Радянської влади в республіці»[11]. Не певен, що видання принесло авторам велике задоволення. Пройшов рік, і Д. Яневський вирішив повернутись до теми Центральної Ради. Він підготував новий препринт, який вийшов на початку 1990. Це була не лише об'ємніша, а значно якісніша розвідка, текст був звільнений від кліше радянської історіографії, в ньому не звучали звинувачення УЦР в буржуазності та антинародності. Текст починався так: «Центральна Рада… На цю назву натрапляємо в монографіях і статтях, археографічних виданнях та мемуарах, в яких йдеться про розвиток революційного процесу на Україні у 1917 р. Що це за організація? Як і коли вона виникла? Виразником чиїх класових, соціальних, політичних інтересів виступала? Які її роль та місце в революційних подіях на Україні? На ці, як і чимало інших запитань, навіть фахівці-історики відповісти вичерпно сьогодні, на жаль, ще не можуть»[12]. А далі автор, використовуючи наявні і не дуже численні на той час джерела, дав загалом об'єктивний портрет УЦР. Один з препринтів К. Гломозда і Д. Яневський (О. Павловський) присвятили українській національній символіці, В. Верстюк розкрив історію першого союзу махновців з радянською владою[13].

Розпад Радянського Союзу, проголошення незалежності України супроводжувалися серйозними трансформаційними змінами в суспільній свідомості. В тих умовах питання культурної, особливо мовної та історичної політики, набули першочергової значущості, а ідеологія та реалії незалежності мали стати об'єктом не лише політологічних вимірів, але

[11] До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 рр. Препринт №1. – К., 1988. – С.8.

[12] Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990. – С.3.

[13] Гломозда К. Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. – К.,1989; Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно. З історії першого союзу махновців з радянською владою. – К., 1990.

й предметом активного формування з боку представників гуманітарних наук, письменників, журналістів та широкого кола інтелектуалів країни. В розбудженому і розкутому суспільстві відчувався справжній голод на історичні праці, особливої актуальності набула альтернативна радянській історія ХХ ст., в тому числі і подій 1917–1921 рр., наприкінці 1991 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла монографія «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)». Книга суттєво підважувала радянську парадигму висвітлення громадянської війни. Махновщина не розглядалась як негативне контрреволюційне явище, а головним чином як масовий збройний протест проти більшовицької політики «воєнного комунізму». Одночасно розвінчувалося твердження, що ця політика була вимушеною громадянською війною, яку розв'язали сили контрреволюції. Навпаки доводилося, що громадянську війну розв'язали самі більшовики у відповідності до ленінської теорії соціалістичної революції, а «воєнний комунізм» був безпосередньою спробою переходу до комуністичного ладу[14].

Молода державність потребувала історичної легітимації. Курс історії України почав викладатися не лише у середній школі, але й у вищій, а історія партії фактично перестала існувати. Суспільне замовлення підштовхувало гуманітаріїв до опанування нової тематики. Період революції у бездержавній історії України був невеличким острівцем, який можна було вдало використати для цієї мети. 1990 р. видавництво товариства «Знання» випустило брошуру О. Романчука «Ультиматум», в якій йшлося про механізм розв'язування Раднаркомом війни проти УНР наприкінці 1917 р. Теж видавництво наступного року видало підбірку публіцистичних праць М. Грушевського, написаних переважно 1917 р. З проголошенням незалежності кольорова гама подій 1917–1921 рр. поступово почала втрачати суцільний червоний колір, спочатку розбавляючи, а трохи пізніше замінюючи його синьо-жовтими тонами. Сказати, що процес націоналізації історії в царині революційної проблематики в першій половині 90-х років був складним, це нічого не сказати. Ще вчора в центрі революційного історіописання стояла більшовицька партія з гаслами диктатури пролетаріату, його союзу з трудящим селянством, а сьогодні комуністи втратили монополію на владу і голосували за державний суверенітет України. Тож підважено пролетарський інтернаціоналізм, а націоналізм втратив ознаку одіозності. Відмова від старої і перехід до нової дослідницької парадигми породжувала масу проблем. Всі розуміли, що писати

[14] Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991.

так як вчора уже не можна, але ніхто не знав, як треба писати. Демонтаж парадигми Жовтневої революції на Україні гальмувався нерозробленістю національної концепції революції, її структури, тематики окремих хронологічних блоків, історикам бракувало знання фактичного матеріалу, понятійного апарату та методології. Характерною особливістю текстів початку 90-х років як і кінця 80-х було механічне поєднання старого і нового. Завчений до автоматизму понятійний апарат, відпрацьовані схеми опису минулого спонукали до традиційного мислення. Позбавитися їх було надзвичайно важко, особливо для учених старшої генерації. Як на приклад зішлюся на дві «Історії України», видані 1991 та 1992 рр. Перша авторства М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея була підручником для 10–11 класів. Тираж книги, виданої і українською, і російською мовами, сягнув 800 тис. примірників. В книзі йшлося про чимало речей, які не могли потрапити в попередні підручники, скажімо голод (проте ще не голодомор) 1932–1933 рр., сталінські репресії, УПА. За духом це ще був радянський підручник. Період революції фактично подавався за старою схемою: керовані більшовиками маси боролися з Центральною Радою, іншими буржуазно-націоналістичними інституціями.

Друга «Історія України» була курсом лекцій для студентів, її підготував авторський колектив на чолі з Л. Мельником. Книжка не мала жодного вступу, ніяких методологічних пояснень, лише в анотації говорилося, що це перша спроба видання такого типу, і що лекції друкуються в авторській редакції, з «урахуванням сучасних наукових поглядів автори уточняють ряд концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб»[15]. Сьома лекція, автором якої був Ю. Кондуфор, називалась «Революція на Україні (лютий 1917 – січень 1918 р.)». Бачимо, що із назви зникла «велика і соціалістична», підзаголовки структурних ліхтариків теж деідеологізовано. На загал лекція традиційно відтворювала історію 1917 р., на першому плані розташувалися більшовики, ради, робітники і солдати, які рухали країну до соціалістичної революції і зрештою встановили радянську владу в Україні. Однак в тексті з'являються фрагменти національної історії революції: створення Центральної Ради, проведення Всеукраїнського національного конгресу, поїздка української делегації до Петрограда, проголошення універсалів. В тексті нема голослівних звинувачень УЦР в буржуазному націоналізмі, вона характеризується швидше як дрібнобуржуазна організація, яка проводила політику національного відродження, проте в інших сферах політики «відзначалась половинчастістю і крайньою

[15] Історія України: курс лекцій: у 2 кн. – Кн.2 XX століття: Навч. посібник. – К., 1992. – С. 4.

непослідовністю, що призвело в майбутньому до краху»[16]. В списку рекомендованої літератури до лекції поряд з радянськими виданнями з'явилась публіцистика М. Грушевського та В. Винниченка. Це теж була характерна особливість моменту. Якщо ще вчора радянські історики дружно критикували буржуазних фальсифікаторів, практично не читаючи їх праці, то сьогодні довелося йти до них за наукою. Насамперед перечитувалась і використовувалась спадщина української політичної еміграції та діаспорна література. Відкрились спецсховища, з'явились перевидання. Великий резонанс в дослідницькому середовищі мала публікація журналом «Київ» спогадів М. Грушевського, які стосувалися історії Української Центральної Ради[17], а також перевидання скорочених, а згодом і повного тексту спогадів П. Скоропадського. Політвидав 1990 р. перевидав «Відродження нації» В. Винниченка, а наступного року мемуари Н. Махна, «УІЖ» передруковував спогади Д. Дорошенка. Починаючи з 1991 р., масовими тиражами виходила «Україна: історія» О. Субтельного.

Величезне значення мало налагодження прямих відкритих контактів із зарубіжними вченими, проведення спільних наукових конференцій, конгресів україністів, перший з яких відбувся у серпні 1990 р. На автора цієї статті особисто величезне враження справив міжнародний колоквіум «Анатомія революції. 1917 рік в Росії: маси, партії, влада», який зібрав провідних істориків світу, що займалися революцією. Згадую Л. Гимсона, В. Розенберга, О. Рабіновича, М. Ферро, М. Мелансона, З. Галілі, Р. Суні. Одне із засідань було присвячене національному питанню в революції[18]. Доповідь Р. Суні «Націоналізм і демократизація в російській революції» була неймовірно змістовною, насиченою оригінальними думками, які просто не могли прийти в голову гіпотетичного радянського вченого. Він з студентської парти твердо засвоїв і сформував у собі негативне ставлення до націоналізму. З доповіді Р. Суні стало зрозуміло, чому в СРСР так боялися націоналізму і так послідовно і запекло воювали з ним. Доповідач стверджував, що націоналізм лютий ворог імперій, рано чи пізно він призводить до їх розпаду як і демократія[19]. Ці думки авторитетного вченого стали серйозним по-

[16] Там само. – С. 124–125.

[17] Наважившись на їх публікацію ще 1988 р, редколегія журналу прикрилася коротенькою передмовою члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, яка на всяк випадок отримала назву «Шлях, що звів на манівці». – «Київ». – 1988. – № 8–11.

[18] Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПБ., 1994. – С. 278–355.

[19] Там само. – С. 279–280.

штовхом до переосмислення революційних подій в Україні. Дискусія, яка виникла після доповіді, теж дала величезний матеріал для роздумів.

Поворотне значення для формування нового образу революції мала також стаття І.-П. Химки «Національне і соціальне в Українській революції 1917–1920», в якій автор не лише вживав назву Українська революція, але й доводив, що її відмітною рисою було тісне поєднання національного і соціального факторів[20]. Широке поле для формування нової концепції революції мав двотомник історичних есе І. Лисяка-Рудницького[21].

Кількість поступово переростала в якість. Для того, щоб створити нову картину революції, необхідно було накопичити і вивчити фактичний матеріал. На початку 90-х р. розпочалася робота над збірником документів «Українська Центральна Рада», вона призвела до доволі значних змін у способі думання науковців. Відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції інституту історії України з такою назвою проіснував до весни 1991 р. і був переіменований у відділ революції та громадянської війни на Україні[22]. До якогось часу революція залишалась безіменною, але вже 1992 р. співробітниками відділу була підготовлена серія брошур в інститутських «Історичних зошитах», яка давала підстави говорити про серйозні зрушення в способі бачення революції та накопиченні критичної маси емпіричного матеріалу[23]. В першій половині 90-х р. почали з'являтися перші монографічні дослідження, які підривали стару дослідницьку парадигму та створювали грунт для появи нової[24]. Почалася непроста робота над новим поколінням шкільних підручників[25].

---

[20] Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920// Archiv fur Sozialgeschichte. Vol. 34 (1994). P. 95–110.

[21] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. –К., 1994.

[22] З цією назвою відділ жив до 1993 р., коли назву скорегували на відділ історії Української революції та громадянської війни. І нарешті 1996 р. назва відділу концептуалізувалась як відділ історії Української революції.

[23] Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) // «Історичні зошити».- 1992.- № 4; Гриценко А. Українські робітники на шляху творення національної держави (І-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 /24–27/ липня 1917 р.)// «Історичні зошити». – 1992. – № 5; Галенко О. Яневський Д. Перший уряд демократичної України.// «Історичні зошити». – 1992. – № 6; Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди.// «Історичні зошити». – 1992. – № 7.

[24] Литвин М. Науменко В. Історія галицького стрілецтва. – Л., 1990. Конституційні акти України. 1917–1920; Невідомі конституції Україні. – К., 1992; Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.

[25] Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. – К., 2016.

До певної міри рубіжним виявився1996 р[26]. Цього року вийшла друком підготовлена колективом львівських істориків «Історія України», яка мала гриф міністерства освіти[27]. Вона охоплювала історію України від прадавніх часів до проголошення незалежності. Шостий розділ «Визвольні змагання 1914–1920 рр.», написаний М. Литвином, викладав події «Української національно-демократичної революції». Тут цілком стисло, але позитивно розповідалося про Центральну Раду, проголошення Української Народної Республіки, Українську гетьманську державу та Західно-Українську Народну Республіку. Радянська агресія та влада самостійного місця в книзі не отримали. Наступний розділ, в якому розглядався міжвоєнний період, починався параграфом про Радянську Україну у 20-ті роки, яка невідомо звідки взялася.

Доволі успішним конкурентом львівському виданню став двотомник «Історія України: нове бачення»[28] інституту історії України. Третина другого тому була відведена опису подій 1917–1921 рр., які подавалися як «Українська революція», яка займала ключове місце в українському ХХ ст. Відповідно до концепції було розроблено структуру, розширено хронологічні рамки до 1921 р. включно, відповідно організовано і проаналізовано фактичний матеріал. Цікавим у книзі було тісне поєднання національної та соціальної складової революції. Те, що раніше історики відтворювали як громадянську війну, в новому баченні подається як російська червона або біла військова експансія і збройна боротьба з нею. «Нове бачення» мало успіх, ним певний час користувались студенти як підручником. Але значно помітнішою виявилася інша книжка, яка теж вийшла 1996 р. Це був «Нарис історії України» Я. Грицака з підзаголовком «Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття». Особливістю праці було використання великого масиву західної історичної літератури. Її методологічне підгрунтя дозволило автору дійти висновку, що українці мають нормальну історію «без брому». Історія революції не була головним завданням дослідника, але вона посіла ключове місце в книзі, об'єднавши два різних століття в одне ціле завдяки наголосу на принциповій важливості револю-

[26] В цьому році з'явився друком перший том збірника документів «Українська Центральна Рада», на його підготовку пішло кілька років роботи авторів над документами і над собою. В результаті УЦР постала не буржуазно-націоналістичною інституцією, а лідером українського національно-визвольного руху, а згодом вищим законодавчим органом УНР. Видання збірника уможливило написання великої кількості статей, книжок, дисертацій, стало поворотним у інтерпретації історії революції.

[27] Історія України. – Л., 1996.

[28] Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996.

ції для українського націотворення. Інновацією виглядало тематичне об'єднання революції з Першою світовою війною. В підсумковому параграфі, намагаючись відповісти на питання «чому зазнала поразки Українська революція», автор наводить чимало вагомих аргументів, які приводять до висновку про невідворотність поразки. Однак це та поразка, яка «може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління»[29]. Можна стверджувати, що до середини 90-х років парадигма пролетарської соціалістичної революції була остаточно деконструйована, а на зміну їй прийшов концепт національної революції. Не останню роль в прискоренні цього процесу відіграла проблемна стаття Марка фон Гаґена «Чи має Україна історію», опублікованою в журналі «Slavic review» 1995 р. Вона активно обговорювалася в історичному професійному середовищі і стимулювала до рішучих змін у науці.

З другої половини 90-х років концепція національної революції стає домінуючою серед українських істориків. Безумовно вона не була ще детально прописаною, але головні конструкції схеми були чітко означені. Існував деякий різнобій щодо її назви. Поряд з «Українською революцією» якийсь час вживалось визначення «національно-демократична революція». Популярністю користувалась запозичена з діаспори назва «визвольні змагання». Історики по різному визначали своє ставлення до різних періодів революції і особливо до ключових дійових осіб, але повторюся, парадигмально революція отримала національний вимір, звільнившись від міфів Великої жовтневої соціалістичної революції. З кожним роком цей вимір посилювався і розширювався завдяки новим роботам та появою нової генерації дослідників, які не були уражені хворобами радянської історичної науки, не були бійцями ідеологічного фронту. Не маючи змоги перерахувати всіх, хто доклав інтелектуальних зусиль і виріс як учений на революційній тематиці, назву лише найповажніших. Це І. Гирич, Я. Грицак, С. Кульчицький, М. Литвин, Т. Осташко, Р. Пиріг, О. Павлишин, О.Реєнт, О. Рубльов, В. Сергійчук, В. Солдатенко, Ф. Турченко. Я б не сказав, що це загін однодумців, думаю, що в цьому можна пересвідчитися не один раз з опублікованих праць, кожен з них має власну позицію, свої пріоритети і уподобання, критичне ставлення до одних сюжетів і більш лояльне до інших. Завдяки цьому сучасне знання про революцію є плюралістичним і дискусійним. Воно чудовий інтелектуальний май-

[29] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 165.

данчик для зростання молодих науковців. Певний час ми намагалися вести облік дисертацій, захищених з тематики революції, але коли їх число перевалило за кілька сотень, облишили цю ідею. Сьогодні Україна має нову історіографію революції, солідний корпус опублікованих документів. Скажу лише, що саме завдяки цій археографічній основі порівняно невеликому колективу вдалося кілька років тому створити узагальнюючі «Нариси історії Української революції». Зрозуміло, що вони не писалися як нормативна праця, але мали завданням показати певну концептуальну цілісність сьогоднішнього знання про революцію. Стисло озвучу її основні риси:

Породжена розпадом російського імперського організму, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх насамперед національних форм, перетворилась у феноменальне явище ХХ ст., яке залишило глибокий слід у свідомості українського народу і стало джерелом державницьких прагнень кількох прийдешніх поколінь українців.

Революція була спричинена рядом факторів, передусім прагненням народу реалізувати своє природне право на національну та державну самостійність. Ідеологія революції сформувалася на базі європейських демократичних цінностей. Проголошення та побудова демократичної держави були стрижнем Української революції. У її перебігу було випробувано кілька моделей національної державності: демократична (Українська Народна Республіка), консервативна (Українська Держава гетьмана П. Скоропадського), ліводемократична (Українська Народна Республіка доби Директорії), ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка).

Утвердження в сучасній історичній літературі терміну «Українська революція» спирається насамперед на самоназву, на визначення лідерів і перших істориків революції; М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка. Сучасні ж дослідники наголошують на принципових відмінностях Української революції від російської. Якщо для останньої головним завданням була боротьба за монополію на владу, то для першої – державотворення та демократичні цінності. Це різної складності завдання, одна справа захопити владу і з допомогою терору використати старі державні інститути та їхні кадри і зовсім інша – творити нову загальнонародну державу з чистого листа.

У радянській та сучасній російській літературі поняття «революція» і «громадянська війна» розглядаються у тісному взаємозв'язку. Новітня українська історіографія фактично відмовилася використовувати тер-

мін «громадянська війна» в контексті подій Української революції[30]. Вмотивовується це тим, що в Україні не було масштабної внутрішньої війни на ідеологічному грунті. УНР доводилося вести оборонні військові дії на своїй території проти збройної експансії армій неукраїнського походження.

Відмітною рисою революції було протистояння з Росією. Українцям довелося виборювати свої права у змаганні з російськими політичними силами різного соціального спрямування, які проте одностайно мислили категоріями «единой и неделимой» Росії. В ході революції відбулося кілька російсько-українських воєн як з «червоною», так і «білою» Росією. Зрештою Україна була загарбана і окупована «червоною» армією. Війна з більшовиками тривала кілька років і була надзвичайно схожа на ту, яку сьогодні ми називаємо гібридною війною. Більшовики на словах визнавали право націй на самовизначення, але вимагали перевиборів Центральної Ради за власним сценарієм. Створювали свої кишенькові «радянські уряди України», на допомогу яким посилали збройні сили, а у запіллі організовували збройні повстання, вели підривну роботу серед українського політикуму з допомогою лівих елементів. На загарбаних українських територіях встановлювався жорстокий окупаційний режим диктатури пролетаріату, в основі якого був «червоний терор» та політика «воєнного комунізму». Більшовицький окупаційний режим маскувався за вивіскою Української радянської соціалістичної республіки, уряд якої призначався і керувався з Москви. Відверту характеристику українському радянському урядові дав на початку 1919 р. новопризначений Москвою голова уряду Х. Раковський: «1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направлення «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины.

[30] Здається є лише одна сучасна праця, автор якої відстоює концепцію громадянської війни як внутрішньої української проблеми, при цьому намагається тісно прив'язати її до громадянської війни в Росії, відповідно Україна розглядається як один з основних плацдармів громадянської війни. Див.: Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – М., 2012.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав оного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направлення, получившим только иную вывеску для Украины»[31].

Поразка революції підштовхує до пошуків її слабких місць. Вони не є таємницею. До поразки спричинились зовнішні обставини, а також брак досвіду державної роботи у політичних лідерів, домінування в їх світогляді крайніх ідей, як і недостатність єдності, відсутність необхідної кількості управлінських кадрів, в тому числі і військових вищої кваліфікації, фінансова криза.

Розглядаючи причини поразки Української революції, важливо згадати про ключову роль міст в житті модерного суспільства. На початку 20 ст. русифікаторська політика і фактична заборона вільного розвитку української культури зробили міста України русифікованими, українське життя в містах мало латентні, або маргінальні форми.

За роки революції українська влада не спромоглася закріпитися на довший час в жодному з великих чи середніх промислових центрів України: армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Катеринослав, Одесу, Полтаву, Вінницю, Житомир. Отже, міста виявилися нейтральними чи упередженими щодо українського руху, це змушувало його тісніше прив'язуватись до села, а одночасно шукати зовнішньополітичну та військову підтримку у боротьбі з червоною та білою Росією (німецький окупаційний режим в Україні 1918 р.; Антанти військова присутність на півдні України; Варшавська угода 1920 р.).

Однак хочу застерегти від надмірної критики і нігілістичного рактування результатів революції. Треба завжди пам'ятати, що маємо справу з першопрохідцями, які відважилися на неймовірно складне завдання, намагались вирішити його не у власних інтересах, а на благо народу. Негативний досвід – це теж досвід, який дорогого коштує. Без подій 1917–1921 рр. не було б ні проголошення незалежності, ні Помаранчевої революції, ні революції Гідності.

Незважаючи на втрату у кінці 1920 р. державності, революційний потенціал українського народу не був вичерпаний. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ ст. Було б невірно розглядати революцію як велике,

[31] Політична історія України ХХ століття. У 6 томах. – Т. 2. – К., 2003. – С. 328.

але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917–1921рр. Цілком очевидно, що верхня межа – 1921 рік – умовна. Затухання революції було повільним, а багато процесів незворотними, передусім це стосується змін у масовій свідомості. Так, в середині 20-х років органи НКВД фіксували серед населення численні спалахи пропетлюрівських настроїв. Повстанський опір радянській владі продовжувався до середини 20-х років. 1930 р. Україну охопила хвиля протестів та відкритих повстань, спровокована колективізацією[32]. Їх зв'язок з революцією не вимагає особливих пояснень, тому ідея А. Граціозі про об'єднання цих подій в один хронологічний вузол може бути успішною. Вона може бути підкріплена не лише селянською тематикою. Політика Кремля щодо Польщі у 20-х роках опиралась на страх ймовірного повторного українсько-польського союзу. Не випадково С. Петлюра був знищений через два тижні після повернення до влади у Польщі Ю. Пілсудського. В середині 20-х років в Україні розгорнулась масштабна дискусія про напрямки розвитку української культури. Її суть була яскраво виражена гаслом «Геть від Москви», сформульованим М. Хвильовим, це був прямий наслідок революційних подій. Отже, і вбивство С. Петлюри, організоване радянськими спецслужбами, і Голодомор 1932–1933 рр., і судові розправи над українською інтелігенцією 30-х р. стали розплатою за революційну непокору.

Незважаючи на солідний сучасний історіографічний доробок, було б неправильним твердити про наукову вичерпаність проблеми, швидше це перше наближення до можливого повноформатного результату. Які перспективні напрямки вивчення революції бачаться сьогодні? Насамперед це розширення контексту революційних подій і хронологічне, і тематичне. Не викликає сумніву, що падіння самодержавства в Росії було тісно прив'язане до подій Першої світової війни. Саме багатомільйонна армія стала пружиною для розгортання революції. Для Української революції особливе значення мав рух за українізацію частин російської армії. Це була важлива опора діяльності Центральної Ради. Майбутні дослідження мають покласти край розмовам про нерозуміння лідерами Української революції значення армії. Історія українського війська відкриває великі можливості. Згадаю бій під Крутами, який став символом жертовності у боротьбі за молоду державу. Треба сказати, що протягом революційних років українці провели багато переможних боїв з агресором, але не всі вони належним чином зафіксовані в історичній пам'яті. Наприклад, у лютому 1918 року Звенигородський кіш вільного

[32] Тиліщак В. 1930. УСРР. Повстання: науково-популярні нариси. –К., 2016.

козацтва завдав нищівної поразки військам Муравйова. Нагадаю й знаменитий бій з денікінцями Української повстанської армії (махновців) у вересні 1919 р. біля села Перегонівки під Уманню, в якому українські повстанці вщент розбили кілька добірних білих офіцерських полків.

Перша світова війна, яка втягнула на свою орбіту десятки країн та народів, створила специфічний революційний контекст в Європі, привела по своєму завершенню до появи багатьох нових європейських держав. Для розуміння причин поразки Української революції доцільно провести компаративний аналіз розвитку тогочасних подій в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Румунії як і прибалтійських країнах. Недостатньо вивченим виглядає і німецький фактор в українській історії, а також не маємо розгорнутої відповіді на питання про негативне ставлення країн Антанти до української державності.

Вимагають ретельного вивчення місцеві особливості революції, сьогодні ми маємо лише перші піонерські праці з революційної регіоналістики. Деколи можна зустріти інтерпретації Української революції як етнічного явища, причетними до якого були лише українці. Це в корені невірний погляд. Ще в перші місяці становлення УЦР її лідер М. Грушевський твердив, що українці борються за владу не для того, щоб поневолити інші народи, які проживали на Україні, а щоб забезпечити їм вільний розвиток. Закон про національно-персональну автономію вказував шлях, яким українська влада намагалась зняти суперечності між демократією, унітарною формою держави і її багатонаціональністю. Ми маємо дуже мало досліджень на цю тему, а вона не втратила своєї актуальності і сьогодні.

Окремим напрямком досліджень і комеморативних практик може стати історична пам'ять про революційні події. Революція запам'яталась великою кількістю яскравих епізодів. Зверну увагу лише на кілька з них. Все почалося з створення Центральної Ради, яка в короткому часі перетворилась у представницький парламент, проголосила Українську Народну Республіку, ухвалила її Конституцію, національну символіку та десятки законів. Окремо варто згадати Акт об'єднання УНР та ЗУНР в єдину Соборну державу. Створення Академії Наук, Академії мистецтв, Всенародної бібліотеки України, двох університетів, сотень середніх шкіл, української преси – це все здобутки революції. Вони непогано вивчені істориками, але далеко не повним чином вкарбовані у історичну пам'ять. При цьому історична пам'ять про революцію має величезний потенціал формування національної ідентичності, який практично не використовується. Це стосується і місць пам'яті і персоналій революційного часу.

Сучасна концепція історії Української революції включає в себе і процес окупації України більшовиками під вивіскою УСРР. Цей сегмент досліджується надзвичайно слабо, в основному як історія радянської влади. Між тим перед українським суспільством постала проблема ставлення до окупантів. Точніше це була дилема: або прийняти окупанта, піти на співпрацю з ним, або чинити опір, як це робив селянський антикомуністичний повстанський рух. І нарешті тема поступового затухання революції, перевтома суспільства і накопичення сили новою владою, роль голоду 1921–1922 рр. в цьому процесі.

Отже, за останні три десятиліття відбулися кардинальні зміни у вітчизняній історіографії революції, вона повністю декомунізувалась, набрала виразно національний український вимір, який дозволяє не лише академічно розповісти історію створення Центральної Ради, появи Української Народної Республіки, інших національних державних утворень, вивчати створені ними державні інститути, насамперед армію, яка мужньо боролася з російськими червоними і білими окупантами, прослідкувати динамічний процес творення української нації та багато інших революційних процесів. Сучасна історія революції – це вузлова проблема української історії ХХ ст., а тому невичерпне джерело для інтелектуальних рефлексій, розлогий полігон для випробування нових методологій, з'ясування регіональних особливостей, історичної оцінки еліти, пошуків відповіді на болюче питання: «хто такі українці і чого вони прагнуть». До того ж викладена академічно чи популярно, в шкільних чи вузівських підручниках, відтворена в літературі, кіно, а особливо в медійному просторі – це величезний ресурс мобілізації нації, формування української ідентичності.

Mark von Hagen,
Arizona State University

The Imperial Turn, the Russian and Ukrainian Revolutions

The 100th anniversary has overlapped with the 25th anniversary of end of USSR,and now 26 years of independent Ukraine and, of course, independent Russia as two sovereign states[1]. Both of those sovereign states had their first incarnations as separate – if not quite yet independent of one another – states in 1917 and the early months of 1918 culminating in the Central Powers' recognition of, first, the Ukrainian People's Republic in the first Treaty signed at Brest-Litovsk, followed a month later by the second treaty with the Russian Soviet Federated Socialist Republic. For the last three-plus years, those two states have been at war with one another in what military scholars have called «hybrid warfare» that combines information (and disinformation) wars, economic and political subversion, «humanitarian» interventions to support beleaguered populations, together with the usual tools of conventional military combat and diplomacy. The Bolshevik state conducted a version of «hybrid warfare» in its campaigns against the Ukrainian People's Republic, as well as the Hetman Ukrainian State.

Following on recent scholarship arguing for an «imperial» way of war, illustrated by the wartime policies of Russia that made ethnic and national loyalties and affiliations tools of mobilization and repression[2], this essay aims to bring the «imperial» turn to our thinking about the 1917 revolutions, together with a perhaps unexpected call to «bring back the state» (or states in this case), as well as highlighting what I have called the entangled histories of the empires that fought with and against each other in the Great War[3]. Josh

[1] Roman Szporluk, Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union (Stanford, California: Hoover Institution Press, 2000); Serhii Plokhii, The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union (New York: Basic Books, 2014).

[2] See Robert Gerwarth and Erez Manela, Empires at War: 1911–1923 (Oxford 2014), including Joshua A. Sanborn's essay there on the Russian Empire.

[3] My essay, «The Entangled Eastern Front in the First World War,» in Empire and Nationalism at War (Bloomington, Indiana: Slavica Publishers, 2014)), pp. 9–48; that volume also seeks to understand how Russia and other empires waged the Great War. I also attempted an earlier version of this notion of entangled wartime histories in my book, War in a European Borderlands: Occupation Regimes and Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918 (Seattle, Washington: University of Washington Press,)

Sanborn has made an argument that the Great War ought to be understood as a war of decolonization,[4] but my arguments here are somewhat different

The Russian (National-Imperial) Narrative(s) of Revolution and Civil War

The standard story of the Russian Revolutions and Civil War that has been taught in European and North American universities has the Civil War starting with the uprising of the Czechoslovak Legion across the Trans-Siberian Railroad in May 1918, though there is usually some attention paid to the first Bolshevik clashes with the Don Cossacks in the first weeks after the Bolshevik revolution of October 1917. Historians generally end the Russian revolution in November 1917 with the Bolshevik seizure of power and the beginnings of state-building under their dictatorship and, notably, in conditions of civil war, including international interventions. The first war of the revolutionary state (the Russian Federated Socialist Soviet Republic), according to this «conventional» narrative, was the Soviet-Polish War in 1919-1920 «settled» by the Treaty of Riga in 1921.

Focusing on the Russian civil war itself, historians have long agreed that after the Bolsheviks seized power in Petrograd and other urban soviets, they,at some point, created a dictatorial and highly repressive regime. The timing of that transformation generatedan important debate on the character of both the February and October revolutions and the character of the Bolshevik party during 1917. Alexander Rabinowitch, a leading American historian, has argued that the Bolsheviks did not so much seize power as they «came to power» on the wave of a mass movement and it was the Russian civil war that transformed the party – again with the May–June 1918 starting point – along more dictatorial and terrorist directions. Rabinowitch was writing against an earlier consensus that the Bolsheviks had «seized power» in a minority coup that usurped the «genuine» democratic revolution of March 1917.[5] Instead, in two pathbreaking works, he argued that «the party's internally relatively democratic, tolerant, and decentralized structure and method of operation, as well as its open and mass character « allowed the party to keep up with the ever radicalizing workers

[4] Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire (Oxford, 2014); and his essay, «War of Decolonization: The Russian Empire in the Great War,» in Empire and Nationalism at War, pp. 49–72.

[5] For the two leading representatives of what Suny calls the «conservative-accidentalist» interpretation, see S. P. Mel'gunov, The Bolshevik Seizure of Power (Santa Barbara: Clio, 1972); translation of Kak bol'sheviki zakhvatili vlast' (Paris: Editions la Renaissance, 1953).Robert V Daniels, Red October (New York, 1967).

and soldiers[6]. Ronald Suny followed on Rabinowitch's «revisionism» with two surveys of his own highlighting in the first important new work in social history and later the responses to the «linguistic» turn[7].

Clearly, and perhaps not surprisingly, a «winner's» history has privileged the Soviet state that eventually was forged from some of the constituent elements of the former Russian empire. The Soviet-Polish war is another example of winners' perspectives in that the conflicts and campaigns that made up that war also involved Lithuania, two ultimately «failed» states, Ukraine and Belarus, as well as large Jewish populations living among the «state» peoples. A similar simplification of the politics and conflicts of this period shapes our understanding of the Russian Civil War as a war between two different «Russias,» Red and White. The standard and still unsurpassed survey of the «Russian Civil War» is by Evan Mawdsley, who makes his readers aware of the implications of calling the conflicts the «Russian Civil War» that reflects a largely White Russian and restorationist perspective[8]. Mawdsley acknowledges that «many foreigners writing about Russia become unconscious Great Russian centralizers» (xii) in such simple matters as how they render non-Russian proper names in the more familiar Russian versions, but he reminds us that the «Russian» Civil war was at least a «three-cornered struggle» between Russian revolutionaries, Russian counter-revolutionaries, and the national minorities who resisted both» (281).

The «Russia» in these cases is not ethnic Russians or Great Russians, but a political definition of Russia with the generaly use of the adjective *rossiiskii* that has a more civic and territorial connotation. Still Soviet historians generally avoided assigning any nationality to the revolutionary events, preferring such alternatives as «victory of Soviet power,» «Great October Socialist Revolution.» Likewise, Soviet history did not refer to a Russian Civil War, but the civil war and foreign intervention[9]. Contemporaries did speak of a *rossiiskaia* or *vserossiiskaia revoliutsiia*, but Pavel Miliukov calls 1917 the

[6] Alexander Rabinowitch's Prelude to Power (Bloomington, 1968) and The Bolsheviks Come to Power (New York, 1976) See also surveys of historiography of 1917 by Rabinowitch and R. Gregor Suny, «Toward a Social History of the October Revolution,» in American Historical Review; LXXXI, 1 (February 1983) pp., 31–52; «Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and Its Critics,» TheRussian Review; LIII, 2 (April 1994), pp 165–182.The Baku Commune, 1918–1918: Class and Nationality in the Russian Revolution (Princeton, 1972).

[7] Despite his own pioneering work on the Baku Commune during 1917–18, Suny does not discussion nationality in his coverage of social history.

[8] Mawdsley, The Russian Civil War (Boston: Allen and Unwin, 1987).

[9] For the revolution in Ukraine, the Soviet Academy of Sciences 50th anniversary commemorate volume was titled, Pobeda sovetskoi vlasti na Ukraine, ed. S. M. Korolivskii, M. A. Ribach, N. I. Supruneneko (Moscow: Nauka, 1967).

second *russkaia revoliutsiia*[10], so consensus on the proper adjective seemed difficult to achieve. And then matters got confused again in 1917 when *Rossiiskaia* became the territorial name for a distinct soviet socialist republic of what had once been a *rossiiskaia imperiia*.

A Forgotten War, A Forgotten Peace, A Forgotten Revolution

I propose starting with a few «inconvenient facts» for the narrative just described by looking at these events from the perspective of relations between Petrograd and Kyiv, broadly speaking, Russia and Ukraine. One of the final acts of the Provisional Government in Petrograd, as it was about to be overthrown by the Bolshevik coup in November, was to issue a summons for members of the Ukrainian Central Rada to come to Petrograd to explain their insubordination and disregard for Russian law. The Rada members feared the Provisional Government planned to arrest them, so refused to go.

But after the fall of the Provisional Government, the first conflicts of the just created Council of People's Commissars in Petrograd came with the Ukrainian Central Rada in Kyiv. A little more than a week after the Ukrainian Central Rada issued its Third Universal (November 20) and proclaimed the Ukrainian People's Republic, on November 30, Joseph Stalin, importantly People's Commissar for Nationalities conducted negotiations with Mykola Porsh, from the General Secretariat for Labor over the terms of recognition for both sides and over the return of Cossack regalia from Russian museums to Ukraine. Stalin referred to Porsh as «comrade» and recognized the right of full self-determination, including the right of separation to form an independent state. This was the first act of *defacto* recognition, but was soon followed by Foreign Affairs Commissar Leon Trotsky in an order to the Bolshevik Commander-in-Chief, Krylenko, recognizing the Ukrainian People's Republic on the part of Russian power.As late as January 10, at the peace talks in Brest-Litovsk, Trotsky, in answer to a question posed to him by the German State Secretary, Richard Kuehlmann, declared that the Ukrainian People's Republic was recognized as a completely independent delegation and is in no way a part of the Russian delegation.

Relations, however, quickly soured over military affairs and the passage of troops across territory claimed by Ukraine, primarily to combat the «counter-revolutionary» Don Cossacks whose base of support lay south of Ukraine. The Ukrainian Central Rada, and the Ukrainian People's Republic which was proclaimed to succeed it in the Third Universal, refused to recognize the CPC as the government of all Russia, but was willing to recognize it as the

[10] Istoriia vtoroi russkoi revoliutsii, 3 pts. (Sofia, 1921–24))

government of Great Russia. On December 13 Lenin authorized Vladimir Antonov-Ovsenko to organize operations against Cossack General Kaledin and his «abettors» the Ukrainian nationalists of the Rada. On December 17, 1917, the CPC issued an ultimatum effectively demanding Ukraine's surrender of sovereignty[11] and the following day declared war on the Ukrainian People's Republic. Meanwhile, a group of Kyiv Bolsheviks insisted that new elections be held for an all-Ukrainian Congress of Soviets, anticipating that they would win a majority. When they were soundly defeated and the Congress elected a Ukrainian Socialist Revolutionary as its chair, the Kyiv Bolsheviks quit the Congress in protest to found a Ukrainian Soviet Republic December 26 on the base of a congress of soviets of the Donbass and Kryvyh Rih. When the Soviet delegation returned to the peace talks in Brest-Litovsk they brought with them a new «Ukrainian» delegation from that Soviet Republic and reneged on their previous recognition of the Ukrainian People's Republic. This move was rejected by the Central Powers who insisted on continuing negotiations with the UPR delegation.

Even while Trotsky and the Soviet delegation were negotiating with the Ukrainians and Central Powers, Red Guard forces launched an offensive from Kharkiv to seize Poltava and several other cities under the Rada's control, where Mikhail Muraev'ev, ordered the arrest of all non-Bolshevik members of the Soviet over the protests of the local Bolsheviks[12]. The Central Powers then recognized the Ukrainian People's Republic in the first treaty signed in Brest-Litovsk on February 8, 1918[13]. A day later, Red Guardsunder Murav'ev led a brutal assault on Kyiv and occupied it in a reign of terror for three weeks. In his famous Order No 14 he proclaimed that the revolution was being brought to Ukraine not by persuasion or propaganda but «on the bayonets of our rifles». Contemporary eyewitnesses estimated 6,000 casualties from the bombardment and early hours of the capture of the city. The Red troops murdered nearly 3,000 Russian officers and clergy, as well as anyone who «looked like a Ukrainian activist», with victims about civilians and prisoners over 10,000. The Red nightmare ended only when the German and Austrian armies returned the Ukrainian People's Republic to Kyiv from its first place of

[11] «Ultimatum of the Council of People's Commissars to the Ukrainian Rada,» December 17, 1917 English text in William Henry Chamberlin, The Russian Revolution: 1917-1918: From the Overthrow of the Czar to the Assumption of Power by the Bolsheviks (New York: Grosset and Dunlop, 1965);

[12] these events were described by S. Mazlakh, chairman of the Bolshevik Committee in Poltava, in «Oktiabr'skaia revoliutsiia na Poltavshchine,» Letopis' Revoliutsii, No.1, 1922, pp. 126-42.

[13] The Soviet Russian peace with the Central Powers was only signed a month later after Leon Trotsky quit the negotiations with his audacious declaration of «no war, no peace.»

exile in Zhytomyr. Murav'ev's reign of terror and dictatorship provides clear evidence that the Bolsheviks had turned what had been a revolution to end war into a new war against any rivals to their power[14].

If we acknowledge that the Soviet Russian Republic and the Ukrainian People's Republic were recognized international subjects, then the first war between two successor states to the Russian empire was wagedwell before the Soviet-Polish War[15]. Though the Brest-Litovsk treaties with Russia and Ukraine were the two first international treaties to end the Great War in the East, those treaties were later renounced by the signatory parties as preconditions for their Paris-dictated peace treaties with the Entente victors and renounced separately by the Council of People's Commissars, which was never invited to Paris and so never signed a treaty. Even among these renounced and forgotten Brest treaties[16] historians have most often «remembered» only the Soviet Russia-Central Powers treaty; the Ukrainian treaty failed to be mentioned at all since Ukraine ceased to exist as an international subject after 1921.

If we return to the «Soviet-Polish War» as the first war fought by the Bolshevik state with a foreign power, but If we also «rehabilitate» the perspectives of the populations and national movements between Poland and Russia, namely Lithuanians, Belarusians, Ukrainians and Jews at a minimum, we need to reframe that conflict as far more complicated than involving merely the second Polish republic and the Soviet republic, but a Polish-Ukrainian-Belarusian-Lithuanian-Soviet war. Given the very embryonic forms of all these states, historians have proposed more accurately referring to these conflicts as «frontier wars»[17], alternately they might be seen as wars of Austrian, German, and Russian succession. Again, Belarus was a «failed state»[18], but Lithuania, at least, was recognized internationally as a state between the two

[14] Even Murav'ev's most important patron, Vladimir Antonov-Ovseenko, did not conceal the cruelty of this recent Left SR, who later «betrayed» the revolution when he took a group of deserting Red Army soldiers over to the White side and was shot. Zapiski o grazhdanskoi voiny. Vol. 1,(Moscow, 1924–33), pp. 85, 155. For a portrait of Murav'ev's reign of terror, see A. A. Goldenveyzer, «Iz kievskikh vospominanii (1917–1921 gg.), Arkhiv Russkoi Revoliutsii, Vol. VI, 1922, p. 206.

[15] And well before the war between Communist China and Communist Vietnam that jolted Benedict Anderson into writing his classic book on nationalism, Imagined Communities.

[16] John W. Wheeler-Bennett,Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918 (New York: Norton, 1938).

[17] See chapter 3 of Alexander V. Prusin's The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992 (Oxford, 2010).

[18] Belarus, see excellent dissertation by Lizaveta Kasmach, «The Road to the First Belarusian State: Nation-Building in the Context of the First World War and Revolution,» (Ph.D. Thesis, Department of History, University of Alberta, 2016)

wars. Still, the two «survivor» states managed to historiographically squeeze out the perspectives of the failed states, though all the states were new in 1918. Events in Ukraine, when they are covered at all, most often appear as a chapter in the «Russian» Civil War and tend to be «remembered» in either the memoir accounts of the White generals (Denikin, Krasnov, Wrangel) or the Red commissars (Antonov-Ovseenko, Trotsky).

By ignoring the Ukrainian «failed states,» of which there were at least four – the Ukrainian People's Republic, the Hetman State, the Directory, and the West Ukrainian People's Republic –and if we add two «Soviet Ukrainian» states proclaimed in 1917 and then in 1919, we have ignored some very important matters and perspectives[19]. Although there was certainly a strong element of civil war in all the countries along the still active Eastern Front of World War I, they were also wars between states – incipient, aspirational states admittedly – but, again, that was true for the new-born Polish state, the Russian Bolshevik state, the several White states on the peripheries, and Belarus and the Baltic states (more successfully than the prior). By «rehabilitating» the histories of the «failed states» of the «Paris order»[20] that was largely shaped – if not entirely and not consistently – by the peace negotiations in Versailles and other suburban Parisian chateaux starting in 1919, I propose also revisiting how we as historians of this period and this particular set of imperial borderlands have defined and understood revolution, war, and peace, and with a focus on events in Ukraine by returning to «forgotten» wars, revolutions and peace treaties and, after roughly a quarter century of the «imperial turn» to rethink the chronology and understanding of the «Russian Revolutions» and the «Russian Civil War.»

The Forgotten – and Suppressed – History of the Ukrainian Revolution

If we move from the «forgotten» war waged by recently formed – and not always recognized internationally – states back to the revolutions that gave rise to those new states, most historians of the 1917 events have long ignored the Ukrainian revolution itself, together with all the other non-Russian revolutionary processes. We have long acknowledged and taught that 1917

[19] See Stephen Velychenko's comparative history of the several states that operated on the territory of Ukraine during the revolutionary years, State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917–1922 (Toronto: University of Toronto Press, 2011).

[20] Eric Weitz, «From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions,» AHR 113:5 (December 2008): 1313–1343. See also Erez Manela, The Wilsonian Moment; though he only slightly touches on Eastern Europe in Wilson's vision of national self-determination, much of what he wrote about Egyptian, Chinese, and Vietnamese anti-colonial nationalism following the disappointments with Wilson's «promises.»

was not one, but many revolutions, including parallel, sometimes overlapping but often conflicting movements of soldiers, workers, peasants, white-collar workers and other intelligentsia and social groups. But all these revolutions were refracted through national, imperial and colonial prisms, so there were also Ukrainian, Polish, Jewish and Tatar revolutions.The most comprehensive attempt to embrace the role of national minorities and minority nationalisms in the Revolutions and Civil War remains Richard Pipes' classic *Formation of the Soviet Union:Communism and Nationalism, 1917–1923*[21]*.* Pipes addresses the revolutions in Ukraine, Belarus, the Caucasus and Central Asia, but also leaves out of his narrative Poland, Finland, and the Baltic states because they were not constituent parts of the USSR that was proclaimed at the end of 1922. Pipes' account of events in Ukraine was based on reading a wide range of primary sources, including long-available accounts in Ukrainian from eyewitness participants.

Geoff Eley, in an essay that «normalized» the Ukrainian revolution in the context of east European revolutions, noted that the Ukrainian revolution is both «invariably omitted from general discussions of nationalist movements in Eastern Europe,» but also «Western historiography incorrigibly subsumes the particularities of Ukrainian development in homogenized conceptions of «Russian» history.» Eley insists on the significance and autonomy of events in Ukraine» [that] are rarely given their due, largely, it seems, because the Ukrainian Revolution was unsuccessful and because the faculty of attained statehood is an indispensable condition of historiographical legitimacy»[22]. Eley also argued that given «the independent dynamic of events in the non-Russians ones [regions], there are grounds for seeing the major regional experiences (Baltic, Ukrainian, Transcaucasian, even Belorussian) as separate revolutionary processes with an integrity of their own.» (207)

The best single-volume introduction to the Ukrainian revolution in the English language – arguably in any language – remains John Reshetar's 1952 classic*The Ukrainian Revolution 1917–1920: A Study in Nationalism*, in which he makes similar links as does Eley between the lack of attention to the Ukrainian revolution as tied to issues of «failed» statehood and historiographical legitimacy, but also about the continuing «confusion» about

[21] (Harvard, 1954; second edition, 1964; 1997, revised version) Since Pipes, the most ambitious effort to address this period has come in a set of essays by Ronald Grigor Suny, The Revenge of the Past ( ), chapter 2.

[22] «Remapping the Nation: War, Revolutionary, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923,» in Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective, ed. By Peter J. Potichnyj and Howard Aster (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1988.), p. pp. 222–23. I cited Eley earlier in my own debut article in Ukrainian history, «Does Ukraine Have a History?» Slavic Review, Vol. 54, No. 3, Fall 1995.

the differences between Russia and Ukraine, and Russians and Ukrainians[23]. He began with a lament that the Ukrainian effort to attain statehood was «a sorely neglected aspect of the Russian Revolution.» Though English-language readers and scholars could consult eyewitness accounts and historical studies of events in Moscow and Petrograd, there was much less attention to events in the Russian empire's peripheries. In the case of Ukraine, Reshetar identified a situation that helped to explain this neglect and that also still largely holds true, namely, «a general unawareness of the existence of a people in Southern Russia distinct from those in the North.» But even then, in 1952, Reshetar was confident that there was no longer any need to argue for the «distinctiveness of the Ukrainians.» After all, he reminded his readers, Ukraine has the «status of a separate republic as well as membership in the United Nations.» Reshetar was somewhat apologetic that «in a narrow sense» his history «was the study of a failure because the men who led the Ukrainian movement were defeated.» But he asked us to view things in the longer perspective, in which case we might recognize that the Ukrainian revolution of 1917–1920 was «no mean achievement» and «was not without effect for it compelled Russia's Communist rulers to acknowledge the existence of the Ukrainian people.» (vii-viii)

Reshetar's understanding of the Ukrainian revolution, in turn, was shaped by his reading of the primary contemporary chroniclers of those events, includingPavlo Khrystiuk, an eyewitness-participant in three cabinets of the Ukrainian People's Republic and an adherent to and leading activist in the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party[24]. Reshetar most relies on the accounts of Volodymyr Vynnychenko[25], Ukrainian Social-Democrat and prime minister of both Ukrainian People's Republic and Directory cabinets, the left-leaning coalition government, and Dmytro Doroshenko[26], a leading politician of the Ukrainian Socialist-Federalist Party and foreign minister in

[23] John S. Reshetar, Jr., The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism (Princeton, 1952). See also another study of these processes but seen from the process of state-building. Oleh Pidhainy, The Formation of the Ukrainian Republic (Toronto: New Review Books, 1966). This study only takes the story to early 1918.

[24] He wrote and published his four-volume Notes and Materials for the History of the Ukrainian Revolution in Vienna between 1919–1921.Khrystiuk, Zamitky I materialy do istorii ukrains'koi revoliutsii (Kamianets-Podil'sk and Vienna, 1919–1921). The Canadian Institute of Ukrainian Studies will publish an English-language translation of this work with an introduction by yours truly.

[25] Vynnychenko published his own three-volume memoir, The Rebirth of the Nation, also in Viennese exile in 1920.

[26] Doroshenko published four volumes of memoirs from 1914–1918 in Polish Lviv between 1923–24; his two-volume History of Ukraine in interwar Uzhorod between 1932–33; and he wrote another long-overlooked brief but important work From the History of Ukrainian Political Thought During the World War in Prague in 1936, one of the most informed accounts of Ukrainian political activism in exile and within the rival wartime empires of World War I.

the Hetman's government, the right-leaning monarchist coalition cabinet. Reshetar's synthesis and periodization, 1917–1920, has now become standard in post-Soviet Ukrainian historiography[27]. The term «Ukrainian revolution» used by Reshetar and his Ukrainian eyewitness-historians' accounts, distinguished between the Revolution in Ukraine and the Ukrainian Revolution that emerged out of that broader Revolution.All the authors of this narrative of the Ukrainian revolution acknowledge its inextricable, fateful, and most likely fatal ties to the Russian (or all-Russian) revolution that opened the space for change in the Ukrainian provinces. But these same authors insist that the Ukrainian revolution differed from and – in many senses –challenged the course of the revolution in Russia.

The Ukrainian revolution was part of the all-Russian revolution that began in Petrograd in March 1917, and that revolution was most certainly about land, war and peace, democracy and justice, but it was also – most clearly outside of Moscow, Petrograd and other Russian regions – about the inequities of Russian imperialism and the proposed remedy of national self-determination. The revolutions in 1917 were about ending--or at the very least reforming – empire (into federation); moreover, outside of Petrograd, the questions of land reform, war and peace, were inextricably tied to the «national question» and the future of empire. The Ukrainian revolution, together with the other national liberation movements across the empire, was based on the assumption that any kind of social or political liberation had to come with national liberation for nearly half (and possibly more than half) of the empire's non-Russian population. From the very first days of the revolution in 1917, Ukrainians, including Pavlo Khrystiuk in the introduction to his history[28], were talking about their revolution in terms of «dignity» (*hidnist'*) and the rights of oppressed nation. Moreover, Khrystiuk attributed much of the cause of the Ukrainian revolution's ultimate defeat to what he called the «tangled knot» of the social and the national aspects of the revolution and the inability of the leaders of the Ukrainian revolution to find the right balance between these two factors[29].

Much to their own surprise and alarm, Ukrainian and other non-Russian political activistsdiscovered that Russian imperialism was not just a feature of reactionary elites and the oppressive machinery of the autocracy, but was firmly rooted in the consciousness of Russian workers and peasants, above

[27] Narysy istorii Ukrains'koi Revoliutsii 1917–1921 rokiv, knyha 1, ed. Vladyslav Verstiuk, et al (Kyiv: Naukova Dumka, 2011).

[28] Find first mention the dignity of the human being and citizen (hidnist' liudyny I hromadianina).

[29] On the fatal knot of national and socioeconomic factors in the Ukrainian revolution, see John-Paul Himka's essay on the social and the national in the Ukrainian revolution.

all in the parties of «Russian democracy.» Outside the Russian heartland, Russian socialism – and Russian democracy more broadly – was very much perceived at its inauguration as very Russian and imperialist. The hostility of Russian democracy was a major challenge to the authority of the Central Rada because ethnic Ukrainians were not the majority in any large city in Ukraine; instead, Russians, Poles and Jews dominated urban institutions. Non-Russian socialists and anarchists already referred to Red imperialism and even socialist imperialism and colonialism[30]. For Ukrainian eyewitnesses – for Khrystiuk and not just for him – the Bolshevik coup in Petrograd and the war that Soviet Russia very quickly waged against Ukraine was a first and fatal blow to both the Russian and the Ukrainian revolutions, for that war turned all belligerent sides dramatically to the right, above all the Russians themselves, but also Ukrainians and even Jewish political activists took more uncompromising and hostile positions to rival parties and nationalities[31].

Russian (and Russianists') «Blindness on the National Question»

Perhaps the most important contribution Khrystiuk and his fellow Ukrainian chroniclers-eyewitnesses to the revolutionary years offer to our view of the revolution is their relentless struggle against and disappointment with the «blindness» of Russian «democracy» to the «national question,» and in particular to the Ukrainian national question. Richard Pipes noted that «Russian prerevolutionary political parties of both the center and the left, while opposing discrimination of the minorities, did not envisage granting them independence, on the assumption that the future democratization of the country would in and of itself resolve its national tensions.» He argues that Russians were not aware that they had built an empire and «preferred to view their country as a multinational state, not unlike the United States, whose ethnic minorities would surely, over time, succumb to the greater economic as wll as cultural power of the dominant nation and assimilate»[32].

[30] Stephen Velychenko has recently «rehabilitated» what he identifies as the Ukrainian anticolonialist critique and opposition dating to 1918 and traces their legacy to later calls for Ukrainian communism and for respecting the peculiarities of Ukraine and its revolutionary needs. Most recently, Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Communist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine (Toronto: University of Toronto Press, 2015); earlier versions of this argument, «Ukrainian Anticolonialist Thought in Comparative Perspective: A Preliminary Overview,» Ab Imperio 4/2012: 339–371; «Ukrainian Anti-Colonialist Marxism (1919–1923): A Forgotten Legacy in a Forgotten Country, Skhid-Zakhid 12–13 (2013): 396–419; and «Russian Bolsheviks, Ukrainian Communist, and the Comintern: How Russian Bolsheviks Shaped Foreign Radical Leftist Views on Ukraine,» Krytyka, February 2017.

[31] Khrystiuk, cit. Alexander Motyl, in his study of Ukrainian post-revolutionary politics, dates the turn of the Ukrainian revolution to the right to a later period. Brian Porter Szulc described an earlier turn to the right in Polish nationalism as well, in his When Nationalism Learned to Hate.

[32] Formation, v.

By including (but not always favoring or privileging) what they summed up as «the national» aspects of the liberation movements of 1917, the chroniclers of the Ukrainian revolution represent part of a challenge to that Russia-bounded but still imperial narrative, what Serhii Plokhii, in his study of Myhailo Hrushevs'kyi, called «unmaking imperial Russia»[33].

In his own reminiscences of his turbulent involvement in the politics of the «dual authority» in Petrograd, the Georgian Menshevik (and Zimmerwaldist) Iraklii Tseretelli lamented what he called the «blindness» of Russian democracy on the national question[34], another way of saying their blindness to Russia's imperial institutions and ideologies and the degree to which those imperial institutions and ideologies were in the Russian language and favored Russian culture and identity over others (albeit in a complicated hierarchy of privileges and disabilities). His own memoirs testify that this was not so much «blindness,» that is, not seeing nationalism as much as not understanding it, or even misunderstanding it in ways that might have avoided the tragic clash between Petrograd and the «borderlands» more broadly, and Kyiv in particular. This was a blindness that Ukrainian national thinkers had noted at least since Myhailo Drahomaniv's in the mid-nineteenth century warnings about the unconscious imperialism of much if not most of the Russian revolutionary emigration who he encountered in European exile. Drahomaniv advocated a federalist Russia where Ukraine would have sovereign equality along the lines of the Ukrainian federalist reform projects of the Cyril and Methodius Brotherhood and even the Union of Southern Societies of the Decembrist revolt that focused in St. Petersburg and in the empire's Southwest, or Ukrainian provinces[35].

That blindness, in the sense of not «seeing» the national aspects of the revolutionary processes, or unconscious imperialism, could be a metaphor we might use for generations of later historians of the revolutions of 1917 who did not see the national, imperial, and even anti-colonial aspects of the revolution, or decided that the «national» was not significant or determining. But that blindness was perhaps most pronounced in Russian democrats' insistence on their own «internationalism,» their having somehow transcended national interests for something more universal.One thing that probably all the leftist parties, both Ukrainian and all-Russian Social Democrats

[33] Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History (Toronto: U of Toronto Press, 2005)

[34] I. G. Tseretelli, Vospominaniia o fevral'skoi revoliutsii, book two (Paris: Mouton & Co, 1963), ch. 5, pp. 69–162.

[35] My empire article on federalism Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930, co-edited volume (with Jane Burbank and Anatoly Remnev) (Indiana University Press, 2007)

(Mensheviks) and Socialist Revolutionaries (possibly even the Bolsheviks) could agree upon was the important and tragic role of Russian liberals, above all the Constitutional Democratic (Kadet Party) and its leader Pavel Milukov. Kadets dominated the first Provisional Government with Miliukov serving as foreign minister, but they remained important in the first and second coalition governments even after Miliukov's forced resignation from the government in April after he provoked the first crisis over Russia's war aims. William Rosenberg, the author of the best history of the party in 1917, viewed them as «the one political group whose policies did more to influence the outcome of events than any other political organization besides the Bolsheviks»[36]. It was indeed the Kadets in the Petrograd government and the party's Central Committee who responded most quickly, consistently and aggressively to the transformation of the Ukrainian national movement into a state-building project, even when those ambitions remained within the bounds of federation. The Kadets' shift to the right during the Great War in defense of the «great Russian state»[37] either gave cover to or exerted pressure on the Revolutionary Defensists in the socialist parties, but it also provoked further splits in all the parties, including the Kadets themselves, as the February revolution forced the parties to reconsider their wartime opposition to the existing authorities.

It was largely around the Kadet positions on war and the future of Russia as empire and state that the Provisional Government in Petrograd was wracked by one crisis of the coalition after another, but those crises had their repercussions and echoes outside Petrograd as well, for which Khrystiuk's account provides rich material. The Ukrainians' accounts highlight how much Miliukov's views of Russian liberal imperialism were not just important for questions of war and peace but for questions of domestic reform of imperial institutions and practices. His «turn to the right» during the war can be traced in parallel with the evolution of his views on the Ukrainian opposition movement in the Russian empire. Whereas the Ukrainians insisted on the entangled character of their national liberation movement and the future peace negotiations, the Kadets sought to separate these issues and abandon both peace and imperial reform for the sake of a victorious war. Moreover, Miliukov was one of the leading critics of the Ukrainian movement as an artificial invention of the Central Powers, above all Austria and Germany. He also dismissed the Ukrainian movement as a small band of out-of-touch intellectuals with no social support. Even when

[36] Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921 (Princeton: Princeton University Press, 1974), p. 4.

[37] The best account of this is Rosenberg, pp. 38–42, «The War and 'Patriotic Anxiety.'»

Kerensky «freed» himself of Miliukov and Guchkov and appealed to the Entente allies to make peace immediately, he unwisely decided to support the Entente war efforts and doom his government to defeat with the July offensive of 1917. The Ukrainian versions of the 1917 revolution highlight this dilemma in ways that were not so readily apparent in Petrograd, both in the Provisional Government and the Petrograd Soviet. Khrystiuk saves some of his most biting critiques for Miliukov and the Kadet «experts» on the Provisional Government's Juridical Commission for their inconsistent and hypocritical legal arguments against the Ukrainian Central Rada's reform projects on autonomy. Indeed, Khrystiuk's history offers the most sustained critique of Russian ideas and practice of *gosudarstvennost'* from the perspective of non-Russian democracy.

Although Khrystiuk's politics as a Ukrainian Socialist Revolutionary were consistently focused on the Ukrainian peasants and the soldiers, students, and intellectuals who made up the key constituencies of the Ukrainian revolution, he, like all members of his party, worked closely together and sometimes at odds with the other major Ukrainian socialist party, the Social-Democrats. The Social Democrats were at once the closest in terms of constituencies, but perhaps because of that closeness, the most frustrating partners for the UPSR[38]. Khrystiuk grappled with a dilemma in Ukraine that Oliver Radkey, the leading English-language historian of the Russian Socialist Revolutionary Party, observed for the dynamic between the Menshevik and SR parties in Petrograd:

the disparity in leadership between the Menshevik and the Socialist-Revolutionary parties meant that in any close association the lesser party would take the larger in tow and make it serve the Menshevik concept of the revolution, whether its members consciously wanted to or not. Precisely the same relationship developed in Kiev, where the Vinnichenkos [sic] and Petliuras virtually took over the huge but headless PUSR, though these Ukrainian Social-Democrats could muster in their own right scarcely a corporal's guard[39].

The Mensheviks were among the most prolific and talented «loser» historians of 1917 and their views of events have been very influential in shaping later historians' understanding[40].

[38] Indeed, Vynnychenko's Rebirth of the Nation and his memoirs offer an alternative and influential Social-Democratic perspective to Khrystiuk's Notes and Materials.

[39] Radkey, p. 280.

[40] Menshevik historians included Raphael Abramovitch, The Soviet Revolution (George Allen, 1962); Martov, Dan, W. S. Woytinsky, Stormy Passage: A Personal History Through Two Russian Revolutions to Democracy and Freedom 1905–1960 (New York, 1961); V. B. Stankevich, Vospominaniia 1914–1919 (Berlin, 1920); S. P. Mel'gunov, Vospominannia I dnevniki, 2 vyp. (Paris 1964). See the survey of émigré Russian intellectuals in Jane Burbank, Intelligentsia and Revolution (Oxford, 1986).

Of all the available English-language memoirs of the revolutionary year 1917, the author-eyewitness closest to Khrystiuk's is most likely Nikolai Sukhanov (revolutionary pseudonym for Himmer), whose *Zapiski o revoliutsii* (Notes on the Revolution)[41], was translated in a much-abridged edition by Joel Carmichael in 1955[42]. (Leon Trotsky also deserves comparing with both Sukhanov and Khrystiuk and was a Menshevik before he joined the Inter-District group and then in the summer of 1917, the Bolshevik Party itself. His translator, Max Eastman, wrote: «This is the first time the scientific history of a great event has been written by a man who played a dominant part in it. It is the first time a revolution was ever retraced and explained by one of its leaders»[43]). Sukhanov and Khrystiuk both wrote as «losers» to and fierce critics of the Bolsheviks, but also as revolutionaries trying to understand how their fellow socialists had helped prepare the way for the tragedy of the Bolshevik takeover by squandering their initial support among the workers, soldiers and peasants[44]. As chroniclers of «their» revolutions, Sukhanov and Khrystiuk earned praise for their accounts not only from later historians but also from many of their contemporaries who also wrote their eyewitness accounts-histories. Sukhanov's work was cited and replied to in the memoirs of Miliukov, Pokrovskii, Trotskii and Stalin, and answered by Lenin in one of his last articles before his death. Israel Getzler, author of the best English-language biography, writes that Sukhanov «has been universally acclaimed (since *glasnost*, even in the former Soviet Union)[45] as the chronicler par excellence of Russia's democratic revolution

[41] The original publications are very close in time: Sukhanov's Zapiski were published in Berlin, Petrograd and Moscow in 1922–3, Z. I. Grzhebin Publishers.Khrystiuk's Zamitky in Vienna in 1922.

[42] N. N. Sukhanov, The Russian Revolution 1917: A Personal Record, edited abridged and translated by Joel Carmichael (Oxford, 1955).

[43] The History of the Russian Revolution, translated by Max Eastman (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1932), p. ix.

[44] Sukhanov remained in Petrograd after the Bolshevik coup, whereas Khrystiuk fled his native Ukraine after the Soviet Red Army invasion of 1919 but returned to then Soviet Ukraine in 1922, where he, like Sukhanov in Petrograd, found employment in state offices and editorial work. Their fates ended on similarly tragic notes. Sukhanov was one of the defendants in the Menshevik Trial of March 1931 and arrested on trumped-up charges of counterrevolutionary activities, wrecking, and espionage, sentenced twice to an OGPU isolator, and was executed in 1940. A few months before Sukhanov's tragic end, Khrystiuk was a defendant in the Trial in Kharkiv of the Union for the Liberation of Ukraine – an organization invented by the OGPU – and died in the Gulag in 1941. Although Sukhanov left the Socialist-Revolutionary Party of his youth (and for which he was jailed in 1904) and later was more accurately described as nonparty socialist, whereas Khrystiuk was consistently a Ukrainian Socialist Revolutionary, both shared an interest in peasant cooperatives and worked in newspaper publishing and editing.

[45] Arkadii Kornikov published a three-volume annotated edition of Zapiski (Moscow: Politizdat, 1991); and wrote a biography based on new archival materials, Sud'ba rossiiskogo revoliutsionera: N. N. Sukhanov – chelovek, politik, memuarist (Ivanovo: Ivanovo State University, 1995).

from February to October 1917 and his *Zapiski* have been recognized as an indispensable historical source»[46].

A very telling omission in Carmichael's translation of Sukhanov's classic was any discussion by the author of the national question and its role in the dynamic of the revolutionary year[47]. (Something similar is true of the abridged paperback edition of 1959 that left out the chapter on nationalities, in which Trotsky is far more sympathetic to the Ukrainian movement, especially the genuinely peasant character of the protest, than most Russian «democrats» and even some Ukrainian socialists. In the summary of the omitted chapters, the editor, did not mention Ukraine at all[48]). And yet, Sukhanov had much to say, and much that was very illustrative of Khrystiuk's portrait of the all-Russian «revolutionary democracy» and their Great Russian nationalism and even socialist imperialism. It takes Sukhanov until book three, chapter seven «Contradictions of the Revolution and the Exit from the Situation»[49], of his Notes to raise the national question and his immediate focus is on the dangers to «our state life in this period» of «*serious* separatism—*national and provincial*" [author's emphasis] that had «reached alarming levels.»

«Everyone who wasn't lazy started to demand autonomy, and sometimes began to implement it without preliminary permission. They wanted to tear apart Revolutionary Russia into pieces as if only the tsarist whip (*nagaika*) had held the state together. Not only Finland began to talk about separation, not only did they begin to talk about this in the Caucasus, but also in Ukraine, Crimea and Siberia they started to shout about it.»

He explained this particular «contradiction» as «thought up by idle intelligentsia members who didn't know what to do with themselves on the new political stage.» But he admitted that these intelligentsia ventures began to take on real strength and the masses began supporting them, while the

[46] Israel Getzler, Nikolai Sukhanov: Chronicler of the Russian Revolution. Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2001.Getzler elsewhere explains the universal acclaim for this incomparable history, «a very honest, penetrating and incisive account of the events of 1917 as experienced by a deeply committed participant and believer whose judgment remained unclouded by doctrine or party-mindedness. While Sukhanov personally knew all the leaders of the socialist parties and some of the other key figures, too, he never became fully the property of any one party or faction. He stands out as an independent-minded Russian revolutionary intellectual, an indomitable publicist, and a non-conformist agrarian economist.» Much the same could be said of Khrystiuk if we replace Russian with Ukrainian.

[47] Carmichael's English translation abridged those passages so there is no mention of events outside of Petrograd in what has been available to non-specialist readers. Getzler's excellent study of Getzler's life and writings likewise omits any mention of the «national question» or events outside of Petrograd.

[48] (New York: Doubleday Anchor Edition, edited and abridged by F. W. Dupee), p. 258.

[49] My translation in these next sections.

«revolutionary authorities» could not keep up with the «needs of the people and the demands of the revolution.»

One telling difference between Khrystiuk's and Sukhanov's accounts is their view of another key player in Petrograd-Kyiv relations, Iraklii Tsereteli. Tseretelli, who is mentioned in most accounts, favorably in Khrystiuk's and Chernov's but very negatively in Sukhanov's, also devoted an entire chapter of his own memoirs of the February Revolution to the national question with a focus on Ukraine[50], but his memoirs have never been translated[51] and therefore did not enjoy the reputation of Sukhanov's[52]. That notwithstanding, those memoirs offer another Social-Democratic view on the events and the role of the national question in the revolutions.

Tsereteli had, in many ways, a political career more similar to Khrystiuk's than Sukhanov's—who seemed to be connected to nearly everyone in the «dual authority» in Petrograd but never held any office in any party or government agency – but in different settings and with different timing. Tsereteli, a leader of the Menshevik party of Georgian nationality, played major roles during 1917, first as head of the Petrograd Soviet, and then as Minister of Post and Telegraph in the first coalition government, in which he played a dominant role, indeed, so dominant that Miliukov directly associated his name with this phase of the revolution. Nearly a generation older than Khrystiuk, Tsereteli had considerably more political experience, having served as a deputy from Kutaisi in the second State Duma[53]. Finally,

[50] I Tsereteli, Vospominaniia o fevral'skoi revoliutsii, 2 vols. (Paris: LaHaye, 1963). Anna Bourguina, in her editorial note to the memoirs, notes that Tsereteli wrote the memoirs at various times and in different conditions. He started writing them in 1924, then interrupted the project until 1927 when he received proposal from the Swedish socialist party to write his memoirs for the newspaper Ny Tid. Most of the chapters for this volume he wrote in 1928–29 and completed work in the 1940s under the sponsorship of Moseley at Columbia.

[51] Except for one chapter in Russian Review

[52] Chapter Five is titled «The National Question during the period of the first coalition government and the Ukrainian crisis,» but it also deals to a lesser degree with the Finnish crisis that was unfolding in parallel to events in Kyiv. Tsereteli also devotes special attention to the discussion of nationality politics at the All-Russian Congress of Soviets. (vol. 2, pp. 69–162).

[53] W. H. Roobol, Tsereteli –A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography, translated by Philip Hyams and Lynne Richards (The Hague: Martinus Nijhoff, 1976), pp. 150-151.After staying in Georgia for nearly a month, he returned to Petrograd at the beginning of November and opposed any cooperation with the Bolsheviks. Dzerzhinskii ordered his arrest in mid-December. After he made a fiery speech at the one and only meeting of the Constituent Assembly on January 5, 1918, he went underground to Georgia. In January 1919 Tsereteli went with another Georgian Menshevik comrade, Chkheidze, to represent Georgia at the Paris peace conference, where these onetime internationalists argued for the independence of Georgia from Russia. Although Georgia, like Ukraine, was disappointed by the Allied Conference, Tsereteli had one perhaps pyrrhic victory later in 1919 in Amsterdam and Lucerne at the conference of the Second International where he persuaded to recognize Georgia's independence.

much like Khrystiuk, so too Tsereteli was in Vienna in February 1921 trying to reunite the international socialist movement in the 2-1/2 International, (*Internationale Arbeitsgemeinschaft sozialisticher Parteien*).

The other important party of Russian democracy was the Party of Socialist Revolutionaries, from which the Party of Ukrainian Socialist Revolutionaries formally broke in April 1917. And the one major Russian democrat whose memoir-history of the Russian Revolution available in English (since 1936) devoted significant attention to the national question was Viktor Chernov, head of the Party and also Minister of Agriculture in one of the coalition cabinets of the Provisional Government during 1917[54]. (Kerensky, by contrast, devotes all of three pages – and only parts of those pages – of his memoirs to the negotiations that he took part in with the Rada and the repercussions back in Petrograd, above all the resignation of the Kadet ministers in protest[55].) Chernov's entire fourteenth chapter, titled «Impasse in the Nationalities Problem,» is above all concerned with events in Ukraine. His characterization of the Ukrainian movement is much more favorable than nearly any other English-language equivalent. He lays the blame for the failure of this important aspect of the revolution on the Provisional Government. «In the first period of revolution those elements which led in the awakening of the subordinate nationalities were, on the whole, far removed from the extremes of separatism to which they were later driven. There was full opportunity to enter the new path arm in arm. But instead of a guide in their national resurrection they found the Provisional Government too often a stingy, cold-hearted and evasive protector of the historical privileges of the «dominant» Great Russian nationality. Instead of a great power for constructive work, the pressure of the nationalities was turned into a destructive force.» (287–288)

Chernov, after taking pride in the party of Socialist Revolutionaries as the only party «of all the Great Russian parties» that championed the federal form of state, noted that such an idea was «strongly opposed by all bourgeois parties, including the most progressive of them, the Cadet party. The Cadet leaders and jurists played a significant role in turning against the Provisional Government all or almost all the smaller nationalities. The federal idea also penetrated with great difficulty among Russian Social Democrats, whether Bolsheviks or Mensheviks.» (264–65) In describing these opponents of federalization, Chernov sounded remarkably like Khrystiuk: «There were doctrinaires of united Statehood (with a big S), idolaters of centralized government; it alone could

[54] The Great Russian Revolution, translated and abridged by Philip E. Mosely (New Haven: Yale University Press, 1936)

[55] Alexander Kerensky, Russia and History's Turning Point (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1965). See pp. 281, 288, 289.

determine the scope of local and regional government by its own 'grace.» There were also doctrinaires of economic unity and centralization, of the concentration of the «fatherlandless» proletariat through the growing concentration of «fatherlandless» capital.» (265)He also criticized the Russian Social Democrats, both Bolsheviks and Mensheviks, for resisting the penetration of the federal idea. All of the Socialist Revolutionaries' rivals, he claimed, were «doctrinaires of united Statehood (with a big S), idolaters of centralized government.»(264–5)

When he turned his attention to Kyiv as «the center of the Ukrainian movement,» he began his history of the Ukrainian revolution with the local public leaders who formed the Council of United Civic Organizations and its Executive Committee, which, he admitted, was «in its overwhelming majority, alien to the Ukrainian movement.» But throughout his account, he stresses the bloodless nature of the revolution there, and the reasonable demands of the mainstream Ukrainian politicians, who were constantly trying to rein in their extremist elements, whom Chernov labels «Ukrainian separatists.» He also recognized that Russian «revolutionary democracy» was «too insensitive to what was going on under their eyes» and blamed local SRs and SDs for fanning «the fires of nationalist passion by their unrestrained attacks.» He compared the opposition among Russian circles in Ukraine unfavorably to «the conduct of the British bourgeois and nationalist government which willingly admitted representatives of all the dominions to the peace conferences,» referring to the 1919 Versailles talks, and a strange conflation of British empire, commonwealth, and British nationalists [?], but an interesting parallel for him to make. He also discussed the representatives of the «immigrant nationalities» who were dominant in the cities and «found it difficult, with their Russian orientation, to cease considering themselves masters of the situation, and to accept the position of national minorities content with the usual guarantees of minority rights.» But he believed that these minorities «alarmed themselves with phantoms» and were «increasing the real danger.» This largely replicated Tseretelli's characterization of the situation in Ukraine's major cities, where Ukrainians were in the minority as compared with the overwhelmingly Ukrainian countryside, and also shared Chernov's critical attitude toward local SRs and SDs. Chernov, like Khrystiuk, identified the movement to create Ukrainian national military units as the key site of struggle between Petrograd and Kyiv, also something that Tseretelli highlights in his account.

Oliver Radkey, in his still-classic history of the Socialist Revolutionary Party in 1917[56], was able to conduct several interviews with the aging

[56] The Agrarian Foes of Bolshevism: Promise and Default of the Russian Socialist Revolutionaries. February to October 1917 (Columbia University Press, 1958).

revolutionary Chernov and captured the tortured evolution of his politics on the national question. Radkey's book also gives substantial coverage to the events in Ukraine and their role in the political crises of the Petrograd government[57]. Radkey «corrects» Chernov's own account of the critical trip to Kyiv in June by members of the Provisional Government, Tereshchenko, Nekrasov, Tsereteli, and Kerensky to negotiate with the Central Rada about the terms of Ukraine's autonomy. First, Radkey notes that Chernov, «the leading exponent of federalism in the cabinet,» was not only left out of this but does not seem even to have been consulted.» But, as Radkey pointed out, according to Chernov, in his chapter, «Impasse in the Nationalities Problems»[58], «one would think that he sympathized with the Ukrainian point of view, yet he took quite a different line at the time, when he was in the cabinet and could have influenced the course of events»[59].

Radkey explains this disconnect between Chernov's memory and his actual behavior at the time as part of the party's general shift «from internationalism to patriotism by so many members, particularly those in high position,» a shift that «created acute tension within the party, impeded collaboration with the Ukrainian Socialist Revolutionaries, and made it impossible for the membership to present a united front on any number of issues, from matters of domestic economy to questions of war and peace»[60]. Radkey saw the views Chernov expressed in 1917 to have been a significant retreat from the platform on national self-determination in 1905.

Radkey offers the views articulated by M.V. Vishniak in late May 1917 as probably shared by the majority of the Russian Socialist-Revolutionary party in embracing a federal republic as the future for Russia, but one that would be 'a single state, a *Bundesstaat* instead of a *Staatenbund*, in which concessions to the various nationalities within the former empire would take the form of mutual agreements between the state as a whole and the parts concerned, never of unilateral decisions by the nationalities themselves.» (The *Staatenbund* was closer to what the Ukrainian Central Rada came to propose with a federation of equals from below.) Vishniak supported independence for Poland alone, not even agreeing to such a status for Finland, let alone Ukraine, despite

[57] Not only does he cite Khrystiuk's account, but Vynnychenko's Vidrozhdennnia natsii as well, but apologizes in both cases that he could only use these materials «to a small extent because of language difficulty.» Radkey also notes that Khrystiuk belonged to the PUSR. (499)

[58] Chernov, pp. 264–284 on Ukraine.

[59] Chernov went so far as to have published in the SR central organ an attack on the «irresponsible actions» of the Rada in their unreasonable demands, something he even equated with «Leninism in the nationalities question.»Radkey, on p. 274, cites Chernov's «Lozhnyi vyvod iz pravil'noi predposylki,» Delo Naroda, no. 75, (June 15, 1917).

[60] 20–21.

the Congress's final resolution upholding the party's internationalist line of recognizing no distinctions among peoples[61]. Radkey found the reasoning on Finland in particular to be «curious» even given «legitimate concern for the fate of the capital in the light of war experience,» the capital Petrograd being very close to Finland. Radkey suspects something else to be at work here, but «something that could be thought of but never voiced in public.» After looking «deeper into the soul of the right Socialist Revolutionaries,» Radkey sees the right wing as sharing origins with the Populists and Pan-Slavism as «branches of the same plant of Slavophilism» and, as the Georgian Menshevik Tsereteli described them, «Kadets in disguise.»

In the end Radkey identifies the Kadet party as the primary obstacle to any progress on the national question, a party that had shifted to the right because of the war and was»deeply centralistic, with a pronounced anti-Ukrainian bias.» (276) He follows with his most sympathetic effort to understand Chernov's dilemma on the national question and argues that Chernov saw in the privileges granted the Poles the source of similar demands on the part of the Ukrainians, who could not understand why people whose forebears had joined Russia «of their own accord» should be denied the rights enjoyed by a thrice-conquered enemy.» Radkey comes back to a theme he raised earlier: «The answer lies in the Pan-Slavist aberration of many Russian intellectuals, modified by a touch, or more than a touch, of imperialism.When, with Ukrainian nationalism, the fire turned back on Russia, their pan-slavism ceased abruptly, exposing its imperialist essence. To them Ukrainians were Russians masquerading as a separate ethnic group with a dangerous pro-Austrian orientation, whereas Poles were by no stretch of the imagination Russian and shared their own Germanophobia. Hence the discrimination.»

Finally, Radkey lamented «the inability of the largest party in Great Russia and the

largest party in Little Russia to mediate the conflict, despite their common ideology.» He goes on to blame the intellectuals at the top of both parties who cursed their followers, «ninety percent or more» of whom «consisted of peace-loving peasants, who, had they been less helpless and inarticulate,

[61] Vishniak outlined these views in his report on «the principles of the organization of the state of Russia (republic, autonomy, federation)» at the Third Congress of the SR Party (and its first held in Russia itself after prior meetings in Finland). Radkey, 216ff. See the Congress' resolution on the national question, in V. V. Shelokhaev, O. V. Volobuev, N. D. Erofeev, and others, eds., Partiia sotsialistov-revoliutsionerov: Dokumenty I materialy, t. 3, chast. 1, fevral'-oktiabr' 1917 g. (Moscow: ROSSPEN, 2000), pp. 603–604. Erofeev's introduction to this volume discusses the Socialist Revolutionaries' positions (and splits) on their attitudes to state power, to the question of war and peace, and to the agrarian question, and the economic policy of the party, but fails to mention the national question at all. (5–15)

might easily have found their way together, but for the excess of nationalism among the intellectuals.» Though his account of events in Ukraine largely follows Reshetar's – and thereby to some degree Khrystiuk's, his invocation of Little Russia and the allegedly misled peace-loving peasants are only a few examples that reveal even his reliance on stereotypes and explanations from non-Ukrainian sources. In a footnote to those comments, Radkey writes, «without any desire to disparage Ukrainian nationalism, it may be pointed out that it undoubtedly contained an element of artificiality. The Ukrainian patriots must have been hard pressed for national heroes to accord this honor to Bohdan Khmelnytsky to a Zaporozhian freebooter who had repeatedly sold out the Ukrainian peasants to the Polish crown. Either the youthful intellectuals who headed the PUSR had no deep feeling for the class they represented or they did not know their history, or knew it only through romantic distortion»[62].

In the end, chroniclers of the Ukrainian revolution confirm the findings of recent scholarship on Russian nationalism during the war and revolution.A long-standing convention held that the Russian autocracy failed to inculcate any deep or broad sense of Russian patriotism or identity by 1917 and thereby allowed Bolshevism to triumph virtually unchallenged in the aftermath of the downfall of the Russian imperial state. Geoffrey Hosking's books made the most persuasive case for this «neglect» or failure of the Old Regime. Here is his argument in brief in an introduction: The theme of this book is how Rossiia obstructed the flowering of Rus', [sic] or if you prefer it, how the building of an empire impeded the formation of a nation.» (xix). This failure proved fatal for Russia. «The political, economic and cultural institutions of what might have become the Russian nation were destroyed or emasculated for the needs of the empire, while the state was enfeebled by the hollowness of its ethnic substance, its inability at most times to attract the deep loyalty of even its Russian let alone its non-Russian subjects. The intelligentsia, trying to mediate between them, to create an 'imagined community' as a synthesis of imperial culture and ethnic community was crushed between them. The culmination of this process was the revolution and civil war of 1917–21 (xxvi)[63].

Other historians' work have challenged these views, some for longer than others. William Rosenberg, in his powerful study of Russian liberals' move toward Russian imperial nationalism during the war, and Pipes, above

[62] 273. He recommended W.E. D Allen's «excellent history,» The Ukraine (1941) for a portrait of Khmelnytskyi stripped bare of adornment.

[63] Russia: People and Empire, 1552–1917 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997)

all in his biography of Petr Struve[64], were among the first historians to draw attention to the «Russianness» of liberals. More recently, Josh Sanborn's essays and book on conscription in the imperial and early Red Armies «found» much evidence for imperial state-led efforts to create national identities and loyalties and for the emergence of a Russian nation[65], and Eric Lohr, following on his monograph, has launched a new term, «war nationalism»[66]. An even greater challenge to the idea of a «missing» Russian nationalism and national identities has been the work of Melissa Stockdale, who canvasses a vast range of initiatives taken by the autocracy, the Orthodox Church, the print media and civic organizations to forge such identities and loyalties[67].

The Diverging Paths of Revolution in Petrograd and Kyiv: The Ukrainian Soldiers' Movement

Khrystiuk in his *Notes and Materials* provided the most sustained critique of the ideas shared widely among Russian democracy about the Ukrainian revolution, its artificiality, its «invented» character (for Mlikukov and others that meant invented in Berlin and Vienna) and its lack of any significant social base outside the minority intelligentsia. One of the most important challengers to that imperial narrative, Pavlo Khrystiuk, was a young, but very energetic and well-connected political activist and chronicler of the period from early 1917 (27 during the revolutionary year) to the end of 1919, at which time he and many other Ukrainian political figures fled for one of many exiles, this time to Vienna, where he was able to publish his *Zamitky I materialy*. Khrystiuk himself, likely frustrated by his work in exile, largely in his beloved agricultural cooperative movement and encouraged by the Soviet state and Communist party's «indigenization» campaigns that included the promotion of Ukrainian language and Ukrainian ethnic «cadres» into positions of influence, returned to Ukraine, now Soviet Socialist Ukraine,

[64] Struve: Liberal on the Right, 1905–1944 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980).

[65] «The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: A Re-examination,» Slavic Review 59: 2(Summer 2000): 267–89; and Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925 (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2003).

[66] Nationalizing the Russian Empire («War Nationalism,» in Lohr, Tolz, Semyonov, von Hagen, The Empire and Nationalism at War (Bloomington, In.: Slavica Publishers, 2014), pp. 91-108; «Politics, Economics and Minorities: Core Nationalism in the Russian Empire at War,» in Comparing Empires: Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century, ed. Joern Leonhard and Ulrike von Hirschhausen (Goettingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2010), pp. 520–31.

[67] Melissa Kirschke Stockdale, Mobilizing the Russian Nation: Patriotism and Citizenship in the First World War (Cambridge, 2017)

and its new capital, Kharkiv[68]. After finding employment in Soviet Ukrainian institutions, he was arrested by the NKVD at his residence in the «Word» Writers' Association building and died in the Gulag in 1937 on trumped-up charges of membership in the anti-Soviet Union for the Liberation of Ukraine (*Spilka Vyzvolennia Ukrainy*)[69].

Khrystiuk has composed a critical documentary history based on textual sources that he places in context and weaves into a narrative. He subjects the documents – resolutions of meetings, statements of political actors, newspaper accounts, memoirs of other participants in the events – to his own critical interpretation. The documents appear in the text itself, they appear in the primary set of footnotes in the main body of the narrative, and a third set of texts in the extended footnotes of the appendices[70]. *Notes and Materials* is at once a history of the institutions that emerged out of the Ukrainian revolution, but as a sociologist by contemporary disciplinary understandings, Khrystiuk also traced the dynamically evolving responses of the major social groups.In this regard, his *Notes and Materials toward a history of the Ukrainian revolution* – a title I believe he chose quite deliberately and consciously to alert the reader that this was a first fragmentary provisional draft of a history that needed much more time and documentary evidence to place in its proper perspective – resemble the wonderful documentary collections-narratives that have long existed with English-language translations for historians of the «Russian» revolutions of 1917, above all Frank Golder's 1964 collection[71]. Khrystiuk's massive documentary history of the Ukrainian revolution starts with the Ukrainian peasants and the cooperative movement where he learned

[68] Khrystiuk was one of several Ukrainian revolutionaries, including his mentor Mykhailo Hrushevs'kyi, who returned to Ukraine, now Soviet, in 1923–24. See Christopher Gillory, «The 'Changing Signposts Movement' in the Ukrainian Emigrations: Myhailo Hrushevsky and the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries,» Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas, B. 54, H. 3 (2006): 345–374. See also his The 'Change of Signposts' in the Ukrainian Emigration; A Contribution to the History of Sovietophilism in the 1920s (Stuttgart: ibidem-Verlag, 2009).

[69] Yuri Shapoval has reconstructed Khrystiuk's Soviet life from his dossier in the files of the Ukrainian State Police in, «Pysar' revoliutsii,» Den'. See also V. Verstiuk and T. Ostashko, Diiachi Ukrains'koi Tsentral'noi Rady: Biografichnyi dovidnyk (Kyiv: National Academy of Science of Ukraine, 1998), pp. 179–180.

[70] Vladyslav Verstiuk and his team of historians have republished most of the documents Khrystiuk included in his history, and added considerably to that rich cache. See publications.

[71] James Bunyan and H. H. Fisher, The Bolshevik Revolution, 1917–1918: Documents and Materials (Stanford and London: Stanford University Press and Oxford University Press, 1934); Olga Hess Gankin and H. H. Fisher, The Bolsheviks and the world War: The Origin of the Third International (Stanford and London, 1940); Frank Alfred Golder, Documents of Russian History 1914–1917 (Gloucester, Mass.: Peter Smith, 1964). Bunyan and Fisher include several documents on Russian-Ukrainian relations in the framework of «civil war.» Golder devotes eight pages of documents to Ukraine and the ministerial crisis (of late spring-summer 1917).

from and taught peasants as one of their own who had risen up by means of education and hard work; he ends his «notes and materials» with a lament over the failure of that revolution and the costs of that failure especially for Jewish democracy that had been so supportive of the revolution of dignity of 1917–19[72].

Khrystiuk concludes his first chapter with something that distinguishes his and other Ukrainian accounts from most Russian counterparts, above all those who witnessed the revolution in Petrograd. The section is titled «from the prison of peoples to freedom» and it casts the revolution as about the struggle of so-called stateless peoples of the former Russian empire for rebuilding Russia on a federal basis, «intending in this way to destroy in the new Russia all traces of national bondage and transform the common fatherland into a union of politically equal peoples enjoying full civil rights.» Indeed, for Khrystiuk the Ukrainian revolution of 1917 was already a revolution of dignity, the dignity of the human being and citizen (*hidnist' liudyny I hromadianina*)[73]. This can be taken as Khrystiuk's first definition of the «national revolution,» a concept that he proceeds to develop in its manifold nuances and transformations.

And here, too, he notes the ultimate tragic destiny of these revolutionary aspirations at this conjuncture in human history, «Unfortunately, the fervent drive for full national freedom on the part of these peoples who had been oppressed for centuries was incomprehensible to the broad mases of the Russian people and their leaders, brought up as they were in the spirit of Russian great-power centralism, or – what amounted to the same thing – Russian 'socialist internationalism.'» This is the first of several salvos flung at Russian socialism and its Muscovite imperialist inclinations. This was not just a fault of Russia's autocratic rulers, and nor was it enough to remove the discriminatory legislation against formerly persecuted ethnic and religious minorities.

The attitude of Russian democrats was dismissive and hostile, while socialist revolutionary circles considered the national movements bourgeois and counterrevolutionary. Nothing good for the revolution came of this. Not only was the common Russian revolutionary front split along national lines, but in addition to the socioeconomic struggle of workers and peasants against exploiters, there was being waged a political struggle of nation against nation and workers and peasants against the selfsame workers and peasants.

[72] The last paragraphs of his Notes and Materials discuss the restoration of personal national autonomy and its place in Ukrainian-Jewish relations above all and the desperate efforts of the last Ukrainian government in which he played a role tried to combat the atrocities against Jewish communities and to offer relief to Jewish families.

[73] Khrystiuk, ibid.

In response to the critics of the Ukrainian revolution who dismissed it as a minority intelligentsia phenomenon without any genuine popular support[74], Khrystiuk offered the results of the Constituent Assembly elections, the most democratic in the history of Russia and Eurasia until 1990. Those elections demonstrated that Ukrainians identified with Ukrainian and socialist parties, when the PUSR and the USLDP won the overwhelming majority of votes across the nine «Ukrainian» provinces that voted in late 1917[75].

More important for Khrystiuk and more characteristic of his method is his chronicling of the key social groups, their institutions, their press, and their leaders. Khrystiuk's discussion of the Ukrainian soldiers' movement is important for its illustration of the diverging paths of the Russian and Ukrainian revolutions, but also his descriptions of the important role of the soldiers helps him to make the case for the genuinely democratic and revolutionary character of the Ukrainian revolution. After a discussion of the important roles of the cooperative, zemstvo, and teacher-student movements, Khrystiuk's next group, soldiers, «peasants in uniform,» not surprisingly occupied much of his attention in the unfolding narrative, and it is here that his account of the revolution in Ukraine begins to differ significantly from the leading Petrograd-centered leftist accounts.

Similar to those chroniclers – notably Sukhanov, Tsereteli, and others – Khrystiuk makes a case for the importance of soldiers because the revolution and the war that was its context meant that «a large part of the mostly peasant population was in the ranks of the army.» For much of Russian socialism and democracy more broadly, soldiers were largely a source of great anxiety and foreboding. Even the Ukrainian revolutionaries understood that «either the revolution would end the war, or the war would end the revolution,» and that the fates of their revolutions, however they defined them, were being shaped and crippled by that war and the sacrifices it continued to demand from the societies of the belligerent states. Sukhanov was characteristic of Russian moderate socialist attitudes toward soldiers and distrusted them as peasants in uniform, precisely the opposite evaluation from Khrystiuk as a Socialist Revolutionary who held a much higher opinion of the revolutionary prospects of the peasantry. The Petrograd leader of the Russian Socialist Revolutionary Party, Viktor Chernov, recalls in his memoirs his admiration for the Ukrainian soldiers' movement, but the historical record suggests that he was far less

[74] For a good discussion of the social bases of Ukrainian nationalism during 1917, see Steven L. Guthier, «The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917,» Slavic Review 38, I (March 1979): 30–47.

[75] Oliver Radkey's study of the Constituent Assembly elections confirms Khrystiuk's claims.

enthusiastic about the Ukrainian movement during 1917 itself. Still, he was likely the most sympathetic of the major SR memoirists.

Radkey reminds us of the two other rightRussian Socialist Revolutionaries who played important roles In perhaps one of the most serious confrontations between Kyiv and Petrograd, this one over national Ukrainian military units, namely War Minister Alexander Kerenskii and Provisional Government Commissar and later Commander of the Kyiv Military District, Colonel Konstantin Oberuchev. Radkey captures Oberuchev as «a typical SR from the officers' corps: the revolutionary tradition in which he was rooted had paled as his patriotism became more intense, and in any event, it had paid little heed to nationalist distinctions.» He is far more sympathetic to Oberuchev – who he describes as «the bluff but well-meaning colonel who became the symbol of mutual antagonism» – than most Ukrainian observers, including Khrystiuk, who «clamored for his dismissal.» Radkey defends Oberuchev against Kerensky's ban on the soldiers' congress in June and claims that Oberuchev had even helped the soldiers to arrange for use of the Kyiv municipal theater, «yet felt obliged by his superior's attitude to turn his back on the proceedings, thereby adding a personal affront to the difference of principle between himself and the Ukrainian military leaders»[76].

Radkey sees Oberuchev also as characteristic of other SRs in Kyiv whose Russian nationalism was just as strong as that of the Ukrainian nationalists, «if less strident, since they were not struggling to establish a new order but merely defending one that already existed.» Both the chairman of the Kyiv soviet, Nezlobin, and the mayor of Kyiv, Riabtsev, were SRs of the right center «or beyond, for whom the authority of the Provisional Government was as axiomatic as the indissolubility of the empire. They saw themselves as guardians of the new order against wreckers, whereas the Ukrainians saw them as satraps of Muscovite imperialism»[77]. In Chapter XIV of his memoirs, Chernov also expresses a critical view of Oberuchev and Kerensky[78] on the national question more broadly and sees his own views closer to those of the Menshevik Tsereteli, whom he credits with whatever temporary understandings were reached between Petrograd and Kyiv. But, ultimately, he blames the crisis of the coalition on the Kadets' withdrawal over the Ukrainian question, followed by their other objections to socialist labor and agrarian policy.

[76] Radkey, 272-3, cites Oberuchev's memoirs, K. M. Oberuchev, Vospominaniia (New York: 1930). See my essay on Oberuchev and his account of this period in his career, «

[77] 269.Nezlobin had threatened to have the Ukrainian National Congress dispersed at the point of bayonets in May.

[78] For some unknown reason, Kerensky imagined himself a Socialist Revolutionary, and that party shared his delusion. (282)

When Khrystiuk listed the soldiers, peasants, and workers and the organizations they formed as those social and political forces playing important roles in this and later stages of the revolution, the order is not random, because, as he notes, soldiers were the «first to make themselves heard»[79]. The first widespread response of Ukrainian soldiers to the overthrow of the autocracy in February 1917 was «their firm resolve to organize themselves on a national basis.» All across the Russian empire, in units that were more or less Ukrainian by ethnic makeup, soldiers formed separate Ukrainian military committees, *hromady*, clubs, and societies, followed quickly by the organization of separate Ukrainian military units. Khrystiuk attributes the «extraordinarily powerful process of national awakening among the gray masses of the soldiers» to the presence in the lower officer ranks of former teachers, especially village elementary school teachers, who were a «nationally conscious and democratic element in the army.» Kyiv became the center of the Ukrainian military movement and it was there that the first Ukrainian military units began to be formed, leading to the first armed confrontations over power.

He traces the evolution of soldiers' attitudes over the first months of the revolution and understood them to be the most fervent advocates for peace, though they also insisted that as long as the war continued and Ukrainian peasants and workers continued to bear the burden of that war, they at least wanted to do so as Ukrainian soldiers and as Ukrainian citizens. Their slogan became «fight for free Ukraine» and it meant, in their case, something more than most political agitators meant by the verb «fight.» The soldiers' sent resolutions to Kyiv and usually addressed to the Central Rada early on from across the former empire and also took a very similar form. The soldiers wanted a territorial system of troop formation and deployment whereby regiments in Ukraine would be made up primarily of Ukrainian soldiers. They wanted Ukrainians serving beyond the borders of Ukraine to be separated into Ukrainian military units and transferred back to Ukraine. They also wanted all unit business to be conducted in Ukrainian language and that military manuals be translated from Russian into Ukrainian.

Khrystiuk insists all along that there was «nothing reactionary, chauvinistic or even harmful to the front in these demands.» After all, the soldiers did not demand the immediate implementation of all these demands, but wanted a recognition of the principle by the Provisional Government, something the Provisional Government was reluctant to grant. Instead, the soldiers got «malicious talk about technical obstacles» and about how such «chauvinistic»

[79] This was a fact noted by Richard Pipes in Formation, pp. 52, 57.

attitudes threatened the revolution. The Ukrainian soldiers' demands were met with hostile responses from Russian soldiers who objected to the very existence of Ukrainian military councils, clubs and societies, as well as to soldiers' demands that regimental, army and other committees subscribe to Ukrainian newspapers and books. The soldiers responded to these insults to their national feeling and dignity and even began to defend their «national rights» by force of arms.

Once More on Historians' Blindness: Wildman, Frenkin, Pipes and Khrystiuk

One of my early inspirations in graduate school was the work of the late Allan Wildman, whose two-volume study of soldiers' politics in 1917 helped me to see soldiers as a social group and the army as an important political, social and cultural institution in Russian history. It remains a model of historical scholarship, based on prodigious archival work and a very critical reading of the contemporary Russian press and archives. But characteristic of the «blindness» of historians is Wildman's very passing references to the national question as a significant factor in the soldiers' movement, and, by extension, to the revolution more broadly[80]. In volume 2, chapter 2 (Bolsheviks at the Front), Wildman notes that Bolsheviks faced competition among Ukrainian soldiers from the «propaganda of the Ukrainian Rada» and refers to the «disorganizing impact of the campaign to form separate national units [as] often no less deadly than the latter [Bolshevik operations].» (64).

This omission is all the more remarkable given hisacknowledgement of the great debt he owed to the work of Mikhail Samuilovich Frenkin – indeed he dedicated his first volume to M. S. – who he described as «a Soviet émigré scholar» recently deceased in Jerusalem[81], and especially his two «monumental works on the Russian Army during the Revolution»[82]. In a very revealing footnote, Wildman credits Frenkin with drawing attention in his 1978 volume to several major upheavals in the army, including the «turbulent

[80] The index to volume 1 (March–April 1917) has three pages under «Ukraine, Ukrainians.» Here Wildman discusses the ethnic composition of the Russian Army, where he noted that «Ukrainians and White Russians constituted the largest single bloc of nationality groups, and, if mobilized in proportion to their population ratios, would have amounted to 23 and 8 percent of the total, respectively, or 3,500,000 and 1,200,000.»

[81] For a «Ukrainian» appreciation of the work of Frenkin, see the obituary by Oleksandr P. Yurenko and Marco Carynnyk, «A Tribute to Mikhail Frenkin (1910–1986),» Harvard Ukrainian StudiesVol. 18, No. 3/4 (December 1994), pp. 356–376. I thank John Steinberg for alerting me to this publication, as well as Wildman's own obituary for his friend and colleague.

[82] Russkaia armiia I Revoliutsiia, 1917–18 (Munich: Logos, 1978); Zakhvat vlasti bol'shevikami v Rossii I rol' tylovykh garnizonov armii (Jerusalem: Stav Publishing House, 1982).

169th Division» that appeared «to be plagued as much by Ukrainian separatism as by Bolshevism»[83]. Wildman goes on to share a conversation with Frenkin in which Frenkin informed him that «all his rich material on the Ukrainian movement within the Army was excised by censors in his early study, *Revoliutsionnoe dvizhenie na rumynskom fronte 1917-g-mart 1918* (Moscow, 1965). (64n)Finally, despite his reliance on Frenkin, Wildman's index does not include the name of Konstantin Oberuchev, and his bibliography does not include either of Oberuchev's memoirs, though Frenkin does discuss him and his memoir frequently.

Frenkin, very early in his introduction, announces his intention to study «the national-liberation movement in the army of multinational Russia, which became the most serious factor in the course of the revolution, and is inextricably linked and indivisible from all the other aforementioned cardinal issues that the revolution brought into the army.» (vi) In his first chapter devoted to the «multinational character» of the Russian army, he highlights the important role of Ukrainian soldiers among the national minority populations that provided conscripts for the imperial army. And, although he will eventually devote most of his discussions to the Ukrainian national liberation movement, he puts that movement in the context of analogous mass movements among Polish, Belarusian, Muslim, Baltic, Caucasian, and even Jewish soldiers. His documents – archival documents that he collected in Soviet archives before he emigrated to Israel – focus on the Southwestern and Romanian Fronts, where all these minority movements looked to the Ukrainian soldiers and even collaborated with them in demanding concessions from their Russian military authorities. Beyond the rich archival material he brings to his study, Frenkin also now had access to and could cite without censorship literature available in Western (and Israeli) libraries. He cites not only Richard Pipes' *Formation of the Soviet Union* and Oliver Radkey works on the SRs and the elections to the Constituent Assembly, but was also familiar with the Ukrainian-language literature on 1917 and the civil war, including Pavlo Khrystiuk's *Zamitki I materialy*, Vynnchenko's *Rebirth of the Nation*, and Dmytro Doroshenko's two-volume history of this period.

Frenkin's account is far more positive toward the Ukrainian soldiers' movement as representatives of some kind of revolutionary democracy than he was toward the Bolsheviks whose hypocrisy and opportunism on the

[83] In a footnote to page 224, Wildman writes, «The nationalities in the army are given excellent treatment in M. S. Frenkin, Russkaia armiia,»and he even identifies the most relevant sections of that volume, nearly 200 pages of the text.

national question he «unmasks» in several places. His views come close to those of Khrystiuk, Vynnychenko and other Ukrainian eyewitnesses, but he also shares those contemporaries' criticisms of the shortcomings of both the Ukrainian national movement in general and the soldiers' movement in particular. More importantly, he sees the Ukrainian soldiers' *radas* that formed all across the Southwestern and Romanian Fronts as serious rivals for Bolshevik-dominated soviets and later Bolshevik military-revolutionary committees. He also takes his story in his second volume into the first war of the new Bolshevik state with the Ukrainian People's Republic. In that volume, he makes clear his understanding of the Bolshevik regime and its «legitimacy.» For Frenkin, the October «uprising» (*miatezh*) – as he refers to it – was the «result of the failure of the policies of the Provisional Government in the matters of war and peace, the agrarian and national problems and the matter of state-building.» He characterizes that uprising as reactionary and titles his work in Russian with words evoking Mel'gunov's 1953 classic, «the seizure of power by the Bolsheviks.» He makes clear what he means by this, namely the Bolsheviks' «liquidation of the democratic essence of the Soviets and Committees, the liquidation of the Peasant Soviets, and the crushing of the national liberation movements of the peoples of the country.» He lists, in order of importance to his story, Ukrainians, Belarusians, Muslim peoples, Cossacks, and others.[84] Unexpectedly as this might be, his account of the revolution in Ukraine and, more importantly, the role of Ukraine in the overall revolutionary situation, may be the best version available in Russian. It addresses perhaps better than any work to this day Pipes' assertion in *Formation of the Soviet Union* of the key role of soldiers in the revolutions that took diverse paths around the empire after the 1917 March Revolution in Petrograd.

So why did Wildman not learn anything about the importance of the national question in the soldiers' movement from his friend and colleague Frenkin? I don't think he ignored all the coverage of the «national question» out of Ukrainophobia or Russian Great Power chauvinism, or even laziness or sloppy research because he was none of those things. But he didn't see the national or the imperial because whole generations of American and other historians of Russia were shaped by the Russian liberal nation-building aspirations of what has been called the «state school» inspired by Sergei Soloviev and proceeding through Boris Chicherin to a very social history altered Vasilii Kliuchevskii and Pavel Miliukov. That state school rarely noted its imperial character in its own blindness and determination to create

[84] These matters are the focus of chapters VIII and IX, pp. 280–353.

a Russian nation-state out of that empire. Those Kadets who wrote most insightfully on these matters, Boris Nol'de above all, became defenders of empire by 1917.

In the spirit of self-criticism, I must confess that I too had read Frenkin's two volumes on the Army and the revolution, but I suspect I just skipped over the parts on the nationality question and the importance of the Ukrainian soldiers in the revolutionary events. And until recently, when I have become a more *svidomyi ukrainist*, I didn't know what to do with such information. Thanks to the imperial turn, I can make sense of much more of what happened in Ukraine, and, by extension, in Russia, not just Petrograd, but cities across the empire where Ukrainian soldiers were forming *radas* and *hurtky*, *tovarystva*, and other forms of self-government and mobilization. From Vladivostok in the Far East to Helsingfors in European Russia, Ukrainians formed these committees and councils and sent telegrams declaring their loyalty to the Ukrainian Central Rada in Kyiv.

The Ukrainian Revolution is not the Russian Revolution (Neither is the Jewish, Polish or Tatar Revolution the Russian Revolution)[85]

For the majority of imperial subjects who were non-Russian, the revolution was about ending the inequality of the «oppressed peoples» of the empire, their rights to self-rule in their native languages, and for native elites to take part in more democratic institutions. In most imperial borderlands, national self-determination might also be understood as national territorial autonomy. Almost immediately after its formation, the Provisional Government lifted nearly all censorship of press and public speech, making revolutionary Russia arguably the freest country in the world for a few months between February and October (O.S.). The Provisional Government also abolished many of the policies of legal and administrative discrimination of the non-Russian and non-Orthodox Christian citizens of revolutionary Russia andallowed the return of political exiles and prisoners, including those persecuted for agitation for federalism and national rights. But those measures failed to address the larger issues of

[85] I invoke here the spirit of former Ukrainian president Leonid Kuchma's book Ukraina-ne Rossiia (Moscow: Vremia, 2003), who wrote the book in Russian and for a Russian audience to help correct many misunderstandings about Ukraine and Russia that had been inherited from Soviet and Imperial times. This book combines Kuchma's reminiscences of key episodes in his career with reflections on Ukraine's history. His first reference to the events of 1917 were to compare favorably the behavior of the Provisional Government and the delegation of Kerensky, Tereschenko and Tseretelli with that of the Soviet Russian authorities who tried to bully their Ukrainian counterparts in 1991. (14–15)

the roles of non-Russian citizens in their own self-government, above all the demand for recognition of the principle of national autonomy[86].

The most ardent and experienced «national» opponents of the autocracy and, specifically imperial rule, had been the Poles, with their large west European émigré communities and their histories of legal and clandestine resistance. But because Poland was under German occupation throughout 1917, the largest movements for national self-determination were the Ukrainian and Finnish ones. The Ukrainian revolution was perceived as the greatest threat in Petrograd and encountered the most resistance. In Kyiv the «dual authority» of Petrograd Soviet and Provisional Government was quickly replicated with the Kyiv Soviet and the Executive Committee of Public Organizations, but was also quickly «complicated» by the addition of the Ukrainian Central Rada. Though the Rada was created by a group of veteran Ukrainian activists in the Society of Ukrainian Progressists (TUP), it quickly found mass support in the Ukrainian soldiers' movement, peasant congresses and the rapid growth of «Ukrainian» parties – above all the Party of Ukrainian Socialist Revolutionaries and the Ukrainian Social Democrats – that also quickly began to distance themselves from their all-Russian counterparts.

Indeed, virtually from day one, the revolutions in Petrograd and Kyiv began to diverge from each other, but, more importantly and threateningly from the vantage point of the Petrograd coalitions, other national liberation movements took advantage of the Ukrainian movement's advocacy for a federalist and democratic Russian republic and often worked in solidarity with the Ukrainian movement, above all the Jewish socialist parties in Ukraine, the United Zionist Labor Party, the Bund, and the Poalei Tsion. At first, even local Russian Kadets and other democratic all-Russian parties in Kyiv, Kharkiv and other cities claimed by the Ukrainian movement were far more willing to collaborate in coalition civic organizations than were their counterparts in the capital city, Petrograd. This was even true for Moscow politics, but most developed in the historic «borderlands» of the empire. The Ukrainian revolution also proclaimed the principle of all-socialist homogeneous

[86] There remain few scholarly studies of the «nationality» politics and policies of the Provisional Government, but include Marc Ferro, «La politique des nationalites du Gouvernement Provisoire (fevrier-octobre 1917),» Cahiers du Monde Russe et Sovietique (vol. 2, 1961), pp. 131–165; on the relations between the Provisional Government and Ukraine in particular, see Wolodymyr Stojko, «Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government,» in The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution, ed. Taras Hunczak (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977), pp. 4–32; and Johannes Remy's unpublished article, «It is unknown where the Little Russians are heading to: The autonomy dispute between the Ukrainian Central Rada and the All-Russian Provisional Government in 1917,» that is a chapter of his forthcoming monograph on Ukrainian-Russian relations during 1917 based on work in Russian and Ukrainian archives.

government, a slogan articulated in Petrograd before October 1917, but also acted on that aspiration in the composition of the Ukrainian Central Rada and later the General Secretariat, and still later in the Ukrainian People's Republic and its Council of Ministers.

The largest all-Russian party, the Socialist Revolutionaries, and the largest Ukrainian party, the Party of Ukrainian Socialist Revolutionaries, split formally in April, but their positions on key issues, from war and peace to land reform, not to mention on imperial reform and federalism, reveal the huge gaps that emerged between Petrograd and Moscow and grew to crisis proportions. The Left Socialist Revolutionary Party, which also broke from the mainstream SRs, was even more at odds with the Ukrainian socialists, above all on the question of war and peace.

The Ukrainian SRs remained in all the left-center governments in Ukraine and were the party whose leaders signed the first peace of the war with the Central Powers in Brest-Litovsk, thereby staying true to their antiwar and pro-peace politics. The Left SRs not only resigned from the Bolshevik-dominated coalition Council of People's Commissars in protest against the peace, but embarked on a terrorist campaign that resulted in the assassinations of the German occupation commander in Kyiv, the German ambassador in Moscow, and a few Bolshevik leaders for good measure! And, perhaps most tellingly, a Russian Left SR Mikhail Murav'ev led the first Russian Red Guard war of terror against the Ukrainian People's Republic in December 1917 and then again in February 1918, the first war of two socialist states and a war that Khrystiuk lamented had discredited the idea of socialism for many decades to come. The war indeed had killed revolution, a revolution that had started in the name of ending war[87]. There was a leftist defection from the PUSR as well that became the Borot'bist party and formed occasional alliances with Ukrainian Bolsheviks in the name of an independent Soviet Ukraine[88].

On the issues of imperial reform, federalism, and national self-determination, the Ukrainian Central Rada convened the first and only congress of oppressed peoples of the Russian Empire in Kyiv in September 1917. The Ukrainian model of federation was envisioned to be built from the bottom up, from equal, sovereign people's republics. Indeed, it was not limited to successors to the Russian empire, but open to all free peoples. In contrast to Lenin's call to transform the world war into an international civil war, the Ukrainian socialists called for transforming that war into a

[87] Best history of Ukrainian SRs; Iwan Majstrenko, translated by George S. Luckyj, Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism (New York: Research Program on the USSR, 1954), esp. pp.27-61.

[88] See Ivan Majstrenko,

federation of people's republics. This model differed from both the Kadets' administrative-territorial (but not national) federalism and the Bolsheviks' top-down federalism within the framework of a one-party dictatorship.

In this sense, the Ukrainian revolution bears comparison with other «third-way» Russian democratic regimes, most notably in Omsk, Samara, Ufa, where coalitions of «democratic parties» included left Kadets and, usually at first even Bolsheviks, but eventually stood for all-socialist coalition governments. The Ukrainian revolution comes closest to the «third-way» short-lived governments in Samara, Omsk, Ufa and other places where Russian liberals and socialists formed coalitions to fend off both Red and White invasions. Siberian Socialist Revolutionary Paul Dotsenko recalled the slogan «calling for a federal organization of the multinational Russian territory with autonomous rule for its different components; for a government system that would allow each national group, within the confines of the whole, the right and opportunity to shape its own destiny according to the traditions of its past»[89]. But these «third-way» regimes also did not characteristically raise the question of the future of empire and Russians' role in such a future polity. By its political complexion the Ukrainian revolution is perhaps closest of all to the experience of the Georgian Menshevik republic, also ultimately crushed by the Red Army and the Bolshevik party dictatorship in 1920.

Even when Hetman Skoropads'kyi proclaimed his own program for a federalized Russia in the very last days of his rule as the German defeat was becoming too evident to deny, even that version of Russian-Ukrainian relationship was envisioned as two equal states and Ukraine maintaining its sovereignty[90]. Admiral Kolchak, by contrast, insisted that he was Supreme Ruler of All of Russia; under the slogan of a «Great Russia, united and indivisible,» the White generals, with rare exceptions, viewed Skoropads'kyi, despite his pedigree and biography that would otherwise qualify him as a Ukrainian «White» general, as at least as bad and more likely worse than the Bolsheviks and a greater enemy to that restorationist politics[91].

The independence of the Ukrainian People's Republic was proclaimed in the Fourth Universal of the Central Rada on January 1918 and quickly

[89] Dotsenko, The Struggle for a Democracy in Siberia, 1917–1920: Eyewitness Account of a Contemporary (Stanford: Hoover Institution, 1983), p. 140.

[90] Text of last universal

[91] Anna Procyk, Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Voolunteer Army during the Civil War (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995); Christopher Lazarski, The Lost Opportunity: Attempts at Unification of the Anti-Bolsheviks, 1917–1919: Moscow, Kiev, Jassy, Odessa (Lanham, Maryland: University Press of America, 2008); a notable exception is Kornilov, whose early death removed one of the few White generals willing to consider an independent Ukrainian state strongly tied to a new Russia.

promulgated the first law on personal national-cultural autonomy, which emerged out of the collaboration of a Ukrainian Socialist Federalist, Oleksander Shul'hyn, and *Farainigte* leader Moishe Zilberfarb. This law was inspired by the Austro-Marxist reform programs of Karl Renner and Otto Bauer and were transmitted to the Russian empire via the Jewish Bund, which had its greatest membership in the western borderlands that bore the «footprint» of the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth. This «Ukrainian-Jewish» interpretation of national personal autonomy, however, went much farther than the Austro-Marxist intellectual fathers in granting political rights, not merely cultural institutions and language rights, to national minorities[92].

As early as the proclamation of the Second Universal in June 1917, the Ukrainian Central Rada, formed a General Secretariat for Nationality Affairs, with three initial sub-secretariats for Jewish, Polish and Russian affairs. This arrangement was upgraded in January 1918 to a ministry with the proclamation of the Ukrainian People's Republic and the Fourth Universal, which itself was published in four languages: Ukrainian, Yiddish, Polish and Russian. Though the Ministry went into abeyance under the rule of Hetman Skoropadskyi, it was revived with the return of the Ukrainian socialist government in the Directory at the end of 1919. Among other tasks, the Ministry for Jewish Affairs fought against the anti-Jewish pogroms committed by Ukrainian troops under the command of Symon Petliura, but Jewish ministers remained in the Ukrainian governments and were also numerous among their diplomatic representatives.

The only similar contemporaneous experiment in national autonomy was adopted in Lithuania in the early 1920s, but abandoned by the end of the decade[93]. Poland was obliged to undertake protection of its minorities as a condition of its 1919 treaty signed as part of the Versailles peace talks. The Bolshevik Council of People's Commissars created a People's Commissariat of Nationality Affairs, headed initially by Joseph Stalin, but the Commissariat

[92] Mattityahu Minc, «Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement,» 247-261; Jonathan Frankel, «The Dilemmas of Jewish National Autonomism: the Case of Ukraine 1917–1920,» 263–279; in Potichnyi and Aster, Ukrainian-Jewish Relations (Edmonton, 1988); M. Minc, «The Secretariat of Internationality Affairs (Sekretariiat mizhnatsionalnykh sprav) of the Ukrainian General Secretariat (1917–1918),» Harvard Ukrainian Studies 6, no. 1 (March 1982): S. I. Goldelman, Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920 (Chicago 1968); Henry Abramson, A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999)

[93] Oscar Y. Janowsky, The Jews and Minority Rights, 1898–1918 (New York 1933). Also his, Nationalities and National Minorities (with Special Reference to East-Central Europe) (New York 1945)

was not motivated by protection of the rights of minorities as much as it was an effort to win over the large populations of prisoners-of-war and refugees, including Poles, Jews, and others, from the influence of «bourgeois» nationalist parties and organizations[94].

The Ukrainian solution to the multinational character of successor states to the Russian empire was one key component of the Ukrainian revolution that places it somewhere along a spectrum of revolutions between the February and October revolutions of 1917 in Petrograd and the next set of European revolutions that broke out in November 1918 in Berlin, Vienna and other central and east European capitals, most notably in Lviv/Lwow/Lemberg, where a second, but Western, Ukrainian People's Republic was created and fought for survival with nascent Polish national forces and later the Polish Republic. The West Ukrainian People's Republic was probably even closer to the post-1918 outcomes of revolution in its acceptance of parliamentary democracy and a multiparty system. The Bolshevik revolution and its rapid evolution toward single-party dictatorship quite consciously repudiated the Central European Social-Democratic outcome of revolution, but the Ukrainian revolutions, both in Kyiv and in Lviv, aspired to the more western alternative.

Finally, on the issues of war and peace, the Central Powers in effect signed two treaties that were both the first to halt fighting in the War, one with Ukraine on February 9, 1918, and a second with Soviet Russia a month later. At first, the Soviet Russian delegation recognized the Ukrainian delegation in the hopes of having an ally against the Germans and their Central Power allies in Brest-Litovsk. But shortly after that recognition, the Council of People's Commissars declared war on the Ukrainian Central Rada and proclaimed its own Ukrainian Soviet Republic in Kharkiv following a soldier-worker dominated congress of soviets there. When the Germans refused to accede to Trotsky's demands that the Ukrainian People's Republic delegation no longer be recognized in favor of the Kharkiv «Ukrainians,» the first peace of the war, at least in words and principles, was a just one that recognized Ukraine's sovereignty.

The second treaty with Soviet Russia, following a German offensive that brought the Soviet delegation back to Brest after a split in the Central Committee which had had to move in the meantime to Moscow, was indeed a

[94] Stephen Blank, «The Bolshevik Party and the Nationalities in 1917,» Sbornik, No. 9, January 1983; his, The Sorcerer as Apprentice: Stalin as Commissar of Nationalities, 1917–1924 (Westport, 1994); and his dissertation, «The Unknown Commissariat: the Soviet Commissariat of Nationalities, 1917–1924» (Ph.D., Chicago, 1979); Jeremy Smith, The Bolsheviks and the National Question 1917–23 (New York: St. Martin's Press, Inc., 1999); Pipes, Formation, chapter VI.

draconian one, a victor's brutal peace of submission. The peace with Ukraine, however, turned quickly into a brutal occupation of the country once the Germans had restored the Ukrainian People's Republic. Also in short order the German occupiers tired of the socialist People's Republic and abetted the coup by the former tsarist general Pavlo/Pavel Skoropads'kyi.

In this brief survey of some of the key moments of the Ukrainian revolution, I have tried to highlight that very quickly the Ukrainian revolutions (both in Greater Ukraine and in Galicia/Bukovyna) diverged from the Russian ones, especially in Petrograd, but that it shared more with various Russian «third ways» (between Red and White dictatorship) and perhaps more still with the politics of revolution in November 1918 in central and eastern Europe. As former Ukrainian president Leonid Kuchma titled his book, Ukraine is not Russia; similarly, the Ukrainian revolution is not the Russian revolution, despite its inextricable and fatal links to that revolution. it is instead closer to the other revolutions of non-Russians in the empire, from Jews to Tatars to Caucasians to Poles.

Preliminary Conclusions

This appeal for an entangled imperial turn approach to the study of the revolutions of 1917 and their immediate aftermath is not meant to ignore nor supplant the wide range of «national» narratives of 1917, but as Andreas Kappeler has argued on behalf of a «transnational approach» that helps to avoid the «danger of essentialism – a primordialist approach in which ethnic groups and nations are projected back into history.» But such a transnational approach can offset another «weakness of the ethnonational approach that is its teleological narrative, which usually beings with the homelands or with ethnogenesis, leading inexorably from the ethnic group to the nation and finally to the ethnonational state as the crowning fulfilment of history»[95].

Along these lines, I propose that historians of the revolutions of 1917 undertake a process of internal decolonization to deconstruct those imperial narratives that continue to dominate the field, but silence or distort the voices of large groups of imperial subjects. I invoke «Internal decolonization» in homage to Alexander Etkind's Internal Colonlalism Deconstructing the Russian imperial-national narrative requires familiarization with non-Russian voices. Ukrainians have offered those

[95] Andreas Kappeler, «From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History,»in A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiogrpahy, eds. Georgiy Kasianov and Philipp Ther (Budapest: CEU Press, 2009), pp. 66–67.

voices for over a century, and can help historians of the revolutions undertake their own «internal decolonization»[96].

President Vladimir Putin, his administration, and a broad range of Russian politicians persist in denying Russian involvement in eastern Ukraine, except for humanitarian convoys to the population in the contested territories. Moreover, the official Russian narrative is that what has happened in eastern Ukraine is by no means an international conflict, since war has, after all, never been declared by either side. Rather, the conflict there is a civil war in a country that has no unity or coherence, whose government is an illegitimate junta in service to the west. As it did 100 years ago, so too today how we call events and periods, must as how we describe or characterize regimes or political and social movements is always important for historians. In the current hybrid warfare, or civilizational conflict in the words of my ASU colleague Brad Allenby, narratives, including historical one, have become weaponized. The Bolsheviks certainly made an important early contribution to the practice of weaponized narratives. Our job as professional historians is not to provide a counter-narrative, or certainly not just one counter-narrative, but to deconstruct those hegemonic and deadly narratives with rigorous interrogation of the categories we use to read the documents that make up our research material.

What I have discussed as historians' oversight, laziness, or outright obstinance in accepting the largely Russian narrative of the Ukrainian revolution has consequences, as it had consequences in 1917–19, when the victorious Entente powers in Paris refused to receive even one of the three or more Ukrainian delegations who arrived to plead for recognition and the fulfillment of the promises of national self-determination in Wilson's war aims that became his peace platform.

This brings me back to the beginning and the meaning of all this, above all Khrystiuk's critical history of Russian-Ukrainian relations and the birth of the modern Ukrainian state and nation in war, revolution and civil war, reminds us of the importance of the international order for Ukraine's emergence and survival, the importance of informed, sustained, and reliable moral, political, diplomatic, and military support for any small or medium-sized state located in the borderlands between a hostile Russian neighbor and the European Union to the west.

[96] For my recent efforts at formulating a transnational, post-colonial framework for Ukrainian history, see «Wartime Occupation and Peacetime Alien Rule: 'Notes and Materials' toward a(n) (Anti-) (Post-) Colonial History of Ukraine,» in The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History, ed. Serhii Plokhii (Harvard University Press, 2016): 143–84; «From Imperial Russia to Colonial Ukraine,» in Roisin Healy and Enrico Dal Lago, The Shadow of Colonialism (Palgrave, 2014); «Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism,» in Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe (Kyiv, 2014)

Марек Корнат,
Інститут історії ім. Тадеуша Мантеуфлла
Польської Академії Наук

Сім років. Геополітична революція
в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.)

Поняття «революція» не було відоме середньовічній європейській цивілізації, однак, з'явилося на переломі епох – Середньовіччя і Ренесансу – в XV сторіччі. Микола Коперник використав його у своїй відомій праці «De revolutionibus orbium coelestium», в якій виголосив власні астрономічні відкриття. У XVII ст. термін революції здобув більш широке застосування в суспільному житті народів Європи опісля Англійської революції. Відновлення монархії в Англії у 1660 р. було названо революцією. «Славна революція» 1689 р. являлась найбільш вражаючим і доброзичливим переворотом, яким хвалилися англійці перед іншими народами. Коли через сто літ спалахнула Французька революція, поняття «революція» стало означати глибокий соціальний переворот. Імператор Людовик XVI не зрозумів цього, спостерігаючи за тим, як паризький люд звертався до свого придворного маршала князя Ла Рошефакульд-Л'янкура (фр. La Rochefaucald-Liancourt) в саду Тюльпанів у Парижі [фр. Jardins de Tuileries]: «Що це означає?». «Це повстання» («Cest la révolte!»). Але у відповідь він почув: «Ні, це революція». Так уже є історії, що лише з відстані часу ми можемо витлумачити події минулого, які в той час, коли вони відбувалися, не здавалися чимсь надзвичайним.

XIX сторіччя було епохою економічного прогресу, тобто промислової революції в Європі, що призвела до нового використання терміна «революція». Процес ґвалтовних економічних перетворень названо «промисловою революцією». Маркс і Енгельс говорили про революцію у своїм «Маніфесті комуністичної партії» (1848). Візія універсальної соціальної революції оживила уяву, як послідовників теорії поступового розвитку, так і консерваторів. Революційний характер мала поява принципу самовизначення націй – «principe des nationalités» або «національного самовизначення», який приніс Європі новий міжнародний порядок.

Завдяки Великій війні прийшло XX сторіччя, саме війна сформувала його обличчя. Імперії Росії, Німеччини та Австро-Угорщини були зруй-

новані, які після розділів Польщі панували над народи Центрально-Східної Європи. Не можна не визнати, що той історичний переворот був «геополітичною революцією». Це формулювання з'явилося в монографії польського совєтолога та історика Віктора Сукенницького «East-Central Europe 1914–1918. From Foreign Domination to National Independence»[1]. Це поняття варто застосовувати щодо аналізу цікавої концепції української історіографії, яка приймає та поширює термін «Українська національна революція» з метою концептуалізації досвіду емансипації української нації в Першій світовій війні у більш широкій історичній перспективі. Цій проблемі буде присвячено наше дослідження.

I.

Наш намір не претендує на те, щоб Польща та її справи були в центрі світової уваги. Історик, звичайно, має свою національність. Його погляди відображають прагнення свого народу. Однак, дослідник пов'язаний із суттю латинського виразу: audiatur et altera pars. Тому, коли ми намагаємось поглянути на історію Центрально-Східної Європи протягом останніх трьох століть, ми не повинні уникати, найперше, погляду на долю Польщі, яка в національному вимірі до кінця XVIII ст. була Річчю Посполитою, тобто польсько-литовсько-руською державою, найбільшою у регіоні.

Падіння Речі Посполитої, безперечно, було першою геополітичною революцією в Центрально-Східній Європі у новому часі. Однак нагадаємо, що теза про те, що її поділи були революцією, не є новою. Батько європейського консерватизму Едмунд Берк був першим, хто це відзначив. На сході був зруйнований політичний лад «старої Європи», який можна порівняти з Французькою революцією на Заході. Ця «перша велика зміна у модерній системі політичного балансу в Європі» була, на його переконання, «дуже руйнівною». Берк нарікав, що Європа цього не зрозуміла і перед лицем такої великої події «all Europe is quiet»[2]. Після багатьох років «революцією в Центральній Європі» називав поділи Речі Посполитої британський історик Джеремі Блек[3].

Після ста років Центральна та Східна Європа пережила нову геополітичну революцію, яка полягала в одночасному падінні імперій. Велика

[1] Sukiennicki Wiktor, East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence, edited by Maciej Siekierski, preface by Czesław Miłosz, 2 volumes, (New York, 1984). В англійській мові В. Сукєнницький вживав поняття «geopolitical revolution».

[2] Цит. за: Z. Libiszowską, Edmund Burke a Polska, «Kwartalnik Historyczny», t. 77, z. 1, 1970, s. 64–65.

[3] J. Black, British Foreign Policy in the Age of Revolutions 1783–1793, Cambridge 1994, s. 535–536.

війна (1914–1918 рр.) була протистоянням, якого ніхто не хотів, – як зазначив німецький історик Вальтер Хубач[4]. І все-таки цей конфлікт прийшов і приніс незнаний раніше переворот. Імпульсом, який започаткував конфронтацію, був механізм превентивної війни, без якого не можна зрозуміти думку німецького Генерального штабу. Підтримування стану домінування наддержав, що передбачало пригноблення народів Центрально-Східної Європи – було consensus omnium урядів європейських наддержав. Війна, що розпочата у серпні 1914 р. – найбільша з усіх попередніх – не почалася під гаслом боротьби за права підкорених націй, що не користувалися правом на самовизначення. Вона вибухнула через суперництво імперії і точилася заради їх загарбницьких цілей.

Польська проблема не була вилучена зі сфери європейської політики, перетворившись на неминучу міжнародну проблему. Вже від серпня 1914 року відомі перші обіцянки полякам із боку наддержав, що брали участь у поділах Польщі. Маніфест Верховного Головнокомандувача російської армії, великого князя Ніколая Ніколаєвіча від 14 серпня 1914 року оголошував «об'єднання» польських земель у складі Російської імперії та декларував визнання їх автономії. Реалізація цього плану, за умови перемоги союзних держав Антанти, надало би Російській імперії засадничу перевагу в Європі. Західний кордон Росії проходив би на Одері, недалеко до Берліна.

Німецькі плани та візії, сформульовані у Берліні, були також революційними, їх можна узагальнити у вигляді трьох концепції, пов'язаних із канцлером Бетман-Холлвегом. Перший план: у разі перемоги над Росією погодитися на віддання Царства Польського до Австрії. Друга концепція: повернути Царство Росії, але анексувати «кордонний пояс» (Grenzstreife), тобто терен уздовж східного кордону довоєнної Німеччини. Третя візія передбачала створення польської держави, яка буде тісно пов'язана з Німеччиною як буфер поміж Рейхом і Росією.

Перша концепція була виключена, оскільки її втілення загрожувало поважними труднощами для дуалістичної Габсбурзької монархії. 2 лютого 1917 р. угорський прем'єр-міністр Іштван Тиса виступив проти можливого приєднання Царства Польського до Австро-Угорщини, вважаючи, що це рішення має сприяти втраті угорської власності, як це було у випадку з конституційним компромісом (Ausgleich) 1867 року[5]. Друга візія могла бути втілена, але тільки на шляху компромісного миру

[4] W. Hubatsch, Germany and the Central Powers in the Word War 1914–1918, Kansas 1963, s. 121.

[5] C. Smogorzewski, La Pologne restaurée, Paris 1927, s. 261.

з Росією, проте цей варіант не мав багато шансів, що підтвердили наступні події. Отож, залишилася третя концепція, якій не було альтернативи.

Окрім того, слід нагадати, що основною метою німецької стратегії було від позбавлення Росії величезних територій у Центральній та Східній Європі, а потім змусити її це визнати. У такий спосіб мала повстати німецька «Серединна Європа» (нім. Mitteleuropa).

Восени 1916 року Німеччина та Австро-Угорщина пообіцяли польському народові свою власну державу (скоріше, державку) на території бувшого Царства Польського, щоб здобути польського солдата для подальших військових дій на східному фронті[6]. Акт 5 листопада 1916 року створив перелом у польській боротьбі за власну державу. Однак, незважаючи на це, проголошення польської держави урядами Берліна та Відня, західні держави (Франція та Великобританія) не змогли змусити Росію визнати незалежності Польщі. Зрештою, вони не сприймали цей акт як необхідність, виразно бажаючи, щоби Росія залишалася вірною союзницьким зобов'язанням.

«У 1914 році Польщі в Європі ніхто не хотів», – писав дипломат та історик Міхал Сокольницький. Це твердження справді є правдивим, його не можна піддати сумніву. Одначе «геополітична революція», яку принесла Велика війна, сприяла тому, що існування якої-небудь польської держави являється необхідністю. Така була логіка тих подій, які ми сприймаємо лише з відстані минулого часу. Відповіддю політичних кіл Заходу на цю необхідність стало визнання потреби незалежної польської держави, але в її «етнографічних» кордонах. Розуміння «етнографічної» Польщі було двояким. Перше з них – французьке – допровадило до визнання того, що Польща має право на суттєвий територіальний приріст за рахунок Німеччини, і, перш за все, на власне морське узбережжя Балтики. Однак, існувала друга візія польської держави – без більшого територіального розширення на заході і півночі, без Верхньої Сілезії і Померанії і, перш за все, без Гданська. У двох цих концепціях східний кордон Царства Польського, встановлений на Віденському конгресі, мав бути mutatis mutandis східного кордону нової Польщі.

Західні держави не мали розуміння того, що робити із територіями, розташованими між «етнографічною Польщею» та «корінною Росією»,

[6] Немає щодо того питання жодних різниць між польськими істориками. Моє нове дослідження над цієї ініціативою Центральних держав: M. Kornat, Co dał narodowi polskiemu Akt Piątego Listopada? Perspektywa międzynarodowa, [w:] Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy, red. J. Kłaczkow, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2016, s. 215–234.

тобто українськими, білоруськими та литовськими землями, на яких проживало близько п'яти мільйонів поляків. З позиції Лондона та Парижа Росія мала стати національною державною, некомуністичною, можливо демократичною, і яка надасть українському народові культурну автономію. Проте, справа в тому, що такої Росії не існувало. На руїнах царської імперії більшовики створили нову та експансивну імперію, озброєну ціллю визволення пригноблених класів.

Звичайно, доля Польщі не була єдиною проблемою міжнародної політики підчас Великої війни. Однак ця війна, яка виникла заради боротьби за панування над Європою і світом, стала війною націй за самовизначення. Понад двадцятимільйонний польський народ був першим кандидатом головної нагороди – відновлення власної держави. Цей шанс, зреалізувавши із значним успіхом.

II.

У світовій війні метою Німеччини було створення Mitteleuropa. Могло це статися лише одним способом. Якщо німці виграють війну з Росією, висунуть їй свої умови миру та зможуть дійти до компромісної угоди із західними державами. За таких умов, можна було би сказати, що вони виграли у Першій світовій війні.

Навесні 1918 року повстала «брестська система», що утворилася в Центрально- Східній Європі після більшовицької революції та миру між Німеччиною та Австро-Угорщиною та Україною, а також між цими державами та радянською Росією у Бресті- Литовському, підписаного 9 лютого та 3 березня відповідно[7].

Зрештою, «брестська система» ніколи не стала реальністю. Для поляків це був добрий шанс, для українців він був втрачений. Звичайно, що Брестський мир був проектом німецької гегемонії в Європі. Цей факт розуміли французькі та британські політики. Центрально-Східна Європа опинилася під зловісним знаком союзу німецької автократії та більшовицької держави нового типу, ставши серйозним викликом, кинутим некомуністичному світові.

«Червона Росія» відмовилася від переважної більшості територій, здобутих опісля поділів Речі Посполитої. Вже через вісім місяців, відчуваючи наближення капітуляції німецької армії та підписання перемир'я 11 листопада 1918 р., Ленін скасував зобов'язання своєї країни. Німцям

[7] Брестський мир між більшовиками і німцями британський історик Дж. Віллер-Беннет назвав «забутим миром»: J. W. Wheeler-Bennett, Brest-Litovsk 1918. The Forgotten Peace, London 1938.

нав'язали мир у Версалі, який вони оцінювали як «карфагенський», що мав замір пониження Німеччини до статусу держав «другої категорії» і знищення німецького народу загалом[8].

Брестський мир відкривав перспективи нового поділу колишніх земель давної Речі Посполитої, але для польського питання одне важливе значення: Росія полишила коаліцію союзних держав Антанти. Це означало її виключення з процесів перебудови післявоєнного територіального ладу в Європі.

Не можна заперечувати, що для України Брестський мир був перспективою мати власну державу, місце якої, однак, було би у межах Mitteleurora. У свою чергу, це означало залежність від Німеччини, але відокремлення від Росії та незалежність від польської держави, а також реальний шанс отримати владу в Східній Галичині.

Німеччина програла війну, капітулювавши 11 листопада 1918 року перед Антантою, яка на мирній конференції узасаднила новий територіальний та геополітичний порядок у Європі. Тоді ж зазнала поразки візія Mitteleurora, місце якої зайняла нова геополітична конфігурація, яка буде названа «версальською системою».

III.

Рішення Паризької мирної конференції не виявилися останнім словом в історії. На сході Європи панував хаос. Визначення подальшої долі цієї частини континенту мало вирішитися, перш за все, у збройному протистоянні двох сил: Польщі та радянської Росії. Варшавська битва у серпні 1920 р. дала відповідь на питання про майбутнє Європи «на схід від Німеччини».

Лише Йосиф Сталін у листопаді 1918 року не назвав Польщу новоствореною «перепоною» поміж Росією та Заходом, яку треба знищити[9]. Теза про те, що можна було би досягти тривкого миру з більшовицькою Росією, а війна, на яку згодився Пілсудський, коштувала непотрібних жертв, повторюється знову і знову[10]. Однак, видається, не має опертя у реальності.

Перемога у Варшавській битві у серпні 1920 р. порятувала незалежність Польщі, а «благодать ленінізму була залишена для Росії», як висловився американський совєтолог Мартін Малія[11]. Це не була та війна лише

[8] До цієї аргументації успішно звернеться Гітлер під час боротьби за владу в Німеччині.

[9] J. W. Stalin, Dzieła, t. IV: Listopad 1917–1920, Warszawa 1951, s. 178.

[10] A. Czubiński, Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921, Toruń 2002, s. 413.

[11] M. Malia, Wiecznie powracająca Polska, «Zeszyty Historyczne», z. 70, 1984, s. 17.

одним із багатьох прикордонних конфліктів тодішньої нестабільної Європи, як, наприклад, греко-турецька війна 1920–1922 рр. на периферії континенту, що закінчилась підписанням миру у Лозанні. Ця битва вирішила долю Центрально-Східної Європи, а радше цілого континенту. «*Für einen kurzen historische Moment schien Europa den Atem anzuhalten*» [На короткий історичний момент Європа затримала дихання] – писав німецький історик Пітер Крюгер, знавець веймарської дипломатії[12]. Британський дипломат, посол в Берліні лорд д'Абертон – можливо, з перебільшенням – назвав оте протистояння «вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу»[13]. Як би там не було, це була для Польща війна на виживання, а також війна заради захисту версальської системи у Центрально-Східній Європі. Дуже негативно настроєний щодо польських територіальних претензії на сході британський прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж також був свідомий того. 22 липня 1920 року в Палаті громад він ясно висловився: «Якщо поляки захищають свою незалежність, відповідає це англійському інтересу, європейським інтересам, аби Польщі була понівечена, це було би фатальним для миру в Європі, а наслідки були би просто катастрофічними»[14]. На жаль, на практиці британська політика майже нічого не зробила, щоб довести, що керується цією заявою.

Немає жодних сумнівів, що польська поразка у Варшавській битві та у війні з радянською Росією означала ліквідацію версальської системи у Центрально-Східній Європі та, можливо, новий поділ польських земель між Росією та Німеччиною[15]. Очевидно, що подальші кроки Німеччини перед евентуальною поразкою Польщі залежали від міжнародної ситуації. Позиція німецького уряду, що 20 липня 1920 р. офіційно оголосив нейтралітет у польсько-радянській війні, треба визнати за вичікувальну.

Цей парадокс лише зараз пізнають історики. «Польська перемога над росіянами у серпні 1920 р. коштувала литовцям Вільнюса, але, ймовірно, врятувала Литву», – зазначив історик Альфред Сенн. «Диво на Віслі» сприяло укріпленню її нової незалежності[16]. Проте, на цей факт не звернули уваги у Каунасі, не розуміли також цього в Празі. Взагалі не зуміли це усвідомити у всьому Міжмор'ю, за винятком Угорщини.

[12] P. Krüger, Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung, München 1993, s. 98.

[13] E. Viscount D'Abernon, The Eighteenth Decisive Battle of the World. Warsaw, 1920, London 1931.

[14] Цит. за: W. Witos, Wybór pism i mów, Lwów 1939, s. 171.

[15] G. Wagner, Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920, Wiesbaden 1979. Dokumenty do tej sprawy opublikował K. Jonca, Wojna polsko-sowiecka w dokumentach niemieckiej dyplomacji, Wrocław 2002.

[16] A. E. Senn, The Emergence of Modern Lithuania, New York 1959, s. 220.

Поза сумнівом, що польська перемога 1920 р. була вирішальною для збереження незалежності балтійських держав і, певною мірою, Румунії та, можливо, також Угорщини та Чехословаччини. Результати польсько-радянської війни сприяли зміцненню та збереженню версальської системи у Центрально-Східній Європі. Перша криза цього ладу була подолана[17].

Однак кінцевий результат польсько-радянської війни не змусив Росію відмовитися від панування над землями України та визнати її незалежність. Східна Європа не була перебудована відповідно до візії Пілсудського. Польська перемога не змінила також ставлення Німеччини та Росії до Польщі[18]. Польська держава вистояла і стала найпотужнішою у Міжмор'ї, перебуваючи в оточенні ворожих держав, які з його існуванням не могли змиритися.

«Розумним компромісом» (*reasonable compromise*) окреслив польсько-радянський мир американський історик Богдан Будурович[19]. Безумовно, Ризький мир 18 березня 1921 р. був раціональним пунктом завершення війни і «важким компромісом». Це була угода двох держав, які розділили все, але, насправді, також компроміс між позицією польського суспільства та радянським урядом, як це вірно відмітив Пьотр Вандич[20]. Мусимо пам'ятати, що частина польської громадської думки не сприйняла територіальних рішень, погоджених у Ризі, як не сумісні з інтересами Польщі. «Польки, власники маєтків в Україні, – писав польський фінансист Генрік Грубер, – зажадали, щоби включити Україну до Польщі, поляки з Білорусі – Білорусь як давні польські землі. Опір цим вимогам тоді означав зраду. Ніхто не думав про те, чи було достатньо сили, щоб ці землі приєднати та зорганізувати. Не враховувалося, що настають нові часи, нові ідеї та течії ...»[21].

«Для Польщі Ризький договір такий же важливий, як і Версаль», – вважали у французькому МЗС під час розгляду питання щодо Польщі

[17] A. Nowak, Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie (1919–1921) a ład wersalski), [w:] Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945, (red.) A. Koryn, Warszawa 1996, s. 30–42.

[18] J. Korbel, Poland between East and West. Soviet and German Diplomacy toward Poland 1919–1933, Princeton 1963.

[19] B. Budurowycz, Polish-Soviet Relations 1932–39, New York 1962. Zob. także P. Wandycz, O polskiej polityce zagranicznej Dwudziestolecia, «Kultura», nr 1–2, 1964, s. 199–208.

[20] P. Wandycz, Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920, «Zeszyty Historyczne», z. 12, 1967, s. 24.

[21] H. Gruber, Przeć na wschód czy ograniczyć się do Polski etnicznej. Warszawa mieszczańsko-ziemiańska, [w:] Rok 1918 we wspomnieniach mężów stanu, polityków i wojskowych, Warszawa 1987, s. 436.

як союзника[22]. Значення Ризького миру було безперечно важливим для Центрально-Східної Європи, тому має сенс визнати, що ця угода являється важливим елементом версальської системи[23]. 15 березня 1923 року держави Антанти, відповідно до положень статті 87 Версальського договору, офіційно визнали східний кордон Польщі, хоча спочатку були вагання та стурбованість щодо того, що було би «дуже глупо визнати кордон, який більшовики одразу порушать»[24]. Проте, ідея стабілізації територіального устрою післявоєнної Європи була прийнята. Польська обіцянка автономії для району Східної Галичини справила гарне враження, але не була дотримана.

IV.

На жаль, була втрачена можливість поглиблення геополітичної революції у Центрально-Східній Європі шляхом «деімперіалізації» Росії. Як добре відомо, Пілсудський прагнув «розіграти українську карту», визнавши, що для геополітичної перебудови Східної Європи настала виняткова можливість. Він бажав, насамперед, створення української держави та забезпечення незалежності інших неросійських народів колишньої царської імперії. Це було бачення створення «буферних держав» поміж Польщею та Росією, які було більш-менш тісно пов'язані з Польщею. Серед цих нових незалежних держав найважливішу роль мала відігравати Україна, незалежна від Росії, але пов'язана з Польщею військовим союзом та засадами спільної зовнішньої політики. Українська держава мала бути союзником Польщі, на відміну від Литви та Білорусі, які стали би частиною федерації.

Пунктом відліку для східної концепції Пілсудського був східний кордон Речі Посполитої 1772 року, вимагав від більшовицької Росії полишення територій на захід від тієї лінії і беззастережного визнання права українців до незалежності. Він відхилив радянську пропозицію на мирні перемовини у квітні 1920 року. Вже у травні після польсько-українського союзу розпочався спільний наступ на Київ. У польській візії це була превентивна акція, оскільки більшовицька пропозиція миру виявилась фікцією заради підготовки до загарбницької війни проти Польщі[25]. Відомо,

[22] Archives du Ministere des Affaires Etrangeres (Paris), Papiers Tardieu 166/526, Note: «Pologne et la Petite Entente» (31 maja 1924).

[23] J. Borzęcki, The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe, New Haven 2008.

[24] Так уважали в Державному департаменті США, див:. Mariusz Mazurek, Great Britain, the United States and the Polish-Soviet Peace Treaty of Riga 1920–1921, «Niepodległość», t. XXI, 1988, s. 55–122.

[25] S. Patek, Wspomnienia ważkich okresów pracy, Warszawa 1938, s. 20.

що 2 лютого 1920 року Естонія уклала мир з більшовиками, прийнявши їх пропозицію. Ця угода діяла до 1940 року. Варто сумніватися у тому, що Польща могла зробити щось подібне.

На жаль, ідея створення української держави та забезпечення незалежності інших неросійських народів колишньої царської імперії зазнала поразки. Українці стали найбільшою нацією Європи, які змогли здобути державу. Це була їхня справжня трагедія.

Однак, треба твердо сказати одну річ. Союз із Польщею сприяв емансипації українського питання як національного у міжнародних відносинах. Як слушно писав Леон Василевський, він відкрив світову правду про українців як нації, що має ідентичність, національні прагнення та власну політичну програму. Він писав, що «ідея незалежності глибоко проникла до свідомості народів, що прагнуть свободи, і процес їх звільнення не може зупинитися на нинішніх кордонах радянської федерації»[26].

Не буде історичною випадковістю все, що символізує Голодомор на початку 1930-х років. Це був страшний удар для українського народу, який залишається класичним проявом геноциду в розумінні Рафала Лемкіна[27]. Голодомор став другим геноцидом у модерній історії після турецького геноциду на вірменах у 1915 році. Третім і найбільшим буде Голокост, здійснений гітлерівською Німеччиною з безпрецедентним використанням промислових технологій.

V.

Про українську проблему в міжнародній політиці доби геополітичної революції у Центрально-Східній Європі не тільки можна, але і треба говорити.

Після 1921 року українці стали найбільшим народом, які не здобули власної держави. Ризький мир був поділом українських земель. Окрім народів Кавказу (грузинів, азербайджанців, вірменів) та македонців на Балканах, різні нації Центрально-Східної Європи мали шанс здобути державність і якось її втримали. Звичайно, жодна нація, окрім румунів (які отримали Трансільванію, Бессарабію та Південний Добруджу), не була повністю задоволена тодішніми кордонами, які часто були результатом компромісу, або диктату переможних держав, або впливу одного і другого чинників.

На користь українському народові діяв дуже важливий чинник – одна з основних рушійних сил історичного процесу XX століття: прин-

[26] L. Wasilewski, Sprawy narodowościowe w teorii i życiu, Warszawa – Kraków 1929, s. 202.

[27] M. Kornat, Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne, «Zeszyty historyczne», z. 147, 2004, s. 107–157.

цип самовизначення націй. Однак, проти прагнень українців діяла міжнародна політика і геополітика зокрема.

Перш за все, розпочалася реімперіалізація Росії. На руїнах царської держави більшовики створили нову державу. Це була кримінальна тиранія, якої раніше не бачив світ. Убрана в шати соціалізму зуміла залучити прихильників на Заході шляхом майстерної пропаганди про звільнення робітників та боротьбу з фашизмом. Насправді, як зазначав маршал Пілсудський, перед початком Першої світової війни соціалізм був «найбільшою ціллю прогресу», а в Росії став «новою формою рабства»[28]. Здається, це твердження торкнулося самої суті.

Конфлікт з Польщею, безумовно, є ще однією важливою причиною невдач українських державницьких зусиль. Щоб змусити Польщу боротися з більшовицькою Росією, українцям довелося відмовитися від Східної Галичини, де їх національна свідомість була найбільш розвиненою.

Польське прагнення відновити велику державу було поза обговоренням. Інакше Польща була приречена на життя лише пам'яттю про її розмір перед поділами та роллю «клієнта» наддержав. Таке мислення заважало будь-якому територіальному компромісу з українським народом. Підтримка «неподільної» та «національної» Росії західними державами не давала надії для всіх тих, хто мріяв знищити «тюрму народів», якщо згадати відомі слова Адама Міцкевича з його лекцій у Коледж де Франс.

Звичайно, можна вірогідно стверджувати, якби союз Пілсудський-Петлюра дав двом націям успіх і вільну українську державу, пов'язану з Польщею, став реальністю: світ рано чи пізно звик би до нової геополітичної архітектури Східної Європи. Метод фактів являється, по суті, одним з найбільш ефективних у міжнародній політиці, але вимагає сили та щастя.

Геополітична революція надала шанс для звільнення українського народу, проте не виникла кон'юнктура для України як держави. «Українська проблема» після 1921 р. продовжувала лишатися міжнародною проблемою. Леон Василевський писав: «Кон'юнктура є змінним явищем. Цього не варто доводити поколінню, що пережило 1904–1920 рр. із його епохальними політичними потрясіннями, що охопили практично весь світ. (...) Протягом десятиліть ми чекали на такий уклад відносин, який нарешті дозволить нам зреалізувати мрії та сумніви

[28] A. Śliwiński, Marszałek Piłsudski o sobie, «Niepodległość», t. 17, 1934, s. 25.

поколінь, народжених у неволі[29]. Хто знає, можливо, сорокамільйонна українська нація у недалекому майбутньому дочекається кращого майбутнього, скориставшись минулим періодом»[30].

***

Центрально-Східна Європа відіграла ключову роль як під час Першої, так і Другої світових воєн як дестабілізуючий регіон та джерело конфліктів. Однак, перша з них, можливо, не вибухнула, якби не було російсько-австро-угорського антагонізму. Друга – почався в результаті німецьких прагнень до «простору для життя» (Lebensraum), який можна було отримати лише в Східній Європі. «Холодна війна» між двома наддержавами почалася також унаслідок конфлікту у Центрально-Східній Європі, оскільки встановлення радянського панування стало проявом експансіонізму та унаочнило загрозу для частини світу на захід від «залізної завіси».

Нещодавно померлий Пьотр Вандич у книзі «Ціна свободи» стверджував, що Центрально-Східна Європа є регіоном світу з почуттям надзвичайно високої ціни свободи. Варто згадати цю думку, яка має багато рації. Свобода коштує, а в епоху тоталітаризму більше, ніж будь-коли.

ХХ сторіччя стало добою націоналізмів. Ця думка не є новою, маючи в історіографії найрізноманітніші інтерпретації. З уроків ХХ століття маємо особливий: великою помилкою були мрії всіх тих, кому, здавалося, що можна повернути хід історії та змусити людську спільноту, яка бажає політичної суб'єктивності, бути відокремленою від цих прагнень. Ставши «уявною спільнотою», вона має мету, до якої прямує. Польські націонал-демократи цього не зрозуміли, але їх опоненти з табору Пілсудського це усвідомлювали.

Українська національна революція, якщо прийняти це поняття за слушне, повинна розглядатися у контексті геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, яка була викликана Великою війною. У тому ж ракурсі треба висвітлювати прагнення народів, що були *Borderlands* в Російській імперії, до здобуття власних держав[31].

---

[29] У цьомі місці Леон Василевський цитує строфу з одинадцятої книги поеми «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича. В українському перекладі вона звучить так:

«О дивне марево! Народжений у неволі,

В неволі виріс я, – і другої ніколи

Такої пишної не зустрічав весни!..». Див.: Міцкевич А. Пан Тадеуш, або останній наїзд на Литві, переклад Максима Рильського, Київ: «Дніпро», 1989, с. 281.

[30] L. Wasilewski, Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe, Warszawa 1934, s. 142–143.

[31] Це поняття запровадив Оскар Галецький у книзі: O. Halecki Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe (New York, 1952).

Революція – «важлива зміна соціально-політичної системи, яка починається знизу»[32]. Однак можна також говорити про «революцію згори», якою була британська Славна революція. Геополітична революція – це переворот, що має риси першої і другої. Великі зміни у міжнародних відносинах торкнулися уяви «простих людей», а суспільні рухи – в ім'я національної ідеї – спровокували крах імперій. Це був зворотній зв'язок.

***

Між серпнем 1914 р., коли світ почув постріли сербського терориста проти австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда та Ризьким миром у березні 1921 р., відбулася велика історична драма. Це була геополітична революція в Центрально-Східній Європі. По іншому цей процес не можна окреслити. Його важливість не повинна залишатись без уваги. Мабуть, позитивний досвід нашого часу, коли польський історик може висловлюватися про це у вільному Києві, але не без усвідомлення того, що Росія загрожує як Україні, так і Польщі. Геополітична спільнота «звільнених націй» з-під ярма імперій – не просто фіктивна фраза, а справді реальність, яку вона не можна не помічати, але її осмислення повинно спрямувати політичне мислення до майбутнього.

[32] Це формулювання у польській історіографії впровадив Марцін Кула: M. Kula, Narodowe i rewolucyjne, Warszawa – Londyn 1991, s. 21.

Ярослав Калакура,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Ментальний вимір Української революції 1917–1921 рр.

Науковий аналіз ментального виміру Української революції 1917–1921 рр., проекція її сильних і слабких сторін на Помаранчеву революцію і Революцію Гідності так чи інакше наштовхує дослідників на осмислення їх ментального чинника. Саме він належить до ***актуальних і недостатньо досліджених проблем*** історичної науки як з висоти її сторічного ювілею, так і з погляду нового осмислення ментальності українців революційної доби. Окремі сюжети цієї проблеми знайшли відображення як у загальній теорії менталітету (менталітетознавстві), так і в низці узагальнюючих праць, насамперед у двотомному нарисі історії Української революції під редакцією академіка В. Смолія[1], у студіях В. Верстюка, М. Литвина, Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка, Ю. Терещенка, Ф. Турченка та ін.[2] Через ці публікації червоною ниткою пролягає думка про те, що революційний процес носив загальноукраїнський характер і проходив під знаком паралельних дій українців Російської та Австро-Угорської імперій у боротьбі за політичне, національне і соціальне визволення всього українського народу, за побудову самостійної соборної держави. Її знакові події: утворення Української Центральної Ради і проголошення нею Української Народної Республіки, діяльність Української Держави в часи гетьмана П. Скоропадського, становлення Західноукраїнської Народної Республіки, відновлення УНР в добу Директорії, укладання Акту Злуки обох українських держав – супроводжувались глибинними змінами у суспільній свідомості, формуванням нового мислення як складових менталітету. Цьому сприяли національне пробудження, вибух революційної енергії значної частини

[1] Нариси історії Української революції 1917–1921 років/ В. А. Смолій та ін.- У 2 кн. К.:Наукова думка, 2011–2012. – Кн.1. – 390 с.; Кн.2. – 464 с.

[2] Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К.: Заповіт, 1997. – 340 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Л.: Опір, 1995. –362 с.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. – К.: ІІУ НАН України. 2011. – 336 с. та ін.

населення, залучення політичних партій і громадських об'єднань до державотворчих процесів, до вироблення і реалізаціїї нової державної політики у сфері економіки, освіти, науки, літератури і мистецтва[3].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб із врахуванням наявної історіографії[4] та джерел з'ясувати, з одного боку, вплив традиційної ментальності українського народу, тобто землеробсько-селянської та козацько-лицарської з ідеалами особистої свободи, волелюбства, нескореності і народовладдя, на його участь у революційних і державотворчих процесах 1917–1921 рр., а з другого, відстежити її зміни в процесі зростання національно-державницької свідомості і нагромадження суспільно-політичного досвіду державотворення, тобто на формування «революційної ментальності» у контексті українських реалій.

Реалізація цієї мети потребує торкнутися концепту «революційна ментальність» і розглянути його сутність з урахуванням надбань української і зарубіжної гуманітаристики. Як відомо, менталітет включає кілька складових: ***ментальні стани*** (пам'ять народу, його готовність реалізувати свою мету); ***ментальні погляди*** (цінності: уявні та реальні); ***ментальні дії*** (емоційні, раціонально виважені і цілеспрямовані або навпаки)[5]. Перед розглядом революційної ментальності українців варто зробити принаймні чотири суттєвих застереження. ***По-перше, ментальність – це спосіб мислення і світосприйняття***, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичаї, які передаються від покоління до покоління. Що таке ***Українська ментальність***? Це – глибинна і відносно усталена сукупність найбільш характерних спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені упродовж тисячоліть культурно-духовні цінності на різних етнічних землях Подніпров'я і Подністров'я, Причорномор'я і Карпат. Ментальність невіддільна від характеру, а характер пов'язаний з тем-

[3] Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 рр.). У 2-х т. – К., 2012. – Т. 1. – 440 с.; Т. 2. – 368 с.

[4] Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917–1921рр.) // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 53–58; Скальський В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі української революції // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 46–59; Філінюк В. Традиційна система суспільно-політичних цінностей селян Наддніпрянщини на початку ХХ ст // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 6. – С. 250–259; Калакура Я. Ментальний вимір української цивілізації / Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій. – К.: Генеза, 2017. – 512 с.

[5] Дорошенко С. Ментальність як теоретико-методологічна підстава для аналізу політичного мислення французів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Л.: НУ «Львівська політехніка». – Вип. 21. – 2011. – С. 11.

перамент. Але якщо темперамент є вродженим, він не змінюється, його можна лише стримувати, то характер набувається, піддається корегуванню, саморегуляції. Сама Українська революція, спрямована на прощання українців Сходу і Заходу з імперським світом, на національне визволення і відновлення державності України, досягнення її соборності, на утвердження демократичних цінностей, мала цивілізаційний вимір і відповідно впливала на менталітет нації.

По-друге, мова йде не про корінну зміну природної ментальності українського народу, а про певні зрушення і появу нових ознак під впливом революції, національно-державницького відродження українства, демонтажу Російської та Австро-Угорської імперій та їх ідеологем. Вона відкривала реальний шанс для українців Сходу і Заходу попрощатися з імперським світом, визволитись від національного рабства, відновити власну державність і соборність України, тобто вона мала цивілізаційний вимір і відповідно впливала на менталітет нації. Звичайно, мова йде не про корінну зміну природної ментальності українського народу, а лише про певні зрушення і появу нових ознак. ***По-третє,*** зміни торкнулися насамперед великих етнічних, соціальних і вікових груп, задіяних у революційному процесі, зокрема частини українського дворянства, буржуазії, інтелігенції, найбільш свідомого селянства і робітництва, військовиків, студентської і учнівської молоді. ***По-четверте,*** революція і відновлення державності України істотно прискорили ритм суспільного життя, змінили норми поведінки людей і сприйняття ними дійсності, зумовлені переходом від умов війни до напівмирного життя, часто із зброєю в руках не тільки військовиків і повстанців, але й частини мирного населення.

Нарешті, ***по-п'яте,*** в тому, що Українська революція з самого початку набула антиімперського, національно-визвольного і демократичного характеру, значна заслуга ***розбуджених ментальних рис українців***. Вона призвела як до порушення балансу між усталеними стереотипами індивідуального мислення і поведінки, так і динамічними змінами колективної свідомості. На таку тенденцію революцій звертав увагу французький історик М. Вовель, підкреслюючи, що на тлі революції відбувається певний «розрив» у свідомості, який відкриває шлях для ідеологічної експансії, коли «ідеологія захоплює ментальність, пронизує і руйнує її»[6].

На фоні революційних подій посилювалась і набувала динамізму взаємодія ментальності та ідеології, що й призвело до помітних змін у

[6] Vovelle M. La mentalite revolutionnaire. – Paris: Editions socials, 1985. – P. 207.

свідомості мас, поглиблення їх політизації, ідеологізації та національного пробудження[7]. Долаючи стереотипи радянської історіографії, яка, зазвичай, замовчувала традиційний ментальний світ українства, віддавала перевагу пропагандистській та агітаційній роботі так званих пролетарських політичних партій в умовах революції і применшувала або й заперечувала зростання його національної свідомості, трактувала поведінку різних верств населення переважно як стихійну, особливо селянства, необхідно відновлювати історичну правду. А вона полягала в тому, що революційні події 1905–1907 рр., а відтак Перша світова війна внесли серйозні корективи у суспільну свідомість українського селянства, робітництва, буржуазії, дворянства, інтелігенції та духовенства, а також війська, започаткували пошук спільної національної ідентичності з обох боків: наддніпрянців і галичан, виявили їх готовність разом боротися за визволення і побудову соборної держави. Якраз цей чинник при сприятливих умовах міг відіграти ключову роль у революційних і державотворчих процесах 1917–1921 рр. і забезпечити їм успіх. Однак він наштовхнувся на шалений спротив українофобських сил, які зосереджувались здебільшого у містах, а саме у них розгортались основні революційні події. Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, та інші великі міста за багатьма ознаками були відносно українськими, оскільки внаслідок політики деукраїнізації, яку послідовно проводили імперії, у них неухильно зростала питома вага неукраїнського населення, складаючи до двох третіх усіх мешканців. Це стосується й великих західноукраїнських міст, зокрема Львова, Перемишля, Чернівців тощо, де нерідко переважали поляки, румуни, угорці, євреї. Тут криються причини суттєвої різниці ментальності мешканців міст і сіл, різних регіонів, а відтак її впливу на характер революційних подій на місцях.

Розглянемо деякі ментальні особливості державотворчих процесів на різних етапах Української революції, починаючи від Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і закінчуючи політичним проводом ЗУНР та Актом Злуки. З погляду цивілізаційного та антропологічного підходу до цих подій дуже важливо усвідомлювати, що в них були задіяні великі маси людей різних соціальних верств, з різним культурним рівнем, з далеко не однаковими політичними поглядами і рівнем національної свідомості. Мав рацію Олександр Кульчицький, зазначаючи, що ментальність і характер українців – це не тільки любов до землі, працьови-

[7] Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 5–43

тість, емоційність, сентиментальність, чутливість, поступливість, але й індивідуалізм, нескореність, прагнення до свободи, до самоствердження, а звідси тенденція до протиборства, руйнації. На масовій свідомості українців позначались незавершеність формування нації як цілісності, недостатнє усвідомлення етнічної ідентичності, залишки малоросійства, орієнтації частини наддніпрянців на Росією, а галичан, буковинців і закарпатців на Австро-Угорщину, простежувалось вороже ставлення до держави, до чиновництва і заможних верств, недовіра до інтелекту, до інтелігенції. Менталітет українського селянства був заражений вірусом анархізму і певною апатією до політичного життя, недостатнім усвідомленням загальнонаціональних інтересів. Не слід закривати очі й на роздвоєність селян: одні з них стали жертвами більшовицьких обіцянок «Земля селянам», зазнавши відтак репресій і голодомору, а інші – обмануті більшовицькими гаслами «Смерть буржуям!» разом з робітниками, інфікованими рабською ментальністю, опинились у середовищі учасників мародерства, погромів, грабежів і вбивств.

І все ж, завдяки спорідненій ментальності українців Українська революція не стала «південно-західним» варіантом російської Лютневої революції, а набула самодостатнього національно-визвольного і загальноукраїнського характеру. Рубіжну роль тут відіграло утворення в Києві Української Центральної Ради з представників різних політичних, громадських і культурних організацій на чолі з визначним вченим і авторитетним політиком Михайлом Грушевським – лідером Товариства українців поступовців, невдовзі трансформованого в Українську партію соціалістів-федералістів[8]. Хоч УЦР намагалася очолити і консолідувати українське суспільство, забезпечити єдність патріотичних сил, стати колективним органом революції і державотворення, захисником національних інтересів, але для реалізації цієї мети бракувало досвіду і належної комунікації із досить різношерстим суспільством. До того ж у складі Ради були представники різних сил, далеко з неоднаковим рівнем національної і державницької свідомості, носії різної ментальності: одні наполягали на автономії України у рамках демократичної Росії, інші відстоювали самостійницьку ідею українського державницького руху.

На діяльності провідників УЦР позначалися й світоглядні відмінності старшого і молодшого покоління, ідеологічна неоднорідність, а також подвійна лояльність багатьох з них, як ментальна риса тогочас-

[8] Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К.: Знання України, 2001. – С. 12–13.

ного українського політикуму, успадкована від імперського минулого, а це знайшло відображення в тому, що, з одного боку, вона декларувала розбудову окремішнього національного життя в Україні, національне самоствердження українців, а з другого, зберігала лояльність до Тимчасового уряду. Як зазначав В. Верстюк, поміркованість представників ТУПу не вписувалась у ритм революційного життя[9]. Певну нерішучість і надмірну поступливість демонстрував і голова УЦР М. Грушевський, маневруючи між різними політичними силами і шукаючи способів їх примирення та порозуміння. Забігаючи наперед, зазначимо, що його роковою помилкою була недооцінка українофобських настроїв у самій Росії, наявності потужної п'ятої колони в Україні, нігілістичне ставлення до створення повноцінних українських збройних сил, спроможних захистити завоювання революції.

Про набагато радикальнішу позицію заявляли розбуджені революцією інші сили, що були поза УЦР, вимагаючи від київських політиків негайно творити незалежну державу, розв'язувати найпекучіші питання національного життя і земельних відносин. Національний конгрес, військовий і селянський з'їзди закликали Центральну Раду не очікувати поступок з боку Тимчасового уряду Росії, а шляхом доконаних дій розбудовувати автономію України на шляхах до її усамостійнення. Під тиском мас у червні 1917 р. вона й видала відомий Перший Універсал, у якому проголосила: «Однині самі будемо творити наше життя» на засадах національно-територіальної автономії. Невдовзі було сформовано Генеральний секретаріат як орган виконавчої влади Центральної Ради на чолі з українським соціал-демократом В. Винниченком. Однак, навіть такий, досить поміркований курс призвів до загострення російсько-українського протистояння, оскільки російський політикум розцінив Універсал як зраду, як удар у спину російській революції[10].

Не дивлячись на те, що умови компромісу були співзвучні з положеннями Другого Універсалу Центральної Ради, він викликав урядову кризу в Петрограді і незадоволення представників українського радикального табору, які оцінили його як угодницький і вимагали проголошення державної самостійності. У ніч на 17 липня Український полк ім. Полуботка, не визнаний Центральною Радою, зробив спробу взяти під свій контроль Київ і проголосити самостійність України, однак його виступ був придушений за згодою В. Винниченка при тісному взаєморо-

[9] Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // Україн. істор. журн., 2007. – № 2. – С. 42.

[10] Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: Україна, 1992. – С. 32–33.

зумінні з місцевими російськими комітетами. Для свідомості останнього характерними були соціалістичний ідеал, екзистенціально-кордоцентричний тип мислення, філософія рівноваги тілесного і духовного, соціального та індивідуального, особистісного і колективного при певній недооцінці національного[11], що відповідно відбивалось на практичній діяльності політика.

Помітні зміни в ментальності українців простежувались на тлі жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді, які поставили мету взяти під контроль розвиток подій в Україні за допомогою військ, що перейшли на бік контрольованих ними совєтів робітничих і солдатських депутатів. За таких умов Центральна Рада мала б заручитися підтримкою українського селянства, яке дедалі активніше долучалося до революційних перемін, поступово трансформуючись «із селян у націю», вимагаючи проведення земельної реформи і створення національної держави з широкою автономією і демократичним ладом. Відповіддю на ці події став Третій Універсал, який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР) з одночасним застереженням про те, що вона не відмовляється від ідеї автономії у складі Росії за умови її федералізації та демократизації. Однак такий шлях не вписувався у більшовицьку модель збереження імперії у форматі Російської соціалістичної радянської федерації, яка передбачала знищення УНР, її окупацію та совєтізацію.

Хоч спроби більшовиків здійснити переворот у Києві закінчились невдачею, вони, спираючись на військове втручання більшовицької Росії і нейтралізуючи українські сили, зуміли зібрати у Харкові так званий «сьєзд совєтов», проголоситли «совєтську владу», утворивши тут окупаційний уряд, який розпочав війну проти УНР. І все ж, за умовами Берестейського миру чотири держави-переможці визнали незалежність УНР у кордонах, які більш-менш співпадали з межами української етнічної території, і зобов'язалися надати Центральній Раді військову допомогу для очищення території України від більшовицьких окупантів. Визнання України як самостійної держави і небезпека більшовицько-російської агресії підштовхнули Центральну Раду до проголошення Четвертим Універсалом державної незалежності УНР.

Розглядаючи зміну позиції УЦР та еволюцію українського руху від ідеї автономії і федералізму до самостійництва, не можна не помітити певні зрушення ментального характеру українського політикуму і їх

[11] Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) . К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 38–41.

вплив на подальші державотворчі процеси. Більш глибокий аналіз ситуації в УНР засвідчує наявність тут певної специфіки, зумовленої архаїкою ментальності українців та їх лідерів. Для більшості з них необхідність відмежуватися від більшовицького режиму на Півночі була зрозумілою, однак вони, висловлюючись образно, довго тримали згорнутим прапор самостійності, а деякі з них наївно вірили у можливість дійти порозуміння з російськими політиками, включаючи й більшовиків, щодо задоволення національних прав України. Це, хоч із запізненням, усвідомив і М. Грушевський, заявивши, що у спричинених більшовиками бомбардуванням пожежах у Києві згоріла «орієнтація на Московщину і Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць...»[12]. Тут варто зазначити, що герої Крут, попри їх героїзм і нескореність, не зуміли та й реально не могли зупинити більшовицько-російську орду під командуванням Муравйова, яка, вдершись у лютому 1918 р. в Київ, розгорнула «червоний» терор. Молодий Володимир Сосюра, який став свідком кривавих подій, писав, що розстрілювали за буржуйський вигляд, за українське слово або й просто так. Не слід закривати очі й на роздвоєність селян: одні з них стали жертвами більшовицьких репресій, а інші – обмануті більшовицькими гаслами «Смерть буржуям !» разом з робітниками, інфікованими рабською ментальністю, опинились у середовищі учасників мародерства, погромів, грабежів і вбивств як у Києві, так і на його околицях.

На жаль, ментальна і політична неоднорідність Центральної Ради не дозволила їй навіть після цих подій зробити належні висновки, скористатися введенням за умовами Берестейського договору австро-німецьких військ для розбудови і зміцнення державності і створення власних збройних формувань. Більше того, невизначеність і кволість дій влади викликали розчарування командування цих військ і воно взяло орієнтир на консервативні сили, зокрема на великих землевласників, заможне селянство, українських поміщиків, землевласників, які виступали проти ідеї соціалізації землі. Виразником їх політичних поглядів стала створена ще весною 1917 р. Українська демократично-хліборобська партія, а Хліборобський конгрес 29 квітня 1918 р. обрав гетьманом України колишнього полковника російської армії Павла Скоропадського. Його прихильники без спротиву взяли під контроль усі найважливіші державні установи, а Центральна Рада та її уряд припинили свою діяльність.

З іменем Павла Скоропадського пов'язаний наступний етап в історії

[12] Грушевський М. Кінець московської орієнтації // Твори у 50 т. – Т. 4. – Кн. 1. – Л.: Світоч. 2007. – С. 231.

Української революції (не контрреволюції, а продовження революційного процесу іншими силами і під іншими гаслами) – період Гетьманату[13]. Хоча й мав місце німецький слід у перевороті, але він став наслідком суспільного незадоволення різних верств політикою Центральної Ради. Як зазначає Р. Пиріг, проти «соціалізаторських експериментів» Центральної Ради сконсолідувалася аграрна і промислова буржуазія[13], підтримана вільним козацтвом[14].

Демонструючи ментальність власника і дистанціюючись від орієнтирів соціал-демократії і більшовиків, П. Скоропадський твердо заявив, що «моя Батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів». Права приватної власності проголошувалися недоторканими як фундамент культури і цивілізації. Гетьман розбудовував збройні сили, проводив активні переговори про входження до Української Держави на правах автономії Криму та Кубанської народної республіки, добивався міжнародного її визнання. Більшість неупереджених дослідників характеризують державну систему гетьмана як конституційну монархію, відмінну від російського самодержавства.

Для осмислення ментально-світоглядного портрета Гетьманату і гетьмана, зокрема, дуже важливе значення мають його «Спогади» і спогади про нього. Вже з першої сторінки він намагався пояснити причини своїх невдач, знайти відповідь на питання, чому не отримав очікуваної підтримки з боку «українських кіл», які «люблячи Україну, ненавиділи Росію». На наївну думку автора, в Україні могли б співіснувати дві паралельні культури – українська і російська. До розходжень з представниками українства він відносив і ставлення до державної мови: «Я особисто вважав, що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого не мав проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправними»[15].

З погляду ментальності варті уваги висловлювання політичних опонентів П. Скоропадського і деяких дослідників, які справедливо закидали йому в малоросійстві і подвійній лояльності. Гетьманський уряд складався головним чином із так званих малоросів («індивідумів української крови, але з московською душею»). 10 із 15 міністрів дотримувалися російської орієнтації. Гетьманські суди та інші державні установи,

[13] Калакура Я. Нові підходи до висвітлення Гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії // Архіви України, 2011. – № 2–3. – С. 265.

[14] Пиріг Р.Я. Украинский гетьманат 1918 года: российский фактор // Режим доступу: hist.msu.ru/Labs/UkrBel/pirod.doc.

[15] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – С.258.

сформовані в руслі козацьких традицій під українськими вивісками, зберігали у своїй діяльності російські стандарти. Водночас в уряді були й свідомі борці за українську справу, зокрема міністри освіти і мистецтв М. Василенко, В. Науменко, П. Стебницький, закордонних справ Дмитро Дорошенко, юстиції М. Чубинський, ісповідань В. Зеньковський і О. Лотоцький, праці М. Славинський та ін.[16]

Доцільно зауважити, що в середовищі державних службовців гетьманату зіткнулися представники української, проросійської та великоросійської ментальностей. З Петрограда і Москви до Києва прибули лідери кількох російських політичних партій, фінансисти, підприємці, тут розмістилися редакції російських газет та трупи театрів, здійснюючи відповідний тиск на гетьмана і спонукаючи його до підтримки російської ідеї. Це ще більше надавало «матері міст руських» російського забарвлення. Залучені до державної служби російські офіцери, чиновники та інтелектуали керувалися здебільшого великодержавними міркуваннями, намагаючись використати потенціал гетьманської України як тимчасову базу для боротьби з більшовицькою владою на Півночі і відновлення імперії.

П. Скоропадський, хоч і мав українсько-козацьке коріння, але вихований в аристократичній сім'ї, в російському соціокультурному середовищі, сприймав український світ з погляду свого ієрархічного статусу. Як людина, сформована під впливом царя, імперії і офіцерського обов'язку, він продовжував почуватися підданим Росії. Водночас не слід заперечувати й своєрідну «українськість» гетьмана, яка виявлялася в небайдужості до української науки, освіти і культури. Очевидно, мав підстави А. Денікін називати П. Скоропадського «самостійником» і «українським шовіністом». Сказане дозволяє кваліфікувати його як значною мірою маргінального політика, як людину на межі двох культур і двох ментальностей. Відштовхуючись від маргінальності гетьмана, можна солідаризуватися з думкою В. Верстюка про те, що П. Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу, радше її можна назвати малоросійською[17]. Річ у тому, що для більшості російських націоналістів клятва на вірність Українській державі була рівноцінна зраді і ренегатству. А українські соціалісти взагалі відмовляли гетьманату в правомірності називатися Українською Державою. «В їх очах, – писав

[16] Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К.: ІІУ НАН України, 2016. – С. 15.

[17] Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції// Український історик, 1999. – № 2–4. – С.26.

Дмитро Дорошенко, – кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій і не був членом «Просвіти» – не був і українцем; українство в поняттях цих людей кінчалося поза межами партій ес-ефів, ес-ерів, ес-деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтеліґентів, згуртованих у цих партіях»[18].

Успадковані гетьманом українсько-російська ментальність і подвійна лояльність дозволяли йому якийсь час лавірувати між різними політичними групами, частково змінюючи курс внутрішньої політики. Тут гетьман недооцінив землеробську ментальність українців, вдаючись до репресій проти селянських мас, насильницьких контрибуцій, примусових відробітків, «каральних експедицій». Все це й викликало невдоволення і спротив політиці гетьмана з боку інших верств населення, зокрема робітництва, сприяло формуванню в Києві досить потужного антигетьманського центру – Українського національно-державного союзу на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою.

Про непослідовність і трагедію гетьмана свідчить той факт, що він Грамотою про федерування з Росією виніс собі політичний вирок: Україна, мовляв, відрікається від державної самостійності і вступає у федеративний союз з майбутньою небільшовицькою Росією. Заради справедливості треба зазначити, що в спогадах П. Скоропадський визнав цю грамоту помилкою. Оця ментальна роздвоєність і суперечливість гетьмана, на думку знаного дослідника його діяльності Р. Пирога, проявилася і в ставленні П. Скоропадського до галичан. З одного боку, він цінив їх глибоку відданість українській справі, а з другого, – вказував на меншовартість західноукраїнської культури[19]. В ніч на 14 листопада Національний Союз сформував повстанський орган – Директорію – у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського та А. Макаренка, яка уклала угоду з німцями про їхній відхід з української столиці і примусила гетьмана зректися влади.

Восени 1918 р., коли в Києві і Білій Церкві розгорталася підготовка до повалення влади П. Скоропадського, на західноукраїнських землях назрівали події, яким судилося стати частиною і новим етапом Української революції, помітним детонатором демонтажу Австро-Угорської імперії, виявом певної специфіки ментальності галичан. Водночас ці події но-

[18] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – У 2 т. – Т.2. – К.: Темпора, 2002. – С.212.

[19] Пиріг Р. Галичани у рецепції Павла Скоропадського: реконструкція за спогадами гетьмана// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С.268.

сять не тільки регіональний, але й загальноукраїнський характер, хоча й мають свій цивілізаційний і ментальний вимір. Тут зіткнулися два погляди на Східну Галичину: українці розглядали її спадкоємцем традицій Київської і Галицько-Волинської держав, а поляки – як «всходні креси» давньої Речі Посполитої[20]. Ось чому кожна сторона діяла з позицій свого бачення історичної приналежності краю та його перспектив, демонструючи при цьому своє психо-ментальне обличчя і національні стереотипи. Не слід забувати, що патріотизм, гонор, зверхність і завищена самооцінка поляків ґрунтувалися на успадкованому міфі величі «історичної Польщі», «вибраності» польської нації і вірою в історичну приналежність Галичини до Польського королівства. Натомість галичани думали з тотожністю до навпаки – Галичина і Волинь – історично українські землі з часів Київської та Галицько-Волинської держав[21]. Ініціативу державотворення тут перехопила група молодих політиків та січових стрільців, які були відвертими прихильниками рішучих дій. Вони створили у Львові Український військовий генеральний комісаріат, а відтак Українську генеральну команду у складі Д. Вітовського, С. Горук, Б. Гнатевича та ін., яка видала розпорядження про взяття влади у Львові збройною силою. З погляду ментальності треба віддати належне повстанцям, багато з яких ідентифікували себе з героїкою козацьких часів, набули певного вишколу і стрілецького досвіду в умовах Першої світової війни, провели цю операцію блискавично і фактично без пролиття крові. Українські частини зайняли державні будинки, військові казарми й важливі об'єкти у Львові, а над ратушею вранці 1 листопада замайорів синьо-жовтий прапор як символ Української Держави (з 9 листопада офіційна назва – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Торкаючись ментальних відмінностей на фоні збройних сутичок між поляками й українцями у Львові та в інших місцевостях, треба зазначити, що вони мали історичне коріння, ментальне та етнонаціональне забарвлення. Частина поляків сприймала українське збройне повстання як пряме продовження «варварських бунтів», «гайдамацької різні» XVII–XVIII ст. Українське військо було для них лише «бандою розбійників», а тому з ним, мовляв, треба безпощадно боротися. Цим і пояснюється те, що невдовзі сутички переросли у повномасштабні воєнні дії. Дослідники зазначають, що патріотично налаштовані українські вояки,

[20] Голик Р. ЗУНР чи MALOPOLSKA образ Галичини 1918 року в ментальності українців та поляків// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С.65.

[21] Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Х.: Акта, 2011. – С. 21.

більшість яких були вихідцями з села, відчували брак належного командування, не мали досвіду вуличних боїв. До того ж військове керівництво припустилося низки помилок і прорахунків, у наслідок яких після трьохтижневих боїв українські війська були змушені покинути Львів, а воєнні дії набрали характеру затяжної польсько-української війни[22]. Непоступливість сторін знову ж таки значною мірою зумовлювались їх ментально-психологічними відмінностями. Для українців це була боротьба за власну свободу проти національного поневолення, при цьому вони з розумінням і повагою ставилися до визвольних змагань поляків, але лише при умові, що ці змагання не будуть вестися на українській етнічній території. Абсолютно протилежною була польська позиція. Поляки відчували себе державною нацією, якій, мовляв, належить історичне право на Галичину. Оці ментально-світоглядні і свідомісні відмінності додавали війні безкомпромісного і відчайдушного характеру.

Не дивлячись на те, що ЗУНР постала і утверджувалась на тлі воєнних дій, її уряд демонстрував спокійну, злагоджену і успішну внутрішню політику, наводячи лад та безпеку населення. Відносна стабільність та громадянський мир забезпечувались перш за все на ґрунті набутого в Австро-Угорській імперії досвіду законодавчої діяльності і державного управління, побудованих на двопартійній системі: більшість місць у Національній Раді належала націонал-демократам та їхнім політичним опонентам – радикалам, які зуміли створити уряд національної коаліції і налагодити діяльність адміністрації краю, уникнути загрози поширення голоду й епідемій, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу й залізниці. Доказом зрілості української влади був той факт, що за весь період польсько-української війни на території ЗУНР не було ні масових протестів, ні репресій проти цивільного неукраїнського населення. У цьому відношенні діяльність західноукраїнського уряду вигідно відрізнялася від польської влади, яка допустилася антиукраїнських й антиєврейських погромів.

Ментальності західноукраїнського селянства, яке складало переважну більшість населення краю, відповідала й аграрна політика ЗУНР. На відміну від соціалістичних експериментів УНР, Національна Рада поклала в основу земельної реформи право приватної власності. Експропріації підлягали лише ті землі, що належали державні, членам панівної династії, набуті з метою спекуляції, а також, якщо їх площі перевищували встановлену норму. Досвід ЗУНР демонстрував переваги австрійської правової традиції у порівнянні з російським правовим нігілізмом, в ат-

[22] Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л.: ІУ НАН України,1998. – С. 21.

мосфері якого формувалися східноукраїнські політики. Для галицьких державних діячів це був своєрідний екзамен на політичну зрілість, і з цієї точки зору результати їхньої праці варті високої оцінки.

Після падіння Гетьманату паралельно з формуванням і розбудовою ЗУНР на Наддніпрянщині починався новий, четвертий етап революції і державотворення. Позитивний і негативний досвід, певні уроки, почерпнуті за роки війни, діяльності Центральної Ради, Гетьманату, революційних подій на західноукраїнських землях не оминули суспільної свідомості та психолого-ментальних рис українців. На долю Директорії, як органу тимчасової верховної влади в Україні, дісталася важка спадщини і випали ще більш масштабні випробування: тотальна розруха, падіння промислового і сільськогосподарського виробництва, розквіт спекуляції, безробіття, тягар контрибуцій і, нарешті, продовження війни на двох фронтах: проти Денікіна і російсько-більшовицьких окупантів. Відрікаючись від надбань гетьманського режиму, Директорія, на жаль, відкинула й дещо з позитивного досвіду П. Скоропадського як, наприклад, залучення до будівництва української держави лояльних елементів, насамперед фахівців, незалежно від їх соціального і національного походження

За соціалістичною риторикою Директорії проглядалася постать Володимира Винниченка, який відігравав ключову роль у діяльності (від її утворення до його добровільної відставки у лютому 1919 р.) з ментальними особливостями. На думку В. Панченка, В. Винниченко і як письменник, і як політик був талановитою і водночас суперечливою людиною, його переслідував дух дуалізму. З одного боку, він всіма силами намагався чесно і самовіддано прислужитися українській справі, українській культурі, українській державності, а з другого, виступав як апологет «світлого майбутнього» на ґрунті соціалістичного доктринерства[23]. До цього додавався і конфліктний характер політика. І все ж він виявляв вміння самокритичного аналізу. Тут доречно нагадати не тільки його праці «Заповіт борцям», «Відродження нації», але й художні твори. Зокрема у п'єсі «Між двох сил» художник розкрив увесь трагізм українських соціалістів, які опинилися між українським національним рухом і російським більшовизмом. П'єса підштовхувала до висновку про необхідність припинити соціалістичні експерименти і розпочати позитивну працю на національному ґрунті.

Багато в чому окремішну позицію в Директорії займав С. Петлюра, який, на відміну від В. Винниченка, менше схилявся до утопічних про-

[23] Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – К.: Твім інтер, 2004. – С. 22.

ектів, був більшим прагматиком і реалістом, активно створював українську армію, демонстрував готовність співпрацювати навіть з «буржуазією» заради торжества національної справи і в такий спосіб віддалявся від соціалістичних поглядів своєї молодості і еволюціонував у бік націонал-демократичної орієнтації. Однак, він став лідером Директорії в умовах, коли в силу внутрішніх та зовнішніх чинників її авторитет почав занепадати, коли доводилось боронити УНР і від Денікіна, і від більшовиків, надавати допомогу ЗУНР. До зовнішніх загроз додавалися внутрішні розколи, неузгодженість дій, взаємні підозри, що мали ментально-психологічне забарвлення. Давалися взнаки відсутність національної єдності, згоди, надмірні амбіції, взаємна недовіра, роздвоєність і непослідовність особистості, а також такі явища, як махновщина та отаманщина, в яких теж знайшли відображення, з одного боку, дезорганізаційна ментальність частини українців, насамперед селянства, як наслідок багатовікової бездержавності та революційної сваволі, а з другого, – намагання політичних партій, насамперед анархічних та уенерівських, нав'язати селянському повстанському руху відповідну спрямованість.

Показовим прикладом анархістських настроїв може слугувати махновщина – масовий повстанський рух селян Півдня України і його лідера Нестора Махна, який уособлював місцеву специфіку ментальності степового селянства[24]. У поведінці махновців, у їхніх уявленнях про соціальну справедливість простежувався відгомін старих традицій низового козацтва і гайдамаччини, дух і відчайдушність вільного Запоріжжя, почуття сильної прив'язаності до своєї території[25]. Не випадково, межі махновського руху близькі до кордонів запорозьких вольностей, де в пам'яті старожилів були згадки про полково-сотенний устрій, самоврядування, виборність старшини. Поряд з цим мала місце й пушкарівщина: інтриги і взаємопоборювання на кшталт Пушкаря і Барабаша в боротьбі за булаву І. Виговського, спровоковані Москвою, що, зрештою, й породило Руїну. Існує немало свідчень того, що російські більшовики заохочували Н. Махна для боротьби з Директорією, за що йому було вручено орден Червоного прапора з рук Леніна. Махновщина – це і відповідь на інертність і млявість офіційної влади у вирішенні вимог селянства, задоволення його прагнень бути господарем на своїй землі. Вона, як досить масовий селянський рух революційної доби, була різновидом більш широкого явища – отаманщини, що віддзеркалювала

[24] Кульчицький С. Отаманщина // Енциклопедія історії України у 10 т. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 700.

[25] Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Знання. 1994. – С. 25.

ментальність тогочасного селянства, сіяла вседозволеність, анархію, безпорядок, розруху, намагання боротися проти всіх, що підривало УНР з середини. Наслідком цього стало творення численних місцевих повстанських республік на засадах територіального патріотизму. Найбільш відомою з них була Холодноярська республіка на Чигиринщині, яка охоплювала 25 населених пунктів з 15-тисячною повстанською армією. Загалом українське селянство відіграло ключову роль у розгортанні антибільшовицького повстанського руху, який охопив майже все Правобережжя України і перекинувся на Лівобережжя. Цей рух був на руку УНР, оскільки відволікав сили більшовиків від прямих дій проти Директорії.

Однією із особливостей ментальності українців революційної доби було те, що в ній пробудилася генетично закладена ідея цілісності української нації. Штучний поділ українського народу, тривала відсутність власної держави і перебування його частин у складі інших країн, зокрема Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, не ослабило прагнення українців до об'єднання, або до соборності, хоча й залишило певний негативний слід. Йдеться, насамперед, про комплекс меншовартості, навіюваний Росією українцям Сходу і Польщею українцям Заходу, приниження національної гідності, провінційність, маргінальність, відчуття відчуженості від влади, ворожості до неї та ін. По мірі відторгнення від впливів чужої ментальності відбувалося відродження національних цінностей, але певні успадковані риси залишалися. Якщо для наддніпрянців характерними були прояви євразійських орієнтирів, пріоритет соціальних інтересів, то для галичан, буковинців і закарпатців – західноєвропейські зразки і домінування національних цінностей.

Українська революція, відновлення державності у форматі УНР та ЗУНР розбудили дух свободолюбивості, власної гідності українців, дали потужний імпульс етнічному єднанню, соборницькому процесу і подоланню негативних рис ментальності. Ось чому серед знакових подій не тільки тієї доби, але й усієї новітньої історії України, особливе місце посідає 22 січня 1919 р., коли в золотоверхому Києві під дзвони Святої Софії було проголошено історичний Акт Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки і створення соборної держави всього українського народу. Саме цей день став символом єдності двох, розділених імперською прірвою, гілок українського народу. В Універсалі Директорії УНР говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська

Русь) і Наддніпрянська Велика Україна... Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»[26], підкресливши одну з ментальних рис українців – почуття ідентичності, відсутність агресії і прагнення когось завойовувати.

Таким чином, відстежуючи ментальні аспекти Української революції та національного державотворення 1917–1921 рр., осмислюючи їх цивілізаційний вплив на подальшу долю України, можна дійти висновку про те, що українці, зберігаючи свій традиційний, генетично успадкований менталітет, набули низки нових якостей, зумовлених революційними потрясіннями, здобутками і невдачами на тлі утвердження національної ідентичності, соборності та відновлення національної державності. Охопивши більшість українських земель, революція на Сході і Заході сприяла стиранню низки відмінностей українців, набутих унаслідок їх перебування у складі Австро-Угорської та Російської імперій, і утвердженню політичних, соціокультурних і психологічних засад етноментальної та культурної ідентичності українства.

Виклики нового етапу історії України диктували необхідність як максимальної мобілізації позитивних рис українського менталітету – тяги до свободи, організованості, самодисципліни, відповідальності, готовності до самопожертви, чесного служіння ідеалам Вітчизни, почуття соборності, так і нейтралізації таких ознак, як надмірний індивідуалізм, анархізм, пасивність, правовий нігілізм, комплекс малоросійства і меншовартості.

Здобутки Центральної Ради, УНР, Гетьманату, ЗУНР, Акту Злуки були тими сходинками, які заклали не тільки шанс до створення Української самостійної соборної держави, але ментальної консолідації українців. Однак у силу різних причин, у тому числі й ментального характеру, зреалізувати його в повному обсязі, закріпити перемоги і досягнути поставленої мети за тих умов не вдалося. Перешкодили прорахунки політичних сил, амбіції лідерів, взаємопоборення, їх неготовність йти на компроміси, взаємні поступки, відсутність належної національної єдності, втручання зарубіжних держав, насамперед більшовицької Росії, адже формування революційної ментальності мало й персоналістичний вимір. Лідери революції і ключові постаті державотворення – Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Павло Скоропадський, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Кость Левицький і його учень Євген Петрушевич, Августин Волошин, Дмитро Вітовський, Осип Назарук, Дмитро Климпуш, Омелян Попович та ін. – відрізняли-

[26] Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Знання. 1994. – С. 25.

ся між собою не тільки віком, політичними уподобаннями і різним розумінням пріоритетів революційних дій, наявністю досвіду і вмінням належної комунікації із суспільством, але й рівнем усвідомлення національної ідентичності і чисто людськими якостями – характером, темпераментом, тобто усім тим, що складає ментальний портрет політика і державного діяча.

І все ж, осмислюючи ментальний вимір Української революції 1917–1921 рр. з висоти сьогодення, з урахуванням досвіду Помаранчевої революції і Революції Гідності, важливо бачити їх взаємозв'язок як явищ центральноєвропейського масштабу, які відіграли важливу цивілізаційну роль у формуванні модерної української нації, справили помітний вплив на її ментальне обличчя, сприяли утвердженню ідеї національної державності у суспільній свідомості та практиці.

Станіслав Кульчицький,
Інститут історії України НАН України

Чому в Україні перемогла радянська влада?

Закономірності Української революції у вітчизняній історіографії частіше за все досліджуються у відриві від подій, що відбувалися в центральній Росії. Російська революція справді мала інші хронологічні рамки (від повалення самодержавства у березні 1917 р. до розгону Установчих зборів у січні 1918 р.) і власні рушійні сили. Однак Українська революція перебувала у генетичному зв'язку з Російською не тільки тому, що стала можливою завдяки поваленню самодержавства. Домінуюча в Росії політична сила у вигляді рад робітничих та солдатських депутатів суперничала з іншими політичними силами і в Україні. Щоб виявити причини поразки визвольних змагань у підросійській Україні, потрібно розібратися у феномені радянської влади, вигляд якої в процесі трансформації перестав відповідати її глибинному змісту.

Революції XVIII–XIX ст. були буржуазними за своєю соціальною природою і демократичними за поставленою метою: перетворити підданих суверенного монарха на громадян – колективних носіїв державного суверенітету. Російська імперія запізнювалася з революціями, і тому не випадково саме в цій країні у 1905 і 1917 рр. на політичній авансцені уперше з'явилися ради – самодіяльні організації революційних народних низів. В країні з найгострішими міжстановими і міжкласовими суперечностями, пролетаризовані маси якої ще пам'ятали страхіття кріпосницької епохи, соціально-економічна програма закономірно набула всіх ознак не тільки радикалізму, але й екстремізму. Йшлося про експропріацію приватної власності поміщиків і буржуазії на засоби виробництва і передачу їх у розпорядження і користування пролетаризованих мас.

Соціально-економічні вимоги рад співпадали з програмою, висунутою напередодні європейських революцій середини XIX ст. молодими німецькими революціонерами К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії». Пізніше європейські послідовники К. Маркса відмовилася від гасла «експропріації експропріаторів» і назвали себе не комуністами, а соціал-демократами, тобто прибічниками класового миру і еволюційного розвитку. Російські соціалісти, і в тому числі марксисти,

теж відмовилися від революційного марксизму доби «Маніфесту», за винятком течії, очолювані В. Леніним.

Свою партію В. Ленін будував на засадах «демократичного централізму», які не мали нічого спільного з європейським політичним досвідом, але були близькі до ідей російських народників. Це була, як він висловлювався, «партія нового типу», в якій партійна маса мусила беззастережно коритися своїм вождям.

Така партія могла служити ефективним інструментом в руках вождів, готових втілювати в життя програмні установки «Маніфесту Комуністичної партії». Вожді більшовиків усвідомлювали, що реалізація цих установок стає можливою тільки в ситуації тотального терору, але перспектива мільйонних жертв їх не зупиняла. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла у світ у травні 1920 р., М. Бухарін починав з такого славослов'я комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»[1].

Як і попередні комуністичні доктрини, доктрина революційного марксизму була утопічною. Перехід засобів виробництва в руки нації, так само, як перехід влади в руки пролетаріату, були нездійсненними акціями з тієї банальної причини, що нація або клас являли собою безструктурні спільноти. «Руки» мали лише спільноти з ієрархічною структурою – держави і партії. Однак В. Ленін під час першої російської революції знайшов спосіб поєднання неструктурованих спільнот зі структурованими. Для цього вимагалося з'єднати партію більшовиків з радами і перетворити їх з розпорошених самодіяльних організацій на органи державної влади та місцевого самоврядування. Вивчаючи написану в листопаді 1905 р. статтю Леніна «Наші завдання і ради робітничих депутатів», бачимо, що він уже тоді опрацював концепт держави-комуни, здатної здійснити в країні соціально-економічні реформи комуністичного типу.

У цій ленінській статті ми натрапляємо на дві іззовні дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (мова йшла про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми

[1] Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 94.

і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: він був схильний розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційого уряду всієї Росії, або вважав, що вона (Рада) повинна створити тимчасовий революційний уряд[2]. Проекція дій Леніна в 1917–1920 рр. на 1905-й рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою власної партії. Як досягалася нерозривність?

З одного боку, вимагалося організаційно відділити ради від партії більшовиків. З другого боку, треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад з боку цієї партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі політичні партії, наповнити їх собою та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього партія більшовиків роздвоювалася. Одна її половина продовжувала функціонувати як політична партія, що здійснювала під прикриттям марксистського терміну «диктатура пролетаріату» свою власну диктатуру, а точніше, зважаючи на закладений в її основу принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів. Друга її половина, яка втягувала в себе й безпартійних депутатів, функціонувала як ради, що володіли вагомими управлінськими функціями, але не мали диктаторської влади.

Позбавлення рад статусу самостійної політичної сили і «втискування» їх в ленінську партію утворювало політичний режим, міцно пов'язаний з народними «низами». Величезна кількість рад в усіх ланках адміністративно-територіального поділу включно з колективами підприємств і армійськими підрозділами на фронтах і в тилових гарнізонах, які надсилали до них депутатів, структурувала товщу народу. Злиття радянської товщі, тобто найбільш активного елементу народних мас в революційну добу, з партією, яка внаслідок своєї побудови на засадах «демократичного централізму» виступала на політичній авансцені у вигляді купки вождів, наповнювало реальними змістом такі абстрактні у «Маніфесті Комуністичної партії» поняття, як загальнонародна власність і диктатура пролетаріату. Ленінська формула влади робила здійсненним утопічний комунізм молодих німецьких революціонерів, які мріяли про народне щастя. В ленінізмі комуністична ідея зберігала привабливу первинну форму, але наповнювалася іншим, зловісним для людства і, на жаль, цілком спроможним до реалізації змістом.

Розробляючи план захоплення диктаторської влади після повалення самодержавства, В. Ленін був переконаний, що більшовики зможуть ви-

[2] Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 12. - Київ, 1970. – С. 56–57.

тіснити з рад представників інших партій. Ради були народними організаціями в країні з максимально високим рівнем соціального протистояння. Вони народилися в ситуації жорстокої класової боротьби і тому не шукали класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні й доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного. Повернувшись з еміграції в революційний Петроград, вождь більшовиків одразу висунув гасло «Вся влада – Радам!», хоч знав, що вони на той час перебували під впливом меншовиків та есерів.

Російська революція від лютого до жовтня (ст.ст.) 1917 р. – це історія оволодіння рад більшовиками. Комуністична доктрина мала тільки зовнішню схожість з радянською програмою дій в революції. Спільним знаменником у них була «експропріація експропріаторів» – поміщиків і буржуазії. Суть комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс охарактеризували в «Маніфесті Комуністичної партії» кількома словами: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»[3]. Революційний марксизм знадобився В. Леніну тільки для ідеологічного обгрунтування експропріації суспільства створюваною ним державою. Реалізація його формули влади забезпечувала політичну диктатуру, а експропріація суспільства встановлювала економічну диктатуру. Тим часом вимоги робітників і селян не мали нічого спільного з доктриною комунізму. Робітники бажали зробити експропрійовані підприємства власністю працюючих в них колективів, а селяни вимагали зрівняльного розподілу землі і засобів виробництва на засадах «чорного переділу». Зрозуміло, що селяни заперечували гасло передачі поміщицьких маєтків в управління місцевих рад, тобто створення великих радянських господарств (радгоспів).

Леніну довелось відкласти ідею радгоспів і сільськогосподарських комун на майбутнє і зробити лозунгом своєї партії «чорний переділ», який не мав нічого спільного з комуністичним будівництвом. Завдяки цьому він зміг заручитися підтримкою рад солдатських депутатів і здійснити їх більшовизацію. Багатомільйонна царська армія, яка майже повністю складалася з мобілізованих селян, була найбільш могутньою силою в Російській революції. А більшовизація рад робітничих депутатів була забезпечена допомогою ленінської партії фабзавкомам, які добивалися розпорядження ресурсами підприємств. Лише після зміцнення свого політичного режиму Ленін засудив спроби приватизації

[3] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 4. – Київ: Політвидав України, 1959. – С. 422.

фабрик і заводів робітничими колективами як небезпечний для держави анархо-синдикалізм.

Аналізуючи причини перемоги радянської влади в Україні, треба звернути увагу на дві пов'язані з нею обставини: термінологічну і сутнісну. Винайдена вождями більшовиків облудна термінологія маскувала суть нав'язуваної суспільству диктатури зовнішньою формою, що виглядала як радянська, тобто робітничо-селянська влада. Здобуваючи після жовтневого перевороту в Петрограді контроль над країною, В. Ленін говорив про «тріумфальну ходу радянської влади», а не про встановлення партійної диктатури. Приймаючи в 1918 р. першу російську конституцію, вожді більшовиків детально розписували, як функціонує в управлінні державою радянська гілка влади, але ані словом не прохопилися про наявність партійної гілки з її диктаторськими повноваженнями. Внаслідок цього не тільки рядові члени партії більшовиків, кількість якої швидко множилася, але й значна частина населення країни щиро вважала радянську владу робітничо-селянською. Тим більше, що апарат радянської держави формувався з робітників та селян, заворожених пропагандою «світлого майбутнього» з розподілом матеріальних благ за потребами. Навіть такий досвідчений політик, як В. Винниченко, спостерігаючи за успіхами радянської влади з-за кордону, «захворів» комунізмом і зголосився працювати в Україні. Та після короткого перебування у 1920 р. в Москві і Харкові він побачив справжню суть політичного режиму більшовиків, повернувся до Відня і у «Зверненні до комуністів та революційних соціалістів Європи та Америки» написав: «Вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну – формальну, програмову, декларативну, другу – дійсну, реальну, не декларативну». Характеризуючи дійсну суть влади, він підкреслив: «Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сильну машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість його запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому»[4].

Щоб заволодіти радами, ленінська партія, як ми вже бачили, готова була тимчасово відмовитися від власних гасел. Жовтневий переворот вона здійснила за радянськими гаслами. Але вожді партії не покладалися цілком на процес більшовизації рад, який мав стихійний характер, і «підправляли» його власними діями.

[4] Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VI. – С. 429–430.

Перш за все, склад II Всеросійського з'їзду рад, який легітимізував повалення Тимчасового уряду, був істотно скоригований його організаторами. Виявивши ініціативу в цій справі, керівники більшовицької партії запросили до участі в з'їзді переважно збільшовичені ради, тобто грубо проігнорували офіційні норми представництва. Одразу після появи Раднаркому вони розпочали поглинення України за вже випробуваним сценарієм: скликанням у Києві Всеукраїнського з'їзду штучно підібраних рад з переважно більшовицьким складом депутатів, щоб усунути з політичної авансцени Центральну Раду і перехопити контроль над проголошеною нею Українською Народною Республікою. Коли цей задум був розгаданий і ленінська партія не одержала більшості на з'їзді, більшовицькі і співчуваючі їм депутати зібралися в Харкові, проголосили радянську УНР і під її прикриттям розпочали збройне вторгнення в Україну.

Дуалізм більшовицького політичного режиму, який сполучав у собі радянську гілку влади з управлінськими і компартійну – з диктаторськими повноваженнями, істотно полегшував «тріумфальну ходу Радянської влади» в національних окраїнах. Користуючись цією властивістю винайденої Леніним формули влади, вожді більшовиків вводили в оману борців за свободу і незалежність неросійських народів колишньої імперії своєю підтримкою утвердження їхньої незалежності. Для них принципово важливим було лише одне: щоб утворені в ході національно-визвольної боротьби республіки ставали радянськими. Прихований компартійний сегмент радянської влади надійно приковував незалежні республіки до відновлюваного більшовиками імперського центру в Москві.

Друге (взимку 1918–1919 рр.) і третє (взимку 1919–1920 рр.) вторгнення в Україну більшовицький імперський центр здійснював за допомогою створеної ним регулярної Червоної армії. Чисельність її в Україні у 1920 р. була доведена до 1,2 млн. військовослужбовців[5]. Радянська Росія вийшла переможцем як у своїй громадянській війні (яка точилася й на території України), так і в міжнаціональних війнах з УНР і Польщею. Однак навіть маючи в Україні мільйонну окупаційну армію, очільники Кремля не наважились механічно приєднати її до Росії. 28 грудня 1920 р. був укладений «Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР», у преамбулі якого урочисто підкреслювалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін»[6].

Соціальна програма більшовицької партії знаходила схвалення і підтримку в сусідній Україні. Ні українські селяни, ні політики, які за-

[5] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К: Основи, 1996. – С. 40.

[6] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937. – С. 152.

хищали інтереси незаможного селянства, не розуміли зигзагів аграрної політики Раднаркому, яка стратегічно орієнтувалася на створення в сільському господарстві радгоспів і комун, але з тактичних міркувань здійснювала «чорний переділ» орних земель. У кремлівській пропаганді панувала риторика революційного марксизму, і на цей комуністичний гачок упіймалася основна частина соціалістів-революціонерів – найбільш масової партії в українському національно-визвольному русі. Делегати з'їзду УПСР, що відбувся в Харкові у березні 1919 р., перейшли на комуністичну платформу і прийняли нову назву партії – Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів). У схвалених з'їздом тезах, які мусили бути основою нової програми, говорилося: «Комуністичний характер сучасної революції ставить умовами її успіху переведення диктатури пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади Рад і координацією революційної акції пролетаріату окремих націй і держав шляхом зосередження її навколо одного комуністичного центру»[7]. Новообраному ЦК з'їзд пропонував координувати партійну роботу в центрі і на місцях із відповідними органами КП(б)У, щоб створити умови для об'єднання «цих двох загонів комунізму на Україні»[8].

На початку 1919 р. більшовики знову заволоділи Україною, за винятком невеликої території на Правобережжі, відмовилися від офіційного іменування держави, яке встановила Центральна Рада, і назвали її за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Другий період більшовицької окупації був довшим, ніж перший, але співпав з крутим поворотом в аграрній політиці Раднаркому. 19 січня газета «Правда» опублікувала ленінський декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Мета декрету у газетному коментарі визначалася цілком відверто: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче призведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

Катастрофічна поразка радянської влади в Україні у 1919 р. в історіографії найчастіше списувалася на авантюристичну політику місцевої адміністрації, серед якої називалися прізвища голови Раднаркому УСРР

[7] Любовець О. Українські партії революційної доби 1917–1920 років: нариси історії та програмні документи. – Київ: Парламентське вид-во, 2012. – С. 424.

[8] Там само. – С. 425.

Х. Раковського і наркома земельних справ В. Мещерякова. Насправді, однак, республіка, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, відновлене гетьманом П. Скоропадським, просто була приречена перетворитися на випробувальний майданчик у справі комунізації селянства. Очільникам Кремля здавалося, що пролетаризовані маси українського селянства з більшим ентузіазмом підтримають курс на утворення радгоспів і комун, ніж російські селяни, які встигли уже стати в своїй масі користувачами поміщицьких земель.

Насправді, однак, селяни України із зброєю в руках виступили проти комунізації. Червона армія, що частково складалася з місцевих загонів, які раніше воювали з німецько-австрійськими окупантами і гетьманською вартою, втратила боєздатність, і Україною заволоділи білогвардійці. Після поразки А. Денікіна в московському поході червоноармійці знову зайняли Україну. В резолюції «Про Радянську владу на Україні», яка визначила політичну лінію РКП(б)-КП(б)У в республіці після денікінської окупації, аграрна політика набула іншого вигляду. В. Ленін запропонував, а VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 р. затвердила такі заходи:

- повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;

- будування радгоспів тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;

- полишення справи об'єднання у комуни та артілі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всякі спроби внести сюди основу примусу»[9].

Стрімкий поворот Кремля в аграрній політиці створив термінологічну плутанину у ставленні селян до представників влади. В інформації відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, що стосувалася безпартійних селянських конференцій в Ізюмському повіті на Харківщині (лютий 1920 р.), повідомлялося: «Виявилося, що селянство цілком певно боїться комуністів: їх страшить це слово, хоч горою стоять за радянську владу»[10]. Споживчі комуни були терміново перейменовані на споживспілки.

Під час другого і третього завоювання України управлінський апарат створювався не пропагандистським приверненням на бік більшовиків існуючих рад, як в Центральній Росії у 1917–1918 рр., а силовим способом – через революційні комітети, призначувані гарнізонами Червоної

[9] Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 39. – Київ, 1973. – С. 316.

[10] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К: Основи, 1996. – С. 133.

армії, а точніше – комісарами, командирами і чекістами. Ревкоми займалися «радянським будівництвом», тобто створенням мережі рад з контрольованим складом депутатів. Проф. В. Верстюк використав запозичені з російського архіву спогади очевидця того, як створювався радянський орган влади у Городищі Київської губ. Навесні 1919 р. робітник місцевого цукрового заводу розповідав, що після відступу Армії УНР через кілька днів безвладдя до Городища прибув загін прифронтової надзвичайної комісії на чолі із Сичовим. Загін з 150 червоноармійців при 6 кулеметах мав головним завданням виловлювати «контрреволюціонерів», а разом з тим принагідно займався «радянським будівництвом». Ось картинка з натури, намальована очевидцем:

«Були призначені вибори, причому Сичов запропонував нам декілька списків, за які ми повинні були голосувати. У всіх списках стояли якісь незнайомі прізвища, тільки в одному спискові були прізвища місцевих комуністів, головним чином іудеїв. Іудеїв нам не хотілося вибирати, але решта осіб були нам геть незнайомі. На питання, хто вони, Сичов відповів:

– Це все партійці, голосуйте за них – вони люди ділові і державного розуму.

Ми все ж вирішили голосувати за своїх іудеїв, чим за якихось незнайомих осіб. Краще хай свої будуть, чим ті ж свої та плюс чужих ще чоловік 50 приїде. Коли один з робітників мав необережність спитати, чи не можна запропонувати своїх кандидатів (із робітників) у виконком, то Сичов сказав:

– Ви, товаришу йдете, значить проти радянської влади, якщо не довіряєте нам… Ви, значить, білогвардієць…

Робітник кинувся виправдовуватися, але був заарештований і відправлений в ешелон, а потім його кудись повезли. Більше я його не бачив. Це так подіяло на всіх, що зразу ж всі віддали свої голоси іудейському списку»[11].

В ході цієї виборчої кампанії були застосовані специфічні норми представництва, щоб не допустити до влади «союзників» – українських лівих есерів. ЦК КП(б)У 5 лютого 1919 р. вирішив, а Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 13 лютого обнародував такі норми: кожна сільська волость (населення якої становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб) має право надіслати одного депутата на ІІІ Всеукраїнський з'їзд рад. По містах і фабрично-заводських поселеннях на з'їзд належало надсилати депутата від кожних 10 тис. виборців. Таким же правом кори-

[11] Верстюк В. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України XX століття. У 6 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 343.

стувався кожний полк або окрема частина Червоної армії чисельністю менше 1000 осіб[12].

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у нормах представництва порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення, очевидно, треба шукати у тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі – в основному прийшлі. Прийшлі а ргіогі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом, тоді як серед місцевих, не виключаючи навіть російських робітників, знаходилося чимало таких, які співчували УНР.

Надалі таких відверто шахрайських методів самоутвердження «робітничо-селянська» влада собі не дозволяла. Але у цьому вже не було потреби. Використовувані виборчі механізми гарантували обрання в радянські органи влади винятково кандидатів в депутати від «блоку комуністів і безпартійних». Вожді дали собі раду навіть тоді, коли за Конституцією СРСР 1936 р. вибори набули форму, властиву для країн «буржуазної демократії», включно з кабінками для таємного голосування.

За всі роки радянської влади неконтрольовані відділами агітації і пропаганди партійних комітетів вибори відбулися тільки двічі: через кілька тижнів після жовтневого перевороту, коли за встановленою раніше процедурою обиралися депутати Установчих зборів (з відомим для більшовиків плачевним результатом) і в 1989–1990 рр., напередодні розвалу СРСР.

Коли більшовики прийшли до влади, вони одразу заговорили про світову революцію, а потім створили Комуністичний інтернаціонал і почали експортувати свою революцію в сусідні країни. Ситуація після завершення Першої світової війни була сприятливою: в Європі відбувалася демобілізація, а радянська Росія збільшила армію шляхом безперервних мобілізацій до 5 млн. військовослужбовців у 1920 р. Здавалося, що цей червоний потік затопить Європу. Однак дві спроби вторгнення в Європу через Угорщину в 1919 р. і через Польщу в 1920 рр. зазнали невдачі, а «підняти маси» за допомогою місцевих компартій в Кремлі не спромоглися. В країнах, де наслідки війни створили революційну ситуацію, було неможливо реалізувати ленінську формулу влади. Адже центральне місце в цій формулі займала «партія нового типу», а такої партії в європейських країнах не існувало. Компартійно-радянська модель влади почала насаджуватися в інших країнах тільки після Другої світової війни.

[12] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К: Основи, 1996. – С. 56.

Руслан Пиріг,
Інститут історії України НАН України

Діяльність генерала Вільгельма Гренера в Україні (березень-жовтень 1918 року): сучасні історіографічні оцінки

Невдовзі після підписання Брестського мирного договору Німеччини з УНР і отримання від українських дипломатів офіційного звернення про надання військової допомоги імператор Вільгельм II зібрав спеціальну нараду вищого керівництва Рейху, яка прийняла рішення про початок 18 лютого 1918 р. комбінованої операції німецьких збройних сил на півночі Росії і в Україні[1].

Кайзер і Генштаб усвідомлювали, що військова кампанія із звільнення України від більшовиків лише інструмент, за допомогою якого відкриються можливості виконання економічної складової Брестського миру. Для організації отримання Німеччиною українського продовольства і сировини була потрібна людина, яка б органічно поєднувала риси воєначальника, управлінця і політика. Адже мала діяти в умовах фактично окупованої, але формально союзної країни з аморфним соціалістичним урядом і розгулом селянської стихії. Ця відповідальна роль була відведена генерал-лейтенанту Вільгельму Гренеру, який був призначений начальником штабу армійської групи, діючої в Україні.

Карл Едуард Вільгельм Гренер (Karl Eduard Wilhelm Groener) народився у листопаді 1867 р. в сім'ї полкового скарбника у Вюртемберзі. Навчався у Військовій академії, командував ротою, батальйоном. Служив у Генштабі. З початком Світової війни – начальник польового управління залізниць Верховного головнокомандування, організував перевезення на Східний фронт більше 3 млн. солдат і 860 тис. коней. Потім на Західному фронті командував дивізією, корпусом. З початком вступу німецьких військ в Україну, 28 лютого відбулася його зустріч з керівниками Генерального штабу Паулем Гінденбургом і Еріхом Людендорфом. Разом з призначення на посаду начальником штабу армійського угруповання він отримав і спеціальні повноваження щодо реалізації головних цілей Брестської угоди. Пізніше у спогадах він так сформулював свої

[1] Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. Москва, 2007. С. 106.

завдання: «Знову посадити у сідло український уряд. Забезпечити йому підтримку німецьких збройних сил і, перш за все, вилучити з України зерно і продовольство – чим більше, тим краще!»[2].

На початку березня В.Гренер прибув до Києва, де з ним трапився прикрий інцидент. Генерал вирішив відразу встановити контакти з українським керівництвом і направився з візитом до голови Центральної Ради Михайла Грушевського. Але той його не прийняв. Безперечно, це була недалекоглядна позиція голови УЦР. Образа генерала виявилася настільки сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод, реагував надзвичайно емоційно: «Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!»[3].

Досить швидко з'ясувавши політичну платформу та управлінську безпорадність уряду УНР, В. Гренер почав переконувати керівництво Рейху у невтішних перспективах продовольчих поставок до Німеччини, домігся згоди на зміну влади в Україні, зупинив свій вибір майбутнього глави держави на Павлові Скоропадському, погодив цю кандидатуру з імператором Вільгельмом II, забезпечив проведення державного перевороту. За досить точною характеристикою Павла Христюка В.Гренер «фактично довший час був «верховною владою» на Україні», а генерал Антон Денікін у знаменитих мемуарах назвав німецького генерала «вершителем судеб Украины»[4].

В українській історіографії відсутнє спеціальне дослідження про діяльність начальника штабу німецьких військ генерала В.Гренера у березні – жовтні 1918 р. в Україні. Але водночас ніхто з німецьких воєначальників більше за нього не згадується в працях, присвячених історії Центральної Ради і гетьманської держави. І це цілком логічно, оскільки саме В. Гренер був ключовою постаттю реалізації прагматичних планів Німеччини у Східній кампанії.

Мемуаристи – співвітчизники оцінювали «українську» місію генерала по-різному. Начальник штабу Східного фронту Максиміліан Гофман – досить стримано: «У Києві був посаджений генерал Гренер з метою створення німецько-української торгової організації. На папері вона була блискучою. Але результати були відносно скромні… В усякому разі, нашій організації не вдалося отримати серйозних (nennenswerte) запасів зерна»[5].

---

[2] Там само. С. 126.

[3] Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. Київ, 2004. С. 154.

[4] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 3. Нью-Йорк, 1969. С. 10; Деникин А. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май–октябрь 1918. Минск, 2002. С. 51.

[5] Гофман М. Война упущенных возможностей. Москва,2016. С.221.

Безпрецендентне ставлення до В. Гренера виявив у своїх мемуарах перший генерал-квартирмейстер Генерального штабу Е. Людендорф. Природно, що під час війни, зокрема Східної кампанії, вони тісно спілкувалися, хоч підлеглий не завжди поділяв його позиції. Більше того, саме Генштаб направив його в Україну з особливою місією і надзвичайними повноваженнями. Але та обставина, що В. Гренер восени 1918 р. замінив Е. Людендорфа на посаді першого генерал-квартирмейстера у критичні дні капітуляції Німеччини, і подальша вдала кар'єра міністра Веймарської республіки, очевидно, породили таку відразу до свого наступника, що у своїх досить розлогих мемуарах він жодного разу не згадує В. Гренера[6].

На відміну від Е. Людендорфа начальник Генерального штабу Пауль Гінденбург його високо оцінював: «Гренера я знав по його колишніх бойових заслугах. Я знав, що він прекрасний організатор і знавець внутрішніх відносин нашої батьківщини. В подальшому я одержав докази того, що не помилився в моєму новому співробітникові»[7].

Українські діячі, котрі, як ніхто інший, знали справжню політичну вагу генерала, також неоднозначні в оцінках В. Гренера. П. Скоропадський не пошкодував дифірамбічних характеристик для фактичного глави німецької військової адміністрації в Україні: «Якби не було Гренера, особливо у перший час, мені було б набагато складніше. …Взагалі, вище німецьке командування в Україні у травні 1918 року складалося з блискучих людей. І Ейхгорн, і Гренер – обидва видатні німецькі воєначальники і розумні політики»[8]. Досить об'єктивно оцінював справжню роль В.Гренера колишній державний секретар уряду УНР Павло Христюк: «Генерал Гренер був «душею» перевороту і фактично довший час був «верховною владою» на Україні: формував Скоропадському кабінети, диктував йому ріжні «патріотично-самостійницькі» заяви і так далі»[9].

Володимир Винниченко, який у 1918 р. цілком добровільно приймав провідну роль генерала в тогочасних подіях і чимало контактував з ним у справі українізації гетьманського уряду, пізніше називав Гренера, Мумма, Айхгорна «німецькою імперіалістичною бандою на Україні»[10]. Прикметно, що й В. Гренер у щоденникових записах залишив власні рефлексії щодо лідера українських соціал-демократів: «Ні сліду істинно соціалістичного забарвлення. І за зовнішністю, і за поглядами – справж-

[6] Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Москва, 2016.
[7] Гинденбург П. Воспоминания Гинденбурга. Петроград, 1922. С. 115.
[8] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія,1995. С. 191.
[9] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. 3. С. 10.
[10] Винниченко В. Відродження нації. Ч.ІІІ. Київ–Відень, 1920. С. 75.

ній буржуа»[11]. Очевидно, генерала до подібних оцінок спонукала імпозантна постать Володимира Кириловича, а от щодо поглядів, то він явно помилявся.

Глибоко ображений і зневажений німецьким командуванням Михайло Грушевський, вже через кілька днів після падіння гетьманату у грудні 1918 р., вимагав створити міжнародну слідчу комісію з представників парламентів та інших демократичних органів Німеччини, держав Антанти і УНР для з'ясування за чиєю санкцією провідники німецького війська, яке прийшло підтримати уряд УНР у війні з Росією, фактично здійснили окупацію України[12].

Дмитро Дорошенко при призначенні главою МЗС також зазнав приниження від німців через підозри у австрофільстві. І зайняв посаду тільки після письмових запевнень у своїй лояльності до Німеччини. Він стверджував, що В. Гренер до українців і до українських політичних діячів ставився «з ледь укритим презирством», яке міністр пояснював типовою для пруського солдата ідеологією і психологією»[13]. Ці спогади писалися ще до того, як стараннями П. Скоропадського і В. Гренера у 1926 р. був створений Український науковий інститут у Берліні, директором якого став Д. Дорошенко, а міністр В.Гренер - головою опікунської ради.

Міністр ісповідань Василь Зеньковський, який належав до кадетської більшості Ради Міністрів, у спогадах позитивно характеризував В. Гренера: «Це був ще молодий і свіжий генерал, який відразу залишав приємне враження своїм спокійним і розумним обличчям, особливою розважливою манерою, і разом з тим за його спокоєм відчувалася справжня сила, дійсна твердість». Справді В. Гренер проявив «твердість», коли заборонив брати В. Зеньковського до складу другого кабінету Ф. Лизогуба через скаргу на міністра митрополита Антонія (Храповицького)[14].

Начальник штабу гетьмана генерал Борис Стеллецький вважав В. Гренера крайнім монархістом[15]. Зрозуміло, що як офіцер свого часу В. Гренер присягав на вірність кайзеру, але не був ідейним монархістом. Більше того, у критичні для Німеччини листопадові дні 1918 р., В. Гренер, будучи фактично вищим військовим керівником, пішов на угоду з урядом соціал-демократа Фрідріха Еберта і схилив імператора

[11] Groener W. Lebenserinnerung. - Goettingen, 1957. S. 401.

[12] Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. 1918. Т. 72. Кн. XII. С. 233.

[13] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ, 2007. С. 265.

[14] Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сб.документов. Москва,2014. С.317, 346.

[15] Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. С. 661. Написані у 1923 р., спогади Б.Стеллецького були опубліковані лише через сімдесят років. На жаль, без кваліфікованих наукових коментарів.

Вільгельма II зректися престолу. Щось на кшталт генерала Михайла Алексєєва і царя Миколи II.

Сам В. Гренер залишив чималу мемуарну і творчу спадщину. Після звільнення з військової служби влітку 1919 р. він зробив спробу осмислити події Першої світової війни у брошурі «Світова війна і її проблеми»[16]. Спогади про юність, службу в Генеральному штабі і Світову війну були видані вже після його смерті[17]. На відміну від мемуарів Е. Людендорфа і М. Гофмана, які кілька разів видавалися у російському перекладі, у російськомовному варіанті побачила світ лише одна праця В. Гренера «План Шлиффена»[18]. Вже наприкінці своєї міністерської кар'єри, у 1931 р. він видав мемуари «Полководець проти волі»[19]. Слід відзначити, що раніше за мемуари В. Гренера вийшли спогади про батька його доньки Доротеї «Генерал Гренер. Солдат і державний діяч»[20].

Цілком природно, що найбільш повне висвітлення «українська місія» В. Гренера дістала в працях німецьких дослідників історії Рейху, зокрема його Східної політики на завершальному етапі Першої світової війни. Велику роль у дослідженні діяльності В. Гренера і оприлюдненні його творчої спадщини відіграв відомий німецький учений Вінфрід Баумгарт – автор ґрунтовного дослідження «Німецька східна політика 1918 року. Від Брест-Литовська до кінця Першої світової війни»[21]. Він упорядкував та видав щоденникові записи і листування генерала В. Гренера за березень – листопад 1918 р.[22]. Його перу належить спеціальна стаття «Генерал Гренер і німецька окупаційна політика на Україні в 1918 р.», написана з використанням особистих матеріалів генерала, зокрема листів до дружини[23]. Якщо й не спеціально, але чимало уваги діяльності В. Гренера приділив інший відомий німецький дослідник Петер Боровські. Зокрема, він висвітлює роль генерала у розв'язанні

[16] Groener W. Der Weltkrieg und seine Probleme. Ruckschau und Ausblick. Berlin, 1920.

[17] Groener W. Lebenserinnerung. Goettingen, 1957; Wilhelm Groener, Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg. Osnabrück 1972; Wilhelm Groener, Der Weltkrieg und seine Probleme. Rückschau und Ausblick. Berlin, 1920.

[18] Гренер В. План Шлиффена. Москва,1937.

[19] Groener W. Der Feldherr wider Willen. Operative Studien ober den Weltkrieg. Berlin, 1931.

[20] Dorothea Groener-Geyer: General Groener. Soldat und Staatsmann. Societäts-Verlag. Frankfurt am Main, 1955. S. 19.

[21] Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien-Munchen. 1966.

[22] Groener W. Tagebuch und Aufzeichnungen (Kiev, 1918) // Baumgart W. (Hg.). Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Marz bis November 1918. Göttingen, 1971. S. 250–451. У цій же книзі вміщені особові матеріали німецького журналіста і письменника Альфонса Пайєта і віце-адмірала Альберта Гопмана.

[23] Baumgart W. General Groener und die deutsche Besatzungspolitik in der Ukraine 1918 // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1970. № 21. S. 325–340.

економічних питань німецько-українських відносин 1918 р.[24]. Ці праці німецьких науковців були створені на межі 1960–1970-х рр., але використана ними автентична джерельна база, доволі точні оцінки подій і постатей, залишають їх актуальними й сьогодні.

До цієї групи тематичних досліджень органічно належить й англомовна монографія українського діаспорного дослідника Олега Федишина, яка вийшла російською мовою у 2007 р. під назвою «Украинская революция. 1917–1918» у дуже недосконалому перекладі. Що його єднає з німецькими ученими? Одна джерельна база. Автор вивчав оригінальні німецькі і австрійські документи в США, куди вони були вивезені у 1945 р., а потім повернуті до Німеччини.

Автор наголошує на особливому статусі В. Гренера серед вищого німецького представництва в Україні. Хоч він і займав посаду начальника штабу Оберкомандо, але справжні його завдання знаходилися у сфері економіки і політики. Досить повно О. Федишин подає вплив генерала на кадрову, земельну, загалом внутрішню політику Української Держави. Йому ж належить визначення гетьманату П. Скоропадського як держави сателіта Четверного союзу[25].

Серед новітніх німецькомовних праць з історії окупації України 1918 р. слід назвати дослідження німецько-австрійської дуету Петера Ліба і Вольфрама Дорніка. У концентрованому вигляді вони подані в колективній монографії «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки», яка нещодавно вийшла українською мовою. Автори об'єктивно оцінюють ставлення В. Гренера до УНР як «фікції дружньої держави», а до уряду - лише як «вивіски». Зробивши висновок щодо недієздатності урядовців – соціалістів, генерал особисто займався формуванням гетьманського уряду і контролював діяльність та зміни у ньому. Науковці підкреслюють неабиякі дипломатичні якості В. Гренера, який нерідко йшов на компроміс з німецьким МЗС[26]. Це підтверджує й оцінка В. Гренером своїх політичних поглядів: «Я в своєму житті не був членом будь-якої партії. В батьківському домі виховувався в консервативному дусі, але мій консерватизм був іншим, ніж остельбський, чи ніж егоїзм важкої індустрії. Я старався йти ні проти «право», ні проти «ліво», а їх суміщати»[27].

---

[24] Borowsky P. Deutsche Ukrainpolitik 1918 unter besonderer Berucksichtigung von Wirtschaftsfragen. Lubek - Hamburg, 1970.

[25] Федишин О. Украинская революция. 1917–1918. С. 125, 272–274 та ін.

[26] Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 1915. С. 117–120, 124, 126 та ін..

[27] Gröener Wilhelm. Lebenserinnerung. S. 373.

У німецькій історіографії є чимало праць, присвячених В. Гренеру як військовому і державному діячеві, здебільшого доби Веймарської республіки[28]. Вони не стосуються служби генерала в Україні, але важливі загальними оцінками постаті генерала. Німецький учений Андреас Дорпален у монографії «Німеччина на зорі фашизму» пише: «Гренер, виходець з півдня Німеччини, був представником середнього класу, а значить, людиною більш гнучкою у своїх поглядах і перевагах»[29].

Як вже зазначалося, в українській історіографії немає спеціального дослідження діяльності В. Гренера в Україні. На наш погляд, найповніше цю лакуну заповнив вітчизняний дослідник політики Центральних держав щодо України Олексій Кураєв у монографії «Політика Німеччини і Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок». Зокрема, йому належить досить точна і зважена характеристика німецького генерала: «Невдовзі рейхові знадобилася людина, яка поєднувала в собі не лише військові й адміністративні, але й дипломатичні якості. Зважаючи на те, що мир з Україною потребував співпраці як з соціалістично налаштованими київськими політиками, так й з діловими колами, напрацьований Гренером адміністративний і політичний досвід, а також зв'язки з політичною елітою Німеччини робили з нього оптимального кандидата на ключову посаду на Сході»[30]. Сильною стороною згаданої праці є широке використання німецьких історіографічних та історичних джерел.

Важливе місце у сучасній історіографії українсько-німецьких відносин займає монографія Миколи Несука «Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр.»[31]. Автор більше уваги приділяє підготовці і укладенню Брестського мирного договору, аналізу його текстів, проблемі ратифікації країнами Четверного союзу. Один невеликий підрозділ про політику Центральних держав по реалізації Брестських домовленостей не дав змоги повніше висвітлити постать В.Гренера.

---

[28] Die Rolle der Persönlichkeit in der Krise der Weimarer Republik: Hindenburg, Brüning, Groener, Schleicher. In Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Heft 1, 1961. (online; PDF; 5,3 MB); Rakenius G. Wilhelm Groener als Erster Generalquartiermeister: Die Politik der Obersten Heeresleitung 1918/19. Boppard a.R.: Boldt, 1977; Hürter J. Wilhelm Groener: Reichswehrminister am Ende der Weimarer Republik (1928–1932). Munich: Oldenbourg, 1993; Wheeler-Bennett J. The Nemesis of Power: German Army in Politics, 1918–1945. New York, 2005; Stoneman M. Wilhelm Groener, Officering, and the Schlieffen Plan. PhD diss., Georgetown University, 2006.

[29] Дорпален А. Германия на заре фашизма. Москва,2008. С. 123.

[30] Кураєв О. Експансія Центральних Держав у Велику Україну після підписання Брестського миру (лютий–березень 1918 року). http://www. stattionline.org.ua/

[31] Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. Київ, 1999.

Дуже цікавою є стаття Василя Дмитришина «Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів». На сьогодні це найповніша реконструкція інспірованого німецьким командуванням у Києві державного перевороту, головною дійовою особою якого був генерал В. Гренер[32].

Захищена низка кандидатських дисертацій. До спеціальних можна б віднести працю Наталії Кришиної «Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році»[33]. Це дійсно перша спроба висвітлити дану проблему. Але підготовлена без використання німецьких історіографії і джерел дисертація подає німецьку військову адміністрацію дещо знеособлено. Справжня роль генерала В. Гренера в реалізації цілей Східної кампанії Рейху залишилася не розкритою.

Інший дисертант Борис Малиновський при підготовці праці «Аграрна політика Австро-Угорщини і Німеччини в Україні, 1918 р.» використав німецькомовні джерела, але дослідження досить вузької проблеми щодо двох держав не дозволило персоніфікувати роль В. Гренера. Хоч саме під його тиском уряд гетьманату погодився на введення хлібної монополії[34].

І насамкінець, про постать В.Гренера в російській історіографії. Привертає увагу твердження у російському сегменті «Википедии», що кайзер замінив «таку знакову і вже легендарну постать, як генерал-квартирмейстер (начальник Генерального штабу) Еріх Людендорф, абсолютно безбарвним «паркетним генералом» Гренером»[35]. Безперечно, це доволі упереджена характеристика. В. Гренер був видатною особистістю і довів це своєю діяльністю як у роки Великої війни, так і в міжвоєнну добу. А його протидія приходу до влади у Німеччині нацистів заслуговує на особливу повагу.

Сучасні російські дослідники історії революції і громадянської війни, прямо чи опосередковано висвітлюючи події часів гетьманату П. Скоропадського, незмінно наголошують на його залежності від німецької окупаційної влади, але рідко її персоніфікують. Зокрема, Яків Бутаков у монографії «Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.)»

---

[32] Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. 1994. № 1. С. 104–120.

[33] Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році. Київ, 2006;

[34] Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. Дніпропетровськ,2001.

[35] https://ru.wikipedia.org/wiki/Ноябрьская_революция; http://encyclopaedia. bid/википедия/Революция_1918_в_Германии.

доводить, що «самостійність він (П. Скоропадський – Р.П.) демонстрував під тиском німців»[36]. А Олександр Пученков, відомий своїми принизливими характеристиками гетьманської держави[37], у монографії з претензійною назвою «Украина и Крым в 1918 – начале 1919 гг. Очерки политической истории» наголошує, що генерал В. Гренер завідував у штабі Оберкомандо політичними справами і був змушений підігравати українській самостійності[38].

Слід відзначити, що російські дослідники історії Німеччини часів Першої світової війни, які не стосуються окупаційної політики на Сході, досить об'єктивно оцінюють постать В. Гренера. Зокрема, Галина Садовая пише, що це був «генерал, який не відзначався диктаторськими замашками, виходець з нижчих військових чинів, людина обов'язку, патріот, але не «тупий солдафон»[39]. Інший науковець Олег Плєнков вважає, що «серед воєначальників були генерали, в тому числі Гренер, які глибше, ширше, адекватніше розуміли необхідність політичних, економічних, соціальних перетворень, ніж цивільні чиновники»[40].

Насамкінець постановочно викладемо ті питання, які, на нашу думку, є перспективними для створення історичного портрету генерала В. Гренера, так би мовити, в українському інтер'єрі. Його погляди на Україну як об'єкт економічної експлуатації з боку Німеччини абсолютно зрозумілі. Складніше з'ясувати його ставлення до самостійності української державності. З одного боку, він вважав УНР фікцією дружньої держави і готовий був використати досвід щодо Бельгії, де було введене пряме німецьке правління. З іншого, мав дбати про зміцнення гетьманської держави. Вимагав від П. Скоропадського українізації уряду, правда лише за рахунок кадрів ліберально-інтелігентської партії соціалістів-федералістів.

Українську мову вважав діалектом російської, критикував гетьманських урядовців, які пообкладалися словниками і виучують нікому не потрібну мову. Однак у 1925 р., будучи міністром, лобіював державні кошти на створення у Берліні Українського інституту і тривалий час був головою наглядової ради.

---

[36] Бутаков Я. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.). Москва, 2000. С. 27–28.

[37] Пученков А. Переворот в цирке // Родина. 2007. № 7. С. 81–83.

[38] Пученков А. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 гг. Очерки политической истории. Санкт-Петербург,2013. С.87.

[39] Садовая Г. Германия: от кайзеровской империи к демократической республике (1914–1922 гг). Самара, 2008. С. 115.

[40] Пленков О. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм. Санкт-Петербург, 1997. С. 11

Відразу після вступу на посаду у Києві В. Гренер наказав українській владі видворити англійських і французьких представників. Водночас цілком мирився з засиллям, особливо у Києві, російської промонархічної аристократії, його помічники контактували з Павлом Мілюковим, який з переконаного антантофіла раптово перетворився на палкого адепта Німеччини. По всій Україні цілком легально діяли вербувальні бюро Добровольчої армії.

Є достатньо джерельного матеріалу для висвітлення ролі В. Гренера у складному переплетінні німецько-австрійських протиріч на українському грунті. Він мав глибоку переконаність щодо австро-угорців як молодших партнерів коаліції у Східній кампанії. Ревниво слідкував за тим, щоб Відень не отримав ніяких преференцій з боку українського уряду. Навіть примушував Раду Міністрів відміняти чи коригувати вже ухвалені постанови. Характерним було його ставлення до австрійського ерц-герцога Вільгельма Льотрінгена, якого змусили давати пояснення німецькому імператорові і врешті видалили до Галичини.

Цікавий сюжет може скласти історія взаємовідносин В. Гренера і посла А. Мумма. Не дивлячись на те, що вони репрезентували два доволі відмінні напрямки східної політики Німеччини, у справі експорту з України продовольства і сировини були абсолютно сконсолідовані.

І нарешті, важливо з'ясувати як «українська місія» В. Гренера вплинула на його подальшу кар'єру і життєвий шлях. Адже імператор Вільгельм ІІ і П. Гінденбург в умовах військової поразки Рейху довірили йому верховне командування агонізуючою армією і фактично долю Німеччини. В. Гренер пішов на компроміс з соціал-демократом Ф. Ебертом, переконав кайзера зректися престолу і залишити країну (очевидно, з огляду на долю царської родини Романових)[41]. У міжвоєнну добу він займав відповідальні посади міністра шляхів сполучень, міністра оборони і одночасно міністра внутрішніх справ. Противився приходу до влади нацистів і за це потрапив в опалу. Помер у 1939 р. Гітлерівське керівництво заборонило військовим бути на його похороні у формі. Не говорячи вже про поховання з почестями вищого розряду на Берлінському військово-меморіальному кладовищі Інваліденфрідхоф, де упокоїлися фельдмаршал Герман Ейхгорн, генерал Максиміліан Гофман і сотні видатних німецьких військових.

[41] Макондо Д. Последний кайзер. Вильгельм Неистовый. Москва, 2004. С. 148–150.

Ірина Матяш,
Інститут історії України НАН України

Архівна україніка: доба Української революції 1917–1921 рр.

Дослідження джерельної бази історії Української революції 1917–1921 рр. складає окремий напрям сучасної історіографії. Наукові пошуки в цій сфері активізувалися після відновлення незалежності України. Їх результатом стали корпусні та тематичні документальні видання з відповідним науковим апаратом, публікації тематичних добірок документів та окремих унікальних джерел, переліки документів, огляди джерел[1], публікації або републікації спогадів видатних громадсько-по-

[1] Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Уклад.: О. Лупандін, І. Раллє, Л. Яковлєва. К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. 366 с.; Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1/ Упоряд. В. Верстюк та ін. К., 1996. 591 с.; Т. 2/ Упоряд. В. Верстюк та ін. К.,1997. 424 с.; Українська Держава (квітень – грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1/ Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. 790 с.; Т. 2. 412 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 р.: документи і матеріали. В 2 т. Т. 1/ Упоряд. В. Верстюк та ін. К., 2006. 688 с.; Т. 2/ Упоряд. В. Верстюк та ін. К., 2006. 744 с.; Архівна україніка в Канаді: довідник / Упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін. К., 2010. 882 с.; Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Авт. передм., упоряд.: І. Матяш та ін.; редкол.: К. Грищенко (голова) та ін. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с. Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах/ Упоряд. і передм. І. Гнатишина, О. Кучерука, О. Мавріна; Вступ. Слово В. Огризка. К.: Укр. Письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.; Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. К.: Вид. дім Києво-могилян. Академії, 2005. 400 с.; Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / Упоряд., передмова, коментарі: В. Даниленко, Н. Миронець. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 136 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упоряд.: Даниленко В., Кривець Н. К: «Смолоскип», 2012. 592 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921)/ Упоряд.: В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 796 с.;Папакін А. Україніка в фондах Центрального військового архіву, Варшава // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 2012. Вип. 1. С. 74–87; Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів / Упоряд.: О. Коваль, М. Ковтун, Л. Ліствіна та ін. К., 2013. 909 с.; Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США / Упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун та ін. К., 2013. 258 с.

літичних діячів і дипломатів (Миколи Галагана, Дмитра Дорошенка, Ісаака Мазепи, Павла Христюка, Михайла Шкільника та ін.)[2], проведення українськими архівами виставок (у тому числі започаткування на сайті Державного комітету архівів України рубрики «Виставки online»). Активну евристичну та археографічну працю проводили науковці Інституту історії України та Інституту української археографії імені М. С. Грушевського НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України (нині – Державна архівна служба України), інших наукових установ і навчальних закладів у тісному контакті з архівними установами.

Наявний нині потужний археографічний доробок з історії Української революції 1917–1921 рр. не лише засвідчує інтерес до табуйованої за радянського часу теми, а й створює ілюзію «вичерпаності» її джерельної бази. Проте 26 років досліджень різних аспектів проблеми українськими і зарубіжними науковцями, сотні написаних статей і десятки дисертацій досі не реалізували всього інформаційного потенціалу архівних документів, що зберігаються в Україні та за межами нашої країни. При цьому навряд чи можна також упевнено стверджувати, що виявлено всі місця зберігання таких документів. Завдання цієї публікації полягає не в аналізі археографічного здобутку української історичної науки у сфері дослідження джерел до історії Української революції 1917–1921 рр. і не в вичерпній репрезентації інформації про склад і зміст архівної україніки доби визвольних змагань, а в постановці питання про потребу створення довідника з умовною назвою «Документи про події і учасників Української революції 1917–1921 рр. зарубіжних архівах». Її актуальність засвідчує й Указ Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 р., що зумовив низку наукових ініціатив. Такий проект має міждисциплінарне значення, оскільки корелює з завдання створення Національного

[2] Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально- художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. К.: Темпора, 2005. 656 с.; іл.; Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. К.: Темпора, 2007. 632 с.; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції / Передмова В. Яблонського. К.: Темпора, 2003. С. 255.

Шкільник Михайло. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / Упоряд. В. Верстюк. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»«, 2016. 512 с.

реєстру архівної україніки, робота над яким розпочалася ще 2006 р.[3], але досі не матеріалізувалася в конкретні результати.

Архівна україніка є важливим сегментом джерельної бази історії Української революції 1917–1921 рр., який містить достатньо малодослідженої інформації. Це поняття застосовують для означення документів або комплексів документів, що прямо або опосередковано висвітлюють історію України, українського народу, а також життя й діяльність українців, які прислужилися розвитку різних сфер життя української нації, привезені українськими емігрантами переважно другої й третьої хвилі чи утворені в зарубіжних країнах етнічними українцями або виникли в діяльності установ та організацій, що мали відношення до проблем українців, і зберігаються у державних, громадських архівних установах або приватних колекціях. Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001, зі змінами; ст. 5) архівна україніка в зарубіжних країнах, розуміється як складова історико-культурної спадщини України, потенційна складова Національного архівного фонду України, і підлягає поверненню в Україну в оригіналах чи копіях. За змістом поняття «архівна україніка» аналогічне поняттям «архівна білорусіка», «архівна вірменіка», «зарубіжна архівна росіка», «архівна казахстаніка», «зарубіжна киргизіка» (у пострадянських державах), «гунгаріка», «полоніка», «романіка», «богеміка», (в колишніх соціалістичних країнах) з яскраво вираженим національним компонентом у кожному випадку.

Походження поняття «україніка» сягає часу Української революції й пов'язане зі створенням у Києві в 1918 р. Всенародної бібліотеки Української Держави з головним відділом «Ucrainica» для зосередження в ньому видань різними мовами про історію України та українського народу, його матеріальну і духовну культуру, народне мистецтво, мову та відповідних бібліографічних покажчиків. У цей час в сфері архівної справи поняття «україніка» використовувалось у процесі формування інформаційного масиву другого (відомостей про документи українського походження переважно в російських архівосховищах) та першого (копіювання документів) рівнів. Про такі документи йшлося під час обговорення долі українських культурних цінностей (у т. ч. архівів), що зберігалися в російських музеях, архівах, бібліотеках, у контексті розподілу державного майна і державних боргів під час мирних перегово-

[3] Матяш І. Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» та проблеми його впровадження // Матеріали Круглого столу «Повернення культурних цінностей в Україну» 11 лютого 2009 р. Київ: Парламентське видавництво, 2009. С. 59–64.

рів з Росією, які відбувались у травні – жовтні 1918 р. у Києві. Силами архівної комісії на чолі з О. С. Грушевським у цей час було складено списки документів українського походження і рекомендовано черговість їх повернення. Повна ідеологізація архівної та бібліотечної справи 1930-х рр. на тривалий час викреслила саме поняття «україніка» з наукового обігу.

На тлі «латентної стадії» функціонування цього поняття в УСРР/ УРСР за радянської доби зарубіжні науковці послуговувалися ним для означення досліджень з історії та культури України. Зокрема, в Канаді побутували терміни «україніка» (праці з історії України та українського народу, його культури та етнографії) та «канадська україніка» (праці з української тематики, створені канадськими українцями), синонімічні терміну «українознавство».

До наукового та суспільного обігу поняття з певним переосмисленням його значення в Україні запроваджено/ повернуто наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в умовах започаткування процесів, пов'язаних із виявленням і вивченням джерел до історії державотворення та формування національних традицій у різних країнах. Проблеми реєстрації архівної україніки знайшли відображення в Державній програмі «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення» (1999) та в рішеннях колегії Державного комітету архівів України «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» (17 січня 2001), «Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.»« (27 листопада 2002), «Про виявлення зарубіжної архівної україніки державними архівними установами» (22 грудня 2006); рекомендаціях Круглого столу «Повернення культурних цінностей в Україну» 11 лютого 2009 р., організованому за участі Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності та Дипломатичної академії України при МЗС України, спрямованих на створення та реалізацію програми виявлення та повернення архівної україніки за межами України у період 2001–2010 рр.

Склад і зміст архівної україніки відображає Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» (2007, автор – І. Б. Матяш). На генеральному рівні в складі архівної україніки виокремлено 3 блоки: «автентична Україніка» (групи А, Б), «історична Україніка» (до 1991: групи В, Г, Д, Е), «модерна Україніка» (після 1991: групи Б, В, Г, Д, Е). Групування документів зумовлено особливостями формування масиву архівної україніки:

А) документи, утворені в Україні й вивезені емігрантами (переважно міжвоєнного і повоєнного періодів): а) українських урядів, міністерств і відомств Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки та ін.; б) дипломатичних установ УНР, Української Держави, ЗУНР; в) українських військових підрозділів (легальних та нелегальних): Української повстанської армії, Січових стрільців та ін.; в) наукових установ, навчальних закладів та закладів культури; г) українських видавництв та редакцій газет і журналів; д) релігійних установ; е) рукописи наукових і літературних творів українських учених, митців, письменників, поетів; є) документи особового походження українських політичних, громадських та культурних діячів; ж) документи еміграційних організацій; з) колекції документальних доказів щодо організації більшовицькою Росією голодомору в Україні; і) рукописи та рукописні книги, що потрапили за кордон у складі колекцій та книгозбірень українських емігрантів; ї) архіви українських діячів, передані на постійне зберігання до державних і недержавних архівних установ відповідно до заповіту фондоутворювача; й) архіви українських діячів, що перебувають у приватній власності (отримання інформації за згодою фондоутримувача);

Б) документи, утворені в Україні й переміщені (внаслідок централізації архівних фондів за рад. часу чи незаконним шляхом) за її межі: а) про українців у складі Червоної та Радянської армії; б) особисті архіви та колекції неукраїнського походження документів, пов'язаних з історією України; в) кінофотофонодокументи; г) технологічна, картографічна, геодезична, наук. та ін. спец. і супровідна документація;

В) документи, утворені українцями в еміграції (це питання пов'язане із проблемою національної самоідентифікації утворювачів документів): а) українських організацій (як світового, так і локального значення), створених в інших країнах; б) українських церков різних конфесій; в) наукових і навчальних установ, спрямованих на розвиток української науки й освіти за межами України; г) колекції відомих українських діячів, які проживали в тій чи іншій країні;

Г) документи, утворені в країні локалізації української громади/українців, що містять інформацію про українців, український народ, Україну: а) державних установ цієї країни; б) державних установ інших країн; в) недержавних організацій та установ (політичні партії та рухи, громадські організації, наукові установи та ін.); г) архіви церков, релігійних організацій; д) документи інших (окрім українських) етнічних

груп і релігійних громад та їхніх відомих представників, які емігрували з території України;

Д) особові фонди неукраїнського походження, що містять відомості як про історичні події, що відбувались на території України, так і про українську спільноту в країні її локалізації: а) зарубіжних дипломатів, які перебували в Україні згідно з призначенням; б) міжнародних гуманітарних представництв; в) учасників визвольних змагань і збройних конфліктів на території України; г) діячів культури, науки, освіти, представників урядових чи бізнесових кіл, які підтримували професійні контакти з українцями або навчалися в Україні;

Е) документи, утворені в Україні зарубіжними державними і недержавними установами та організаціями, які містять інформацію про Україну та українців: а) дипломатичні документи; б) зарубіжних бюро ЗМІ; в) військових, економічних, культурних, релігійних, наукових, освітянських, ділових представництв; г) рукописні та документальні колекції, зібрані іноземцями в Україні.

Значна частина документів перших українських державних, дипломатичних, культурних установ та приватних колекцій громадсько-політичних діячів доби визвольних змагань 1917–1921 рр. (документи, що утворилися в діяльності українських урядів та їх міністерств і відомств; документи про діяльність української еміграції за кордоном – українських партій, спілок, комітетів; особові фонди В. Винниченка, М. Шаповала, С. Шелухіна, та ін.), вивезених учасниками революційних подій, після тривалої європейської одіссеї повернулися в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 р. із умовою, що він повинен зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменований «Празький український архів», і що чеській стороні повинні бути надані фотокопії тих документів, що передаються»[4]. Поповнення фонду відбулося 1957 р. Тоді на державне зберігання надійшли документи дипломатичних представництв і місій УНР, Української Держави та ЗУНР. 1988 р. розпочалося впорядкування фондів МВБУ, серед яких документи родини Антоновичів. М. Галагана, О. Шульгина та ін., переданих «в атмосфері таємничості» із КДБ УРСР до архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (нині ЦДАГО України). Історія передавання празьких архівів достатньо

[4] Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1996. № 1–6. С. 24 .

досліджена українськими і зарубіжними науковцями[5]. Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України й 1992 р. передані на загальне зберігання та відкриті для наукових пошуків.

Крім того, комплекси архівної україніки, передані власниками на державне зберігання, в Україні відклалися в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, Центральних державних історичних архівах України (Київ, Львів), державних архівах областей України, Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інституті досліджень української діаспори Національного університету «Острозька академія». 2007 року для централізованого державного зберігання архівної україніки, повернутої в Україну, було створено спеціалізовану установу – Центральний державний архів зарубіжної україніки. Його фонди поступово поповнюються як шляхом безпосередніх контактів архівістів із фондоутворювачами, так і завдяки передаванню науковцями матеріалів, виявлених за кордоном, та сприянню Міністерства закордонних справ України.

Інша частина архівної україніки (локальні документальні комплекси або окремі документи), вивезена у 1920–1940-х рр., зберігається у державних, громадських архівних, бібліотечних та музейних установах або приватних колекціях за межами України. Місця локалізації архівної україніки доби визвольних змагань зумовлені зосередженням комплексів документів, утворених у діяльності українських дипломатичних та консульських установ, у тому числі – почесних консулів, та напрямами еміграційних потоків. Зокрема, це країни, куди найінтенсивніше емігрували українські громадські, політичні та церковні діячі, митці, представники дипломатичної та консульської служби УНР і Української Держави: Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, Польща, США, Португалія, Туреччина. Шляхи формування комплексів архівної україніки полягали в цілеспрямованому прийманні на державне зберігання (в тому числі й придбаванні) зарубіжними архівними установами важливих документальних зібрань або колекцій; накопичення в дипломатичних архівах документів, пов'язаних із діяльністю дипломатичних та консульських установ, що діяли в УНР та Українській Державі, або українських представництв у даній країні; передавання власником свого зібрання до конкретної установи пам'яті

[5] Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005. 160 с.; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. 544 с.; Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К.: Темпора, 2008. 688 с., іл.

(архіву, бібліотеки, музею) будь-якої форми власності. Найчастіше документи передавалися власниками або їхніми родинами на зберігання безоплатно. Головна спонука документальних пожертв, із яких складалися «українські» фонди зарубіжних установ пам'яті, полягала в сподіванні власників документів на збереження їхніх зібрань та запровадження інформації, що містилася в них, до наукового обігу. Це було надзвичайно важливо для власників переданих колекцій, котрі мріяли про повернення на рідну землю якщо не особистих архівів, то хоча б згадки про них. В складі таких зібрань потрапляли до архівів також і документи офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств та відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи, та дипломати чи консули, котрі зберегли у власних колекція документи дипломатичних представництв.

Найбільші зібрання архівної україніки періоду Української революції зберігаються в Канаді та США. Зокрема в Бібліотеці та архівах Канади (Library and Archives Canada) в Оттаві – установі пам'яті, створеній 2004 р. шляхом об'єднання заснованого 1872 р. Національного архіву Канади і Національної Бібліотеки Канади, зосереджено понад 220 фондів українського походження та створених канадськими українцями. Це фонди особового походження, родинні фонди, архіви громадських об'єднань, колекції гербів, аудіовізуальних документів, плакатів, українських газет тощо, які відображають історію державотворення України, її духовний і культурний розвиток, життя українців у Канаді. Формування комплексу україніки в Національному архіві Канади зумовлене створенням 1972 р. у контексті реалізації політики багатокультурності Національного етнічного архіву Канади в складі Рукописного відділу. Особливий інтерес становлять архівні зібрання В. Авраменка, К. Антонович (Серебрякової), О. Войценко, Д. Донцова, А. Жука, М. Єремієва, В. Кисілевського. Зокрема, лише в серії 1 фонду дипломата, журналіста, державного і громадського діяча Михайла Єреміїва зібрані особисті і родинні документи, листування з такими респондентами, як Дмитро Андрієвський, Микола Аркас, Степан Баран, Євген Бачинський, Юрій Бойко (Блохин), Олександр Шульгин, Євген Деслав (Слабченко), Дмитро Дорошенко, Світозар Драгоманов, Никифор Григоріїв, Володимир Кисілевський, Андрій Макаренко, Борис Мартос, Євген Онацький, В'ячеслав Прокопович, Мілена Рудницька, Роман Смаль-Стоцький, Микола Троцький, Микола Василько, Любомир Винар, Степан Вітвицький, Павло Юзик, Яків Зозуля, Андрій Жук та ін.; записні книжки; тематичні зібрання, серед яких до-

кументи про українську дипломатію доби УНР (надзвичайні дипломатичні місії УНР в Парижі, Італії, Швейцарії), Товариство Симона Петлюри (листування, інформація про процес над Шварцбардом, нотатки, вирізки з газет), родину Андрія Чеховського та ін., прометеївський рух; повна добірка редагованого М. Єреміївим журналу «Офінор» тощо.

Не менш цінний архів А. Жука, який містить особисті документи, щоденники, нотатки, записники, приватне листування; документи про діяльність Союзу визволенняУкраїни, РУП–УСДРП (у тому числі біографічні матеріали про Д. Антоновича, В. Дорошенка, Л. Когута, А. Лівицького, Б. Мартоса, М. Порша, В. Сімовича та ін.); документи Загальної Української Ради (протоколи зборів, резолюції), Української національної ради (склад, статут, протоколи, звернення, примірники газети «Український прапор»), Українського державного союзу у Відні, Комітету оборони західноукраїнських земель тощо. Збереглися також документи, газетні витинки, статті, бюлетені пресових бюро дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. графа М. Тишкевича до міністра закордонних справ УНР, Статут та звіти Західно-українського товариства Ліги Націй, листування зі Слов'янською бібліотекою Чехо-Словаччини щодо продажу книжок, листування з Відділом Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Австрії та ін. Питання про передавання цього документального зібрання порушувалося в 2006–2007 рр.

Важливе для українства значення має колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Є. Бачинського у Бібліотеці Карлтонського університету (Оттава) обсягом 115 лінійних метрів, у т. ч. 67 л.м. рукописів, а також 40 л. м. документів, отриманих від Леоніда Бачинського. Зібрання включає документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наукових праць), хронологічні досьє, біографічні досьє, щоденник, витинки з газет, які відображають діяльність укр. еміграції в Європі від кін. XIX ст. до 1960 р., книги (монографії та серії видань).

В архівах громадських організацій – Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (Ukrainian Canadian Research and Dokumentation Centre) в Торонто та Осередку української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre) у Вінніпегу відклалися фонди особового походження видатних українців І. Боберського, О. Кошиця, Є. Коновальця, М. Мандрики, А. Лівицького, Є. Онацького, В. Сікевича, Є. Слабченка, Олени і Михайла Теліг та ін., фонди україн-

ських установ і організацій, колекції фотодокументів, дипломатичні та консульські документи УНР та ЗУНР тощо. У колекції Євгена Деслава – Є. А. Слабченка зберігається рукопис першого тому праці «Дипломатична історія України», колективні фото співробітників українських дипломатичних місій, фото консула в Берні Зенона Курбаса та ін.

В Архіві УПЦ у Канаді (Ukrainian Orthodox Church of Canada Archives) у Вінніпегу зібрано фонди церковної адміністрації та канцелярії; митрополитів: Іларіона (І. Огієнка), Андрея (Г. Метюка), Василія (В. Федака). Значний обсяг мають фонди голови Президії Консисторії УПЦ у 1920–1950-х рр., голови видавничої спілки «Тризуб» о. Савчука (С. Савчука), священиків: о. Т. Міненка, о. Ф. Керницького, о. І. Сенченка; архіви церковних громадських активних діячів громад і членів консисторії: М. Ревуцького, І. Рубашевського, В. Іваниса та ін.; метричні книги УПЦ у Канаді; документи Церковних соборів (1918–2005) тощо. В архіві католицької архієпархії у Вінніпезі (Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg Archives) зберігаються фонди митрополитів Андрея Шептицького, Йосифа Сліпого, Максима Германюка, єпископів М. Будки, В. Ладики, М. Гринчишина, Канадської апостольської делегації, Католицького церковного об'єднання, Місіонерської організації св. Йосафата, архів Інституту-Заповідника М. Шашкевича в Вінніпезі тощо. Основу фондів архіву монастиря святих отців Василіян у Мондері (Basilian Fathers Muzeum, Mundare) склало зібрання ініціатора створення цієї установи о. Йосафата Жана ЧСВВ, що містить унікальні джерела до історії Української революції 1917–1921 рр.

У фондах Українсько-канадського архіву-музею Альберти (Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta) зберігаються колекції знаних репрезентантів українців (першого етнічного українця у федеральному парламенті Канади М. Лучковича, оперного співака М. Голинського, художників Ю. Буцманюка та Л. Ґеца, громадського діяча і підприємця Д. Куп'яка та ін. Унікальну інформацію містить листування та конспект лекцій «Історія української літератури» Д. І. Дорошенка у фонді адвоката, Голови СУС П. І. Лазаровича.

Джерела до історії визвольних змагань можна виявити і в університетських бібліотеках та міських архівах інших провінцій, де мешкають українці (Квебеку, Атлантичних провінцій, Британської Колумбії).

У США найбільші джерельні комплекси з історії Української революції 1917–1921 рр. відклалися в Музеї-архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.) і Бібліотеці та архіві НТШ у США (Shevchenko Scientific Society Library and Archives) у

Нью-Йорку. Основа фондів Музею-архіву УВАН склалася у Німеччині в 1940-х роках зусиллями В. Міяковського, В. Дорошенка, А. Животка, Л. Бачинського, М. Марковського, І. Коровицького. На початку 1950-х рр. музей-архів розпочав діяльність у США, а 1966 р. отримав ім'я Д. Антоновича. Бібліотеку та архів НТШ засновано 1948 р. в США. Цінність колекцій цих установ пам'яті з точки зору джерельної бази Української революції 1917–1921 рр. полягає в наявності відомостей про подальшу долю її учасників. У відділі рукописних пам'яток та архівних колекцій архіву-музею зберігаються документи Союзу гетьманців-державників, фонди особового походження: Д. Дорошенка, В. Дорошенка, І. Горбачовського, А. Жука, Б. Мартоса, Г. Нарбута, Є. Юнацького, Н. Полонської-Василенко, Павла та Данила Скоропадських, Євгена та Левка Чикаленків та ін. Архів НТШ зберігає документальні зібрання А. Вітошинського, І. Кедрина-Рудницького, З. Кузелі, Б. Лепкого, О. Лотоцького, Г. Лужницького, А. Рудницького, С. Смаль-Стоцького, Ю. Старосольського, І. Токаржевського-Карашевича, П. Шандрука, Л. Шанковського, а також аудіовізуальні документи. Маловідомі цінні матеріали містить зокрема фонд «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885–1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч» в Архіві та бібліотеці ННШ, загальним обсягом 11 099 документів у 67 папках (файлах) за 1902–1954 рр. Важлива з точки зору джерельної бази історії української дипломатії 1917–1924 рр. інформація збереглася в папці 27 «Матеріали з історії дипломатії та державного устрою», що містить зокрема погляди Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича на структуру і функції Міністерства закордонних справ, роздуми про поняття «дипломатія» та покликання дипломата.

Не менш важливе значення має в цьому контексті Бахметєвський архів, що складає частину фондів бібліотеки Колумбійського університету. Він названий на честь засновника – інженера, колишнього російського посла в Вашингтоні (1918–1924 рр.), згодом професора цього університету Б. О. Бахметьєва. У складі документального зібрання досі перебуває архів В. К. Винниченка, що є власністю УВАН. Інформацію про його склад і зміст запровадила до наукового обігу українська дослідниця І. Валявко[6]. В контексті дослідження джерел до історії Української

[6] Валявко І. Україніка в Бахметевському архіві Колумбійського університету // Наук. зап. Сер. «Іст. Науки» / Нац. ун-т «Острозька академія»; Укр. іст. т-во. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5. Українська діаспора: проблеми дослідження (23–24 верес. 2004 р.): Матеріали Міжнар. наук. конф. [Додаток: Алфавітний каталог кореспондентів, до яких писав В. Винниченко, на основі листів, що зберігаються в архіві В. Винниченка у Бахметевському архіві Колумбійського ун-ту (США, м. Нью-Йорк) Сер. II-2]. – С. 137–162.

революції 1917–1921 рр. інтерес мають щоденники та епістолярій В. К. Винниченка (респонденти: І. Борщак, Н. Григоріїв, Є. Чикаленко, М. Шаповал та ін.), біографічні матеріали. За заповітом В. К. Винниченка, архів має повернутися в незалежну Україну. Після його смерті згідно з волею його дружини Р. Я. Винниченко 1958 р. розпорядником зібрання стала УВАН у США. Повернення в Україну зібрання родини Винниченків розпочалося 2000 р., але досі не завершилося.

Оригінали та копії документів доби Української революції зберігаються також у архіві заснованого громадським та політичним діячем Євгеном Зиблікевичем у Філадельфії 1963 р. Східно-українського дослідного інституту ім. В. Липинського (The V. K. Lypynsky East European Research Institute). Основу документальної колекції складає архів В. Липинського, який містить документи, пов'язані з діяльністю Української Центральної Ради, уряду та державних установ Української Держави, Директорії, листування і щоденники В. Липинського тощо. Фотокопії цих документів були виготовлені на початку 1960-х рр. о. Т. Горникевичем з оригіналів, які на той час зберігалися в Австрійському державному архіві у Відні як депозит митрополита Й. Сліпого та надіслані до Філадельфії[7]. Тут відклалися також документи митрополита Андрея Шептицького, гетьмана П. Скоропадського та його родини, князя М. Кочубея, Д. Дорошенка та інших українських діячів.

Потребують детального дослідження і документи доби Української революції 1917–1921 рр., що зберігаються в архівах Австрії, зокрема в Австрійському державному архіві (Österreichisches Staatsarchiv), самостійними підрозділами якого є Архів цісарського дому, двору і держави (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Загальний адміністративний архів (Allgemeines Verwaltungsarchiv), Архів Республіки (Archiv der Repulik), Військовий архів (Kriegsarchiv), Архів фінансів та надвірної палати (Finanz- und Hofkammerarchiv). У фонді Політичного архіву в Архіві цісарського дому, двору і держави відклалися комплекси документів про події в Україні у 1917–1918 рр., про австрійські представництва в Києві та Одесі, українські представництва в Австро-Угорщині та Австрії, про українсько-російські мирні переговори, звіти про діяльність Союзу визволення України). У фонді Міністерства закордонних справ містяться документи про діяльність С. Петлюри, Є. Петрушевича, В. Садовського, українського посольства у Відні тощо. В Архіві Віденського Університету

[7] Палієнко М. Актуальні проблеми повернення «еміграційної» архівної україніки Матеріали Круглого столу «Повернення культурних цінностей в Україну» 11 лютого 2009 р. Київ: Парламентське видавництво, 2009. С. 56.

збереглися документи біографічного характеру про навчання та наукову діяльність учасників українських визвольних змагань.

Детального дослідження потребують джерела до історії Української революції 1917–1921 рр. в німецьких архівах: у фондах Федерального архіву (Bundesarchiv) у Берліні, Кобленці та Фрайбурзі, Політичного архіву МЗС (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) у Берліні, архіву Українського вільного університету (Ukrainische Freie Universität) у Мюнхені та інших установах пам'яті. Зокрема у відділі німецького рейху («R», 1867–1945) Федерального архіву у Берліні зберігаються документи німецьких консульств в українських містах наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Безпосередньо з документною інформацією цього періоду пов'язані відомості, що містяться в фондах особового походження (І. Мірчука, З. Кузелі, В.Леонтовича та ін.) та фонді Українського наукового інституту в Берліні (1926–1945) в Архіві Університету Гумбольдта в Берліні (Das Archiv der Humboldt-Universität zu Berlin). В архіві Українського вільного університету (Ukrainische Freie Universität) у Мюнхені зберігаються справи Н. Полонської-Василенко, В. Оренчука, П. Курінного, Б. Крупницького, В. Кубійовича, Я. Рудницького, В. Маруняка, В. Янева та ін. Серед інших тут зберігся невеликий за обсягом фонд особового походження останнього консула УНР – В. Я. Оренчука**,** в якому зібрані газетні витинки про діяльність консульства та зі статтями консула, листування, запрошення на імпрези тощо. Найцінніша знахідка в цьому архівів – фото В. Я. Оренчука та рукопис змісту його праці про становлення дипломатичної та консульської служби УНР, до якої він мав безпосереднє відношення[8]. За авторським задумом, це мала бути аналітична праця, що встановлювала періодизацію розвитку української дипломатії 1917–1923 рр., вказувала на тяглість традицій та містила оцінку причин втрати державності. Критично оцінював автор «успіхи» української дипломатії на Паризькій мирній конференції та планував детально проаналізувати причини невдач, впливи антиукраїнської пропаганди на стан української справи в світі. Рукопису цієї праці досі виявити не вдалося. Можна припустити, що В. Я. Оренчук не реалізував свій задум.

У польських архівах документи, що стосуються доби Української революції 1917–1921 рр., розвитку українсько-польських відносин, становища українців на теренах Польщі у міжвоєнний період, зберігаються в Архіві нових актів **(**Archiwum Akt Nowych**)** (зокрема, у фондах Міністерства закордонних справ та Міністерства внутрішніх справ II Речі

[8] Архів Українського вільного університету (Мюнхен), фонд Василя Оренчука (№ 44).

Посполитої) та в Центральному військовому архіві у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr Bolesława Waligóry). Тут зосереджені документи з історії українсько-польської війни 1918–1919 рр., таборів інтернованих українських військ на теренах Польщі (1920–1924 рр.), української військової еміграції міжвоєнного періоду, дипломатичне листування уряду УНР з посольствами в Латвії, Фінляндії, Туреччині, Німеччині, Румунії, Бельгії, Чехословаччині, звіти про фінансування дипломатичних представництв УНР у інших державах тощо.

Джерела до історії Української революції 1917–1921 рр. зберігаються також у фондах Національної бібліотеки у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), відділах рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук, бібліотек Ягеллонського університету в Кракові та Вроцлавського університету та ін.

Важливе документальне зібрання цієї тематики має, попри неодноразове знищення і розпорошення, Українська бібліотека ім. С. Петлюри у Парижі. Тут зберігається епістолярій С. Петлюри, А. Лівицького, Д. Дорошенка, О. Удовиченка, І. Рудичева, І. Косенка, Є. Бачинського, К. Лисюка, І. Фещенка-Чопівського, М. Чеботаріва, матеріали Судового процесу над С. Шварцбардом, документи Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, Української громадської опіки у Франції тощо.

В Архіві МЗС Франції (Archives du Ministère des affaires étrangères) зберігаються документи, які стосуються розгляду українського питання на Паризькій мирній конференції 1919 р; у фондах Національної бібілотеки (Bibliothèque Nationale) – документи особового походження громадських і культурних діячів доби визвольних змагань.

Утраченим для України зібранням у Франції є унікальна, створена французьким кінорежисером українського походження, громадським діячем і колекціонером Євгеном Слабченком (Eugène Deslaw) Світова збірка україніки та Дипломатичний архів. Її перлинами були придбані колекціонером збірка капітана Святослава Шрамченка, українська бібліотека роду Кочубеїв, матеріали Михайла Тишкевича та Яна Токаржевського-Карашевича про дипломатичну діяльність; архів дипломатичних нот, переданий вдовою дипломата, яка наполягала на анонімності документальної пожертви; особисті документи українських дипломатів. В квітні 1964 р. у складі Збірки і Дипломатичного архіву налічувалося 4 780 позицій. «Архів Слабченка», що містив унікальні джерела з історії української дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Української Держави, в майбутньому, за задумом власника, мав потрапити в Україну. У березні 1963 р. (незадовго до раптової смерті),

як щирий патріот України, колекціонер наголошував, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України. Однак доля цього документального зібрання повторила історію багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів (Євгена Бачинського, Михайла Єреміїва, Андрія Жука, Івана Огієнка, Яна Токаржевського-Карашевича та ін.), не знайшли шляху на батьківщину й залишилася у Франції, де перебуває в приватній власності.

Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918–1919 рр. між Українською Народною Республікою, Українською Державою та БНР відклалися в фонді Національного архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки» (ф. 325). Тут збереглися зокрема ухвали про призначення консулами в УНР П. В. Тремповича, Г. Базаревича, кадровий склад консульства, фінансування його діяльності, протоколи засідань державних органів із цих питань.

Цінний комплекс джерел до вивчення життя та діяльності одного із провідних діячів визвольних змагань І. Г. Красковського зберігається у відділі рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі. Основу особистого фонду 16 І. Г. Красковського склав дар Людмили Іванівни Красковської: листування, спогади, фотографії, сімейні альбоми, автобіографії І. Г. Красковського тощо.

Документи, що містять інформацію про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі на чолі з І. Г. Красковським, відклалися і в Центральному державному історичному архіві Грузії. Унікальні свідчення про утворення зусиллями І. Г. Красковського особливого табору для українців у м. Поті, про боротьбу за звільнення затриманих громадян із українськими національними паспортами більшовицьким загоном і проти примусової відправки їх до радянської Росії, про пропозицію І. Г. Красковського щодо економічної допомоги українцям Чорноморського узбережжя Грузії та ін. містить фонд 1861. Ці документи першим виявив і запровадив до наукового обігу активний діяч української громади в Тбілісі, доктор сільськогосподарських наук, президент Союзу «Дніпро» Борис Синюк[9]. Завдяки зусиллям цього діяча за підтримки Посольства України в Грузії та мерії Тбілісі 2005 р. було встановлено меморіальну дошку на будинку, де працювала Надзвичайна дипломатична

[9] Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку XX сторіччя // Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.: Зб. м-лів науково-практичної конференції. Тбілісі, 2007. С. 44–60.

місія УНР на Кавказі на чолі з І. Г. Красковським (проспект Руставелі, буд. 7) та 2007 р. – на будинку, де діяло Генеральне консульство УНР у Тбілісі (вул. Зандукелі, буд. 10).

Важливим компонентом джерельної бази історії Української революції 1917–1921 рр. є документи з архівів Туреччини, Фінляндії, Азербайджану, запроваджені до наукового обігу Б. В. Сергійчуком (з Османського архіву в Стамбулі), В. В. Пилипенком (із Архіву Міністерства закордонних справ Фінляндії), Адалетом Тагірзаде (із Державного архіву Азербайджанської Республіки)[10]. Українські і чеські науковці актуалізують інформацію з фондів Музею визвольної боротьби України в Празі (1925–1948), що частково залишилися у фондах Національного архіву Чеської Республіки (Národni archiv Ceske Republiki, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925–1948) та Слов'янської бібліотеки Національної бібліотеки Чеської Республіки. Потребують дослідження й українські фонди в архівах Латвії, Литви, Італії, Ватикана, Великої Британії, Угорщині та інших країнах.

Архівна україніка доби Української революції 1917–1921 рр. зберігається й у країнах, куди вона була законно чи незаконно переміщена. Великий масив джерел цього періоду опинився в російських архівах. Фонди Державного архіву Російської Федерації мають документи зарубіжних груп українських політичних партій 1920–1930-х рр., вилучених у 1954 р. з ЦДІАК України: Центрального комітету УПСР у Празі, Закордонного комітету УПСР у Празі, Закордонної організації УПСР у Відні, редакції газети «Вісник УПСР за кордоном» та ін. Важливі відомості містять фонди «Секретаріат УНР» (ф.Р-7527), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф.Р-6087), «Дипломатична місія УНР в Парижі» (Р-6275), «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (Р-7027) та ін. Шлях локалізації українських документів доби визвольних змагань та емігрантських організацій в московських архівах пов'язаний із поверненням Радянському Союзу Російського закордонного історичного архіву в Празі в 1946 р. Так потрапив до ДАРФ і фонд особового походження № Р5998 «Гуревич Григорий Евсеевич, датський консул в Киеве». В ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю Г. О. Гуревича, створені українською, німецькою, французькою мовами,

[10] Сергійчук Б. Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С. 226–231.

[10] Пилипенко В. Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.)// Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С. 218–225.

[10] Тагирзаде А., Карамаш С. Новые документальне сведения о В. Н. Кужиме (1884–1958)//Цивилизация. 2014. № 8. С. 140–150.

івритом упродовж 1917–1926 років. Особливу цінність мають зокрема власноручна записка Г. О. Гуревича про висилку Наркоматом закордонних справ УСРР представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 р., листування з іноземними консулами в Києві, з Міністерством закордонних справ Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданим, протоколи засідань консульських колегій.

В Архіві зовнішньої політики Російської Федерації відклалися документи, створені українськими представництвами за кордоном. Документи українських військових формувань УНР, повстанських загонів 1918–1919 рр. відклалися у Російському державному військовому архіві у Москві. У Російському державному військово-історичному архіві відклалися незаконно переміщені у роки Другої світової війни з Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі фонд Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, редакції часопису «Тризуб», Української асоціації при Лізі Націй тощо.

Загалом виявлення міст і установ, де зберігається архівна україніка доби Української революції 1917–1921 рр., складає обов'язкову умову формування реєстру цього блоку архівної україніки та підготовки комплексного довідника «Документи про події і учасників Української революції 1917–1921 рр. у зарубіжних архівах». Така робота вимагає системної взаємодії науковців і архівістів, як українських, так і зарубіжних та наявності координаційного центру, яким вбачається Інститут історії України НАН України. Важливою складовою архівної евристики в цій сфері видається виявлення документів на інституційному/особовому рівні: в державних (національних, регіональних/провінційних, муніципальних) архівах; церковних архівах, архівах самоврядних установ і організацій; університетських архівах і бібліотеках; архівах громадських об'єднань; музейних зібраннях; приватних колекціях. Науково-пошукова робота має охоплювати аналіз бібліографічної інформації, реєстрацію інформації про архівну україніку за опублікованими довідковими виданнями, за відомостями в мережі Інтернет, під час безпосереднього ознайомлення з документами. Проміжною ланкою евристичної діяльності мала б стати база даних із можливістю поповнення учасниками проекту та відкритим доступом до інформації для дослідників. Підготовка такого видання дозволить не лише розширити джерельну базу історії Української революції 1917–1921 рр., виявити недостатньо досліджені аспекти проблеми, а й в практичній площині сприятиме поверненню в Україну документальних зібрань, про що мріяли їхні власники.

Ігор Соляр,
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Спроби консолідації політичних сил Наддніпрянщини і Галичини (1920–1923 рр.)

Варшавська угода квітня 1920 року поглибила суперечності між урядами УНР і ЗУНР, між політичними партіями Наддніпрянщини і Галичини, що однак не зупинило консолідаційних процесів в українському політичному середовищі[1]. Обидва уряди опинилися в еміграції, що створило сприятливі умови для політичних сил цих держав для спокійного / врівноваженого аналізу політичної ситуації, пошуку шляхів розв'язання українського питання.

Тогочасні урядові реорганізації УНР не сприяли консолідації національних сил. Уряд УНР, на чолі із І. Мазепою, після взяття польсько-українським військом Києва, опинився у Вінниці, яка стала на короткий час центром українського життя. Вкотре на порядку денному постала проблема реорганізації уряду. 19 травня 1920 року І. Мазепа подав С. Петлюрі заяву про відставку, а вже 27 травня голова Директорії УНР доручив формувати уряд члену УПСФ В. Прокоповичеві, який запропонував окремим соціал-демократам увійти до складу Ради Міністрів.

Галицькі партії, що підтримували екзильний уряд ЗУНР, внесли суттєві корективи у свою діяльність після Варшавської угоди 1920 року[2]. Передусім вони згуртувались навколо ідеї утворення незалежної західноукраїнської держави, до складу якої мали б увійти Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Закарпаття. Ця ідея згодом трансформувалася в концепцію побудови Галицької Республіки, утворення якої мали гарантувати держави Антанти, і стала домінантою серед національних сил Галичини до 14 березня 1923 року. У серпні 1921 року в органі УНТП «Український вістник» наголошено: «Ключем до розв'язки української

[1] Громадська думка. – 1920. – 5 травня. – С. 1.
[2] Громадська думка. – 1920. – 29 травня. – С. 2.

проблеми є Східна Галичина. Вона і тільки вона, вільна, незалежна, може бути організуючим центром для Великої України…»[3].

Достатньо повно охарактеризував можливі орієнтації українських політичних сил 1920 року представник галицької партії трудовиків Л. Цегельський. Він поділив українські політичні та військові сили на три табори: симпатики С. Петлюри, прихильники Є. Петрушевича, прибічники Мазепи-Винниченка, «з котрих кожен орієнтувався в инший бік та инші сили». Такий розподіл сил він вважав шляхом до однієї мети – здобуття української держави: «Я переконаний, що її бажають рівно чесно і Петлюра, і Петрушевич, і Мазепа та Винниченко. І ні одного з тих мужів, котрих трьох імена звісні нам від десяток літ як імена випробованих, характерних і заслужених українських патріотів, не вільно нам підозрювати в нечесні чи користолюбні наміри, о зрадництво чи щось подібне», – зауважував політик[4].

Ініціатива порозуміння політичних сил Наддніпрянщини і Галичини виходила з еміграційного політичного середовища у Відні. Закордонне бюро УПФС на підставі постанов партійної конференції наприкінці травня 1920 року на одній із нарад Ради Українського національного державного союзу висловило пропозицію скликати Всеукраїнський Конгрес. До цієї ідеї прихильно поставилася нарада груп, що входили в Союз, і вже в середині червня відбулися збори, у яких узяли участь навіть деякі кубанські та американські українські діячі. Усі визнали ідею Всеукраїнського конгресу дуже важливою і погодилися із тим, що його необхідно скликати найшвидше. Утворена ініціативна група на початку липня 1920 року скликала кілька ширших нарад українських діячів різних напрямів[5].

У результаті цих нарад з'ясувалося, що українські комуністи поставилися до спільної участі із цими групами українського суспільства категорично негативно. На цю позицію стали також українські соціалісти-революціонери. Інші ж українські діячі, після кількох спільних нарад, дійшли згоди й ухвалили обрати організаційний комітет зі скликання Конгресу. Але коли в серпні настав час обрати комітет, галицькі діячі національно-демократичної та радикальної партій із «тактичних» мотивів вирішили не брати участі в комітеті і заявивили, що «це рішення є «тимчасовим» і згодом, можливо, вони і возьмуть участь в конгресі»[6].

[3] Східна Галичина в Європейській політиці // Український Вістник. – 1921. – 5 серпня.

[4] ЗУНР. 1918 – 1923. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 205.

[5] Кушнір-Якименко М. Чому неможливо скликати нині Всеукраїнський Національний Конгрес // Воля. – 1920. – 20 листопада. – С. 357.

[6] Там само.

Звичайно, що таке ставлення частини галицького і наддніпрянського політикумів значною мірою «знеохотило» навіть найгарячіших прихильників Конгресу. Але вони продовжили працю й обрали наприкінці серпня 1920 року організаційний комітет зі скликання Конгресу. До його президії увійшли: О. Греков (безпартійний), О. Макаренко (соціаліст-самостійник), М. Рудницька-Лисяк (безпартійна), Ф. Слюсаренко (соціал-федераліст), В. Старосольський (соціал-демократ) і С. Шемет (хліборобдемократ). Однак 1 жовтня 1920 року скликати Всеукраїнський національний конгрес, як планували влітку, так і не вдалося[7].

Детально про діяльність комітету та його президії розповіли П. Чижевський і М. Кушнір-Якименко на сторінках українського тижневика «Воля» (Відень). П. Чижевський у статті «Наглядні уроки» обмірковував мету та завдання скликання Всеукраїнського національного конгресу. Він досить оптимістично поставився до українського питання: «Але ж становище наше не безнадійне. Ми встигли заманіфестувати перед власним і всесвітнім громадянством українську державність – не теоретично, а самим фактом існування української держави... І Україна відживе, позбавиться сучасної анархії, досягне свого національного ідеалу!»[8]. На думку автора, для досягнення цієї цілі необхідно «об'єднатися, умовитися, виявити здібність до спільної і через те – до непереможної акції!»[9].

Ідею об'єднання у Всеукраїнському національному конгресі, на жаль, політики різних напрямів трактували по-своєму: дехто прагнув бачити в ньому організацію якоїсь групи партій, що відразу розпочне працювати на захист української державності; інші – хотіли зробити з Конгресу основу українського петлюрівського уряду (причому і ті, й інші уявляли собі Конгрес, що грунтувався тільки на українській еміграції); були й такі, які не вбачали потреби в Конгресі доти, доки більшовики не залишать території України. П. Чижевський вважав, що Конгрес потрібен, насамперед для інтелігенції, щоб у процесі його організації, а згодом – також у самому Конгресі всі могли об'єднатися і порозумітися одне з одним і стати до державного будівництва…»[10].

Екзильний уряд ЗУНР висловився проти участі галицьких політичних сил в проектованому Конгресі. Уповноважений закордонних справ С. Витвицький у листі до Є. Петрушевича відзначав, що «установлен-

[7] З українського життя на чужині // Воля. – 1920. – 2 жовтня. – С. 452.

[8] Чижевський П. «Наглядні уроки» (Міркування з приводу Всеукраїнського Національного Конгресу) // Воля. – 1920. – 11 вересня. – С. 404.

[9] Там само.

[10] Там само.

ня нами (при нашій підмозі) нового українського Уряду заставить нас не тільки піддержувати, але й боротися спільно з ними проти другого українського уряду Петлюри. Се нас винищених, обезсилених втягне знов у вир наддніпрянських міжусобиць…»[11].

На жаль, розбіжність поглядів на проблему розв'язання українського питання та на шляхи й форму об'єднання була така значна, що примирити всі групи так і не вдалося. Скажімо, хлібороби й соціал-демократи твердо захищали соборність України і не бажали визнати факту існування незалежних Галицької та Кубанської республік; самостійники-соціалісти та хлібороби все домагалися, щоб комітет у програму конгресу поставив питання про уряд УНР, дехто із членів комітету хотів, щоб конгрес обов'язково засудив польсько-українську війну тощо[12].

Однак незважаючи на зусилля ініціаторів, які вбачали у Конгресі тільки Всеукраїнський національний центр, який не мав втручатися в офіційну державну роботу, а тільки допомагати всім українським державним центрам у боротьбі за суверенність, деякі члени комітету наполягали на тому, що Конгрес обов'язково повинен вирішити питання верховної влади УНР. У деяких колах українського суспільства навіть поширилися чутки, нібито Комітет розділився на дві групи – «петлюрівців» і «антипетлюрівців».

З огляду на істотні розбіжності поглядів громадських політичних груп, українські соціал-демократи ухвалили відкликати своїх членів із комітету. Інші члени комітету вирішили також тимчасово припинити роботу зі скликання Конгресу, сподіваючись, що, можливо, ще прийде час, коли всі групи українського громадянства погодяться між собою, і «якщо відчувається в ньому ще більша потреба, ніж сьогодні, то Всеукраїнський Національний Конгрес таки буде покликаний до життя»[13].

Зрештою, 8 грудня 1920 року відбулася нарада українських діячів, на якій було поставлено питання про утворення за кордоном Всеукраїнського національного центру. Усі присутні – наддніпрянці й наддністрянці загалом схвально висловилися із цього приводу та обрали комісію, що мала виробити платформу і скликати нову нараду, запросивши навіть тих діячів, які випадково не були на першій нараді. «Загальне враження, – писала «Воля», – що на цей раз спроба утворення всеукраїнського громадянського центру піде краще і легче, бо всі вже

[11] ЦДАВО України, ф. 269, оп. 1, спр. 3877, арк. 15.
[12] Там само.
[13] Там само

погодились з тим, що ця організація не має втручатись в компетенцію урядів, що, обстоюючи в принципі соборність, необхідно розуміти її широко і т.д.»[14]. Стало зрозуміло, що політичним партіям і групам необхідно знайти те бодай найменше, що об'єднало, адже в іншому випадкові, коли вони наполягатимуть на своїх програмних максимальних вимогах, цієї згоди неможливо дійти.

М. Кушнір-Якименко у статті «Антракт» 11 грудня 1920 року, аналізуючи пройдений рік боротьби за державність, уже вкотре висловив переконання, що «необхідно нам нарешті утворити такий громадський і національний центр, який мав би втручатись в ті чи інші біжучі заходи офіціяльних наших чинників»[15]. На його думку, немає необхідності йти російським шляхом: творити за кордоном нову владу, а навпаки, «необхідно утворити такий центр, який би сприяв національно-державній консолідації, допомагав би офіційним чинникам та не допускав їх до помилкових кроків»[16]. Аж тоді, за його словами, можна було б скликати Всеукраїнський Конгрес, «якби була в ньому крайня потреба»[17].

23 грудня 1920 року на нараді представників партій та організацій Наддніпрянщини і Західної України було сформульовано платформу Всеукраїнської Національної Ради[18]: «1) оборона національної єдності українського народу і відновленої ним державної самостійності українських земель; 2) з'єднання поодиноких українських земель в одноцільній державі на умовах, які будуть вироблені правно-державними органами тих земель (Велика Україна, Галичина, Кубань та інші); 3) народоправний лад в українській державі, державний устрій якої має установити Національне Зібрання, обране на підставі п'ятичленної виборчої формули; 4) переведення парламентарним шляхом аграрної реформи, з тим, що в основу аграрної політики має бути положена засада сталого володіння селянством землею; 5) реальне забезпечення за робітництвом його домагань в соціяльній области, як-то: охорона праці, воля професійного руху і т.п.; 6) забезпечення національним меншостям національно-персональної автономії, основи якої установить Національне Зібрання»[19].

Зауважимо, що інші політичні сили, насамперед із Наддніпрянщини, котрі підтримували урядовий центр УНР С. Петлюри, бачили ін-

[14] З українського життя на чужині // Воля. – 1920. – 11 грудня. – С. 583.
[15] Кушнір-Якименко М. Антракт // Воля. – 1920. – 11 грудня. – С. 530.
[16] Там само.
[17] Там само.
[18] ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 1, спр. 98, арк. 56–60.
[19] N.N. Всеукраїнська Національна Рада // Воля. – 1921. – 15 січня. – С. 141–142.

ший шлях консолідації національних сил. Речником цієї позиції став О. Ковалевський, який приєднався до дискусії на сторінках часопису «Волі». «Цей Державний Центр, – наголосив він, – існує з усім своїм апаратом і справи своєї не полишає й не полишить, і ніколи не зафіксує ні большевицької окупації на Україні, ні еміграційної авантюри, яка могла би повстати на грунті дезорієнтації і розчарування»[20]. Наддніпрянський політик запропонував порозумітись українським політичним партіям, що перебувають при Державному центрі: соцалістам-революціонерам («радянцям»), соціал-демократам, народним республіканцям, соціалістам-самостійникам, соціалістам-федералістам, селянським соціалістам та іншим у новоствореній Раді Республіки із законодавчими функціями у складі 60 осіб: 45 місць належало б політичним партіям; 15 – громадсько-політичним організаціям (земствам, містам, кооперативам, Союзу залізничників і т. д.)[21].

За висловом О. Ковалевського, Рада Республіки утворилась би на «правному грунті наслідування влади» і стала б органом консолідованої української національної думки. Щодо політиків «віденських, берлінських і инших», то автор вважав, що вони «мають широкі плани порятунку батьківщини, що роспоряджають, очевидно, свіжими силами, бо мали можливість одпочити в Європі, одчиняється повна можливість не тільки сказати своє слово, але й спробувати його перевести в життя»[22]. Він був упевнений у тому, що їхні оцінки не розійдуться з позицією політичних сил при Державному центрі.

4 січня 1921 року у Відні відбулися установчі збори Всеукраїнської Національної Ради (ВНРада)[23]. Головою установчих зборів обрано генерала О. Грекова, секретарями – Г. Микитея і Ф. Слюсаренка. Після тривалого обговорення було сформовано Президію ВНРади (голова – С. Шелухін (соціаліст-федераліст), перші заступники – Р. Перфецький (народно-трудова партія), Бич (представник Кубані), генерал О. Греков; секретар – М. Залізняк (соціаліст-революціонер)). Також обрано виконавчий комітет у кількості 10 осіб. Таки чином, повний склад ВНРади нараховував 75 осіб (45 представників мала Наддніпрянщина, 18 – Західна Україна, 7 – Кубань; 5 – нетериторіальні організації: Ліга відновиУкраїни, Український жіночий союз).

Шістдесять сім мандатів у Раді Республіки було поділено між політичними партіями таким чином: 2 – Українська народна партія; 5 – на-

[20] Ковалевський А. Консолідація чи роз'єднання // Воля. – 1921. – 1 січня. – С. 11.

[21] Там само.

[22] Там само.

[23] Український Вістник. – 1921. – 25 січня. – С. 1.

родні республіканці; 5 – соціалісти-самостійники; 4 – селянські соціалісти; 5 – соціалісти-федералісти; 7 – соціал-демократи; 1 – трудовики; 5 – хлібороби-демократи; 6 – єврейські партії; 2 – представники поляків; 1 – представник німців; 4 – залізничники; 2 – поштовики; 4 – представники місцевого самоврядування; 4 – українські кооператори; 3 – культурно-освітні організації. Із всіх українських політичних партій тільки народні республіканці, соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери й соціалісти-самостійники були представлені від січня до лютого 1921 року в обох радах (поза обома радами опинилися українські комуністи та ліві революціонери)[24].

Із компетенції Ради Республіки було вилучено питання: 1) державного устрою УНР та її конституції; 2) змін у засадах робітничого та земельного законодавства; 3) прав національних меншин. Предметом розгляду мали бути: 1) пропозиції уряду; 2) внески комісії Ради Республіки; 3) внески депутатів; 4) запитання та інтерпеляції; 5) петиції[25].

Наголосимо, що до складу ВНРади входив Є. Коновалець як представник Ліги Віднови України. Його обрано військовим референтом. «Завдання моє, – писав політик, – зібрати інформації про всі наші військові частини, котрі ще досі збереглися, про їх кількість, місце перебування, настрої і на основі зібраних в цьому напрямі матеріалів злагодити на Всекраїнську Національну Раду реферат. Розуміється, оскільки події в цьому році вплинули би на покращення становища укр.[аїнської] справи, становище військового референта могло би набрати більшого значення…»[26].

Голова УВО Є. Коновалець у листах до своїх побратимів на початку 1921 року (січень – лютий) загалом лояльно поставився до уряду УНР. Перше й найважливіше завдання уряду вважав він, «справити свої похибки і визволитись з-під польської куратели. Не хочу тим сказати, що він зараз мусить з Польщею рвати все це, що його тепер в'язало. Цього він з ріжних причин робити не може. На кожний випадок, треба було би Урядові УНР зробити ревізію дотеперішньої його політики і старатись справити свої промахи та найти вихід з теперішньої ситуації»[27].

Незважаючи на утворення ВНРади, розбіжності позицій галицьких та наддніпрянських політиків дедалі більше загострювалися. Найчіткіше вони виявилися після того, як члени Президії та Виконавчого комітету

[24] Український Вістник. – 1921. – 12 березня. – С. 2.

[25] Там само.

[26] Листи Євгена Коновальця // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 63–64.

[27] Там само. – С. 57.

О. Греков, О. Макаренко та О. Андрієвський підписали 24 березня 1921 року декларацію, у якій, підтверджуючи умови Варшавського договору, заявили, що Україна «повинна ввійти в політичний, економічний і військовий союз з Польщею та Францією», а східногалицьке питання кваліфікували як внутрішньо польське. На засіданні 22 квітня Виконавчий комітет ВНРади засудив цю декларацію. Західноукраїнська територіальна група заявила про свій вихід із Ради.

Декларацію О. Грекова, О. Макаренка, О. Андрієвського галичани сприйняли однозначно: «Удар, який нам завдано, – це не тільки новий ніж в серце Українського Піємонту, але це також ніж в серце українського всенародного ідеалу і української державності взагалі». Розмірковуючи над причинами поведінки цих політиків, «Громадський вістник» писав: «Після Курдиновських, Пилипчуків, Андріїв Лівицьких і Петлюр прийшла трійця: Греков, Андрієвський, Макаренко. Політика гурта, що виступав все під шумною назвою самостійників-соціалістів, довгий час велася під прапором самостійности, соборности і демократизму…»[28].

Незважаючи на конфоронтаційний характер відносин галицьких і наддніпрянських політичних сил після припинення діяльності ВНРади, «Громадський вістник» застерігав щодо виступів проти «всього наддніпрянського громадянства»: «Приходиться вельми жаліти, що знову поглибилася пропасть між двома галузями одного народу. Та при тім не тратимо надії, що всі здорові політичні чинники Великої України всіми силами стратимуться відвернути від галицько-українського народу цю грізну небезпеку, яка нависла над нами через нікчемні махінації ген. Грекова»[29].

Щодо подальших взаємин політичних сил Наддніпрянщини і Галичини, то «Громадський вістник» ствердив: «Сьогодня то треба виразно сказати: немає психольогічних основ для всеукраїнського громадського об'єднання. Але щоб його наново підготувати, то вимагаємо від наших наддніпрянських братів на нинішню хвилю тільки одного: повної взаїмної лояльности... Поки що мусимо йти, на жаль, окремими шляхами». Ми зі свого боку не будемо обстоювати інтересів жодної наддніпрянської політичної групи, не будемо їх перепиняти ані в погодженню з істнуючим ладом (радянським), ані в будуванню нового»[30].

Чи не найбільшу організаційну активність у цей доленосний період проявляла УНТП. 3 червня 1921 року скликано перший у повоєнні роки

[28] Політика наддніпрянської еміграції // Громадський Вістник. – 1921. – 15 березня. – С. 2.
[29] Там само.
[30] Там само.

з'їзд мужів довір'я партії. Його відкрив заступник голови І. Кивелюк. Після обрання президії з'їзду (Т. Окуневський – голова; Г. Тершаківець, М. Струтинський, В. Целевич – секретарі) виступив В. Бачинський (виконував обов'язки голови) із рефератом «Про наше сучасне політичне положення тут в краю і про питання Східної Гличини на міжнародній арені та про наші відносини до Польщі». Запропоновані резолюції підтвердили підтримку УНТП зусиль екзильного уряду ЗУНР у Відні[31].

Аналізуючи діяльність УНТП після Листопадового зриву 1918 року, С. Баран на з'їзді мужів довір'я УНТП 3 червня 1921 року зазначив: «Коли у нас повстала з 1 листопада 1918 року українська держава, велика більшість діяльних членів нашої партії пішла в державну службу і свої сили віддала молодій державі або нашій армії. Для партії як такої це явище було некорисне, бо партія стратила більшість свого активного елементу. Не добре це було і для публичного життя, бо не було людей для ведення політично-організаційної роботи в краю, через що не було належної корисної контролі і відповідного додатного впливу на державні установи»[32].

Політик відверто висловився про стан партії: «Очевидно, що коли активні члени нашої партії пішли або до уряду, або до армії, розлетілася і ця решта організації, яка в деяких повітах заховалася до часу перевороту [1 листопада 1918 року – *І.С.*]. Старої організації не відновлено, а нової не наладжено»[33]. Закликавши відновити місцеві партійні організації УНТП, доповідач заявив про ставлення до інших політичних партій у Галичині: «Супроти українських партій в краю, що разом з ними держать один «західний фронт, мусило задержати Burgtrieden»[34].

Дискусія навколо запропонованих рефератів була важливою з огляду на потребу «відшліфувати» резолюції УНТП на І Міжпартійному з'їзді, що розпочав свою роботу того ж 3 червня 1921 року[35]. До президії міжпартійного з'їзду обрано головою – А. Горбачевського (УНТП), заступником голови – І. Макуха (УРП) і О. Барвінського (УХСП), секретарями – В. Целевича (УНТП), В. Лисого (УРП), Б. Барвінського (УХСП). На з'їзд запросили послів до австрійського парламенту і Крайового сейму, членів Палати панів і по три представники політичних партій (УСДП із принципових політичних причин відмовилася від запрошення)[36].

[31] Український Вістник. – 1921. – 7 червня. – С. 1.
[32] Там само.
[33] Там само.
[34] Там само.
[35] ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 1, спр. 98, арк. 69–70.
[36] ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 7, спр. 105, арк. 3.

На з'їзді вирішено спочатку заслухати реферати: про міжнародне становище (М. Кордуба, УНТП), східно-галицьке питання (В. Бачинський); про становище інших українських земель – Холмщини, Волині (І. Крип'якевич, УНТП); санітарні справи (І. Куровець, УНТП), суспільну опіку (о. В. Лициняк), українську пресу (І. Брик, УНТП); про стан цілости українського життя на території Східної Галичини під існуючою владою (В. Целевич, УНТП). Після виголошення доповідей розпочали дискусію, зокрема радикал Л. Бачинський, з'ясовуючи ставлення УРП до міжпартійного з'їзду, підтвердив прагнення партії утримати одноцільний фронт та взаємно порозумітися[37]. Водночас він закинув, що трудовики зруйнували плани щодо скликання повної УНРади. В. Бачинський намагався спростувати закиди на адресу УНТП, проте погодився з оцінкою Л. Бачинським діяльності УСДП[38].

Уперше на Міжпартійному з'їзді пролунала критика від УРП на адресу екзильного уряду ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем[39]. Л. Бачинський констатував: «Він став Диктатором без порозуміння з УНР [Українською Національною Радою – *І.С.*], він увів у Відні фамілійну систему, де всі найважніші місця у правительстві займають члени його родини, проти того слід якнайрішучіше виступити. Правительство не подбало про звязь з краєм, правительство не надсилає звідомлень, так, що ми не знаємо тут в краю, що діється. Манить нас стало надіями, що все добре, однак ми не знаємо, на чім доброта опирається»[40].

Перший міжпартійний з'їзд у резолюціях уникнув питання підтримки екзильного уряду ЗУНР у Відні[41]. Щодо зовнішньополітичних орієнтацій, то він загалом і надалі очікував, що держави Антанти справедливо вирішать для українців питання міжнародно-правового статусу Галичини. Водночас він вважав «так звану польську або московську орієнтацію за недоцільну і шкідливу»[42].

Додав напруження у взаємини краю та екзильного уряду ЗУНР, а також міжпартійних взаємин з'їзд українського студенства у Львові 1-3 липня 1921 року. Зокрема українська студентська молодь у резолюціях з'їзду підтвердила основну мету українського політикуму – самостійна і соборна Українська держава, а питання Східної Галичини – названо лише «частиною питання про самостійну соборну українську дер-

[37] Український Вістник. – 1921. – 7 вересня. – С. 1.
[38] ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 7, спр. 105, арк. 3.
[39] Український Вістник. – 1921. – 9 червня. – С. 2.
[40] ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 7, спр. 105, арк. 3.
[41] Там само, арк. 1 – 6.
[42] Там само, арк. 3.

жаву». З'їзд закликав галицькі партії, які стояли на позиціях всеукраїнської національної державності, утворити «тимчасовий Галицький Український уряд з місцем осідку у Галичині на підставі прінціпу особистого підбору, а не партійного ключа»[43]. Однак незважаючи на прагнення зберегти єдиний національний фронт українських партій Галичини, усе ж існували поодинокі протиріччя, які не сприяли тісній консолідації.

Напередодні ІІ Міжпартійного з'їзду у «Громадському вістникові» з'явилася стаття С. Барана «Ліквідація концепції Петлюри», яка викликала значний резонанс в українському суспільстві. Аналізуючи еміграційну однорічну діяльність політичних сил Наддніпрянщини, що підтримували С. Петлюру (зокрема діяльності Ради Республіки), автор дійшов висновку, що «наддніпрянська еміграція не зуміла створити сильної реальної демократичної організації ні тут у Польщі, ні у Відні. Немає твердого осередка, коло якого як коло ядра групувались би всі демократичні державно-творчі течії. Тарнів не зумів бути і вже й не буде…»[44].

Розв'язання українського питання С. Баран пов'язував із формуванням нових міжнародних відносин, у яких головну роль на сході Європи мала відігравати Німеччина: «Час будови [України – *І.С.*] триватиме не коротко. Чимало інжинірів прийти мусить з Варягів. Будуть ними ці, що мають гроші і знають Україну. Американсько-англійський (також і німецький) капітал, німецька голова і німецькі руки. Треба вийти з заложення, що історична роля німців на Сході Європи в великім масштабі щойно тепер зачнеться і що ніхто другий – тільки вони зможуть відбудувати європейський Схід. Англія і Америка це вже зрозуміли і відповідно нормують свою політику супроти Німеччини»[45].

Зміни на міжнародній арені мали, на думку С. Барана, мати відповідні внутрішні наслідки: «На Великій Україні поза скобками політичних рішаючих впливів мусять знайтися провідники, що оружно виступали проти Німців. Так само і ці, що у Варшаві ділили українські землі і віддавали селян польській шляхті. До голосу мусять прийти широкі сільські хліборобські кола, згуртовані в одноцільну демократичну партію. Не чужий національно міський пролєтар, ані також інтелігенція, тільки тверда рука українського мужика збудує Українську державу при помочі «штудерного Німця і її буде сторожити»[46].

---

[43] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3: Книга 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / Укл.: О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С.353 – 354.

[44] Ліквідація концепції Петлюри // Громадський Вістник. – 1921. – 15 листопада. – С. 2.

[45] Там само.

[46] Там само.

Галицький політик вирішення українського питання пов'язував із налагодженням відносин із Росією. Він не вірив в успіх більшовицького панування: «Червоний російський імперіялізм під формою сучасної радянської України змиє хвиля національного освідомлення українського народу, що росте на наших очах і творить фундамент нашої питомої державної будівлі, що, певне, не буде розмальована червоною краскою». Водночас він застерігав від війни із російськими колами, що мали, на його думку, прийти після більшовиків[47].

«Ліквідація» Петлюрівської концепції, за словами представника УНТП, не означала ліквідації української державності: «Ми, галицькі українці, не останемо без певного впливу на унормування відносин на Великій Україні. Обстоюючи сьогодня наші вузші державні домагання, творимо рівночасно нові спільні культурні і державні ціности для спільного в майбутности українського державного храму, творимо етап, з котрого буде перехід в Соборну Українську державу»[48].

3 вересня 1921 року у Львові відбувся II Міжпартійний з'їзд галицьких партій: народно-трудової, радикальної, християнсько-суспільної за участю колишніх членів австрійської Палати Послів, парламентських та сеймових послів, представників українських національних установ та організованого студенства. До складу президії з'їзду увійшли: А. Горбачевський, Г. Тершаковець (УНТП), Л. Бачинський (УРП), О. Барвінський (УХСП)[49]. З'їзд розглянув тільки питання університетської та шкільної справи[50]. У розгляді цих проблем представники політичних партій виступали солідарно, що засвідчив відповідний комунікат: «Міжпартійний з'їзд постановляє послідовно продовжувати творення українського університету і инших вищих шкіл у Львові та взиває все громадянство, щоби матеріально і морально піддержувало змагання відповідних чинників в напрямі будівництва названих в горі інститутів»[51].

З осені 1920 р. намітилось організаційне відродження розбитих війною осередків УСДП[52]. У жовтні, зокрема, були проведені збори українських залізничників, друкарів, будівельників на яких відзначено, що українське робітництво «починає будитися до нового життя, і вже перші збори вказують, що обнова партійного життя розпочалася»[53].

---

[47] Там само.
[48] Там само.
[49] Бути чи не бути? // Український Голос. – 1921. – Ч. 38. – С. 1.
[50] Там само.
[51] Український Вістник. – 1921. – 8 вересня. – С. 1.
[52] Вперед. – 1920. – 9 липня. – С. 1.
[53] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 58, арк. 22.

Важливу роль у цьому мало засідання Головної управи УСДП 23 вересня 1920 р. у Львові. В одноголосно ухваленій резолюції партія виступила за підписання «загального демократичного миру» на основі визнання прав народів на самовизначення. Резолюція декларувала «перш усього соціяльне визволення основи українського народу й держави...»[54].

Загалом УСДП на кінець 1921 р. відновила свій ідейно-організаційний вплив на населення[55]. За даними ЦК КПСГ, вона вже мала понад 3 тисячі членів і до 20 тисяч чоловік в організаціях, що підтримували соціал-демократів. Найбільше членів УСДП було у великих промислових центрах – Львові, Перемишлі та Бориславі. В організованому УСДП святкуванні 1 травня 1921 р, у Львові взяло участь близько однієї тис. осіб.

Симпатики Радянської України масово вступали до УСДП, лідери якої, на відміну від інших українських партій, займали щодо неї некритичну позицію. Як писав радикал М.Стахів, «наглий провал надій на політику Петрушевича викликав надії на большевицьку Москву», котрі «ширилися серед буржуазної націоналістичної інтелігенції і студентів. Вони почали вступати до УСДП, яка робила невиразну політику в тій справі, здобули в ній більшість..»[56]. Під тиском рядових членів УСДП у вирішенні долі західно-українських земель почала орієнтуватися на Радянську Україну.

Переломним моментом політичної еволюції УСДП стала нарада у Львові 14-15 січня 1922 р. з участю членів Головної управи і делегатів місцевих партійних організацій, загалом – понад 20 чоловік. Опублікована у часописі «Вперед» доповідь І. Квасниці «Сучасне політичне становище і наша партія» намітила лінію стратегії і тактики УСДП[57]. І. Квасниця вважав, що, з одного боку, капіталістичні держави Заходу вступили в період стабілізації капіалізму, а з іншого – на Сході Європи утвердилась встановлена більшовиками влада пролетаріату. Звідси, ставилася вимога утворення «одноцілого пролетарського фронту для боротьби з власною буржуазією і для оборони радянських республик Сходу, піддержування їх морально і матеріяльно...»[58]. В його розумінні Радянська Україна, «мимо помилок» і «багато темних сторін», стала «основою, краєугольним каменем, підбудовою» створення самостійної Української соціалістичної держави»[59]. Пояснивши, що «центром

[54] Вперед. – 1920. – 16 вересня. – С. 1.

[55] Вперед. – 1921. – 19 березня. – С. 1.

[56] Стахів М. Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних землях. – Львів, 1934. – С. 121.

[57] Квасниця І. Сучасний момент // Вперед. – 1922. – 24 січня. – С. 1.

[58] ДАЛО, ф. 256, оп. 1, спр. 38, арк. 2.

[59] Квасниця І. Сучасний момент // Вперед. – 1922. – 24 січня. – С. 1.

української державности може бути тільки Київ», доповідач виступив за «з'єднинення з Радянською Україною всіх прочих етнографічно-українських земель...»[60].

Все більше виявлялося в УСДП зближення з комуністичними ідеями[61]. УСДП розпочала ще в 1921 року переговори з Виконкомом ІІІ Інтернаціоналу про вступ до його лав. На засіданні ухвалено резолюцію, в якій, підтримавши «прагнення вступити до Комінтерну», ставилися вимоги, що УСДП «повинна широко продискутувати 21 умову вступу до Комуністичного Інтернаціоналу; скликати конгрес... для прийняття цих умов; виключити з партії націоналістичні й опортуністичні елементи, а перед конгресом узгодити статус УСДП. Відомо, що спільна нарада діячів КП(б)У, яка відбулася 18 листопада 1921 року у Москві, рекомендувала УСДП негайно розпочати переговори про вступ до КПСГ. УСДП не була представлена на нараді відомим діячем, отже, можна зробити висновок, що ініціатива зближення з Комінтерном виходила знизу[62].

Однак після проведення ІІІ Міжпартійного з'їзду, особливо від другої половини 1922 року, міжпартійні суперечки, особливо в колах крайових політичних сил та екзильного уряду ЗУНР, посилили конфронтацію в політичному таборі Східної Галичини. Рішення Ради Амбасадорів держав Антанти 14 березня 1923 року остаточно розбило ці об'єднавчі тенденції, які тоді ще проявлялися в національно-державному таборі краю[63].

Наприкінці травня 1921 року соціалісти-федералісти, українські есери та народні республіканці, які перебували у Відні, утворили Український Національний Союз (УНС), головою якого обрано О. Лотоцького (УПСФ). За свідченням Ф. Слюсаренка, усі члени Союзу стояли «на позиції УНР»[64]. Завдання УНС вбачали в захисті інтересів українського народу, у звільненні території УНР від окупації та у з'єднанні українських земель. Платформа УНС декларувала: суверенність України; демократичний лад в Українській державі, основи якого встановило б «Національне зібрання»; реальне забезпечення інтересів робітників та селян; земельну реформу на користь трудового селянства на підставі «сталого землеволодіння»; національну рівноправність. Досягненню зазначеного мали сприяти: забезпечення міжнародного визнання незалежності України; встановлення тісних відносин (аж до

[60] ДАЛО, ф. 256, оп. 1, спр. 38, арк. 2.
[61] Там само, арк. 1.
[62] ДАЛО, ф. 256, оп. 1, спр. 40, арк. 68.
[63] ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2605, арк. 3–4.
[64] Слюсаренко Ф. З віденських змагань // Закордонне бюро. – Бм., 1933. – Ч. 7–8. – С. 15.

військових союзів) із державами, що постали на території колишньої Російської імперії, допомога українському народові в його боротьбі з окупантами; боротьба з будь-якими спробами і заходами поодиноких осіб і груп утворити за кордоном «нові державні центри України»; поширення в Державному центрі УНР ідейної платформи УНС; заходи щодо об'єднання та охорони української еміграції, полонених та інтернованих[65].

Віденський гурток УПСФ виявився безпосередньо причетним до організації Конгресу українських парламентарів (КУП), що відбувся у лютому 1922 року. Ідея скликати КУП виникла в середовищі віденського Українського національного союзу: «Наша партія взяла активну участь в організації КУП, бо це була чергова спроба провести українське громадянство до порозуміння для виступу також і перед світовими чинниками», – так пояснено тогочасну позицію УПСФ у бюлетні Закордонного бюро УПСФ 1935 року[66]. Ініціативний комітет із підготовки до скликання КУП діяв упродовж другої половини 1921 року під керівництвом голови Закордонного бюро УПСФ П. Чижевського. До його складу увійшли: О. Лотоцький, М. Кушнір-Якименко та С. Русова. Ініціативний комітет встановив місцеперебування кожного українського парламентаря. Було підготовлено проекти постанов КУП, найважливіші з яких розсилали майбутнім учасникам конгресу[67].

Головне завдання КУП – донести голос України до майбутньої конференції в Генуї – було виконане. Згодом П. Чижевський писав у Тарнів, що КУП виправдав надії його організаторів: прибулих персонально і за дорученнями парламентарів було близько вісімдесяти, а майже всі постанови було прийнято одноголосно[68].

КУП залишив після себе виконавчу комісію на чолі з П. Чижевським. 1935 року стверджено, що завдання цієї комісії були суто технічні: перекласти постанови КУП французькою мовою, надрукувати їх та надіслати адресатам[69]. Однак, як випливає з вищезгаданого листа П. Чижевського до Тарнова, виконавча комісія також готувала скликання «більш широкого (ніж КУП – *І.С.*) Національного конгресу Наддніпрянщини»[70]. В іншому листі П. Чижевський зазначив, що участь у запланованому конгресі мали взяти представники партійних осередків (віденського УНС,

[65] З українського життя на чужині // Воля. – 1921. – Ч. 11–12. – С. 466.
[66] З минулого партії // Закордонне бюрю. – Б.м., 1935. – Ч. 11–12. – С. 20.
[67] Там само. – С. 21.
[68] ЦДАВО України, ф. 3877, оп. 1, спр. 19, арк. 7.
[69] Там само.
[70] Там само.

колишнього Республікансько-демократичного Союзу в Тарнові) представники різноманітних організацій – культурно-просвітніх, професійних, економічних, військових, українських клубів тощо[71]. Проте скликати такий конгрес так і не вдалося.

Водночас 21 лютого 1922 року у Відні відбувся Український національний конгрес, Конгрес українських представників до Центральної Ради, Установчих зборів і Трудового конгресу. На другому засіданні конгресу Кедровський запропонував надіслати меморандум до Генуезької конференції, у якому на підставі статистичних даних довів право України на повну політичну незалежність. Окрім цього у меморандумі була історична довідка про загарбання України Москвою та вказувалося на «ненаситний імперіалізм большевицької Росії». Стверджено, що українці ніколи не визнають мирних угод європейських держав з «окупаційною владою Раковського»[72].

Львівський часопис УСДП «Вперед», аналізуючи ухвали конгресу, гостро виступив проти діяльності Українського національного конгресу, та відмовив право членам Центральної Ради, Установчих зборів і Трудового конгресу виступити проти окупації України.

Скликання у травні 1922 року міжнародної конференції в Генуї активізувало діяльність політичних сил Наддніпрянщини й Галичини в еміграції[73]. 18 січня 1922 року ініціативна група у складі О. Білинського, М. Галагана, М. Єфремова, М. Кушніра-Якименка, В. Кудровського, О. Лотоцького, М. Левитського, В. Оконор-Вілінської, П. Плевака, С. Русової, Л. Чижевського, О. Пожара звернулася до українських парламентарів (членів Українських установчих зборів, Української Центральної Ради, Трудового конгресу) із закликом скликати конгрес напередодні Генуезької конференції. У зверненні, зокрема, наголошено, що «якраз ті, хто приняв на себе мандат народний, мають право і обов'язок подати свій голос в таких відповідальних обставинах перед всесвітнім требуналом. Тому вони повинні домагатись, щоби Україна була покликана на Конференцію і була визнана як суверенна і незалежна держава, висловити глибоке переконання і незломну волю свого народу, що він ніколи не зійде з шляху державної самостійности, яка відновилася у вогні революції і густо полита кров'ю народною; що він ніколи не прийме на себе тих обов'язків, які від його імені накладуть

[71] Там само, арк. 8.

[72] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1: Західно-Українська Народна республіка. 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – С. 608–611.

[73] Там само. – С. 613 – 615.

неуповноважені ним чинники, і не визнає тих рішень, які були б скеровані проти суверенної волі; що він не припинив і не припинить боротьби аж поки не досягне своєї мети і тому не може бути ладу та спокою на українській землі, як і на всьому сході Європи аж поки сам український народ не буде справжнім сувереном своєї землі через свої народоправні установи»[74].

Отже, консолідаційні зусилля політичних сил Наддніпрянщини і Галичини в 1920–1921 рр. (у період від Варшавської угоди до Ризького мирного договору) в еміграції мали тимчасовий успіх. Політичні партії Галичини – УНТП та УРП, а також близькі до них наддніпрянські партії зуміли об'єднатись у Всеукраїнську національну раду у Відні та виробити спільну політичну платформу. Однак діяльність ради не дістала подальшого розвитку через особисті амбіції частини наддніпрянських політиків, різні зовнішньополітичні орієнтації політичних партій ЗУНР і УНР. Після Ризького миру відносини наддніпрянських і галицьких політичних сил припинилися. Галицькі політичні партії УНТП і УРП зуміли об'єднатись навколо екзильного уряду ЗУНР на платформі незалежності Галицької республіки у формі проведення міжпартійних з'їздів та діяльності міжпартійної ради. Водночас наддніпрянські політичні сили спромоглися лише скликати Конгрес українських парламентарів у лютому 1922 р., який надалі не розвинув своєї діяльності.

[74] ЦДАВО України, ф. 311, оп. 11, спр. 13, арк. 6.

Віталій Тельвак,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти

В насиченому небуденними подіями та важкою працею житті Михайла Грушевського були такі періоди, коли у його творчій особистості вчений поступався громадському діячеві і наукова діяльність відходила на другий план. Найбільш промовистим прикладом тут можуть слугувати часи Центральної Ради, коли видатний історик цілковито зосередився на активній державотворчій діяльності. Проте, навіть у цей період щоденного громадського служіння на посту голови українського парламенту, М. Грушевський цілковито не покидав наукової праці. Як дізнаємося з його «Споминів», учений намагався повсякчас займатися наукою, навіть на засіданнях Центральної Ради редагував друкарські коректи. Ці фрагментарні заняття наукою дозволяли йому знаходити психологічний захист від надміру напруженого стресового політичного життя. І якщо наукова діяльність М. Грушевського в 1917-1918 роках є загалом відома, досі малознаним залишається контекст її сприйняття. А, втім, саме тогочасна рефлексія, разом із здобутками першого періоду української революції, мали наслідком формування у суспільній свідомості образу видатного вченого як загальновизнаного лідера нації.

Вже перші кроки М. Грушевського на чолі Центральної Ради викликали хвилю публікацій про нього з обох боків Збруча. І хоча провідною темою була суспільно-політична активність ученого в роки революційного піднесення, певну увагу оглядачі присвячували й аналізу наукової спадщини як ідейного стрижня всієї діяльності. При цьому висловлені оцінки були неодмінно піднесеними, подекуди навіть з агіографічними нотками. У подібному тоні, наприклад, творчу спадщину М. Грушевського охарактеризували укладачі московської збірки «Украинский вопрос»[1]. Прихильно про вченого та його різнопланову діяльність писала й галицька українська преса. Так, на сторінках львівських «Шляхів»

[1] Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». Издание третье. – Москва, 1917. – С. 85–86.

Б. Магміт писав: «Як учений поставив собі проф. Грушевський вічний памятник своїм епохальним твором «Історія України-Руси». Ся велика історія – ся метрика народу, в якій споневіряна нація віднайшла свій великий і славний родовід, котрою нарешті привернено їй її правдиве імя, в якій відтворено книги минулого, писані працею, культурним дорібком, цивілізаційними змаганнями, а також і писані кровю через многі віки, – ся велика історія є найбільш імпонуючим явищем в нашій науці»[2]. Соборницька складова всієї праці М. Грушевського дала підстави Б. Магміту назвати автора «Історії України-Руси» Всеукраїнцем. Зазначимо, що в такому ж ключі про культурну та суспільно-політичну діяльність ученого писали й емігрантські видання[3].

У тогочасних дописах, присвячених М. Грушевському, послідовно утверджувався його образ як зачинателя модерної української історіографії. Кирило Студинський, наприклад, підкресливши у своєму недрукованому нарисі фундаментальність наукової спадщини автора «Історії України-Руси», її важливість для зростання національного самоусвідомлення обґрунтованої ним історичної схеми, назвав його «батьком української історіографії»[4]. Високо оцінюючи головну працю вченого, літературознавець стверджував: «У сій чудовій студії рідної землі виступив Грушевський не тільки як знаменитий історик, але яко незрівняний знавець археології, історичної штуки, літератури й культури і суспільного життя в даних періодах. […] Коли ж дехто старався обнизати вагу сеї великої наукової наскрізь національної студії, то приводи до сего давали не наукові, але інші мотиви, про які краще не згадувати»[5]. Осібно К. Студинський зупинився на поборницькій складовій науково-організаційної діяльності голови Центральної Ради, підкресливши, що М. Грушевський «став неоціненим речником духовної і культурної звязи всіх українських земель»[6].

Національне та виховне значення наукового доробку голови українського парламенту підносив у своїх тогочасних публікаціях також В. Дорошенко. Саме з праць М. Грушевського, наголошував він, «і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цілім її об'ємі, а не як якусь причіпку до історії Московщини. Для формування українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значіннє.

[2] Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського) // Шляхи. – Львів, 1917. – Річник IV. – С. 367–368.

[3] Див. напр.: Michel Hrouchevsky // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. – № 1 (19). – P. 1.

[4] ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 24.

[5] Там само.

[6] Там само. – Арк. 23.

З неї вперше широкі круги нашого громадянства на російській Україні довідалися «хто ми і чиї ми діти»[7].

Цікаво, що оцінки наукового доробку М. Грушевського з обох боків Збруча були однаково піднесеними, але ставлення до його громадсько-політичної діяльності з боку галицьких оглядачів було значно критичнішим, аніж на Наддніпрянщині. На сторінках галицької періодики вже традиційно критикували автономістсько-федералістські орієнтації М. Грушевського, його наївні, як зазначалося, сподівання на реформування і демократизацію Росії та мирне співжиття в оновленій імперії всіх народів. У вже згадуваній статті Б. Магміта, наприклад, йшлося: «…О скілько Грушевський поклав незрівняні заслуги й міцні підвалини для національного відродження, для розбудження, скріплення й вибуялости національної свідомості, – так своєю науковою діяльністю (Історія України-Руси) і публіцистикою, о стілько звуженням політичного горизонту до тісного круга автономії спинював розріст політичної свідомости»[8].

Незважаючи на постійну зайнятість державними справами, М. Грушевський все-таки цілковито не полишав наукової діяльності. У цей час він відновив журнал «Україна», до якого пише змістовні розвідки, а також готує до видання та друкує декілька науково-популярних творів. «Літературно-наукова робота, котру я старався регулярно вести, – працюючи ранками, – зізнається вчений, – до певної міри утримувала мене в психологічній рівновазі…»[9]. Зрозуміло, що в умовах щоденної громадсько-політичної активності про серйозний науковий пошук доводилося забути до спокійніших часів. Поряд з нестачею вільного часу, як згадував сам М. Грушевський, на заваді реалізації творчих планів стояли й суто технічні проблеми. Друкувати українські книжки в умовах воєнної розрухи було вельми проблематично. Тогочасні труднощі українського книговидавництва (різке зростання вартості паперу та друкарських послуг, дефіцит українських друкарських кліше, брак фахових працівників тощо), називаючи їх «божевільними», емоційно змальовує сам М. Грушевський у передмові до чергового перевидання «Ілюстрованої історії України». Утім, вірний своєму оптимізмові, вчений все-таки додає: «Щож! Коли б не прийшлося пережити сього глибокого розстрою й дезорганізації у всім – що відбивається особливо на таких

[7] Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – С. 46.

[8] Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського. – С. 371.

[9] Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 123

складних і трудних організаціях як видавничі – ми, очевидно, не дійшли б і тої свободи, тої революції, котрої здобутками тішимося. Побажати тільки, що коли мине сей розстрій і культурне житє буде знову розпоряджати всіма своїми засобами, сі убогі на зверх видання революційної доби зісталися пам'яткою дорогої і милої всім минувшини»[10]. На важких обставинах українського книгодрукування наголошували й критики, прихильно сприйнявши тогочасну науково-видавничу діяльність М. Грушевського[11].

Особливу ж увагу в часи революційного піднесення М. Грушевський приділяв популяризації наукових історичних знань, справедливо наголошуючи на потужному виховному значенні науково-популярної літератури. Б. Крупницький, визначаючи завдання вченого в революційних подіях, вдало підмітив: «Історик стояв перед завданням, які йому диктувала сучасність. Передовсім треба було дати українському народові, що під впливом специфічного російського режиму мав дуже неясне уявлення про свою минувшину, популярну літературу без громіздкого наукового апарату, ясно і легко написану»[12]. Під час революції М. Грушевський перевидав такі популярні на початку ХХ ст. праці, як «Ілюстрована історія України» та «Про старі часи на Україні». Їх традиційно схвально зустріли українські читачі та критики. «Ілюстровану історію України», наприклад, на сторінках київського журналу «Книгарь» названо «однією з найважніших і найвидатніших книжок українських»[13]. Не менш захоплено критика сприйняла перевидання популярного нарису «Про старі часи на Україні». Ця книга, зазначав у своїй рецензії К. Лоський, цілком відповідає задекларованим популяризаторським і просвітнім завданням[14]. Важлива риса праці – уникання пропаганди національної винятковості, зазвичай характерної для літератури такого ґатунку.

Прикметно, що появу науково-популярних творів М. Грушевського у той складний для наукової комунікації час помітили далеко за межами українських земель. На сторінках празького журналу «Českỳ Časopis

[10] Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. – Київ, 1918. – Передмова.

[11] Романовський В.: Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1917 рік. Книги 1, 2, 3 й 4 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1920. – Ч. 1–3. – С. 31–35; Плевако М.: Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1918 рік. Книги 1, 2 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1920. – Ч. 1–3. – С. 35–41.

[12] Krupnyckyj B. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921–1941 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1941. – Heft 1. – S. 125.

[13] Редакція: Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський. Київ, 1917 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1917. – Число перше. – С. 11–12.

[14] Лоський К.: Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Київ, 1917 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число сьоме. – С. 381.

Historickỳ» підкреслювалося, наприклад, що «Ілюстрована історія України» є одним з кращих у фаховому сенсі опрацювань минулого українців[15]. Поодинокі науково-популярні твори М. Грушевського було перекладено іншими європейськими мовами, вони отримали загалом схвальні відгуки оглядачів. Останні традиційно піднесли наукові та літературні прикмети перевиданих книг, наголосили, що нові видання, звільнені від цензурних утисків, містять значно більшу кількість ретельно зібраних матеріалів про український рух від середини XIX ст. і до перших кроків Центральної Ради[16].

Серед науково-популярних праць, опублікованих М. Грушевським в 1917–1918 роках, чільне місце посідає його «Всесвітня історія в короткім огляді» – перша праця такого типу в українській історіографії. Ця робота була задумана і частково реалізована ще на засланні в Симбірську й Казані. Там, як зазначає М. Грушевський в «Автобіографії», він «взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії в двох циклах – ужчому (популярнішому) і ширшому (більш науковому)»[17]. Перша частина цього «ширшого курсу» побачила світ у Петрограді 1917 р. З поверненням у березні того ж року вченого до Києва сюди було перенесено й друк його праці – перевидано першу частину, випущено другу (двома виданнями), третю й четверту, яка закінчувалася 1848 р. Так було реалізовано первісний задум автора, про що свідчать його слова з передмови до четвертої частини[18]. З відходом після гетьманського перевороту від активної участі в політичному житті М. Грушевський продовжує працю над «Всесвітньою історією» – пише та видає в 1918 р. п'яту й шосту частини, довівши її виклад до початку XX ст. Задумана автором остання сьома частина, хоча й була проанонсована, друком так і не вийшла.

Окреслюючи у вступі до першої частини «Всесвітньої історії» її читацьку аудиторію, М. Грушевський зауважив, що, пишучи книгу, хотів «в короткій і приступній формі дати перегляд історії людства від початків культури до нинішніх часів, так, щоби він годився і на те, щоб дати перші відомости людині, яка тільки починає знайомитися з минувшиною, і на те, щоби людині, яка вже не одне прочитала з історії, дати суцільний

[15] Zpràvy // Českỳ Časopis Historickỳ. – Praha, 1919. – Ročnik XXV. – S. 156.

[16] Див. напр.: Brtnik V.: M. Hruševskyj, Ukrajina a Ukrajinci. Praha, F. Švejda 1918, 96 s. // Lipa. – Praha, 1917/1918. – № 1. – S. 799–800.

[17] Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: «Веселка», 1992. – С. 238.

[18] Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Київ, 1918. – Частина четверта. – Передмова.

погляд на історію розвою культурного і політичного життя народів»[19]. Нову книгу дослідник присвятив «грядущій світовій силі – новій демократії України, надіючись послужити їй сею моєю працею»[20]. З огляду на складнощі друку в ті часи, автор зазначив, що зумисне відмовився давати ілюстрований матеріал. Обумовлюючи оглядовий характер перших частин видання, він наголосив, що у цій книзі більшу увагу звертатиме на нові часи європейського минулого, натомість стародавній і середньовічній історії присвятить окремі праці.

«Всесвітня історія», де вперше перед українським читачем представлено цілісний нарис історії людства рідною мовою, попри свій популярний характер, досить жваво обговорювалася в критичній літературі. Розлогою рецензією на перші три випуски праці відгукнувся К. Лоський. Оглядач зазначив, що М. Грушевський досягнув поставленої перед собою мети – про головні події та явища світової історії оповів не тільки загальнодоступно та цікаво, але й вповні фахово, враховуючи «остатні висновки історичної науки що до звязку між собою життя цілого світу»[21]. Підкреслив оглядач і системність та послідовність авторського викладу, використання широкого спектру історичних джерел, уникання звичного для популярних праць європоцентризму, вміле пов'язання історії політичної та культурної тощо. З іншого боку, К. Лоський закинув авторові нерівномірність висвітлення у праці історичних періодів, недостатню увагу до деяких етапів минулого людства, особливо передісторичної доби та часів античності. Ця нерівномірність викладу, на думку рецензента, подекуди у тексті призводить й до фактологічних неточностей. Та ці слабші сторони «Всесвітньої історії», підкреслює оглядач, не псують загального доброго враження від книги, що є «безумовно цінною вкладкою в нашу популярно-наукову літературу»[22]. Не менш прихильною була оцінка К. Лоським наступної четвертої частини праці, що охоплювала період революцій в європейській історії 1789–1849 років. Цій частині, зауважив К. Лоський, властиві ті самі переваги та недоліки, що й попереднім книгам. Утім, безсумнівним здобутком нового тому праці М. Грушевського, наголошувалося в рецензії, було зосередження уваги на явищах інтелекту-

[19] Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Петроград, 1917. – Частина перша. – С. 3.

[20] Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Київ, 1917. – Частина четверта. – Передмова.

[21] Лоський К.: М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина перша, друга, третя // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число пьяте. – С. 253.

[22] Там само. – С. 257.

ального життя, що дозволило складні події європейських революцій представити стисло і водночас цілісно й системно[23].

Появу «Всесвітньої історії» відзначили й перші українські педагогічні часописи на Наддніпрянщині. Так, на сторінках «Вільної Української школи» друге видання праці у трьох випусках прорецензував М. Зеров. Поряд із зауваженими науковими та змістовно-ілюстративними перевагами книги вченого, рецензент намагається визначити відповідність «Всесвітньої історії» М. Грушевського навчально-виховним завданням школи. На переконання М. Зерова, «його [М. Грушевського] книжка вельми корисна для читача, котрий почуває вже потребу систематизації знання; для тих, що потрібують ще перших відомостів, вона надто коротка, побіжно оглядає минуле, нічого не лишаючи в памьяти. На жаль, мало придатна вона і для школи»[24]. Значно краще, на думку рецензента, праця М. Грушевського задовольнить самоосвітні цілі. Адже, вказує М. Зеров, «вона ворушить думку, будить історичний інтерес, привчає до серьозного читання. Виклад в ній ясний, означення яскраві і виразні. Автор уміє дати гарну характеристику […] явищам, […] уміє показати звьязки межи ідейними течіями і соціяльним станом»[25]. Підкреслюючи педагогічну вагу науково-популяризаторської праці М. Грушевського, наддніпрянські освітяни основні застереження висловлювали щодо засилля галицизмів, котрі, як стверджувалося, ускладнювали учням процес ознайомлення зі змістом[26].

Попри зрозумілі складнощі з обміном літератури між розрізненими кордонами українськими землями, на появу «Всесвітньої історії» відгукнулися й австрійські українці. Появу цієї «цікавої книжки» було відзначено на сторінках таборової газети «Розсвіт». «Цікава вона не тільки тим, – зазначив оглядач, – що дає нам у популярній формі огляд людської культури до кінця середніх віків та що вона являєть ся гарним підручником задля самоосвіти, але ще й тим, що кидає вона своєю появою світло на ті тяжкі часи, які переживав автор у Росії до революції та на те, чим він у тому часі займався»[27].

---

[23] Лоський К.: М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число восьме. – С. 443–446. Див. також: Книжні новини // Нова рада. – К., 1917. – № 156. – С. 4.

[24] Зеров М.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина І, друге видання Київ 1917. Частина ІІ. Київ 1917 // Вільна Українська школа. – К., 1917. – Рік перший. – № 2. Жовтень. – С. 125.

[25] Зеров М.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина третя. Київ 1917 // Вільна Українська школа. – К., 1917. – Рік перший. – № 3–4. Листопад–Грудень. – С. 218.

[26] «Коротка історія» (для першого початку, вид. друге) М. Грушевського // Вільна Українська школа. – К., 1918–19. – Рік другий. – № 1. Серпень. – С. 63.

[27] Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді – частина перша – Петроград, 1917 // Розсвіт. – Раштат (Баден), 1917. – Ч. 67. – С. 4. Огляд наведено без авторства.

Постання Центральної Ради, її демократична політика в національній сфері, проголошення абсолютною цінністю права на самовизначення всіх народів спричинили появу низки полемічних публікацій, в яких відновилося активне у дореволюційний час обговорення минулого та актуального стану українства з урахуванням нових політичних реалій. Знесення цензурних обмежень і небачена перед тим свобода слова надали цим виступам особливої відвертості та загостреної полемічності. Про ці часи дещо пізніше учений згадував: «Вороги українства, які і давніще пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами»[28]. Оскільки при такому комплексному осмисленні феномену українства на теренах колишньої Російської імперії оминути інтелектуальний доробок М. Грушевського було неможливо, то часто спалахувала пряма чи опосередкована полеміка з його історичними концепціями.

Безпосередньо до М. Грушевського з емоційним листом звернувся давній опонент його наукової та суспільно-політичної діяльності Іван Лінниченко. Заперечуючи власне правомірність постановки питання про національну окремішність та державну самостійність українців, І. Лінниченко у публіцистичній за характером праці «Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому)» зосередився на критиці історичної схеми вченого. Ідея праці, як стверджував у передмові автор, виникла відразу після появи статті М. Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства», проте її оприлюднення постійно відкладалося через цензурні обмеження: М. Грушевський, слушно вказує він, не мав би можливості повноцінно відповісти опоненту на сторінках російської наукової періодики[29]. Сама робота І. Лінниченка була поділена на дві частини, в яких авторська увага зосереджувалася, відповідно, на критиці історичної схеми та наукових поглядів М. Грушевського і заснованих на них національно-державних домагань тогочасного українського руху.

Історичну частину праці одеський професор спрямував на доведення тези про історичну єдність російського народу та штучність і небезпеку

[28] Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни // Земля і Воля. – Львів, 1920. – № 25. – С. 2.

[29] Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому) // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 253. Вперше опубліковано: Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому). – Пг., Одесса, 1917.

будь-якого – державного чи культурного – відокремлення його української (в лексиці автора «южнорусской») частини. «Для мене, […] – писав І. Лінниченко, – південноруська історія – частина загальноруської історії, історії всього руського народу, і я вимагаю її вивчення, рівномірного з вивченням історії решти частин одного і того ж народу, частин політично то поєднаних, то роз'єднаних, але спільних за духом…»[30]. Українці, стверджував І. Лінниченко, практично не мали власного досвіду державотворення, а сам народ не володіє чітко окресленою національною самосвідомістю. Відмовляє автор українцям й у самобутній культурі, вважаючи її здобутки значно біднішими за великоросійські та загальноросійські культурні надбання[31]. Тому, робить висновок І. Лінниченко, для українців життєво важливо не від'єднуватися від «общерусского древа», а навпаки – злитися з більш потужною культурною традицією північного сусіда. Останню тезу І. Лінниченко розвинув в окремій брошурі «Малорусская культура», насиченій гострими полемічними випадами проти діячів українського національного табору[32]. У своїх працях він також, традиційно для російських учених, відстоював назву «Малоросія», вважаючи її вживання в історичному сенсі більш правомірним, аніж «Україна». В аналогічному великоросійському дусі сприйняв І. Лінниченко й ідеологію сучасного йому українського політичного руху.

Погляди І. Лінниченка були достатньо поширеними в середовищі російської інтелігенції краю та набули певної популярності в скептично налаштованих до українства колах. Про це, наприклад, свідчать матеріали виданих в Одесі «Трудов подготовительной по национальным делам комиссии», де цілковито в дусі історичної аргументації І. Лінниченка розглядався комплекс складних питань українсько-російських взаємин та перспектив поступу українського національного життя[33].

Опоненти культурно-наукової та державотворчої діяльності М. Грушевського особливо помітно активізувалися після появи Третього універсалу Центральної Ради, яким було проголошено Українську народну республіку. Адже опереткова, за висловами противників україн-

[30] Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому). – С. 254.

[31] Там же. – С. 260.

[32] Линниченко И. Малорусская культура // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 315–329.

[33] Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Выпуск I. Сборник статей по малорусскому вопросу. – Одесса, 1919. Частина матеріалів передрукована в: Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Смолина. – М.: Москва, 1998.

ства, діяльність київських українців дала цілком неочікувані для них серйозні результати. Проявом такої стурбованості стала поява значної кількості публіцистичних виступів, в яких доводилася безпідставність державотворчих домагань українців, всіляко дискредитувалися лідери українства, зображувані як аморальні та корисливі інтригани. В центрі цієї критики очікувано опинився тогочасний лідер українського життя М. Грушевський.

Уяву про акценти, які в той час розставляли прихильники «единонеделимства» в заочній полеміці з автором «Історії України-Руси», дають, наприклад, матеріали заснованого в 1918 р. періодичного збірника «Малая Русь». Останній, за словами його редактора В. Шульгина, був присвячений єдино «відновленню історичної правди»[34], у першу чергу – розвінчанню наукових концепцій М.Грушевського, що лягли в основу програми політичного українства. Сучасний стан торжества українського життя, на думку редактора, став можливим передусім внаслідок невиправданої поблажливості російських істориків до результатів праці їх українського колеги, що дозволило тому здобути незаслужений авторитет в очах наукового співтовариства. «Після періоду, під час якого безроздільно панував професор Михайло Грушевський, – твердив В. Шульгін, – й стала можливою та грандіозна омана, при якій ми присутні в 1917 році. Насипано високий курган брехні»[35].

Більшість публікацій першого випуску цього видання послідовно реалізували поставлене в редакційній передмові завдання. При цьому в центрі критики авторів стало перебували історичні погляди М. Грушевського. Наприклад, А. Савенко звернувся до історичної термінології автора «Історії України-Руси», доводячи неправомірність вживання ним етноніму «українці» та відстоюючи тезу про національну єдність слов'ян від Карпат до Уралу. Автор наголошував, що «тільки після того, як політик в Грушевському остаточно переміг ученого, він вирішив відріктися від славного імені наших предків та назвати малоросів «українцями»[36]. Тези А. Савенка поглибив у своїй статті «К вопросу о национальном имени Южной Руси» Б. Щеглов[37].

Полеміку з М. Грушевським на сторінках «Малой Руси» було перервано наступом на Київ більшовицьких військ Муравйова. Другий випуск збірника, що з'явився після повернення до столиці діячів Центральної

[34] Шульгин В. Малая Русь // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 4.

[35] Там же. – С. 6.

[36] Савенко А. Наше национальное имя // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 21.

[37] Щеглов Б. К вопросу о национальном имени Южной Руси // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 32-43.

Ради, було присвячено описові численних нещасть, котрі зазнали кияни в дні більшовицького терору. Втім, спільний ворог не зміг об'єднати прихильників та противників української самостійності. Останні були схильні вбачати причину більшовицької інтервенції саме у незалежницькій політиці М. Грушевського та його найближчого оточення, що нібито й спровокувало північного сусіда. На сторінках другого випуску «Малой Руси», наповненого оповіданнями про звірства більшовиків, знайшлося місце й для неприхованих зловтішань з приводу особистих нещасть М. Грушевського, передусім, знищення багатоповерхового родинного будинку. Так, одна з анонімних авторок видання піднесено оповідала про те, як, попри загрозу власному життю, декілька разів на день приходила милуватися грандіозною пожежею, що не вщухала кілька діб. «Спалене прокляте гніздо чаклуна», – пафосно резюмувала вона[38]. Навіть обкладинка другого випуску була ілюстрована зображенням палаючого будинку Грушевських, стилізованого під затиснений у руці смолоскип.

Опосередковану відповідь на численні закиди противників української національної та політичної самобутності М. Грушевський давав у своїй тогочасній публіцистиці, в якій розробив цілісну програму українського державотворення[39]. Написані на злобу дня численні статті, вчений згодом об'єднував у тематичні збірки. Так постали брошури «Вільна Україна. Статті з останніх днів» (1917 р.), «З політичного життя старої України» (1917 р.) і «На порозі Нової України» (1918 р.). Як свідчать сучасники, М. Грушевський надавав надзвичайного значення згаданій публіцистиці, зважаючи на загальний недостатній освітній рівень українців та ступінь їхньої національної свідомості[40]. Характерною рисою політичної публіцистики вченого загалом, а в ті революційні часи особливо, була поважна історична аргументація запропонованих автором тез. Колишній секретар Центральної Ради М. Єреміїв згадував, що серед тодішніх українських діячів «не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі…»[41].

[38] Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г.). – С. 86.

[39] Див. докл.: Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // УІ. – 2002. – № 1–4. – С. 280–289.

[40] Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – С. 269–270.

[41] Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) //УІ. – 1968. – № 1–4. – С. 103.

Тісний зв'язок наукових ідей голови Центральної Ради з його суспільно-політичними поглядами відзначали вже перші оглядачі революційної публіцистики вченого з обох боків Збруча. Вони наголошували на значній затребуваності суспільством такого роду публікацій, де вказувалися світоглядні орієнтири в нових політичних умовах, доступно роз'яснювалися актуальні національні постулати[42]. На сторінках «Літературно-наукового вістника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. […] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасности»[43].

Особливий суспільний резонанс, з огляду на труднощі побудови нової моделі українсько-російських взаємин, викликала праця вченого «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти», що містила докладно коментовані та інтерпретовані з погляду української національної ідеології джерельні тексти. Вихід цієї праці широко обговорювався в критичній українській літературі. На шпальтах київських часописів, наприклад, йшлося: «Повний глибокого інтересу історичний матеріял та науково-ґрунтовна форма викладу роблять книжку проф. М. Грушевського видатним з'явищем української літератури пореволюційної доби»[44]. Оглядачі підкреслювали популяризаційну та фахову цінність книги, де відповідно до рівня пересічного читача і водночас достатньо науково, в широкому історико-юридичному контексті, пояснювалися особливості укладання договору між Хмельницьким і

[42] Див. напр.: Волох С.: Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде… Київ, 1917 // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 155–156; Дорошкевич О.: Мих. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде; Його ж. Якої ми хочемо автономії і федерації; Його ж. Вільна Україна, статі з останніх днів; Його ж. Українська Центральна рада й її універсал… Київ, 1917 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1920. – Ч. 1–3. – С. 64–65.

[43] Волох С.: Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде… Київ, 1917 // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 155.

[44] Дубровський В.: Мих. Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1917. – Число третє. – С. 119.

російським царем. Один з оглядачів цієї праці М.Новенко підкреслив: «Маючи широкі верстви нашого громадянства перед очима, проф. Грушевський подав у своїм вступі до згаданих текстів коротко, ясно і приступно висновки науки про таке складне питання, як державно-правний характер сполуки України з Москвою в 1654-ім році»[45]. Додамо, що з не меншим зацікавленням були сприйняті в суспільстві й інші праці М. Грушевського, присвячені проблемі українсько-російського порозуміння, особливо в часи революції. Як слушно підмітив О. Дорошкевич, М. Грушевський «не просто переказує добре відомі нам факти з славнозвісної епохи українсько-російської згоди. Він аналізує ці факти, освітлює їх з певного боку як людина, яка ввесь час стояла в самому центрі нашого політичного руху»[46]. Остання обставина, підкреслювали оглядачі, робить публіцистичні праці голови Центральної Ради вельми цікавими та цінними.

Гетьманський переворот усунув М. Грушевського від активної політичної боротьби та вимушено повернув до кабінетної наукової праці. Ці події з великим занепокоєнням сприйняла українська громадськість, що в своїх оцінках нерідко симпатизувала видатному вченому[47]. Цікаво, що політичний антагоніст М. Грушевського – П. Скоропадський – був достатньо високої думки про його наукові праці. Коли розпочалися заходи довкола створення Української Академії Наук, М. Грушевського як майбутнього її президента запропонував саме гетьман. У цій справі, як відомо безрезультатно, до вченого навідувався В.Вернадський[48]. Ось як сам П. Скоропадський згадує про ті

---

[45] Новенко М.: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Київ, 1917; Українська Центральна Рада й її універсали, перший і другий. Київ, 1917 // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 344.

[46] Дорошкевич О.: Мих. Грушевський. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1917. – Число четверте. – С. 187. Див. також: Новенко М.: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Київ, 1917; Українська Центральна Рада й її універсали, перший і другий. Київ, 1917. // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 345.

47 Див. напр.: Події на Україні // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 25. – С. 1–2; Замах на проф. Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 26. – С. 3; Українське студентство Київа до Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 26. – С. 3; Обрання проф. М. Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 28. – С. 3–4; Огляд українського життя в 1917 р // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 3–4. – С. 2–3; Обрання М. Грушевського // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 45–46. – С. 4.

[48] Вернадский В. Дневники: Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 95–96; Вернадский В. Дневники: 1926–1934. – М.: Наука, 2001. – С. 354–355. Див. докл.: Кіржаєв С. Біля джерел Української Академії наук у Києві (сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1992. – Випуск 1. – С. 327.

події: «Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика […]. Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав прозондувати ґрунт, якби він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна»[49].

Відхід від активного політичного життя дав можливість М. Грушевському продовжити розпочаті раніше наукові студії. Так, 1918 р. вийшли друком заключні частини «Всесвітньої історії в короткім огляді». Як і попередні випуски, вони отримали схвальну оцінку фахівців. Підносилася фактологічна насиченість викладу, присутність у праці провідної ідейної лінії оповіді, фахова майстерність ученого, що полягала в здатності «в коротких виразних рисах і в не багатьох словах охопити цілий ряд фактів, з'ясувати їхню вагу та взаємовідносини»[50]. Незважаючи на близькість описуваних М. Грушевським подій до сучасності, автор, наголошували рецензенти, «зумів досягти історичної об'єктивности, оцінувати сучасні старшим теперішнім діячам політичної справи [факти] в досить ясній і правдивій історичній перспективі та вірно визначити їх вагу для теперішнього розвитку загального життя Європи»[51]. Поряд зі схвальними відзивами, було висловлено й декілька критичних зауважень, що повторювали закиди, зроблені щодо попередніх частин.

Завершивши «Всесвітню історію в короткім огляді», М. Грушевський взявся за реалізацію свого задуму про другий цикл праць, присвячених загальноєвропейській історичній проблематиці. У 1918 р. з'явився його популярний нарис античної цивілізації. Нова книга, як зазначалось у рецензіях, мала ті самі переваги, що й решта науково-популярних праць М. Грушевського: об'єктивність і науковість викладу, послідовність історичної реконструкції, високі художні прикмети наративу тощо. Найсуттєвішим закидом було те, що дослідник не присвятив належної уваги грецькій колонізації Північного Причорномор'я та впливу грецької культури на формування українського цивілізаційного типу. Також багато нарікань викликало друкарське оформлення книги, що, зрештою цілком слушно було відне-

[49] Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщині 1918 року. Сторінка споминів // Державницька думка. – 1951. – Ч. 4. – С. 33–34.

[50] Сагарда М. Проф.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина шоста. Київ, 1918 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число шіснадцяте. – С. 961.

[51] Там само.

сено на карб воєнного часу. Даючи загальну оцінку праці, професор В. Данилевич, наприклад, зазначав: «Я бачу в цій книжці ті самі талановитість і знання, що виявив у своїх творах з обсягу української історії наш славнозвісний історик України. Ця книжка буде гарним подарунком [...] для наших українських шкіл»[52].

Відсутність ученого на політичному Олімпі дала поштовх до осмислення його діяльності на чолі Центральної Ради. Незважаючи на гостру опозиційність М. Грушевського до уряду гетьмана П. Скоропадського, восени 1918 р. з'явилося кілька присвячених йому публікацій, приурочених до річниці проголошення Центральною Радою її універсалів. Вони цікаві з огляду на подальше формування образу «батька Грушевського», що поєднував у собі розуміння його високого загальновизнаного наукового та морального авторитету, духовного і громадського лідерства. Біографічна канва цих публікацій традиційно відтворювала автобіографію історика та в загальних рисах повторювала тези згадуваної вище опублікованої брошури про М. Грушевського. У цих нарисах звично наголошувалося на епохальності науково-громадської діяльності вченого, вказувалося на його заслужене місце в національному пантеоні обабіч Шевченка та Драгоманова[53].

Підсумовуючи проблему рецепції наукової діяльності М. Грушевського в часи революції, зазначимо, що в цей період у його творчій особистості була особливо помітною перевага публіциста над науковцем, позаяк нагальною була потреба відгукуватися на актуальні проблеми становлення української самостійності та визначати перспективні шляхи поступу національного життя. Розквіту публіцистичного таланту вченого у цей короткий час його державотворчої активності сприяло знесення будь-яких цензурних заборон. Наукова діяльність голови Центральної Ради, хоча й обмежилася кількома популярними творами, виявилася надзвичайно актуальною для суспільства, свідченням чого було її зацікавлене сприйняття і фахівцями, і пересічним читачем. Тому тогочасні оцінки наукової праці М. Грушевського тісно пов'язані з характеристикою його громадсько-політичної та державотворчої діяльності. Саме в 1917–1918 роках в публіцистиці

[52] Данилевич В. Проф.: М. Грушевський. Старинна історія. Греко–римський світ. Київ, 1918 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1919. – Число девятнадцяте. – С. 1183.

[53] Див. напр.: Олелько Г. Обриси діячів. Михайло Грушевський // Універсальний журнал. Двохтижневик. – 1918. – Жовтень. – С. 8–9; В річницю відродженої української державності // Діло. – 1918. – Ч. 269. – С. 1.

утвердився образ «батька Грушевського» – провідника нації, що не лише повернув народу його історичну пам'ять, але й став біля керма відродженої держави. Непослідовність політики Центральної Ради та зростаюча критика її голови з боку багатьох українських політичних сил надали нових імпульсів традиції протиставлення політичної та суто наукової складових діяльності М. Грушевського з відповідними схвальними чи осудливими епітетами.

Галина Турченко,
Запорізький національний університет

Трансформація російського сепаратизму на Півдні України у 1917–1918 рр.

Анексія Російською Федерацією Криму і війна на Сході України поставили сучасне українство перед суворими викликами і посилили інтерес до витоків та проявів російського сепаратизму у південноукраїнському регіоні.

З російським сепаратизмом Україна зіткнулася ще напередодні розпаду СРСР і проголошення у 1991 р. незалежності. Тоді частина радянсько-компартійної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленої в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол, закликаючи населення до виділення із складу України. У жовтні 1990 р. в Одесі було оголошено про створення партії «новоросів» («югоросів»), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) «новороси» («югороси»), які мають право на державне самовизначення.

У Криму на початку 90-х рр. XX ст. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму поставили завдання про вихід півострова зі складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним із найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була надумана ідея про віковічні зв'язки Криму з Росією і про відсутність таких зв'язків з Україною.

Плани створення місцевої автономії як засобу протистояти «жовто-блакитній експансії» із Заходу стали поширюватися на початку 1990-х років у Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині та Запоріжжі. Але сепаратистські настрої цього періоду не мали відчутної підтримки серед населення регіону. Переважна більшість жителів Південної України і Сходу на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосували за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Однак спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України від то-

дішньої влади. Як відомо, широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в «Помаранчеву революцію». Засобом боротьби з народним рухом був знову використаний сепаратизм. На так званому «З'їзді Рад усіх рівнів» у Сєвєродонецьку із закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки виступили керівники тих областей південного сходу, де під час президентських виборів відбувалися масштабні фальсифікації волевиявлення громадян – Харківської, Донецької, Луганської і Запорізької.

Подібне відбувалось і в Одесі. З намірами перетворити Одесу й усю Одеську область у «вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади» у разі, якщо на решті території України переможуть прихильники В. Ющенка, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси[1]. Але, як і на початку 90-х років XX ст., заклики сепаратистів Одеси та інших регіонів України не були підтримані населенням.

Спробу гальванізувати сепаратистські настрої в нових історичних умовах зробив у своїй книзі «Донецко-Криворожская Республика: расстрелянная мечта» (Харьков: Фолио, 2011) В. Корнілов. Його заідеологізований виклад подій став, по-суті, обгрунтуванням ідеї відокремлення від сучасної України її південно-східних областей. Ця книга не має відношення до науки і професійними істориками України не сприймається.

У 2014 р. у контексті подій, які прибічники Майдану називають «Революцією гідності», ідея відокремлення південно-східних областей від України отримали нове дихання. Першим кроком її реалізації була анексія Російською Федерацією Криму. Потім прийшла черга материкової України.

У квітні 2014 р. місцеві сепаратисти за щедрої підтримки та керівництва російської влади розпочали спроби реалізації проекту «Новоросія». У квітні 2014 р. з'явилася інформація про те, що в Одесі створена «Народна республіка Новоросія»[2]. Було оголошено, що Одеська Народна Республіка у складі «Новоросії» стане повноправним територіальним суб'єктом федеративної держави, абсолютно дружньої Росії. Цю нову федеративну республіку планувалося створити на території 8 областей України – Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської. Прихильником подібної «політичної географії» стало вище керівництво РФ, у т. ч. і Президент Росії В. Путін.

[1] Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. – 2004. – 11 декабря.

[2] В Одесі православні сепаратисти проголосили «Народну Республіку «Новоросія» // http://www.unian.ua/politics/910152-v-odesi-pravoslavni-separatisti-stvorili-narodnu-respubliku-novorosiyu.html

Росія надавала щедру підтримку сепаратистам. На території України діяли і до сьогодні діють найманці і військові з'єднання з Росії.

У травні 2014 р. в Донецьку представники самопроголошених Донецької та Луганської республік за участі представників Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя підписали документ про об'єднання цих республік у складі «єдиної держави «Новоросія»»[3].

Плани створення незалежного від України квазідержавного утворення під назвою «Новоросія» з наступним його включенням до Російської Федерації викликали міжнародну кризу. Заговорили про «гібридну війну» Росії проти України та про російський реванш в Європі, спробу відновлення Російської імперії в новому вигляді і включення у сферу її впливу країн Центрально-Східної Європи. Як реакція на цю небезпеку, країни НАТО посилили свою військову присутність в Румунії, Польщі, Прибалтиці, Чорному і Балтійському морях.

У контексті зазначеного вище набуває особливої актуальності звернення до наукового аналізу трансформації російського сепаратизму в умовах Української революції – у 1917–1918 рр., і його трансформації в наступні історичні періоди. Окремі сюжети цієї теми вже неодноразово висвітлювалися в історичній літературі. Нашим завданням є дати її узагальнений огляд.

* * *

У березні 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух поневолених народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на постімперському просторі. В Україні виникла Центральна Рада. Розгорталися процеси українського державотворення. Був прийнятий Перший Універсал. В цих умовах активізувалася російська сепаратистська політика, метою якої стало бажання залишити Південь України частиною російської імперії.

У відповідь на активізацію українського національного руху та загрозу виходу з-під контролю російського центру Півдня України – Тимчасовий уряд випустив 4 серпня 1917 р. «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». За документом повноваження Генерального Секретаріату поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину. У «Тимчасовій інструкції» зазначалося: «Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на

[3] Самопроголошені так звані Донецька і Луганська народні республіки підписали «документ» про об'єднання у складі «єдиної держави «Новоросія» // http://politic.kiev.ua/politika/6999donecki-teroristi-na-choli-z-carovim-stvorili-psevdorespubliku-novorosiyu.html

губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...»[4]. Таким чином, поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України – Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. Правда, в Інструкції зазначалося, що повноваження Генерального секретаріату можуть бути поширені й «на інші губернії чи частини їх у випадках, коли утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення»[5]. Таким чином, Тимчасовий уряд прагнув залишити під прямим управлінням Росії за будь-яких обставин індустріальний Донбас, Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти.

Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності. Саме як українці вони вели себе в 1917 р., підтримуючи українські політичні партії і громадсько-політичні об'єднання. На виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів (там, де останні відбулися) за українські політичні партії голосувала абсолютна більшість населення регіону. Мешканці цих земель ніяк не відділяли себе від жителів, наприклад, Полтавщини, Київщини чи Поділля.

Пізніше Володимир Винниченко так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхрістались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до

[4] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 214.

[5] Там само.

них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка, в лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль?»[6].

Таким чином, дії Тимчасового уряду можна характеризувати як прояв російського сепаратизму, спрямованого на виключення з-під юрисдикції Росії південноукраїнських земель.

Політика Тимчасового уряду викликала хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону, яке не могло сприйняти його виведення за межі автономної України. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду і його Інструкцію.

Після падіння влади Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада підняла питання відновлення територіальної цілісності України. У Відозві крайового комітету по охороні революції на Україні при Центральній Раді від 27 жовтня 1917 р. оголошувалося, що його влада поширюється на «всі дев'ять губерній», у тому числі Херсонську, Катеринославську і Таврійську[7].

Але реалізувати наявний політичний капітал Центральній Раді не вдалося. Пробільшовицьки налаштовані сили, вплив яких в регіоні, особливо в містах, був досить відчутним, спираючись на військову підтримку з Москви і Петрограда, поступово перебирали владу на місцях до своїх рук. Врешті-решт, військова експансія більшовицької Росії проти УНР звела нанівець результати напруженої боротьби українського народу за незалежність, позбавила його демократичного шляху розвитку і втягла у вир громадянської війни.

Більшовики, які прийшли в результаті жовтневого перевороту 1917 р. в Росії на зміну ліберальній демократії, критикували всі аспекти діяльності Тимчасового уряду, у тому числі і його політику в національному питанні. Вони виступили з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення, яким прагнули заручитися в своїх діях підтримкою населення національних регіонів, у т. ч. і України. Однак для «внутріпартійного користування» залишалася актуальною ідея створення великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки (включно з Україною) – бази майбутньої світової комуністичної революції. У наміри більшовиків не входило визнавати волю переважної більшості українського народу, який підтримав Центральну Раду і

[6] Винниченко В. Відродження нації. – В 2 ч. – Київ; Відень, 1920. (Репринтне відтворення видання 1920 року: К., 1990). – Ч. І. - С. 167-168.

[7] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 365.

очолювану нею УНР. «Пункт нашої програми про право націй на самовизначення аж до відокремлення залишався голим гаслом», – визнавала відома більшовичка Є. Бош[8].

Україну більшовики не сприймали як щось ціле, єдине і мислили загальноросійськими і регіональними категоріями. «Донецько-Криворізький регіон», «Південь» чи «Новоросія» вважалися невід'ємними складовими частинами Росії. Це суто імперське мислення і його витоки стануть зрозумілішими, якщо врахувати, що серед більшовиків України майже не було представників титульної нації. «Наше положення тут ускладнюється тим, що ми представляємо партію великоросів», – відкрито заявили більшовики на своєму обласному з'їзді у Києві в грудні 1917 р.[9]

Отже, коли більшовики прийшли до влади в Петрограді, то щодо України вони продовжували політику Тимчасового уряду. Раднарком Росії, фактично, не визнав факту поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківщину, Катеринославщину і частину Таврійської губернії (тобто, ті території, які Тимчасовий уряд у свій час відмовлявся включити до складу автономної України). Про це, зокрема, свідчить розмова 17 листопада 1917 р. (за ст. ст.)[10] Людвіга Бернгейма (псевдонім – С. Бакинський), одного з членів Південно-Західного обкому РСДРП(б), із Й. Сталіним – Наркомом з національних справ Радянської Росії, членом більшовицького ЦК. «Правда» – центральний орган РСДРП(б) один з фрагментів розмови подала під рубрикою: «Імперіалізм Ради». Сталін звинувачував Раду у тому, що вона «зверху приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України». Цю політику Сталін називав «анексію нових губерній» Радою[11].

Таким чином, в національному питанні і більшовицькі верхи, і місцеві функціонери виявилися послідовниками Тимчасового уряду. З приходом їх до влади юрисдикція радянської Української Народної Республіки фактично поширювалася на ті ж губернії, на яких у свій час Інструкцією Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною Радою. Щодо українського Півдня, то піс-

[8] Бош Е. Год борьбы. (2-е изд.). – К., 1990.

[9] Старух О. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 72.

[10] Дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим, а після 1 лютого – за новим календарним стилем.

[11] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов: В 3-х т. – Т. 2. – К., 1957. – С. 537.

ля його захоплення більшовиками тут з'явилося декілька радянських утворень, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру.

Головними з них була Донецько-Криворізька республіка на чолі з більшовицьким Раднаркомом з центром у Харкові, Одеська область (республіка Рад), очолювана власним Раднаркомом і Радянська республіка Тавриди з центром у Сімферополі. Створення цих республік відбувалося під егідою місцевих більшовиків-сепаратистів та під керівництвом більшовиків з Петрограда.

В мемуарах Г. Лапчинського, члена першого уряду Радянської України, зазначається, що більшовики Донецько-Криворізького басейну психологічно були готові до виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю з самого початку революції: «Вони були впевнені, що, принаймні, Харківщина, Донбас та Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безґрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять»[12].

Процес створення Донецько-Криворізької республіки був все ж досить тривалим. Частина членів Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) домагалася виділення басейну зі складу України ще у листопаді 1917 р. Так, 17 листопада 1917 р. у схваленій за пропозицією відомого більшовика Федора Сергєєва резолюції пленуму обласного виконкому Рад (Совєтів) Донбасу було поставлене питання про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка повинна увійти до складу Російської Федерації. «Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добиватися для неї всієї влади Совєтів», – говорив у своїй промові Артем[13].

Але у листопаді 1917 р. спроби відторгнення Донецько-Криворізького басейну від УНР не принесли бажаних результатів. Стримуючим фактором був ще відчутний вплив на регіон Центральної Ради. Невдовзі послаблення цього впливу розв'язало руки прибічникам виокремлення. У Харкові після його захоплення російськими більшовицькими військами 12 грудня 1917 р. несподівано зібрався так званий Перший Всеукраїнський з'їзд Совєтів і за участю більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Києва проголосив радянську владу в Україні.

[12] Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 160.

[13] Артем на Украине. Сб. документов. – Харьков, 1961. – С. 177; Гамрецкий Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. – С. 247.

На цьому ж з'їзді була прийнята, по суті, антиукраїнська резолюція «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів».

IV обласний з'їзд Рад (Совєтів) робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27–31 січня 1917 р. (9–14 лютого за н. ст.), проголосив створення Донецько-Криворізької республіки[14]. Ініціаторами цього рішення були більшовики. Пізніше у своїх мемуарах вони відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення відсепаруватися від України. Один з лідерів катеринославської організації РСДРП(б) С. Гопнер писала в своїх мемуарах, що в 1917 р. місцеві більшовики не вважали Катеринослав Півднем України, а відносили його до Росії і тому закликали: «Усі сили пролетаріат Донецької республіки повинен віддати на те, щоб відбороти свою автономію і незалежність від України… На весь світ гукнути, що донецький пролетаріат не належить до української держави, він самовизначається не в напрямі до України, а в напрямі до великої Росії»[15].

Нове державне утворення пред'явило свої претензії на чималі території, які, за переконаннями «істориків» і «етнографів» з ДКР, ніколи не входили до складу України, а мали всі історичні підстави бути саме у складі цієї російської автономії. «Всього декілька місяців тому назад Київська Рада в договорі з князем Львовим і М. Терещенком установила східні райони України якраз по лінії, яка була і є західними кордонами нашої Республіки», – такими аргументами обґрунтовували у своєму зверненні до всіх держав світу наркоми ДКР своє відсепарування від УНР[16]. Як бачимо, нічого кращого, ніж послатися на сумнозвісну Інструкцію Тимчасового уряду Центральній Раді вони не знайшли. Далі – більше. «Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої Республіки… західні кордони Харківської і Катеринославської губ., включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії і повіти Таврійської губернії до перешийка…, Азовське море до Таганрога і кордони вугільних радянських округів Донської області по лінії зал. дороги Ростов – Воронеж до станції Ліхая, західні кордони Воронізької і південні кордони Курської губ.»[17].

Уряд ДКР – Совєт народних комісарів – було створено 14 лютого 1918 р. Всі народні комісари були більшовиками. Головою РНК став

[14] Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920: В 3-х т. – Т. 1. – К., 1967. – С. 210.

[15] Старух О. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 71

[16] Донецкий пролетарий. – 1918. – 7 апреля.

[17] Донецкий пролетарий. – 1918. – 7 апреля.

Ф.Сергєєв (Артем). На території ДКР обов'язковими вважалися декрети Раднаркому Росії, з яким РНК ДКР був у постійному контакті. Що ж стосується уряду радянської УНР і ЦВК рад України, то вони вважалися не більше, ніж органи, «паралельні» відповідним владним структурам ДКР. В політичній геометрії більшовиків ці паралельні «пересікалися» на найвищому рівні, в Петрограді.

Отже, в січні 1918 р. на території України існувало два радянські об'єднання, які були ніяк не пов'язані між собою і мали один керівний орган – Раднарком Росії і ЦК РКП(б) в Петрограді: Українська Народна Республіка (радянська) на чолі з Народним Секретаріатом із центром у Києві (потім, послідовно, у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі); Донецько-Криворізька республіка на чолі з Раднаркомом (Совнаркомом) із центром у Харкові.

Радянська історіографія розцінювала утворення ДКР як помилку місцевих більшовиків, пов'язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, в національному питанні. Щоправда багато писалося також, що це була спроба уникнути окупації розвинутих регіонів України німцями[18].

Документів, що прямо характеризують ставлення до організації ДКР Леніна, не виявлено. Радянські автори описують реакцію на утворення ДКР Я. Свердлова, голови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад РСФРР і авторитетного члена ЦК РСДРП(б). Коли Артем телеграмою повідомив радянське керівництво про створення Донецько-Криворізької республіки як частини «загальноросійської федерації Рад», у телеграмі-відповіді від 17 лютого Свердлов від імені радянського керівництва йому відповів: «Відокремлення вважаємо шкідливим»[19].

Але залишилися свідчення, які дозволяють стверджувати, що в більшовицьких верхах не було однозначно-негативної оцінки утворення ДКР, або, принаймні, ця оцінка цього факту під впливом конкретних обставин змінювалася. Так, Х. Мишкіс в передмові до підбірки документів і матеріалів про Донецько-Криворізьку республіку пише, що Артем, голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), спеціально їздив до Петрограда для узгодження питання про утворення ДКР. Артем зустрічався з Леніним і той цілком підтримав ідею, вважаючи організа-

[18] Зайцев Ф. Жовтень на Сталінщині. – (Б. м.), 1933. – С. 54.

[19] Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920: В 3-х т. – Т. 1. – К., 1967. – С. 212–213; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. – К., 1962. – С. 113

цію республіки в тодішніх умовах необхідною з точки зору міжнародної і політичної[20].

Про згоду ЦК на створення ДКР говорив 1924 р. М. Скрипник. ЦК, за його словами, розраховував таким чином створити в басейні потужну базу диктатури пролетаріату, яка могла б стати ударним кулаком в боротьбі з Центральною Радою[21].

На початку березня Артем знову зустрічався з Леніним. Мова, зокрема, йшла і про відносини ДКР з Українською Радянською Республікою. Результатом цієї розмови була телеграма Леніна від 14 березня 1918 р. (за н. ст.), адресована С. Орджонікідзе: «Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченкові, Жакову та іншим, що, хоч би як вони не ухитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть...»[22].

Зацікавленість Наркомату закордонних справ кордонами південноукраїнських радянських республік не була випадковою. Після підписання 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору між Російською Федерацією, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками, з іншого, Росія зобов'язувалася визнати угоду між Центральною Радою і Німеччиною та підписати договір з УНР. Один з пунктів договору між Росією та Німеччиною передбачав визнання незалежності України, негайне очищення її території від радянських військ та Червоної гвардії, припинення антиукраїнської агітації. Утворення сепаратистських радянських об'єднань, які не вважали себе частиною України, давало радянським дипломатам деякі підстави сподіватися, що німецькі війська не ввійдуть на їх території. Однак Німеччина і Австро-Угорщина не визнавали цих штучних утворень незалежно від того, вважали вони себе частиною Російської Федерації, чи оголошували цілком незалежними, й почала витісняти радянські війська з території Південної України.

Остаточно ДКР було ліквідовано (не дивлячись на спроби частини більшовиків регіону її відродити) у лютому 1919 р. На засіданні Ради Оборони РСФРР на пропозицію Леніна було прийнято ухвалу «просити тов. Сталіна через бюро Центрального Комітету провести скасування Донкривбасу»[23].

---

[20] Мишкис Х. К материалам о Донецко-Криворожской республике // Літопис революції. – 1928. – № 3. –-С. 246

[21] Там само.

[22] Ленін В. Г. К. Орджонікідзе. 14 березня 1918 р. // Повне зібрання творів. – Т. 50. – С. 50.

[23] Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 170.

Прикладом більшовицького сепаратизму була також Одеська радянська республіка (в документах частіше використовується інша назва – область). Сепаратистські настрої по відношенню до України в південних містах охопили більшовиків ще в умовах боротьби з Центральною Радою. За інформацією А.Кірова, після більшовицького перевороту в Петрограді Одеський Совєт «взяв участь у переговорах з Центральною Радою про утворення вільного міста»[24]. У доповіді комісара Одеського військового округу полковника В. Поплавка на засіданні Генерального Секретаріату Центральної Ради 23 грудня 1917 р. говорилося, що місцеві більшовики тут були серед найпалкіших прихильників перетворення Одеси у «вільне місто»[25].

Більшовицькі сепаратистські настрої в Одесі посилилися після невдалої спроби більшовицького перевороту в Одесі в ніч на 1 грудня 1917 р.[26] У резолюціях робітничих і профспілкових зборів, на яких верховодили представники різних течій російської соціал-демократії, попереджувалося, що коли Рада «не припинить зі зброєю в руках здійснювати свою націоналістичну політику, то місцевий пролетаріат оголосить загальний страйк»[27]. На антиукраїнській платформі більшовики знаходили спільну мову з поміркованими соціал-демократами, яких самі ж називали «опортуністами».

Свою владу в Одесі більшовики встановили 17 січня 1917 р. після збройного повстання і триденних боїв з військами Центральної Ради. Тоді ж на об'єднаному засіданні Рад і військово-революційного комітету був сформований Раднарком у складі 14 комісаріатів. Ця дата вважається початком існування Одеської республіки. Це регіональне радянське утворення охоплювало прилеглу до Одеси частину Херсонської і частину Бессарабської губерній, з центром в Одесі. На її території діяло законодавство РСФРР. Одеські більшовики вважали республіку автономною частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною не має. Передова стаття газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» від 10 березня 1918 р. прямо стверджувала, що Одеса українською територією «ніколи не була».

---

[24] Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. – 1927. – № 5–6. – С. 240.

[25] Рузер Т. Комиссариат финансов // Октябрь на Одесчине. Сб. статей и воспоминаний. – Одесса, 1927. - С. 65

[26] Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С. 143.

[27] Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. – 1927. – № 5–6. – С. 241.

У структурі органів влади існував наркомат закордонних справ. Нарком фінансів Т. Рузер у своїх спомина пише, що Раднарком був «єдиний на периферії орган, який здійснював право війни і миру». Як виявилося, «З Ленінграда (Петрограда. – Авт.) цілком формально тов. Раковський привіз це право»[28].

Після утвердження радянського режиму на території Одеської республіки розпочалося здійснення традиційних для більшовиків реформ. Однак, новоствореним збройним силам новоутвореної Одеської республіки на чолі з М. Муравйовим не вдалося зупинити наступ спочатку румунських, а потім українських і австро-німецьких військ. Уряди Німеччини і Австро-Угорщини не визнали цього штучного територіального утворення. Після захоплення Одеси (14 березня 1918 р.) та інших міст регіону ця республіка перестала існувати.

Оцінка діяльності Одеської республіки, яка давалася в радянській літературі, досить суперечлива. Одні історики вважають її проголошення «однією з серйозних помилок» місцевих більшовиків[29]. Інші, зазначають, що сам факт створення Одеського Раднаркому (а значить і республіки) не може «служити підставою для подібних докорів...»[30]. Але жоден з радянських істориків не звернув увагу на те, що заснування цього регіонального радянського утворення мало антиукраїнський сепаратистський характер.

У Криму до захоплення влади більшовиками наприкінці січня 1918 р. існувала демократична влада[31]. Радянська республіка Таврида існувала з 19 березня по 30 квітня 1918 р. Ініціатором її заснування був Ленін. Шляхом створення буферних радянських республік на Півдні пропонувалося вирішити завдання збройної боротьби з Центральною Радою і німецько-австрійськими військами. Для реалізації задуму в Крим була відряджена група професіональних революціонерів, які раніше ніколи не були на півострові і слабо уявляли собі конкретну ситуацію в регіоні. Документів, які б свідчили про ініціативу місцевих жителів у цій справі, історики не виявили.

Радянський режим у Криму пройшов певну еволюцію, перш ніж на установчому з'їзді Рад, земельних і воєнно-революційних комітетів Криму (7–10 березня 1918 р.) було обрано Центральний виконавчий ко-

[28] Рузер Т. Комиссариат финансов // Октябрь на Одесчине. Сб. статей и воспоминаний. – Одесса, 1927. – С. 149.

[29] Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одесса, 1981. – С. 177.

[30] Гамрецкий Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. – С. 246.

[31] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 580.

мітет у складі 12 більшовиків та 8 лівих есерів. Саме цей орган і прийняв 19 березня декрет про створення Радянської республіки Таврида.

Згідно з цим декретом три материкові повіти Таврійської губернії – Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський включалися до складу новоствореної республіки[32]. Схоже, що нову республіку планувалося будувати в межах старої Таврійської губернії, а уряд Тавриди ставився у пряму підпорядкованість Раднаркому Російської Федерації. Однак на шляху реалізації цієї ідеї стояло занадто багато перепон. Тут переважало українське населення, і Центральна Рада цілком законно вважала ці повіти територією УНР. Тому материкова частина Таврійської губернії, згідно з умовами Брестського миру, залишалися за Центральною Радою, і радянські війська повинні були їх звільнити. Демонстративне включення цих повітів до складу Тавриди могло бути сприйняте, як виклик. Це створювало додаткові приводи для конфліктів з радянським урядом України, а у перспективі, можливо, й з німецьким окупаційним командуванням, коли його війська захоплять Північну Таврію.

21 березня був прийнятий новий декрет, яким уточнювалася територія Тавриди, що тепер обмежувалася лише Кримським півостровом. Північні повіти колишньої Таврійської губернії юридично не визнавалися частиною Радянської республіки Таврида. Це відбулося після повернення наркомів внутрішніх справ і фінансів республіки С. Новосельського та А. Коляденка з Москви, де вони одержали інструкції.

Однак, і після проголошення 21 березня 1918 р. республіки в межах півострова ЦВК і Раднарком Тавриди здійснювали управління і північними повітами колишньої Таврійської губернії. Хоча це й суперечило вказівкам московського центру, 11 квітня Раднарком Тавриди спеціально розглянув питання про північні повіти і ухвалив: «Ніякого відокремлення цих повітів не визнавати і вважати, що вони становлять єдине ціле Республіки Тавриди»[33]. Коли до Північної Таврії стали наближатися частини УНР і німецько-австрійські війська, розгорнулася евакуація продовольства, промислового обладнання, сировини та інших матеріальних цінностей в Росію і Крим. Населення без ентузіазму зустріло евакуацію. Її воно сприймало як відвертий грабіж і всіляко їй противилося, нерідко під проукраїнськими гаслами[34]. Врешті-решт, вся Північна Таврія опинилася під контролем українських і німецько-австрійських

[32] Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Симферополь, 1957. – С. 225.

[33] Гарчев П., Кононенко Л., Максименко М. Республіка Тавріда. – К., 1990. – С. 45–46.

[34] Махно Н. Воспоминания. – Кн. 1. – Париж, 1929 (Харьков, 1998). – С. 208-209; Махно Н. Воспоминания. – Кн. 3. – Париж, 1937 (Харьков, 1998). – С. 181–182.

військ і стала частиною УНР. Суверенітет УНР над територією Північної Таврії, як і інших районів Півдня України, визнали і Німеччина з її союзниками, і Радянська Росія.

Таким чином, більшовики пішли шляхом створення сепаратистських радянських республік, які розривали єдине державне «тіло» України. Усі ці «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями.

Радянські історики стверджували, що причинами утворення радянських республік на українських землях була відсутність на її території єдиного більшовицького центру і помилки деяких місцевих комуністів, яких вміло «поправляли» Ленін і ЦК партії. Зарубіжні історики схиляються до думки, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці[35].

Був і суто конкретно-історичний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою та іншими радянськими республіками в Україні. В обставинах кінця 1918 – початку 1919 років, коли становище радянської влади в Росії було непевним, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших «республік» могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти на березі Чорного моря. Логіку цих більшовиків описав у 1918 р. В. Затонський, один з противників дезінтеграції України: «Ну, хай вже буде самостійна Україна (якщо вже не можна без цього) де-небудь в Австралії або, на гірший кінець, навіть на напівдикій Волині і Поділлі, але навіщо обов'язково в Катеринославщині або там на Херсонщині, не кажучи вже про Харків… Оттуду і єсть пішли всі ці вже дійсно нарошне (тільки не Грушевським) видумані республіки дипломатів, … аби врятувати свої палестини від страшної назви «Україна»[36].

У свій час Іван Курас в інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» створення Донецько-Криворізької, Одеської, Херсонської, Республіки Таврида та інших подібних утворень пов'язував з прагненням більшовиків «роздрібнити, розм'якшити національну консолідуючу ідею. Ніхто ж не називав ці республіки хоча й радянськими, але українськими.

[35] Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Совєтської Росії. – Кн. І. – Тернопіль, 1992. – С. 28; Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – С. 148–149.

[36] Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Ч. 2. (Б. м.), 1921 (Фототипічний передрук для студій: Нью Йорк, 1969. – С. 155.

Національного ферменту там не було. І така сегментація дуже влаштовувала більшовиків: на їх думку (і вони не помилилися), ці маленькі вогнища совєтизації тут і там з часом повинні були перерости в загальну пожежу революції»[37].

Спроби дезінтеграції України, яку намагалися здійснити великодержавні кола Росії у 1917 – на початку 1918 р., опираючись на місцевих прибічників, провалилися. Сепаратистські радянські утворення виявилися нежиттєздатними. Ігнорування українського характеру регіону, непродумані соціально-політичні експерименти розладнали усі сфери життя. Росло внутрішнє невдоволення. Лідери цих республік не могли нічого протиставити наступу військ УНР, Німеччини та її союзників. Радянські війська були розгромлені, а Південь України знову став частиною УНР, яку очолювала Центральна Рада. Після гетьманського перевороту контроль над цим регіоном здійснювала Українська Держава Павла Скоропадського, яку, у свою чергу, замінила Українська Народна Республіка на чолі з Директорією.

Після відновлення навесні 1919 р. радянського контролю над Півднем України більшовики вже не наважилися повторювати тут експерименти 1917 – початку 1918 р. Рівень національної свідомості і самоорганізації українців південноукраїнського регіону виявився достатньо високим, щоб протистояти їх намірам. Це змусило більшовицький центр внести істотні корективи щодо своєї політики в Україні, визнавши український характер Півдня. У 1919 р. Південна Україна (крім Криму) була включена до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки. Вважалося, що це принципово нічого не змінює у становищі цього регіону: прямо (як окремі республіки), чи опосередковано (через підконтрольну більшовикам Україну) він включався до радянської Росії, а пізніше – до СРСР. Тому відмова від карикатурних совєцьких псевдодержавних утворень принципової ролі не грала.

[37] Курас І. «Держава повинна бути унітарною» // Дзеркало тижня. – 1999. – № 4.

Тарас Вінцковський,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Українські губернські з'їзди на Півдні України у 1917 році: передумови, організація, результати

У ході вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. протягом багатьох десятиліть сформувалася чимала інтелектуальна спадщина, за допомогою якої можна конструювати панорамний погляд на події столітньої давнини, а сама тема перетворилася в одну з пріоритетних з точки зору вивчення державотворчих процесів. При цьому протягом останніх двох десятиліть фокус модуляції помітно змістився в бік Києва, що є очевидним і виправданим, зважаючи на статус не/офіційної столиці України. Втім адаптація суспільства до нових реалій епохи відбувалася як по вертикалі, так і по горизонталі, зокрема важливі процеси проходили на периферії, яка інколи є зоною впливу кількох центрів й частково формувала субцентри прийняття рішень. Відтак, наукові студії все активніше переміщують предмет дослідження від структур верховної влади до вивчення локальних сюжетних ліній, що дає можливість доповнити картину минулого, висвітлюючи регіональні особливості революції.

Так, винесена у заголовок тема вже давно стала предметом особливої уваги дослідників в контексті вивчення досвіду проведення українських губернських з'їздів[1], а у даній розвідці ставимо за мету проаналізувати роль таких форумів у південній частині України. Для реалізації

[1] Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.; Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.; Вінцковський Т. Українська губерніальна рада Херсонщини між двома губерніальними з'їздами (червень – жовтень 1917 р.) // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса: Видавничий дім «Паллада», 2007. – Вип. 1. – С. 144–150; Шишко О. До питання про український з'їзд в Одесі (28-30 червня 1917 року) // Революція в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції «Національно-визвольна революція 1917–1920 рр. на Півдні України». – Одеса: ОДУВС, 2009. – С. 98–102; Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упор.: В. М. Бойко, Р. Б. Воробей, Т. П. Демченко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – 98 с.

зазначеної мети слід з'ясувати обставини виникнення ідеї проведення українських губернських з'їздів, особливості втілення її в життя, рівень дискусій під час роботи зібрань та результати прийнятих делегатами рішень. А головними джерелами з проблеми залишається місцева періодика, на шпальтах якої регулярно повідомлялося про підготовку й хід скликання окреслених заходів.

Початок революції 1917 р. ознаменувався не лише створенням Тимчасового уряду і проголошенням необхідності скликання у майбутньому Всеросійських Установчих зборів, котрі й повинні були вирішити долю країни, але й потужним національним рухом на південно-західних кордонах колишньої імперії, який поставив на порядок денний вимогу відновлення Української державності. В Одесі, яка залишалася найбільшим містом регіону, Сімферополі та Мелітополі суспільно-політичні процеси проходили як у річищі загальноросійських трендів, так і у межах Української революції.

Зокрема, вже під час першого віче української громади Одеси, яке відбулося 20 (7) березня 1917 р. у ході дискусії під головуванням В. Боровика оратори запропонували програму дій на найближчі тижні й середньострокову перспективу. У прикінцевих рішеннях заходу говорилося, що українське суспільство повинно прагнути до встановлення республіканської форми правління, перетворення Росії на федерацію у котрій Україна матиме широку автономію, утворення «центральної української ради», діях, спрямованих на зростання національної самосвідомості народу, а також про необхідність скликання в Одесі «губернського українського з'їзду» з подальшими планами проведення всеукраїнського з'їзду. У пункті 5 документу, де йшлося про Центральну Раду, першим завданням новопосталої організації визначалося скликання Всеукраїнського з'їзду[2]. Політичну далекоглядність одеських активістів підтверджує й наукова розвідка В. Верстюка, який стверджував, що саме в стінах Українського Керівничого комітету (УКК) Одеси виникла ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу[3].

Таким чином, вже на початку революції постало питання про проведення як загальноукраїнського, так і губернського національного форуму, але якщо Центральна Рада оперативно відреагувала на виклики часу і скликала Всеукраїнський національний конгрес на 19–21

[2] Одесский листок. – 1917. – 8 марта; Вестник Временного Правительства. – 1917. – 11 марта; Українське Слово. – 1917. – № 3. – С. 11–12.

[3] Верстюк В. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 69.

(6–8) квітня 1917 р., то крайові мезоеліти тривалий час зволікали з проведенням його крайового аналогу. Навіть незважаючи на те, що Центральна Рада на своєму засіданні від 26 (13) квітня вирішила надіслати листи у всі губернські міста України з проханням якомога швидше скликати губернські українські з'їзди як для того, щоб організувати власну представницьку мережу в регіонах, так і для того, щоб члени УЦР від губерній були остаточно або затверджені, або переобрані місцевими громадами[4].

Найшвидше відгукнулися на рішення конгресу у Харкові, оскільки вже 29 (16) квітня 1917 р. відбувся перший губернський національний з'їзд, який продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримувало діяльність Центральної Ради і рішення щодо курсу на відновлення автономії України. Одним з найважливіших рішень даного форуму стало утворення української губернської ради, на котру й покладалися функції сприяти втіленню в життя наказів Києва[5].

У подальшому аналогічні з'їзди відбулися 18-20 (5–7) травня у Подільській губернії, 23–25 (10–12) травня у Волинській губернії[6], 3–4 червня (21-22 травня) у Катеринославській та Полтавській губерніях, 26 червня – 1 липня (13–18 червня[7]) у Чернігівській губернії, 30 червня – 1 липня (17–18 червня) у Київській губернії[8]. Таким чином, впродовж наступних двох з половиною місяців українські національні зібрання були скликані у більшості регіонів, за винятком Херсонської й Таврійської губерній.

Вказані факти засвідчували відповідну динаміку розгортання революції, темпи якої у південній частині України в окремих випадках виявилися недостатніми, навіть попри очевидні організаційні успіхи весни 1917 р. Нагальність проведення Херсонського національного губернського з'їзду підтверджував і виступ члена УКК З. Висоцького 9 липня (26 червня) 1917 р. на п'ятій сесії Центральної Ради. Він ствер-

---

[4] Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах / Упоряд В. Верстюк та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Том І. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 67.

[5] Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року): документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – С. 18, 115, 206–214.

[6] Енциклопедія історії України: в 5-ти т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г–Д. – С. 242.

[7] За іншими даними він відбувся 21–23 (8–10) червня. Див.: Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упор.: В. Бойко, Р. Воробей, Т. Демченко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – 98 с.

[8] Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 року): документи і матеріали. – С. 284–286, 323–325, 328–331, 426–429, 452–461.

джував, що: «<…> Селянство організується неукраїнцями. Тільки тепер ми беремося за роботу. Думаємо скликати губернський національний з'їзд, заснувати губернську раду селянських депутатів. Учительство денаціоналізоване, земство не тільки не українізовано, але й недемократизовано»[9].

Вже за два дні слова доповідача отримали підтвердження, бо 11–14 липня (28 червня – 1 липня) 1917 р. Херсонський український губернський з'їзд відбувся, а піднесений настрій учасників зібрання, виголошені промови і прийняті резолюції засвідчили підтримку значної частини населення губернії політичної доктрини Центральної Ради й бажання долучитися до державотворчої роботи.

Наявна джерельна база не дає змоги безапеляційно стверджувати про роль тих чи інших структур в організації такого зібрання, але зважаючи на участь у ньому керівників УКК, Одеської української військової ради (ОУВР), осередків УСДРП, УПСР, УРДП можна припустити, що саме згадані інституції стали одними з основних співорганізаторів національного форуму. А вибори делегатів на захід корелювалися відповідними пропорціями, зокрема, за адміністративно-територіальним принципом (1–2 делегата від волості й посаду) і від окремих суспільних установ (органів самоврядування, «Просвіт», військових й культурницьких інституцій)[10].

Передусім слід відзначити, що 1-й Херсонський український губернський з'їзд доручили відкрити голові УКК С. Шелухину, що, на нашу думку, наочно демонструє першість Керівничого комітету в підготовці заходу[11]. Активно закликала до проведення форуму херсонська «Українська хата», яка вважала, що він має бути проведений до 28 (15) червня, й навіть обіцяла взяти на себе організаційну ініціативу[12]. Прикметно, що делегувався на зібрання також представник президії Одеської ради робітничих депутатів І. Романченко[13]. Загалом на з'їзд прибуло понад 300 учасників, здебільшого селяни і солдати, що трактувалося як відносно мале число від запланованого[14], навіть попри залучення значної частини потенційних учасників до сільськогосподарських робіт.

[9] Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. - С. 128.

[10] Держархів Одеської області, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 111, арк. 118.

[11] Известия Одесского совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1917. – 1 июля.

[12] Известия Херсонского губернского комитета Спокойствия и Безопасности. – 1917. – 25 мая.

[13] Известия Одесского совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1917. – 29 июня.

[14] Українське Слово. – 1917. – № 8. – С. 9.

Окрім С. Шелухина до президії з'їзду увійшли такі авторитетні постаті регіонального масштабу, як В. Чехівський, І. Луценко, З. Висоцький, І. Гаврилюк, М. Левитський, І. Романченко. А після вступного слова присутнім зачитали І Універсал, який викликав небачений ентузіазм присутніх. З-поміж дискутованих питань насамперед виділялися ті, котрі стосувалися політичної тематики, зокрема, щодо перспектив державотворчих процесів в Україні. А С. Шелухин заявив про правильність дій УЦР щодо проголошення автономії України не чекаючи скликання Всеросійських Установчих зборів. Зібрання підтримало політику УЦР і Генерального секретаріату, засудило дії Тимчасового уряду тощо. Другим за вагомістю в обговоренні стало земельне питання. Делегати ухвалили резолюцію про необхідність ліквідації приватної власності на землю і переходу до общинного землеволодіння[15].

З-поміж інших питань виділимо наступні: а) ситуація на місцях; б) 13 липня було утворено Херсонську українську губернську раду селянських, робітничих і військових депутатів (ХУГР) та здійснили вибори її виконавчого комітету; в) шкільна освіта, у тому числі поширення української мови; г) церковне життя (повернення з заслання священиків і богослужіння рідною мовою); д) військова справа; е) комплекс економічних проблем (податки, продовольче питання, кооперація); є) привітання від етнічних груп (молдавани і поляки)[16].

Відзначимо, що таврійці, хоч і пізніше за інших, але протягом короткого проміжку часу спромоглися провести відразу два подібних форуми, які претендували на статус загальногубернських. З'їзд представників українських організацій Таврії організували у Сімферополі протягом 25–26 (12–13) серпня. Член бердянської «Просвіти» В. Сильченко у листі до «Нової ради» очевидно переказував переконання більшої частини делегатів, що для подальшої згуртованості у Мелітополі має бути обрана губернська рада, «котра служитиме осередком усього українського життя на Таврії». Учасники форуму також заявили протест проти політики Тимчасового уряду в українському питанні, висловилися на підтримку Центральної Ради та її планів скликати Всеукраїнські Установчі збори[17].

Другий захід відбувся 9–11 вересня (27–29 серпня) 1917 р. у Мелітополі. Його делегати прийняли низку важливих постанов, з-поміж яких варто звернути увагу на декілька: зібрання протестувало

[15] Там само. – С. 9-11, № 9. – С. 9-12, № 10. – С. 11–12, № 11. – С. 9–11.

[16] Там само. – № 8. – С. 9–11, № 9. – С. 9–12, № 10. – С. 11–12, № 11. – С. 9–11, № 12. – С. 9–11.

[17] Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 року): документи і матеріали. – С. 681–682, 963–964.

проти поділу України і вимагало, щоб Таврійська губернія увійшла до складу автономної України й ухвалило сформувати Український губернський виконавчий комітет, себто аналог губернської ради, який розташовувався у Сімферополі. До нього увійшло п'ять осіб – О. Андрієвський, Асауленко (*мабуть Б. Шульга-Асауленко – авт.*), Ю. Гавриленко, І. Гончаренко і Є. Рудницький[18].

Восени 1917 р. за організаційні заходи по скликанню 2-го Херсонського українського губернського з'їзду взялася ХУГР. Терміни його проведення були обрані таким чином, щоб делегати, які з'їхалися до Одеси на 6–9 листопада (24–27 жовтня) 1917 р., могли висловитися не лише щодо участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів, які призначалися на 25–27 (12–14) листопада 1917 р., але й про проблеми організації влади, а фактично підтримати Київ у дедалі напруженішому протистоянні з Петроградом.

Здійснюючи підготовчі заходи, ХУГР розіслала інформаційне повідомлення до Одеської міської думи[19], запрошення до миколаївської «Просвіти»[20], єлисаветградських організацій[21] і загалом по усіх повітах та представницьких організаціях з пропозицією обрати делегатів на з'їзд та зібратися для вирішення невідкладних справ. Частина інституцій, до прикладу Херсонська губернська рада селянських депутатів, яка вже перебувала на пробільшовицьких позиціях, винесла негативне рішення щодо участі у форумі[22]. Їхня резолюція була відправлена до усіх повітових рад селянських депутатів й до селянських управлінь, що не могло не вплинути на кількісний склад делегатів. На форум, який працював 6–9 листопада (24–27 жовтня) зібралося приблизно на третину менше учасників, ніж влітку (понад 200 осіб)[23], що засвідчило існування серйозних організаційних труднощів, які мала долати ХУГР, з чим вона впоралася частково.

Програма роботи 2-го Херсонського українського губернського з'їзду передбачала обговорення питань війни та миру, внутрішньої і зовнішньої політики влади, вирішення земельної справи, проведення Всеросійських й Українських установчих зборів, освіти тощо[24]. Внаслідок державного перевороту в Петрограді 7 листопада 1917 р. учасники даного з'їзду були змушені дещо коригувати порядок денний і поряд

[18] Южные ведомости (Симферополь). – 1917. – 14 сентября.
[19] Держархів Одеської області, ф. 16, оп. 124 ч. 1, спр. 10023, арк. 118.
[20] Держархів Миколаївської області, ф. 206, оп. 1, спр. 30, арк. 109.
[21] Держархів Кіровоградської області, ф. 78, оп. 1, спр. 706, арк. 14.
[22] Держархів Херсонської області, ф. Р-1099, оп. 1, спр. 1, арк. 75.
[23] Одесские новости. – 1917. – 25 октября.
[24] Держархів Одеської області, ф. 16, оп. 124 ч. 1, спр. 10023, арк. 118.

з запланованими питаннями обговорювати тривожну інформацію, котра доходила зі столиці Російської республіки. Головним доповідачем з питання став В. Чехівський, а лейтмотивом його виступу з цього питання стала думка про те, що українцям у даній ситуації необхідно гуртуватися, щоб не допустити анархії. У інших виступах здебільшого висловлювалася думка, що більшовики не становлять загрози «українській справі», натомість Тимчасовий уряд загалом, та окремі міністри зокрема, виставлялися у глузливому образі. Найкраще це демонструвалося на прикладі О. Керенського, коли лідер ОУВР І. Луценко на запитання з зали про долю голови уряду відповів, що той утік, а публіка відреагувала реготом. Прямо протилежну реакцію викликали слова І. Луценка про необхідність скористатися ситуацією й встановити контроль Києва над чотирма південно-східними губерніями, у тому числі Херсонською[25].

Прикінцеві резолюції з'їзду були оформлені в межах 9 пунктів, з-поміж яких насамперед виділялася та, котра стосувалася негайного припинення світової війни, а організація влади, як всеросійська, «так і по окремих її країнах, зв'язаних на умовах федерації», повинна бути демократичною. Згідно рішень присутніх в Україні найвищою владою вкотре визнавалася Центральна Рада і Генеральний секретаріат, які на їхню думку повинні були поширити свою владу на всю Україну, себто «на всі ті землі, де більшість українців». Інші пункти містили положення, котрі стосувалися організації «вільного козацтва», перерозподілу земельних ресурсів, скликання двох Установчих зборів, перехід шкільної освіти на українську мову навчання, обов'язковість участі української делегації на мирному конгресі, котрий має врегулювати питання повоєнного співжиття, організація наступного губернського з'їзду з метою залучення національних меншин до ХУГР[26].

Прикметно, що на засіданні Сімферопольської української громади, яке мало відбутися 11 листопада (29 жовтня), на порядку денному також стояло питання про скликання Кримського українського з'їзду[27], але про його проведення нам не вдалося знайти жодних прямих згадок. Натомість О. Андрієвський, виступаючи 3 грудня (20 листопада) 1917 р. на Таврійському губернському з'їзді місцевих самоуправлінь, національних організацій і партій, озвучив вимогу «Таврійського українського національного губернського з'їзду» про виділення в новопо-

[25] Одесские новости. – 1917. – 26 октября.
[26] Рідний курінь. – 1917. – 4 листопада.
[27] Южные ведомости (Симферополь). – 1917. – 29 октября.

сталому органі місцевої влади Раді народних представників 30 місць для Губвиконкому українських організацій (Українському губернському виконавчому комітету)[28]. Отже, такий форум вочевидь все таки міг відбутися в окресленому проміжку часу, але ця сюжетна лінія потребує додаткового вивчення.

Таким чином, українські губернські з'їзди, які пройшли в Одесі, Сімферополі та Мелітополі стали помітними подіями в історії національної революції на теренах південної частини України, а його рішення відбивали загальну динаміку її розгортання на різних етапах державотворчого процесу. Ідея щодо проведення національного з'їзду в Херсонській губернії виникла в Одесі вже на початку революції, а незабаром отримала продовження в стінах Центральної Ради, яка не лише взяла її на озброєння, але й правовими рішеннями після Всеукраїнського національного конгресу спрямувала у річище загальнонаціонального процесу, бо окрім завдань комунікативного характеру, вони мали обрати українські губернські ради як структурні підрозділи Центральної Ради.

Південні губернії дещо відставали від інших регіонів України в плані організації означених з'їздів, хоча володіли достатнім кадровим потенціалом для їхньої підготовки і скликання, оскільки тут існувала чимала кількість товариств з дореволюційним досвідом громадсько-політичної діяльності, а її лідери (В. Чехівський, С. Шелухин, І. Луценко та інші) були відомі далеко за межами краю. У ході роботи делегати національних губернських з'їздів насамперед висловили підтримку дій Києва щодо проголошення автономії України, створення уряду і здійснення земельної реформи. Також у полі зору опинилися питання військового, економічного, релігійного, освітнього характеру, які загалом обговорювалися в межах загальноукраїнських тенденцій. Чи не найголовнішим завданням губернських форумів стало утворення представницьких (згодом владних) інституцій української центральної влади, з чим вони успішно впоралися, бо у результаті були створені Херсонська українська губернська рада в Одесі і Український губернський виконавчий комітет в Сімферополі.

До осені 1917 р. еволюція обговорюваної тематики охопила передусім два питання – закінчення Першої світової війни і скликання Установчих зборів. Про непересічну роль останнього питання свідчить той факт, що головний доповідач приват-доцент Новоросійського (Одеського) університету М. Гордієвський доповідав на обох Херсонських з'їздах, а його

[28] Там же. – 21 ноября.

виступи були рекомендовані до друку окремою брошурою. При цьому основні проблеми державотворення й надалі залишалися у полі уваги делегатів з'їздів, а виступи учасників заходів загалом були суголосними зі стратегією і тактикою Центральної Ради.

Нарешті важливою функцією з'їздів стало вмонтовування української влади та регіональних мезоеліт у політико-правововое поле південного регіону, що в умовах поліваріантних ідентичностей регіонального рівня стало базою для включення даних теренів до кордонів проголошеної незабаром УНР, а у подальшій часовій перспективі маркування Херсонщини і особливо Криму як невід'ємної частини України.

Олександр Добржанський,
Чернівецький національний університет
ім. Ю.Федьковича

Українська влада на Буковині восени 1918 р.: становлення, організаційні засади, прагнення до єдності з рештою українських земель

Українська влада на Буковині в 1918 р. проіснувала всього 6 днів, однак залишила помітний слід в історії краю. За останні роки зроблено чимало для вивчення цієї історичної події. Зокрема, опубліковано низку архівних документів про перебіг боротьби за владу в жовтні – листопаді 1918 р.[1], оприлюднено переважну більшість спогадів про той час[2]. Побачило світ декілька статей[3]. Однак, тема потребує подальшого вивчення, враховуючи її наукову значущість та суспільно-політичну актуальність. В даному повідомленні ставимо мету проаналізувати організацію української влади на Буковині та її ідейні засади від часу скликання української Конституанти у Львові і до ліквідації румунськими військами. Особливу увагу, виходячи з поставленої мети, звернемо на суспільні передумови, що спричинили перемогу української влади, процес організаційного оформлення владних структур, управлінські дії, що були реалізовані в зазначений час, дискусії щодо майбутнього української державності, утвердження ідеї про єдність Буковини з рештою українських земель.

До здобуття влади на Буковині українці краю готувалися впродовж понад п'ятдесяти років, тобто від початку 60-х років XIX ст., коли було

[1] Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці, 2009. – 512 с.; Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування В. Ботушанського. – Чернівці, 2014. – 356 с.; Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Осачука. – Чернівці, 2005. – 328 с.; Народне віче Буковини 1918–1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці, 1994. – 144 с.;

[2] Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). – Одеса, 2008. – 1168 с.;

[3] Ботушанський В. Роль Українського крайового комітету в революційних подіях 1918 р. в Чернівцях (за спогадами О. Поповича та М. Кордуби) // Питання історії України. Зб. наук. праць. – Чернівці, 2008. – С. 71–76.; Добржанський О. Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 28-38.

започатковано український національний рух. За цей час було досягнуто значних успіхів у згуртуванні та національному освідомленні українського населення. Досить зауважити, що напередодні війни в кожному українському селі була заснована українська початкова школа та діяло по декілька національних товариств, як от сільська читальня, січове товариство, економічне об'єднання «Селянська каса» тощо. Було відкрито три українські гімназії. Бурхливо розвивалася видавнича справа, поширювалися українські газети та брошури. В краї діяло 4 українські політичні партії: з них дві народовські – Українська народна та Національно-демократична, а також Радикальна та Соціал-демократична. Всі вони стояли на національних позиціях, відстоюючи ідею здобуття в майбутньому Україною власної державності. Як ближче, завдання ставилася вимога створення окремої української автономії в рамках Австро-Угорщини.

Москвофільський рух напередодні Першої світової війни був фактично розгромлений і не мав значного впливу на широкі верстви населення.

Отже, ідейно значна частина українців Буковини вже була достатньо національно свідомою, щоб в разі потреби відстоювати думку про здобуття Україною незалежності та входження української частини краю до Української держави.

Перша світова війна загострила питання про майбутнє краю. Переважна більшість буковинських політичних і громадських діячів продовжувала відстоювати думку, що українці Галичини, Буковини та Закарпаття повинні об'єднатися в окремий коронний край в межах Австро-Угорщини, а Наддніпрянська Україна утворить окрему державу в разі поразки Росії у війні.

Утворення Центральної Ради було сприйнято на Буковині з ентузіазмом, про що засвідчувала вітальна телеграма, надіслана до Києва громадськістю краю[4]. В той час Буковина була окупована російськими військами. Чимало російських солдат були українцями з Наддніпрянщини. Вони проводили українські акції в Чернівцях, утворили український військовий клуб, який відстоював думку про здобуття Україною незалежності. Позитивне враження справила на буковинців діяльність Д. Дорошенка на посаді крайового комісара Галичини і Буковини, О. Лотоцького, який був губернатором Буковини, українізація адміністрації в українських повітах краю. Безперечно, все це сприяло кращому поєднанню буковинців з українцями Наддніпрянщини.

[4] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 39.

В серпні 1917 р. Чернівці було звільнено від російських військ. До Буковини повернулася значна частина української інтелігенції. Відновлено українські партії, товариства, газети.

Українці краю продовжували уважно стежити за розгортанням подій на Наддніпрянщині. Особливо радісно буковинці відреагували на проголошення незалежності УНР та укладення Брестського миру. В багатьох містечках і селах відбулися урочисті віча під гаслами «Свято миру і української державності». Брестський мир сприймався буковинцями перш за все як припинення братовбивчої війни за чужі інтереси між українцями Австро-Угорщини та українцями Наддніпрянщини. Тим не менше, до жовтня 1918 р. буковинські політики залишалися вірними Австро-Угорщині, уособлюючи найбільш лояльну до імператора течію в українському русі. Лідер українців Буковини М. Василько заявляв у австрійському парламенті: «Українці на Буковині відкидають всяку думку зміни границь Австрії через відлученє їх вітчини. Австрійські українці домагаються, щоби із всіх українських областей монархії утворено нову українську провінцію з повною національною автономією, яка одначе бажає остати в Австрії під пановнанєм австрійського цісаря»[5].

Однак, восени 1918 р. події розгорталися дуже швидко, докорінно мінялося міжнародне становище імперії та внутрішня ситуація в ній. Ставало зрозуміло, що Австро-Угорщина потерпить поразку у війні і не зможе існувати в довоєнному вигляді. Це примушувало до активних дій, тим більше, що інші народи імперії, зокрема, чехи, словаки, поляки, угорці, серби, хорвати та інші значно активізувалися, прагнучи здобути незалежність і утворити окремі держави.

Українці Буковини не могли залишитись осторонь тих доленосних подій. Вони одностайно підтримали рішення про необхідність скликання української Конституанти і проголошення української держави, ухвалене українською парламентською репрезентацією 10 жовтня 1918 р. Можна вважати, що безпосередню підготовку до захоплення влади в краї українські політики розпочали 12 жовтня 1918 р. Цього дня в Чернівцях скликано нараду представників чотирьох українських партій (національно-демократичної, народної, соціал-демократичної та радикальної) для розробки програми майбутніх дій. На ній було ухвалено розпочати підготовку щодо входження української частини Буковини до майбутньої української держави, створеної з українських земель Австро-Угорщини, провести 13 жовтня розширену конференцію для того, щоб заручитися підтримкою народу. Визначено, що на

[5] Діло (Львів). – 1917. – 17 червня.

Конституанту до Львова поїдуть, крім депутатів, по три представники від кожної політичної партії.

Наступного дня у великій залі «Українського Народного Дому» було проведено заплановану конференцію, яка ухвалила резолюцію, в якій зокрема, зазначалося: «Зібрана в Чернівцях 13 жовтня конференція всіх українських партій Буковини реклямує право на самоозначення також для українського народу. Разом з прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати про свою долю...

Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини з їхнім одиноким осередком торговлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якім сходять ся всі торговельні шляхи з українських областей і в якім по жидах ми творимо взглядну більшість»[6]. Отже, в цій резолюції українські політики чітко визначалися з територіальними претензіями, зазначивши, що претендують тільки на ті терени, які заселені переважно українцями.

До Львова на конституанту від Буковини прибули депутати парламенту М. Василько, А. Лукашевич, М. Спинул, І. Семака та С. Смаль-Стоцький; депутати Буковинського сейму: О. Бурачинський, Т. Драчинський, Т. Іваницький, Т. Левицький, Ю. Лисан і О. Попович; представники партій: а) національно-демократичної: М. Драгомирецький, О. Іваницький і В. Федорович; б) народної: К. Білинський, М. Кордуба і Р. Цегельський; в) соціал-демократичної: Г. Андріящук, О. Безпалко і В. Сороневич; г) радикальної: І. Карбулицький.

Всі вони взяли активну участь у створенні Української Національної Ради і стали її членами. Щоправда буковинські соціал-демократи, так само як і їхні галицькі колеги мали окрему думку щодо майбутнього західноукраїнських земель.

На нараді Української Національної Ради 19 жовтня ухвалено рішення поділити Національну Раду на дві секції: галицьку і буковинську. На буковинську секцію покладено завдання вирішувати буковинські справи у тісному контакті з галицькою секцією.

Після повернення буковинських делегатів зі Львова до Чернівців розпочався етап безпосередньої підготовки до захоплення влади.

Перш за все було реорганізовано Буковинську секцію Національної ради для того, щоб перетворити її в справді дієздатний орган керівництва українцями краю. Її було перейменовано в Крайовий Комітет Української

[6] Резолюція конференції всіх українських партій Буковини стосовно права буковинських українців на самовизначення // Буковина (Чернівці). – 1918. – 18 жовтня.

Національної Ради. Склад Крайового комітету розширено за рахунок кооптації до нього ще десяти членів, які представляли різні соціальні групи українства. Зокрема, включено представника українського православного духовенства К. Бриндзана, педагогів А. Артимовича, М. Литвиновича, І. Кавулю, юристів Г. Лисинецького і Л. Когута, міщанства О. Мицака та А. Левандовського, жіноцтва М. Левицьку та К. Добрянську. Такий крок був цілком виправданим. Кооптація до Крайового комітету представників різних соціальних груп суттєво підвищило його авторитет серед широких верств населення.

На першому засіданні Крайового Комітету 25 жовтня було обрано його головою О. Поповича, заступником А. Артимовича, секретарем М. Литвиновича, помічником секретаря Ю. Сербинюка. На цьому засіданні було створено комісії: редакційну на чолі з М. Кордубою, народної оборони на чолі з О. Безпалком, фінансову на чолі з Р. Цегельським, міжнародну на чолі з О. Поповичем і адміністративну на чолі з Р. Лисинецьким та визначено завдання для кожної з них.

Добре розуміючи необхідність залучення широких верств населення до вирішення питання про владу і для легітимізації українських вимог, Крайовий комітет ухвалив рішення скликати народне віче, тобто провести своєрідний плебісцит про встановлення української влади на Буковині.

Для цього проведено значну організаційну роботу. 27 жовтня в українських повітах та Чернівцях поширено маніфест Крайового комітету. В ньому, зокрема, зазначалося, що 19 жовтня 1918 р. з усіх українських земель Буковини, Галичини та Угорщини постала українська держава, визнана урядом Австрії. Далі наголошувалося про небезпеку з боку румунів, які претендують на українську територію і робився заклик створювати повсюди організації «Самооборони». «В кожнім селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою перевів свою волю на своїй землі!»[7]. Також в Маніфесті говорилося про вирішення соціальних та політичних проблем: «Ми твердо постоїмо, щоби в нашій українській державі наступив також справедливий лад для мужика й робітника, щоби наша держава давала богацтво в культурних доробках нашому народови, щоби заспокоїла потребу на землю нашого мужицтва, щоби пошанувала робучу силу робітника, давши йому всяку охорону! А це все осягнемо, бо наша влада буде народна, збудована на основі загального, безпосердного, пропорціонального, рівного й тайного права голосування для всіх мужчин і жінок». Закінчувався

[7] Буковина (Чернівці). – 1918. – 1 листопада.

маніфест закликом зібратися в Чернівцях 3 листопада 1918 р. «щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові»[8].

Завдяки добре продуманим організаційним заходам Буковинське віче 3 листопада 1918 р. відбулось надзвичайно успішно і стало грандіозним виявом волі українців Буковини творити власну державу на власній землі. На нього з усіх куточків краю зібралося близько 10 тис. людей. Як і заплановано, наради віча проходили одночасно в Українському Народному домі (реферував М. Кордуба), в залі музичного товариства (реферував О. Попович) і робітничому домі (старий театр) (реферував О. Безпалко). У зв'язку з великим напливом народу на подвір'ї Народного Дому проведено окремі збори (реферував Семака). Найбільш радикально, як і раніше, виступали соціал-демократи, які в робітничому домі закликали приєднатися до всієї України.

На Буковинському вічу лунали різні пропозиції про майбутнє Буковини. Але переважна більшість учасників вже була пройнята думкою про майбутню єдність з рештою українських земель в незалежній державі, в тому числі й з тими територіями, що раніше перебували під владою Росії. Буковинське віче стало своєрідним переломним моментом у поширенні соборницьких ідей в краї, утвердивши їх в свідомості народних мас.

Після зборів, кількома колонами через вулиці Руську, Головну та інші українці пройшли на площу Єлизавети (тепер Театральна), яка була вщент заповнена народом. Тут з короткими промовами виступили О. Безпалко і М. Спинул. Присутні виголосили «ура» на честь самостійної української держави й заспівали «Вже воскресла Україна». Акція українців закінчилася так само організовано як і почалася.

Буковинське віче ухвалило рішення з шести пунктів. В ньому визначалася територія Буковини, яка мала перейти під українське правління. Це м. Чернівці, політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці, Вижниця та Чернівецький і Серетський повіти, крім громад, які за останніми переписами мали переважно румунське населення, а також громади Сторожинецького, Радовецького, Сучавського і Кімполунгського повітів, які мали переважно українську більшість. Найвищою владою визнавалася Українська Національна Рада. Представникам інших національностей краю пропонувалося подати своїх делегатів до Української Національної Ради пропорційно до їхньої чисельності на Буковині. Ставилася вимога якнайшвидше прийняти конституцію української держави на території колишньої Австро-Угорської імпе-

[8] Там само.

рії. Висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю і робився заклик до буковинської делегації Української Національної Ради якнайшвидше перебрати владу в українській частині Буковини. Ця резолюція була підготовлена заздалегідь. Але враховуючи висловлювання за негайне об'єднання всіх українських земель, яке потужно пролунало на Буковинському вічі, в газеті «Буковина» було вміщено додатковий пункт: «Віче бажає прилучення австрійської части української землі до України»[9].

Наступні дії Крайового комітету були спрямовані на взяття влади в свої руки. Після Буковинського віча тривали гострі дискусії, яким шляхом встановити українську владу. Але на місцях діяли значно рішучіше. Вже 4–5 листопада українська влада без будь-якого спротиву встановилася в Кіцмані, Заставні, Вашківцях та інших населених пунктах Північної Буковини.

Розуміючи, що владу доведеться віддати, 5 листопада Буковинський крайовий виділ провів своє останнє засідання. На ньому було ухвалено рішення «припинити діяльність... з моменту перебрання крайових установ автономної державної влади новим урядом»[10]. Це відкривало шлях українцям для легітимного взяття влади в свої руки.

Ввечері 5 листопада зібралася розширена нарада Крайового Комітету та представників різних верств населення. Хоча під час наради виявилося, що з організацією українських військових частин справа не просувається вперед, було вирішено встановити українську владу в Чернівцях і розставити в усіх державних установах своїх представників. Виступ було призначено на одинадцять тридцять 6 листопада[11].

Загалом, визначений план дій вдалося виконати в повному обсязі і без великого опору з боку румунів. Зранку було опубліковано звернення Крайового Комітету Української Національної Ради до населення краю, в якому зазначалося: «Стара влада упала і настала необхідність скласти новий орґан виконання державних функцій. На жаль, зусилля українців цего краю встановити владу вкупі і в порозумінні з представниками инших націй не довели до успіху і через те утворило ся неможливе становище анархії, яке всім і кожному зокрема загрожує знищеннєм культури, майна і життя. В цей відповідальний момент Українська Національна Рада, як єдина в цей час орґанізована сила, вирішила перейняти під свою опіку суспільний лад і безпеку.

[9] Буковина. – 1918. – 10 листопада

[10] Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918. – 14 листопада.

[11] Кордуба М. Переворот на Буковині (З особистих споминів) // Бажаємо до України. – Одеса, 2008. – С. 841.

1. Переймає управління Чернівцями і всіма повітами краю, в яких українське населення складає більшість.

2. В місті Чернівцях бере під свій захист всі центральні установи»[12].

О пів на 12 годину члени Крайового комітету депутати М. Спинул, І. Семака, О. Попович та поручик І. Попович прибули до будинку крайового правління. З ними було біля півроти українських солдат, які вишикувалися перед будинком.

Крайовий президент граф Ецдорф прийняв українську делегацію і заявив, що він може передати владу в краї українцям лише разом з румунами. Прибулі депутати звернули увагу крайового президента на те, що переговори про це, які велися з румунами залишилися безуспішними і сказали: «Якщо все залишиться так як є, це приведе ситуацію в місті і краї до повної анархії». Коли крайовий президент зауважив, що він не отримав з Відня жодних інструкцій, виступив вперед І. Попович і сказав: «Ми не прийшли сюди, щоб вести з Вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української Національної Ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом»[13].

Крайовий президент відповів на це: «Я уступаю перед озброєною силою; прошу панів перебрати владу»[14]. Після цього, визначений Українською Національною Радою на керівника краю Омелян Попович перебрав владу. Його за існуючою традицією почали називати президентому української частини Буковини.

Однак після цього граф Ецдорф зробив ще одну спробу порозумітися з румунами. Він провів переговори з Я. Флондором, який знову відмовився погодитися на поділ Буковини. Тоді крайовий президент погодився передати владу над румунською частиною Буковини А. Ончулу, який заявив, що представляє Румунську Національну Раду, створену румунськими депутатами австрійського парламенту у Відні[15].

О четвертій годині дня відбулася офіційна передача влади. Протокол передачі від українців підписали О. Попович, М. Спинул, І. Семака і від румунів А. Ончул.

Була опублікована прокламація українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А. Ончула про перебрання влади на

---

[12] Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918. – 7 листопада.

[13] Попович І. До перевороту на Буковині // Бажаємо до України. – Одеса, 2008. – С. 886.

[14] Кордуба М. Переворот на Буковині (З особистих споминів) // Бажаємо до України. – Одеса, 2008. – С. 843.

[15] Ецдорф Й. Останні дні австрійського панування на Буковині // Бажаємо до України. – Одеса. 2008. – С. 904.

Буковині. В ній зазначалося: «Цісарське правительство, що вважає своє завдання покінченим, передало нам як національним комісарам українського й румунського народів сього дня правительственну власть на Буковині до неподільної руки»[16]. Далі визначалися принципи етнічного поділу краю і вказувалося, що спірні питання в поділі території повинен полагодити мирний конгрес.

Впродовж першої половини дня українці зайняли головні державні установи. В дирекцію поліції від імені Української Національної Ради прибув професор д-р Клавдій Білинський. Незважаючи на спротив директора поліції надвірного радника Таранґула, керівництво дирекцією поліції перебрав представник Крайового Комітету надкомісар поліції Яворський.

У всіх інших державних установах керівників залишено на їх постах, однак додано їм комісарів від Української Національної Ради.

В дирекції пошти здійснили передачу влади професор доктор Мирон Кордуба і радник крайового суду Лісінецький. Комісаром Української Національної Ради призначено поштового радника Криштофовича.

В залізничній дирекції передачу влади здійснював депутат крайового сейму Пігуляк, комісаром призначено тут Ганчерюка.

В фінансовій дирекції від імені Української Національної Ради виступав д-р Роман Цегельський, комісаром іменовано В. Залозецького.

Передачу влади в магістраті здійснив директор гімназії А. Артимович. Керівником магістрату призначено О. Безпалка.

В крайовому банку комісаром призначено пана д-ра Оробка[17].

З командуванням крайової жандармерії переговори провів віцемаршалок крайового сейму Т. Драчинський та оберлейтенант Мигалюк. Генерал-майор Фішер заявив, що він не є політиком і віддає себе в розпорядження для добра краю кожної нації. Тому що сфера діяльності пана генерал-майора охоплює також і Буковину, він про це проведе переговори з Радою у Львові. Комісаром від Української Національної Ради при крайовій жандармерії призначено майора Яшкевича.

Управління дирекції маєтків було розділене. Надвірному раднику Вольфу доручено вести справи української частини, а надвірному раднику фон Гуцману – вести справи румунської частини.

Дещо пізніше Українська Національна Рада призначила депутата крайового сейму і надрадника крайового суду А. Малика українським комісаром з питань юстиції в Чернівцях, а надвірний радник, перший

[16] Буковина (Чернівці). – 10 листопада.
[17] Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918. – 7 листопада.

державний прокурор д-р фон Тушинський взяв на себе керівництво державною прокуратурою.

У спільному випуску газет «Czernowitzer Allgemeine Zeitung»-«Czernowitzer Tagblatt» повідомлялося: «Бурхливий ранок сповнений щедрих подій для столиці краю і для Буковини залишився позаду нас. Українська Національна Рада перебрала в полудень владу над Чернівцями і над українськими областями північної Буковини. Хто міг би подумати, що таке глибоке перетворення здійсниться в цілковитому спокою! Лише перед будинками крайового уряду і перед магістратом стояло небагато перехожих в той час, коли там з'явилися панове українці для перебрання влади. А втім, місто виглядало зовсім звичайно. Маніфест, який в післяобідні години було вивішено на всіх вуличних перехрестях, виразно пояснював, що перебрання влади в Чернівцях має лише тимчасовий характер, бо переговори з румунами до цього часу не привели до жодної розв'язки. Остаточне вирішення залишається за мирною конференцією»[18].

У зв'язку з тим, що О.Попович взяв на себе політичне правління і став президентом української частини Буковини, на вечірньому засіданні Крайового Комітету було ухвалено рішення обрати нову президію. Головою став А. Артимович, заступником І. Семака. Вирішено знову офіційно називатися буковинською секцією Української Національної Ради, для того щоб підкреслити, що українська влада на Буковині підпорядковується Українській Національній Раді у Львові.

Цього ж дня буковинська секція Української Національної Ради звернулася із закликом про дотримання порядку в краї та створення комітетів самооборони. «Нехай по всіх селах зійдуть ся розважні люди і зорганізують комітет самооборони. Пам'ятайте, що ми маємо тепер вже своє українське правительство, яке має правити українською частиною краю доти, доки на мировій конференції не рішить ся судьба нашого краю і нашого народу. Вся наша увага мусить бути звернена на те, щоби піддержати наше правительство у всім. Всякі кривди й особисті обрахунки полишім тепер на боці»[19].

Встановлення українською влади сприятливо позначилося на ситуації в Чернівцях та Буковині загалом. В місті майже припинилася нічна стрілянина, припинено спроби пограбувань. Біля найважливіших адміністративних установ поставлено українську охорону. Українські патрулі забезпечували спокій на вулицях. Німецькі газети повідомля-

[18] Gemainsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» – «Czernowitzer Tagblatt». – 1918. – 7 листопада.

[19] Буковина (Чернівці). – 1918. – 10 листопада.

ли: «Після хвилюючої середи вчора ми мали спокійний день. Панове д-р Омелян Попович і д-р Аурел рицар фон Ончул перебрали вже департаменти у крайовому уряді і цілий день проводили наради. Надвечір відбулася нарада з директорами усіх чернівецьких банків щодо емісії косових білетів. Також і в інших державних установах день проминув цілком спокійно... Безпека в місті на очах посилюється, що викликає в публіки велике заспокоєння. Стрілянина вночі продовжується, однак в більшості вона виникає перед постами, яких поставлено охороняти склади і окремі важливі об'єкти»[20].

7 листопада О. Попович та А. Ончул прийняли присягу від державних чиновників на вірність українській і румунській владі. Осип Безпалко зібрав нараду міських службовців і обговорив з ними принципи управління містом. Було відзначено, що стара система управління містом була неефективною, оскільки міська рада часто вирішувала справи, які насправді мали б виконуватися фахівцями. Тому в надрах нової міської президії планувалося здійснення реформи управління в тому напрямі, щоб роботу розподіляли на відділи і на чолі кожного відділу стояв фахівець. Однак ця реформа може бути проведена лише пізніше»[21].

Також в цей час українська влада переймалася постачанням продовольства до Чернівців, забезпечення електростанції мазутом, роззброєнням та перевезенням демобілізованих солдат, роботою банківських установ та емісією грошей, забезпечення населення дровами тощо.

Загалом, дії української влади по наведенню порядку в краї були своєчасними і ефективними.

Тим часом прихильники Я. Флондора вирішили робити основну ставку не на переговори, а на окупацію краю румунськими військами. Румунська Національна Рада ще 27 жовтня направила листа до уряду Румунії з проханням розпочати інтервенцію на Буковину.

Вже 8 листопада над Чернівцями з'явився румунський літак, який розкидав листівки румунською мовою. В них повідомлялося, що румунські війська незабаром вступлять до Чернівців для того, щоб припинити анархію і захистити майно громадян.

На жаль, в цих умовах Українська Національна Рада діяла недостатньо рішуче і дуже повільно. На вечірньому засіданні 8 листопада ухвалено рішення оголосити загальну мобілізацію населення, звернутися по військову і дипломатичну допомогу до Львова, зайняти оборону по р. Серет і чинити збройний опір наскільки це буде можливо. Крім того,

[20] Gemainsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» – «Czernowitzer Tagblatt». – 1918. – 8 листопада.

[21] Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918. – 8 листопада.

вирішено звернутися з листом до командувача румунських військ генерала Задіка, роз'яснивши йому, що Українська Національна Рада взяла владу над українською частиною Буковиною, в краї подолано анархію і потреби в інтервенції румунських військ немає.

Це були цілком правильні рішення. Однак Українська Національна Рада чомусь вважала, що в неї ще є достатньо часу. Тому наступного дня 9 листопада ніякої мобілізації не було оголошено. Українські військові частини нараховували всього 450 чоловік, але навіть і їх не було приведено в бойову готовність, не говорячи вже про зайняття оборонних рубежів. Українське керівництво займалося другорядними справами.

Тільки 11 листопада в обід дуже несміливо румунські війська вступили до Чернівців.

В цей день Українська Національна Рада провела два засідання, на яких ухвалено призначити Володимира Залозецького президентом краю замість О. Поповича, який виїхав до Заліщик. Його зобов'язано не поступатися президентським кріслом і до останнього відстоювати право українців на українську частину краю. Також ухвалено перенести українське правління до Кіцманя, де воно мало діяти на чолі з тим же В. Залозецьким. Останній проявив мужність і в присутності членів Румунської Національної Ради на чолі з Я. Флондором, генерала Задіка, представників румунських товариств, які відзначали захоплення Буковини, оголосив протест «проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм». Через декілька годин В.Залозецький був заарештований.

Впродовж кількох тижнів румунські війська окупували всю Буковину.

Отже, українці не змогли втримати владу в своїх руках. Сили були надто нерівними. Війська королівської Румунії мали значну чисельну перевагу і були на той час краще організовані. Тим не менше, шість днів українського правління на Буковині мало велике значення. Українські політики показали, що цілком готові для державотворчої діяльності. В своїх діях вони опиралися на широкі верстви населення. Українська влада мала демократичний характер і планувала значні соціально-економічні перетворення на користь селян та робітників. За кілька днів вдалося навести порядок в краї, не допустити анархії, мародерства, пограбувань. Для українських політиків було важливо взяти владу в свої руки мирним і законним шляхом, у порозумінні з попередньою владою. Цього вдалося досягти. Українці від самого початку наголошували, що вони претендують тільки на свої етнічні території і залишають право румунам на управління їхніми повітами. Це було зафіксовано в прокла-

мації українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А. Ончула про перебрання влади на Буковині. Безперечно, не все, що планувалося, вдалося втілити в життя в той час. Найголовніше, українська влада не змогла належним чином організувати військові загони для відсічі ворогу, хоча говорилося про військові проблеми на засіданнях буковинської секції Української Національної Ради дуже багато.

Загалом, Буковинське віче, українська влада на Буковині і її перші управлінські заходи залишилися в пам'яті буковинців як великий здобуток українців краю, як значний прорив у державницьких устремліннях, як реалізація мрії, до якої йшли впродовж кількох десятиліть.

Володимир Бойко,
Чернігівський центр
перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади,
органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

Відображення регіональної історії Української революції в «Детройтських зошитах» Романа Бжеського

Незабаром регіональна історія Української революції 1917–1921 рр. поповниться новим історичним джерелом – «Детройтськими зошитами» Романа Бжеського. Автор відомий в Україні як надзвичайно контраверсійна постать та безкомпромісний патріот України, за влучним висловом – неспокійний ерудит[1]. Власне, гострота його суджень, незвичність поглядів, публічні суперечки з відомими українськими діячами на еміграції призвели до певного затирання його творчої спадщини[2]. Але останнім часом ситуація змінюється. Були перевидані «Нариси з історії Українських визвольних змагань»[3], минулого року вийшла друком збірка «Прелюдія поступу»[4], складовою якої є спомини «Згадки з минулого», присвячені подіям Української революції. Показово, що постаттю Р. Бжеського (власне, його діяльністю в чернігівський період) зацікавилося українське державне телебачення[5]. Але, можливо, найцікавіше, що готується до друку нове історичне джерело, умовно – «детройтські зошити».

---

[1] Кармелюк Андронік. Бжеський: неспокійний ерудит [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action= viewArticle&articleId=1328

[2] Чернихівський Г. Портрети пером. Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець – Тернопіль, 2008. – С. 33; Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – К., 1998. – № 1 (16). — С. 122–127; Демченко Т. Син Чернігівщини – Роман Бжеський // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 68.

[3] Бжеський Р. Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917–1918. – Тернопіль: «Джура», 2014. – 488 с.

[4] Роман Бжеський: Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924 – 1934 років) / Упорядники: В. Бойко, Т. Демченко. – К.: Темпора, 2016. – 472 с.

[5] Братство самостійників (з циклу передач «Колискова для дорослих») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/ watch?v=7voxaO_WUBc&t=1120s

Спомини Романа Бжеського, написані у 20-х рр. минулого століття та надруковані в «Літературно-науковому віснику», обриваються на грудні 1918 р. Є, щоправда, окрема розповідь про події початку 1919 р., оприлюднена в «Календарі Червоної калини»[6]. А далі поставало запитання – чи існували тексти, що висвітлювали наступні події, адже автор прожив довге бурхливе життя та мав час для роздумів і узагальнень. На щастя, відповідь позитивна. Переїхавши з родиною після ІІ світової війни до США, Роман Бжеський вирішив продовжити роботу над своїми мемуарами, назвавши їх «Барвиста історія одного звичайного життя... Роман у трьох частинах». Принаймні два десятиріччя, через родинні обставини, ці матеріали були недоступні, але кілька років тому назад ситуація змінилася. Донька Романа Бжеського, п. Маргарита Бжеська-Андраде, передала їх для опрацювання та наступного друку до батьківшини свого батька – Чернігова.

Це, переважно, рукописні зошити, створені автором у 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст. у місті Детройт. Водночас Роман Бжеський використовував спомини часів свого життя в Кременці. Тексти, оприлюднені в ЛНВ, ним власноруч відредаговані, внесені правки, змінені деякі формулювання, скореговано політичні наголоси, але фактологічна сторона змін не зазнала. В загальному обсязі «детройтських зошитів» останні матеріали становлять приблизно чверть, отже ми маємо справу не з редакцією, а з новим джерелом, інформаційний ресурс якого зріс у рази. Щоправда, як і робота кременцького періоду, «Барвиста історія одного життя…» так само не була завершена – розповідь обривається на серпні 1919 р. А розпочинається вона раннім дитинством – ледь не з перших споминів, що залишилися у свідомості автора. Власне, ця обставина обумовлює унікальність цього історичного джерела. Його автор належав до молодої генерації українських діячів, скажімо так – рядових та молодших діячів Української революції. Тобто ми маємо справу з поглядом середовища, яке часом губиться на тлі епічних постатей лідерів революції. Але ж без них зрозуміти дійсність не вдасться.

Інша особливість – увага Романа Бжеського до регіональної історії, насамперед, у чернігівський період. Є у нього й значна так би мовити «столична складова», особливий інтерес становлять описи розмов з Сергієм Єфремовим, Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком, Андрієм Ніковським, Валентином Отамановським, відбиття їхніх образів у свідомості молодої людини, враження від зустрічей та спілкування

[6] Бжеський Р. Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. (уривок зі спогадів) // Історичний календар-альманах «Червона калина» на 1928 рік. – Львів – Київ: «Червона калина», 1927. – С. 114–119.

з Олександром Кошицем, Павлом Губенком (Остапом Вишнею). Але не це головне. В силу обставин, походження, соціального становища Роман Бжеський краще розумів провінцію.

Об`єктивно найбільше поталанило Чернігову. Бжеський надзвичайно яскраво та дуже детально описав життя губернського центру напередодні революції. Чернігів у його зображенні – переважно російськомовне місто з невеличким ідейно-українським середовищем (біля тридцяти п'яти серед старшого та середнього покоління, а разом із представниками учнівської молоді – 100–120 чоловік). Але водночас зі стихійно домінуючим народним українським світоглядом та здоровими реакціями на зовнішні подразники. Скажімо, згадує він приїзд до міста театральної трупи, що грала п`єсу Лариси Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко». Подивитися її прийшло багато місцевої молоді, переважно з міщан (вони навіть не називали себе українцями) та учнів. Завершилась вистава жахом для місцевої поліції – начеб-то байдужа до української справи молодь несподівана почала скандувати «Геть кацапів! Геть Москву!». Бжеський згадує ще кілька епізодів із своїми однокласниками, які засвідчують легкість та невимушеність, із якою місцева молодь займала радикальні проукраїнські позиції. Можливо, не надто усвідомлюючи їхній зміст та наслідки.

Або ж враження Романа від його молодіжних походеньок разом із друзями на Десні. Зовні нічого особливого – молодіжні вилазки, але завершувалися вони завжди однаково – повертаючись на човнах із чергових власноруч створених пригод, хлопці починали навіть не співати, кричати хто як міг українських пісень. А з берега хтось обов`язково підхоплював це виконання, й українська пісня лилася над Десною та містом. Більше того, з настанням хорошої погоди кожен вечір перетворювався в Чернігові наче-то на стихійний український пісенний фестиваль. Це попри домінуючу російськомовність та відсутність сильної української організаційної складової[7].

Окремий розділ автор присвятив «світогляду» української молоді напередодні революції, зазначивши, що йдеться про незначну частину національно свідомої молоді, взявши термін «світогляд» у лапки. Бо, за оцінокою автора, скоріше він виглядав як конгломерат суперечливих ідей. Втім, це означає, що у зросіченому місті було вдячне середовище, готове за сприятливих обставин себе проявити. Його частина, за свідченням Романа Бжеського, належала до глибоко законспірованої молодіж-

[7] Демченко Т., Бойко В. «Що нам Дніпро – у нас Десна!» // День. – 2016. – 22 квітня / http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/shcho-nam-dnipro-u-nas-desna

ної організації Братство самостійників на чолі з Василем Елланським. Автор споминів називає відомий йому склад осередку, а саме: Василя Елланського, Павла Тичину, Аркадія Казку, а також Віктора та Інну (Нусю) Коновал (діти головного редактора «Черниговской земской недели», згодом – «Черниговской земской газеты»), Григорія Устименка (гімназичний товариш Романа Бжеського, через якого він познайомився з Василем Елланським), Петра Федорченка, Василя Тригубенка, О. Гончаренка, Маргариту Бонно (майбутня перша дружина Романа). Всі – однолітки, товариші по навчанню, одним словом – друзі юнацтва. Є в спомина яскраво-емоційний опис присяги Романа Бжеського Братству самостійників у Спаському соборі. Прийняв її Аркадій Казка[8].

Форми діяльності такого об`єднання були цілком контектсні епосі – збори замасковані під молодіжні вечірки, читання рефератів із коментарями запрошених більш досвідчених діячів, українське просвітництво серед учнів-однолітків, спроби створення та поширення листівок, кур`єрська робота і таке інше. В такому разі Юнацька спілка, існування якої є цілком очевидним, це нещо інше, як ширше молодіжне коло, законспіроване ядро якого складало Братство самостійників. Щоправда, де межа підліткової гри та реальної політики, не зовсім зрозуміло.

Стосовно лідера місцевої української молоді, Василя Елланського, автор «детройтських зошитів» категоричний – його друг ніколи не зраджував ідеалам Братства самостійників, більше того – працював на нього навіть у лавах КП(б)У. «Він, пишучи свої поезії й статті, знав, що, може, ніхто й ніколи не зможе подати доказів, що він усе своє коротке життя в дійсності працював для своєї нації, а не для окупантів», – стверджував Роман Бжеський, порівнюючи долю Василя з героєм твору Фенімора Купера «Шпигун або повість про нейтральну територію». До речі, якщо вдасться довести з інших джерел, хоча б опосердоковано, правдивість свідчень Бжеського, то це означатиме перегляд усталених поглядів на низку подій Української революції. На нашу думку, з огляду на особливості характеру Романа Бжеського його беззастережність в оцінці Елла-Блакитного є додатковим аргументом на користь корецції оцінки мотивів діяальності останнього та його ролі в подіях Української революції.

Виглядає так, що початок І світової війни посилив український рух у Чернігові. В місті з`являється евакуйована з Волині гімназія, починає працювати хор «Черниговского отделения общества оказания помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» на чолі

[8] Демченко Т., Бойко В. Знайомство з Аркадієм Казкою. Присяга // День. – 2015. – 28 серпня

з викладачем варшавської гімназії Олексієм Приходьком, що цілком легально влаштовував українські концерти та займався іншою просвітницькою діяльністю[9], навколо історика Вадима Модзалевського утворюється гурток молодих українських істориків, літераторів, мистецтвознавців[10]. Водночас за «детройтськими зошитами» чітко простежується різна реакція на початок війни старшого та молодшого покоління українських діячів – останні не сприйняли початкову угодовську позицію перших щодо війни до переможного завершення. Виник конфлікт між, що став наочним під час подій 1917 р. Як видно з архівних матеріалів, у передреволюційний період Василь Елланський вступив у гостру полеміку з Володимиром Винниченком – останній звинуватив українську молодь у пасивності[11]. Опис розвитку цього епізоду та реакції на нього відомого українського письменника та політика міститься в «детройтських зошитах» – під час зустрічі у київській кав`ярні «Ліфляндка» з головою генерального секретаріату Роман Бжеський нагадав йому про критичний лист-відповідь від української студентської молоді.

Таким чином, за допомогою споминів Бжеського можна побачити соціальну основу на місцевому рівні для вибухового українського відродження та його засадничих проблем навесні 1917 р.

Автор «детройтських зошитів» докладно описує початок революційних подій у Чернігові, масове захоплення, за його словами, «революційним шалом». Між іншим, він згадує епізод спроби пропаганди серед селян північних повітів Чернігівщини ідеї самостійності – тобто в субрегіоні, де український рух розвивався повільніше. Недалеко від Чернігова юнак, максимально використовуючу свою природню поліську говірку, популярно пояснив місцевим мешканцям, що таке українська мова та що станеться, коли українці виженуть зі своєї землі кацапів. В результаті юнак прибув до Чернігова з постановою сходу, в якій селяни закликали відділитися від Московщини, відкликати солдатів із фронту та почати мирні переговори з німцями. Більше Романа місцеві українські лідери агітувати на села не посилали. Тобто фактично повторилася історія дуже подібна до випадку з виступом української трупи в Чернігові та рекції на неї місцевої молоді.

В цьому ж сенсі привертає увагу докладний опис створення в Чернігові другого українського добровольчого полку ім. гетьмана Петра Дорошенка. Тим більше, що, на відміну від інших епізодів, цей може

[9] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.-р. 1397, оп. 1., спр. 10

[10] Оглоблін О. Микола Василенко і Вадим Модзалевський // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 23–24.

[11] ДАЧО, ф.-р. 1397, оп.1, спр.3, арк. 15.

бути частково перевірений за спомінами сучасників та матеріалами «Черниговской земской газетой»[12]. Власне, вражає блискавичність його формування – за тиждень після відозви зійшлося кілька сотень вояків. Їхні первісні ідейні засади, і про це відверто пише Бжеський, були дуже плутаними. Але відчайдушність організаторів та патріотичні почуття творили дива – солдати починали демонструвати яскаво виражену українську свідомість та втягували до свого гурту інших. За спомінами Бжеського, за цілеспрямованого підходу та наполегливості селяни і солдати готові були сприйняти будь-яку кінцеву мету українського руху. Включно зі створенням незалежної держави. До речі, ця чернігівська складова значною мірою знімає можливі сумніви щодо намірів організаторів виступу полку ім. гетьмана Павла Полуботка на початку липня 1917 р., що був створений на основі дорошенківців. Також вона добре демонструє проблеми, що виникали під час формування українських добровольчих частин в цілому.

Податливість селянства засвідчують події, що сталися під час ІІ губернського селянського з`їзду 10 червня 1917 р. Тоді місцевий український активіст Василь Павленко, не надто розібравшись у змісті І Універсалу, заявив делегатам – в Києві Центральна Рада оголосила самостійність України. У відповідь – експресивна радість переважної більшості аудиторії. До речі, місцеві росіяни, за ремаркою Бжеського, несподівано заговорили українською мовою.

Окремий розділ Бжеський присвятив першим демократичним виборам до Чернігівської міської думи у серпні 1917 р. Це була єдина дума губернського центру, де балотувався список одного позапартійного українського блоку. Більше того, він здобув відносну більшість голосів. Автор пояснює як таке стало можливо, наголошуючи на ворожому ставленні російських соціалістів, надзвичайно високому авторитетові українського лідера Іллі Шрага серед мешканців міста, відсутності серед радикальнох молоді досвідчених кадрів і розуміння ними своїх реальних можливостей. Також автор згадує про вплив на перебіг кампанії українських військових.

«Детройтські зошити» містять чималий опис діяльності інструкторів УЦР. Бжеський став одним із них приблизно у серпні 1917 р. та

[12] Черниговская земская газета. – 1917. – 11, 28 апреля, 23 мая, 6, 23 июня, 18 июля; Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. – Чернігів, 1924. – С. 25; Король Н. Очима звичайного сучасника (спогади з 1917–1921 р.) // Визвольний шлях. – 1967. – № 10 (235). – С.1162; Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 125; ДАЧО, ф.-Р, 592, оп. 1, спр.3, арк.24; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 18; Українська Центральна рада: Док. і мат. – К., 1996. – Т. 1. – С. 114.

працював у Літинському повіті Подільської губернії й Кролевецькому повіті Чернігівської губернії. Завдяки тому тепер у нас є не менш цікаві спомини про події на зазначених територіях.

Бжеський пише про здивування селян, коли вони бачили міських мешканців («пінжаків»), які розмовляють українською мовою. Також він наголошує – будь-які національні питання можна було з`ясовувати лише після земельного. Причому, голосуючи за соціалізацію землі, селяни тут же перепитували про можливість одержання документів на землю та її майбутнього продажу. А ще різні групи селянства, за свідченням автора, єднала ненависть до панів. Водночас сприйняття інших змін довгий час залишалося поверховим. У зв`язку з цим автор згадує епізод у селі Улянів. Господар садиби, де вони зупинилися, після розмов про організацію сільської читальні та української селянської спільки, перепитав у молодих інструкторів УЦР, посилаючись на доручення комітету: чи не треба їм привести на ніч дівчат, бо так робило попереднє начальство. У відповідь на здивування хлопцям довелося витратити час, аби пояснити, чим відрізняється нова революційна влада від попередньої.

Згадує Бжеський про проблемні стосунки селянства та міських мешканців – останні наприкінці серпня з криками «А так ви ето атдєлять-ся!» розігнали в Літині повітовий селянський з`їзд. Загальне спотереження автора було таке – селяни почувалися в місті непевно. Крім того, брак українських кадрів на Поділлі був навіть гіршим, ніж в Чернігові.

Про Кролевеччину Бжеський написав так: «Я переконався, що тут справа стояла так само зле, як і на Літинщині, а може й гірше». Тобто на час приїзду не лише в місті, але й повіті домінували російські політичні сили. За спостереженням автора, нечисленні місцеві українці тут гуртувалися навколо «Просвіти». Остання в свою чергу існувала на базі бібліотеки, засновницею якою була ідейна росіянка, хоча й українка за походженням, Риндичка. Та ще й частково на її кошти. З огляду на свої переконання вона контролювала видачу книжок, аби там не було українського шовінізму. Таке дивне поєднання пояснювалося виключною прихильністю Риндички до керівника «Просвіти» Маркевича.

На прикладі Кролевеччини Бжеський робить узагальнення стосовно провінційного українського вчительства. На його думку, «на 60 учителів важко знайти 3–4 відданих своїй справі щиро, не лише про людське око». Але найбільше обурювали Бжеського публічні виступи вчителів проти «негайної» та «насільствєнной» українізації, що він пояснив професійним егоїзмом. З відповідною позицією, за свідченням автора, він зіткнувся під час повітового учительського з`їзду, який мав запро-

понувати кандидатуру на нову посаду, яку вводила УЦР, – повітового комісара освіта. Втім освітяни й чути про це не хотіли, звинуативши Центральну раду в запровадженні старорежимних порядків. І все ж таки рішення було прийнято позитивне – Роман Бжеський запропонував вчителям скласти протест проти дій уряду. Бажаючих не знайшлося. Навіть фікція влади справляла на них вплив – робить розпачливий висновок автор.

Щодо загальних настроїв населення Кролевеччини Бжеський пише так: після І Універсалу з Києва чекали «директив, вказівок та організаційного впливу... Але даремно!». Відсутність очікуваної реакції згори призводило до розчарування та пошуку інших лідерів. До цієї теми автор повертається, коли згадує свою наступну роботу в реєстратурі секретаріату внутрішніх справ. На розпачливі звернення повітових комісарів з Правобережжя про розграбовані маєтки, нищення майна, вбивства та підпали уряд відповідав стандартною фразою: «Пропонується вжити негайно енергійних заходів до ліквідації грабування народнього майна та передачі його під опіку земельного комітету». Таке державне регіональне управління молодий революціонер та водночас державний службовець-початківець називає глумом і характерною ознакою української влади.

Наступним разом Бжеський повертається до регіональної складової революції на початку лютого 1918 р. Тоді він втікає із захопленого більшовиками Києва, добирається до Чернігова та пробує, за згодою Іллі Шрага, організувати тут збройний спротив. Автор споминів констатує зникнення серед містян навіть сліду колишнього ентузіазму. За його спостереженням залишилися ті самі мрійними, що колись, та трохи молоді. Але й цього виявилося достатньо, аби струснути «радянську» владу. За словами Бжеського, знайшлося до 30 чоловік місцевої молоді, які його підтримали. Навіть кілька селян-червоногвардійців. А зброю вони отримали від частини українізованого 21-го армійського корпусу. Попри трагізм ситуації Бжеський описує її з неабияким гумором. Кінцевою метою новоявленого воїнства було селище Березне (39 км від Чернігова), але туди добралося лише 12 осіб – решта розбіглася по дорозі. Втім місцеву раду вони таки розігнали та про початок повстання всієї округи оголосили через телеграф. За свідченням Бжеського, селяни поставилися до зміни влади вкрай байдужо, очікуючи що буде далі. В цей час червоногвардійський загін тікає з Чернігова. Отже, виглядає так, що недолуге, але нахабне повстання таки досягло своєї мети, перелякавши більшовиків (вони побоювалися оточення).

Бжеський намагається узагальнити ситуацію, що панувала у другій половині лютого – на початку березня 1918 р. За його твердженням, розвивалася вона значною мірою автономно. Вказівок із Києва не було, зрештою все залежало від діяльності місцевих комісарів із непевною кваліфікацією. Щоправда, прибуття підрозділу полку «синьожупанників» викликало сенсацію та дозволило провести роззброєння населення, насамперед, у губернському центрі. Принагідно Бжеський згадує про селянське повстання на північ від Чернігова. Наймовірніше, йдеться про експедицію з роззброєння населення 30 березня 1918 р. Тоді до села Довжик вирушив загін, сформований із прихильників місцевого поміщика (за підтримки німців). Тобто це була каральна експедиція. Селяни дали відсіч. Тоді 7 квітня 1918 р. до центру опору, села Роїще, вирушив більший німецький загін[13]. За свідченнями Бжеського, ініціював цю виправу, що мала далекосяжні негативні наслідки для взаємин селян з українською владою, губернський комендант полковник Бондаренко.

Останній раз у своєму житті Роман Бжеський відвідав Чернігів за часів Української Держави Павла Скоропадського: наприкінці серпня – на початку вересня 1918 р. для того, яби прочитати в «Просвіті» реферат на тему «Мазепа в історії й літературі та для сучасності»[14]. На той час він обіймав посаду державного службовця в міністерстві закордонних справ. Автор відзначає загальний пригнічений настрій місцевих українців та на доказ наводить оцінку одного із учасників чернігов-березнянського повстання: «Усе чисто кацапи до рук прибрали». Бжеський зазначає – послухавши виступ, місцевий полковник державної варти Української держави зібрався його арештувати за більшовицьку пропаганду. Лише офіційний статут промовця врятував ситуацію. Поза тим Роман констатує: в місті працювала мішана україно-російська гімназія, книжковий магазин, бібліотека, «Просвіта» розташовувалася у кращому приміщенні міста, колишньому будинку дворянських зібрань, й надалі залишалася осередком культурноого життя.

Наступні регіональні сюжети більш фрагментарні, присвячені вони, як правило, подіям на Правобережній Україні. До таких належить розповідь про перехід автора через фронт у березні 1919 р. – з наміром добратися до Києва для переговорів із незалежниками та боротьбистами. Тоді Бжеського найбільше потішили розмови селян та залізничників в потя-

[13] Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис). – Чернігів, 2002. – С.48–49.

[14] Бжеський Р. Мазепа в історії й літературі та для сучасності: (Розвідка). – Чернігів: Захід [Друк Губерн. Земства], 1918. – 63 с.

зі, які галасно лаяли комісарів та з вдячністю згадували часи Петлюри. Не перелякали селян навіть погрози чекіста.

Настрої селян Бжеський міг розуміти досить добре, адже пересуваючись окупованою територією, він маскувався під селянина та ночував по селянських хатах, селяни брали незнайомця на ночівлю попри заборону та погрози більшовиків. Автор наполягає на абсолютній неготовності українських селян воювати за будь-які політичні «ізми» та відповідні партії. Описує зустріч із колишнім вояком армії УНР, який своє дезертирство пояснював засиллям російських офіцерів та брутальністю їхнього ставлення до солдат. Водночас автор наводить приклади проявів стихійного українського націоналізму серед селян.

Згадує Бжеський про особисті зустрічі та розмови з деякими отаманами: Євгеном Ангелом з Чернігівщини, Данилом Терпилом (Зеленим) з Київщини, Юліаном Мордалевичем із Волині та відзначає їхній примітивізм, в основі якого – реакція на грабіжницьку політику більшовиків, але без розуміння кінцевої мети. Власне, цим Бжеський пояснює їхні переходи до червоних, білих, армії УНР.

В «детройтських зошитах» є також цікаві нотатки про події в Галичині в період Чортківського наступу в червні 1919 р. – як на території, підконтрольній полякам, так і українцями. Найбільше його вразила реакція українського населення на оголошену ЗОУНР мобілізацію – за спостереженням автора було видно, що людей в УГА не бракувало. А от військове командування УГА автора розчарувало.

Отже, «детройтські зошити» містять багато спостережень та рефлекцій, що були підтверджені вже сучасними українськими істориками як результат досліджень. Власне, це їх найцікавіша складова, бо про загальний перебіг подій відомо з інших джерел. Автор проявив неабияку спостережливість та зафіксував чимало цінної для дослідників, насамперед регіональної історії, інформації. Причому найцікавіша, чернігівська складова, здатна досить помітно вплинути на наші уявлення про розгортання Української революції 1917–1921 рр. у початковий період.

Ганна Капустян,
Кременчуцький національний університет
ім. Михайла Остроградського

За землю, за волю (Холодноярівська епопея)

Вітер революційних змін, привнесених падінням Російської імперії з її монархічним політичним режимом, вселяв надію на практичне втілення віковічної мрії українського селянина господарювати на власній землі. Протягом 1917–1920 рр. постають візії відродити Українську державність.

Тогочасне селянство, будучи головним виробником матеріальних цінностей на селі, прагнуло забезпечити справедливий підхід до виробництва і розподілу виробленого. Український людський і природний ресурс забезпечував міцний і сталий потенціал розвитку. Тому українські терени, на відміну від інших окраїнних територій колишньої Російської імперії, піддаються шаленому тиску чужинців в боротьбі за опанування нашими ресурсами.

Особливо запеклою війною без правил повалила на Україну новітня більшовицька імперія після жовтневого перевороту в Петрограді. Большевики потребували українського хліба. Тому їх кількаразові походи в Україну (1918–1920 рр.) в першу чергу ставили собі за мету заволодіти українським природним і людським потенціалом. У 1918 р. московські окупанти запроваджують політику «воєнного комунізму». Основний зміст їхньої податкової політики складала так звана «продразвёрстка», з її невизначеними принципами щодо розміру оподаткування.

Селянин, зорієнтувавшись у змісті більшовицької воєнно-комуністичної політики, одразу зметикував: це не його стезя. І селянин-трудівник-власник стає на захист власного добробуту і волі. На українській землі розгортався широкий повстанський рух, левову частку якого складало селянство.

На фоні загальної боротьби за землю, за волю, за добробут під час Української революції виділяється високим духом пасіонарності націоналістична позиція холодноярівських повстанців. Природні умови та історичні обставини розвитку Холодного Яру плекали неповторну ауру, яка впродовж віків породжувала потужні повстанські рухи.

Феномен Холодного Яру свідчить про високий рівень воєнізованої самобутньої культури, яка склалася історично. Межування з Диким полем потребувало заздалегідь зорганізованої обережності. Ще київські князі дбали про безпеку Древньоруської столиці Києва. З цією метою будувалися укріплені форти, які поставали на заваді ворожим зайдам. З тих часів чоловічий Мотрин монастир постає в тій окрузі не лише як духовний осередок. Це дієвий стан, котрий спроможний консолідувати зусилля українців для подальших звитяг за волю України.

Віковічний досвід боротьби цього краю з чужинцем засвідчив істину: автономність ресурсного потенціалу забезпечувала успіх боротьби за поставлену мету. Навколишнє населення споконвічно залишалось невичерпним демографічним джерелом, забезпечувало повстанців озброєнням, допомагало інформаційно. Відомий шевченківський вислів: «Ото гайдамаки. На ґвалт України орли налетіли!»[1] підкреслював їхню спроможність зорганізуватися для шляхетної мети – боротьби за волю. Тривожні дзвони Мотриного монастиря сповіщали про небезпеку, кликали народ до боротьби.

Озброєний народ поспішав до козацького склику, де отримував благословення священика на ратний труд.

Тисячолітній дуб Максима Залізняка не даремно дожив до наших днів. Він несе в собі велику місію: поєднати епохи, долі, зв'язки поколінь. Пам`ятаючи при цьому князів-державників, Гетьмана Богдана, Шевченка і кобзарів, пісні яких надихали поета-громадянина на сюжети для власних творів.

Близько семи тисяч гектарів землі, густо покритої ярами і лісами, слугували надійним сховом народним месникам[2].

Юрій Горліс-Горський – активний учасник і літописець холодноярівського руху опору, зауважував, що в «широко розвинутій бойовій організації Холодного Яру під проводом Чучупаки – цілковито панували українські націоналістичні настрої»[3].

Бойова організація повстанців Холодного Яру розпочиналася із загону, зорганізованого задля охорони Мотриного монастиря. У 1918 році ігуменя Мотронинського Свято-Троїцького монастиря, з метою убезпечити скарби обителі від пограбування прийшлими московськими зайдами, просить захисту у місцевих чоловіків, які поверталися з фронтів

[1] Тарас Шевченко. Гайдамаки. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 78

[2] Ушета І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988. – С. 53.

[3] Горліс-Горський Ю. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934–1937 рр. / Упоряд., вст. ст. Б. Горбовий; наук. ред. Й. Лось. – Львів: Тріада Плюс, 2014. – С. 99.

Першої Світової. Брати Чучупаки із заможної родини села Мельників організовують загін самооборони, а Олекса Чучупак його очолив. Цей загін на початку нараховував 22 самооборонця[4].

Для них, селян-холодноярівців, нащадків козацької звитяги, синів Шевченкового краю, Холодний Яр залишався символом боротьби:

У Яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Радилися на ворога одностайно стати,
На ворога лукавого[5].

Принцип дії цього загону став прикладом для селян інших сіл Холодного Яру щодо консолідації внутрішніх спроможностей задля захисту власних інтересів, і, насамперед від ворожих іноземців, ласих на легку поживу.

Згодом селяни зрозуміли, що у такий спосіб можливо нести місію по захисту своїх сіл від прийшлих московських окупантів за «продразвёрсткой» і українською волею. У кожному холодноярівському селі діяли подібні загони самооборони, які на 1919 рік зорганізувались у гайдамацький полк Холодного Яру. Очолив цей полк Василь Чучупака, начальником штабу полку став рідний брат Василя – Петро Чучупака. Генерал-полковник Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко зазначав: «В міру того, як армія Директорії, котра 4.01.1919 р. залишила Київ, частинно від натиску на неї большевиков, частинно від хиб, які вона сама носила в собі й постійно відступала, в запіллі совітської армії згромаджувалася нова сила, чорноземна, степова, – повстанці…»[6].

В контексті нашого дослідження цікавим постає факт значущості боротьби холодноярців у загальному протестному русі українства проти ворогів різних мастей, які сунули в Україну у період 1917–1920рр.

Ідейні погляди холодноярівських повстанців засвідчують віковічне прагнення українців жити у власній державі. В стратегічному плані гайдамацький полк вбачав боротьбу за відродження самостійної української держави головною. Брати Чучупаки прихильно ставилися до Української Народної Республіки[7].

---

[4] Мироненко Г. Родина Чучупаків. Героїзм і трагедія Холодного Яру // Незборима нація. – Київ, 1996. – С. 52.

[5] Тарас Шевченко. Холодний Яр. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 277.

[6] Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 191–192.

[7] Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: Ваш дім, видавець Дикий О., 2004. – С.188.

Особлива енергетика краю породила досить оригінальний воєнізований суспільно-політичний спротив. Це визнав і радянський уряд. У доповіді таємно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УСРР від 23 серпня 1921 року повідомлялось: «Холодноярівські ліси ще з часу Гетьмана зробились пристанищем різних повстанських організацій. Надзвичайно зручні топографічні умови, непрохідні ліси з хуторами, які рідко розсіяні в глухомані на великій відстані, зробили Холодноярівщину чимось схожою ніби на петлюрівську «Запорізьку Січ». Там сформувались повстанські частини….За весь час існування Радянської влади на Україні це вогнище бандитизму було загрозою не тільки для Кременчуччини, але і для всієї України, притягуючи до себе агентів і золото Петлюри»[8]. Цікавим є те, що настрій населення навколишньої території звучав в унісон «петлюрівської Запорізької Січі»: «Населення Холодноярщини абсолютно відірване від Радянської влади,… захоплене петлюрівськими настроями і в усякому випадку було в опозиції до Радянської влади»[9].

Московська окупаційна влада не лише проводила «продразвёрстку», але і активно проводила мобілізацію українських хлопців. Причому відправляла їх до червоного війська, подалі від рідної землі – до Сибіру та Середньої Азії. У природжених вояків-холодноярівців на це була одна відповідь: «На мобілізацію не підемо. Як гинути – то захищати свої хати, а не московські інтереси в Азії»[10].

У листівці повсталих «Хто такі повстанці і за віщо вони боряться» визначались їх політичні симпатії: «ми вимагаємо від радянської влади здійснення тих лозунгів, котрі кинуті були комуністами з початку радянської влади: скасування смертної кари, припинення війни, воля слова та друку, вільне користування своїм власним трудом»[11]. 4 червня 1919 року повстанський штаб звертається відозвою до селянства, яка закликає зброєю боротися проти більшовицької «продразвёрстки». Згодом холодноярівські повстанці чинять спротив і денікінцям.

Гайдамаки Холодного Яру в другій половині 1919 року достойно боронили рідну територію від білогвардійців в складі вояк під орудою отамана Херсонщини і Катеринославщини Андрія Гулого-Гуленка.

[8] Героїзм і трагедія Холодного Яру: Збірник матеріалів і спогадів/ Г. Гребенюк, А. Демартино, Р. Коваль, В. Коротенко / Під. ред. Р. Коваля. – К., 1996. – С. 178.

[9] Там само.

[10] Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934-1937 рр. / Упоряд., вст. ст. Б. Горбовий; наук. ред. Й. Лось. – Львів: Тріада Плюс, 2014.– С. 199.

[11] Героїзм і трагедія Холодного Яру: Збірник матеріалів і спогадів/ Г. Гребенюк, А. Демартино, Р. Коваль, В. Коротенко / Під. ред. Р. Коваля. – К., 1996. – С. 167.

Холодноярці долучались до розгрому денікінців в районі вузлових стратегічних залізничних станцій Фундукліївка і Знам`янка. За їх участі виганяли денікінців із Черкас у січні 1920 року[12]. На кінець 1919 року Холодний Яр виставляв 5–6 тисяч повстанців, які мали на озброєнні багато кулеметів та 6–9 гармат[13].

З метою координації дій в цивільних та військових справах утворили в листопаді 1919 року окружний повстанський комітет. Обрали Голову Л. Панченка та членів – П. Чучупаку, С. Лопату, Шевченка. До складу військової ради входили В. Чучупака, С. Коцур і Шевченко.

За денікінцями в Україну знову повертаються московські окупанти. Більшовицьке керівництво усвідомлювало небезпеку з боку повстанців у здійсненні їхніх намірів. Юрій Горліс-Горський згадував істеричну промову Троцького в лютому 1920 року на станції Знам`янка перед червоноармійцями та чекістами: «кулацька контрреволюція» вбиває ножа в спину большевицької революції, в той час, як червона армія бореться на фронтах з зовнішнім ворогом. Маючи під рушницями міліони, червоне командування може кидати на фронти лише сотки тисяч, бо останні необхідні для «оборони завоювань революції» в запіллі…

Закінчив свою промову класичним наказом червоноармійцям: «Нещадно вистрілюйте, вирізуйте бандитські кодла, бо інакше нас переріжуть! Без жалю нищте, паліть бандитські села – бо інакше нас спалять у вогні контрреволюції!». По його від`їзді, кіннота виступила в напрямку Цвітної, а бригада піхоти на Чигирин. В повітрі не на жарт запахло порохом»[14] .

12 квітня 1920 року Головний Отаман Холодного Яру Василь Чучупака зібрав нараду отаманів з метою організувати спільний виступ проти московських окупантів. Однак, несподівано з`явився червоний ескадрон. Отамани намагаються вирватися поодинці в різні боки з оточення. Василя Чучупаку підвела кобила, яка несподівано кинулася у гущу ворогів. Щоб убезпечити себе від нелюдських катувань Василь Чучупака посилає кулю у скроню, встигнувши викрикнути: «І породить Холодний Яр нових отаманів!». У полон потрапили начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру Петро Чучупака і боровицький отаман Петро Солонько[15].

---

[12] Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – С. 201.

[13] Там само. – С. 200.

[14] Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934-1937 рр. / Упоряд., вст. ст. Б. Горбовий; наук. ред. Й. Лось. – Львів: Тріада Плюс, 2014.– С. 222.

[15] Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – С. 202.

Втрата провідників повстанства Холодного Яру позначилася на потужності руху. Крім того оголошена більшовиками так звана амністія повстанцям і декларування відходу від нерегламентованої продрозкладки до визначеного продподатку зацікавили селян такими підходами. Повстанський організований рух помітно звужується.

Генерал-полковник Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко вказує на причини згасання селянсько-повстанського руху: «низка поступок більшовиків, передусім заміна продрозкладки продподатком та легалізація товарно-грошових відносин, що поліпшувало умови господарської діяльності і повертало втомленим невизначеністю селянам економічну зацікавленість у своїй праці. Крім того, радянський уряд мав змогу діяти силовими методами, швидко мобілізовуючи значні військові сили для боротьби з повстанством.

Все це підривало організований повстанський рух, змушувало селян складати зброю і пробувати інтегруватися в радянське суспільство. – Однак зазначає далі автор, – незважаючи на силове придушення повстанського руху, говорити про його поразку навряд чи правомірно.

Повстанський рух – це витвір народної думки та народної волі, це та оружна сила, що отримує мандат від самої людності на переведення в життя чи забезпечення її інтересів»[16].

Браку успіху повстанства сприяла і розпорошеність по окремих «отаманіях». Леся Лісовська, донька Юрія Горліс-Горського звертається до думки батька: «отаманія на Україні під час наших визвольних змагань 1917–1918 років була одною із причин нашої поразки, бо кожний отаман боронив лише свій район, а не включався до загальної армії Петлюри»[17].

Холодноярівська епопея у боротьбі за волю і добробут посідає яскраву сторінку в історії Української революції 1917–1920 рр., в історії українства за відродження української державності.

[16] Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 198.

[17] Лісовська Л. Чому я тут. – Львів, 2014. – С. 5.

Jan Jacek Bruski,
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Polsko-ukraiński sojusz 1920 r.: realna szansa czy złudzenie? (parę uwag o kontekście międzynarodowym)

Artykuł analizuje uwarunkowania międzynarodowe, w jakich zawarty został i funkcjonował polsko-ukraiński sojusz z kwietnia 1920 r. Autor zwraca uwagę na nieprzychylny stosunek mocarstw, niechętnych zarówno bardziej ambitnym planom politycznym Polski na Wschodzie, jak i idei niepodległej Ukrainy. Na podstawie analizy materiału źródłowego – przede wszystkim dokumentów proweniencji brytyjskiej – dochodzi do wniosku, iż mimo niekorzystnej koniunktury międzynarodowej koncepcje Piłsudskiego i Petlury miały szanse powodzenia. Autor wskazuje na przesłanki korekty polityki Wielkiej Brytanii i Francji, które pojawiły się w pierwszych tygodniach sojuszniczej ofensywy na Ukrainie. Pozytywne z punktu widzenia polsko-ukraińskich planów zmiany nie utrwaliły się jednak w związku ze zwrotem sytuacji na froncie i przejęciem inicjatywy przez bolszewików.

Polsko-ukraiński układ sojuszniczy z kwietnia 1920 r., pamiętany jako pakt Piłsudski-Petlura, od samego początku, od momentu swojego podpisania, budził gorące spory i emocje. Przez jednych gloryfikowany, a przez drugich poddawany druzgocącej krytyce, dość długo musiał czekać na naprawdę wyważoną ocenę. Pojawiła się ona bodaj po raz pierwszy w klasycznym szkicu pióra Piotra Wandycza, którego tezy do dzisiaj zachowały aktualność[1]. Przejęła je i rozwinęła nowsza polska historiografia[2], zbliżone stanowisko zdają się też zajmować w swoich pracach – z zachowaniem naturalnych

[1] P. Wandycz, Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20, «Zeszyty Historyczne», z. 12, Paryż 1967, s. 3–24.

[2] J.J. Bruski, Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924, Wydawnictwo «Arcana», Kraków 2000, s. 99–146; J. Pisuliński, Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004, s. 188–226. Zob. ponadto studia zawarte w pracy zbiorowej: Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1997.

różnic wynikających z odmienności optyki – współcześni badacze ukraińscy[3]. Sojusz 1920 r. dość powszechnie postrzega się dzisiaj jako wyraz trzeźwej, pozbawionej sentymentów *Realpolitik*, która obiecywała korzyści obu partnerom. Nie oznacza to jego idealizacji. Tak w polskich, jak i ukraińskich opracowaniach wskazuje się w szczególności na nierówność stron układu, jego asymetryczność, i na związane z tym negatywne konsekwencje.

W dyskusjach wokół paktu Piłsudski-Petlura powraca też pytanie o szanse powodzenia polsko-ukraińskiego aliansu. Czy mógł on doprowadzić do sukcesu, czy też od początku był czystą iluzją? A jeśli szanse istniały, to co zdecydowało w głównej mierze o końcowej porażce? Jakie były krytyczne momenty, gdzie popełniono ewentualne błędy, które zaważyły na losach całego przedsięwzięcia?

W kontekście tym badacze wracają regularnie do kilku wątków. Jednym z nich jest brak szerszego poparcia dla sojuszu – tak po polskiej, jak i ukraińskiej stronie. Pisze się w związku z tym o negatywnym stosunku większości elit, ale też o niechęci, względnie apatii szerokich kręgów społecznych – co wymagałoby, moim zdaniem, jeszcze dokładniejszego źródłowego zbadania. Inny *leitmotiv* to kwestia szans militarnych polsko-ukraińskiej kampanii. Czy sojusznicy dysponowali w punkcie startu potencjałem, który pozwalał w ogóle myśleć – z pewną dozą prawdopodobieństwa – o powodzeniu? Czy zrobiono wszystko, by ten potencjał zwiększyć? Przedmiotem sporu pozostaje m.in. sprawa niewyzyskania możliwości rozbudowy armii ukraińskiej. Czy takie możliwości faktycznie istniały, jeżeli tak – to, co nie pozwoliło ich wykorzystać?

Zasygnalizowane kwestie wymagałyby obszernego omówienia, na co, niestety, nie pozwalają szczupłe rozmiary artykułu. Skupić chciałbym się zatem tylko na jednym problemie. Chodzi o uwarunkowania międzynarodowe. Często przy okazji analizy wydarzeń 1920 r. wskazuje się na brak odpowiedniej koniunktury dla realizacji zamierzeń architektów sojuszu polsko-ukraińskiego. Jedną z zasadniczych przyczyn jego niepowodzenia miałby być nieprzychylny stosunek mocarstw, przekładający się w sposób

[3] Zob. zwłaszcza О. В. Павлюк, Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р., «Український історичний журнал» 2000, ч. 6, с. 8; О. Михайлова, Листи Андрія Лівицького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 років), w: Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. Збірник наукових праць, гол. редкол. В. Ф. Верстюк, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 232; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2 кн., авт. кол.: В. Ф. Верстюк та ін., Наукова думка, Київ 2012, кн.2, с. 73–90 (rozdział autorstwa Ołeny Mychajłowej); На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років, авт. кол.: А. Руккас та ін., Клуб Сімейного Дозвілля, Харків 2016, с. 235–243 (fragment autorstwa Andrija Rukkasa).

wymierny na odmowę kredytów, dostaw czy wreszcie bezpośredniej pomocy wojskowej w starciu z bolszewikami. W swoim tekście chciałbym zastanowić się nad tym aspektem, spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy koniunktura dla polsko-ukraińskich planów była rzeczywiście tak niesprzyjająca, jak się to zwykło przedstawiać, a skoro tak – czy były szanse, by wpłynąć na jej zmianę?

Zacząć wypada od wskazania na pewne – niezależne od wszystkich oczywistych różnic – podobieństwa między położeniem kwestii polskiej i ukraińskiej po I wojnie światowej. Warto przede wszystkim zauważyć, że zarówno polskie próby odegrania bardziej samodzielnej roli na wschodzie Europy, jak i wysiłki Ukraińców na rzecz budowy własnej niepodległej państwowości, spotykały się z dezaprobatą głównych graczy, decydujących o kształcie polityki międzynarodowej. W obu wypadkach chodziło o projekty z samego swojego założenia antyimperialne. Godziły one w plany wskrzeszenia w tej czy innej postaci imperium rosyjskiego, kolidowały jednak również – w szerszym znaczeniu – z imperialnymi nawykami i schematami myślenia, którym hołdowano w stolicach zwycięskich mocarstw zachodnich.

Pominąwszy krótki okres przełomu lat 1917/1918, ani Francja ani Wielka Brytania nie rozważały nigdy poważnie możliwości uznania – choćby tylko *de facto* – samodzielnego rządu Ukrainy[4]. Jeszcze bardziej konsekwentne było stanowisko Waszyngtonu. W październiku 1919 r. sformułował je sekretarz stanu Robert Lansing. Instruował on delegatów amerykańskich w Paryżu, iż Departament traktuje «ukraiński ruch separatystyczny» przede wszystkim jako efekt niemiecko-austriackiej propagandy i «nie widzi odpowiedniej podstawy etnicznej dla tworzenia oddzielnego państwa» nad Dnieprem. Powątpiewał też, czy Ukraińcy potrzebują czegoś więcej niż rozszerzenia lokalnej autonomii, co przecież i tak nastąpi w efekcie «ustanowienia w Rosji nowoczesnego rządu demokratycznego». Celem amerykańskiej polityki miało być zatem «raczej

[4] Szerzej na ten temat: S. de Gasquet, La France et les mouvements nationaux ukrainiens (1917–1919), w: Recherches sur la France et le problème des nationalitès pendant la Première Guerre Mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), ed. G.-H. Soutou, Les Presses de l'université de Paris-Sorbonne, Paris 1995, p. 103–207; D. Saunders, Britain and the Ukrainian Question (1912–1920), «The English Historical Review» vol. 103, no. 406 (January 1988), p. 40–68; Р. Сирота, Роберт Вільям Сітон-Вотсон і Українска революція (З історії британскої політики у Східній Європі в 1917–1918 роках), «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2002, вип. 37, ч. 1, с. 423–451; J. Reginia-Zacharski, Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004, s. 22–178.

wspieranie zasady rosyjskiej jedności niż pobudzanie separatyzmu»[5]. Podobną pozycję - motywowaną tak względami geopolityki, jak i niewiarą w istnienie odrębnej narodowości ukraińskiej - zajmowały również rządy w Londynie i Paryżu.

Jeśli chodzi o Polskę, mocarstwa Ententy uznawały jej prawo do niepodległości, jednak w mocno okrojonym - do granic czysto etnicznych - kształcie terytorialnym i pod warunkiem wyzbycia się przez odrodzone państwo dalej idących aspiracji. Wiązane z nazwiskiem Piłsudskiego ambitne plany przebudowy Europy Wschodniej - budziły skrajną irytację. Rolą Polski miało być, według Ententy, wsparcie militarne «białej» Rosji w walce z bolszewikami, powstrzymanie się jednak przy tym od wszelkich prób ingerencji politycznej na obszarach uznanych za «rosyjską domenę», w szczególności na terenach Białorusi i Ukrainy.

Sytuację tylko w niewielkim stopniu zmieniło załamanie się «białych» pod koniec 1919 r. Wobec równoczesnego, mającego różne przyczyny, osłabienia międzynarodowej aktywności Francji i Stanów Zjednoczonych czynnikiem decydującym o polityce Zachodu wobec Rosji stała się w tym czasie Wielka Brytania. W styczniu 1920 r. premier David Lloyd George wysunął koncepcję «pokoju przez handel». Oznaczała ona uznanie faktycznej władzy bolszewików nad większością terenów dawnego imperium rosyjskiego. Konsekwencją zniesienia blokady gospodarczej miało być rozpoczęcie rozmów handlowych (a następnie i politycznych) z przedstawicielami Rosji Sowieckiej. Na decyzje Lloyda George'a wpływała arbitralnie przyjęta, lecz fałszywa, teza, iż bolszewicy są dysponentami olbrzymich rezerw żywności, które będą w stanie eksportować do wycieńczonych wojną krajów Europy. Wizja dostaw mitycznego «rosyjskiego zboża» sprawiła, iż ostateczną klęskę poniosły próby powrotu

[5] «On the basis of past investigations the Department is disposed to regard the Ukrainian separatist movement as largely the result of Austrian and German propaganda seeking the disruption of Russia, It is unable to perceive an adequate ethnical basis for erecting a separate state and is not convinced that there is a real popular demand for anything more than such greater measure of autonomy as will naturally result from the establishment in Russia of a modern democratic government whether federative or not. The Department feels, accordingly, that the policy of the United States, while leaving to future events the determination of the exact character of the relations to exist between Great and Little Russia, should tend in the meantime, rather to sustain the principle of essential Russian unity than to encourage separatism». Telegram Lansinga z 29 października 1919, w: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. Russia, United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1937, p. 783–784. Zob. też C. Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920, w: The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution, ed. T. Hunczak, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1977, p. 352–381.

do koncepcji antysowieckiej interwencji, podjęte przez szefa War Office Winstona Churchilla i marszałka Ferdinanda Focha[6].

W tych warunkach nad Wisłą dojrzewała koncepcja ostatecznej rozgrywki z bolszewikami, której kluczowym elementem miało być zawarcie przez Polskę sojuszu z petlurowską Ukrainą. Sondując możliwości wsparcia tego projektu przez Zachód, Józef Piłsudski wysłał z misją do Paryża i Londynu ministra spraw zagranicznych Stanisława Patka. Efekty jego rozmów, prowadzonych na przełomie 1919 i 1920 r., okazały się całkowicie negatywne. Przedstawiciele mocarstw kategorycznie odradzali Polsce działania ofensywne na Wschodzie, ale też samodzielne negocjowanie pokoju z bolszewikami – co miało pozostać przywilejem Ententy. Polakom zalecano na razie trwanie na liniach obronnych, zaś Lloyd George podkreślał, że fundamentem przyszłych rozstrzygnięć pokojowych musi być zrezygnowanie przez Warszawę z aspiracji do «bezdyskusyjnie rosyjskich» obszarów Ukrainy i Białorusi. Premier Wielkiej Brytanii obiecywał zachodnią pomoc – ale tylko w wypadku niesprowokowanej agresji bolszewików na polskie ziemie etniczne. Lansowana przez Piłsudskiego wizja tworzenia państw buforowych na terenach pomiędzy Polską a Rosją uznana została za propagandową przykrywkę dla polskiego imperializmu[7].

Jeszcze niżej stały na zachodniej giełdzie politycznej akcje samej Ukrainy. Dość rozpowszechniony nad Tamizą pogląd wyraził w lutym 1920 r. jeden z urzędników Foreign Office. Komentując korespondencję z posłem Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) w Londynie Arnoldem Margolinem, pisał on: «Nie sposób uwierzyć, że istnieje jakikolwiek prawdziwy ruch ukraiński. Z jednej strony jest bandyta Petlura, który obecnie szuka schronienia w Polsce; z drugiej – Europa, zalana opłacanymi przez Niemcy delegacjami, agitującymi z entuzjazmem za niepodległą Ukrainą. Jedynym miejscem, gdzie nie widać pragnienia niepodległości, jest sama Ukraina»[8]. Nieco tylko lepiej przedstawiała się sytuacja we Francji. Warto zauważyć, że na bardziej generalne tendencje, decydujące o słabej pozycji sprawy ukraińskiej w Paryżu,

[6] Ostatnio na ten temat: A. Nowak, Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2015, s. 116–122.

[7] O grudniowo-styczniowych rozmowach Patka: ibidem, s. 122–135; idem, Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku), Wydawnictwo «Arcana», Kraków 2001, s. 438–444.

8 «It is almost impossible to believe that there is any real Ukrainian movement, on the one hand there is the bandit Petlura, now seeking refuge in Poland; on the other hand Europe is flooded with German paid delegations who are enthusiastic apparently for an independent Ukraine. The only place where there is no apparent desire for independence is in the Ukraine itself». Notatka Paula Emrysa-Evansa z 24 lutego 1920. The National Archives [dalej: TNA], FO 371/3966. Dokument ten cytuje również, w niedokładnym tłumaczeniu, Jacek Reginia-Zacharski (Sprawa ukraińska, s. 282).

nałożyły się na początku 1920 r. również personalne konflikty i animozje. Sprawiły one, iż tutejsi przedstawiciele URL utracili poparcie wpływowej i konsekwentnie lobbującej dotąd na rzecz Ukrainy grupy liberałów na czele z dziennikarzem Jeanem Péllissierem i posłem Henrym Franklin-Bouillonem, przewodniczącym Komisji Spraw Zagranicznych francuskiej Izby Deputowanych[9].

Nieprzychylna koniunktura nie zniechęciła strony polskiej do zabiegów podejmowanych na arenie międzynarodowej, zarówno przed, jak i po podpisaniu kwietniowego układu sojuszniczego z Ukrainą. W stolicach mocarstw prowadzono intensywną akcję informacyjną, tłumaczącą motywy polskich działań na Wschodzie, podjęto też starania na rzecz uznania URL przez pozostałych limitrofów – państwa sąsiadujące z Rosją. W podobnym kierunku działała za granicą również dyplomacja ukraińska. Te skombinowane wysiłki przyniosły jednak raczej skromne efekty. Ukrainę uznały ostatecznie Łotwa i (*de facto*) Finlandia. Od podobnego aktu uchyliła się Rumunia, choć należy podkreślić, że uzyskano ważną koncesję, jaką była zgoda Bukaresztu na dostawy broni i amunicji wzoru rosyjskiego dla Armii URL[10].

Zarysowany wyżej, niezbyt pomyślny dla polsko-ukraińskich planów, obraz uzupełnić jednak wypada o pewne istotne szczegóły. Począwszy od kwietnia 1920 r. pojawiać się zaczęły pojedyncze nieśmiałe symptomy, dające nadzieję, że w przyszłości może dojść do odwrócenia koniunktury. Istotnym sygnałem był artykuł warszawskiego korespondenta «Timesa», opublikowany 15 kwietnia. Autor nadspodziewanie przychylnie odniósł się do sprawy URL i osoby Naczelnego Atamana. «Cokolwiek by nie mówić o Petlurze – pisał brytyjski dziennikarz - to posiada on większe wpływy na Ukrainie niż jakakolwiek inna postać i potrafi uczynić ją [Ukrainę] miejscem bardzo niewygodnym dla wszystkich innych... Jest znamienne, że ani bolszewicy, ani Denikin nie byli w stanie uzyskać trwałej kontroli nad tym krajem ani rekrutować tutaj wojsk»[11]. Trzeba dodać, iż brytyjska opinia nie podchodziła też jednoznacznie negatywnie do polityki wschodniej Piłsudskiego. Pewne sympatie, a w każdym razie oznaki zrozumienia, dla poczynań polskiego męża stanu pojawiały się również w kręgach oficjalnych.

[9] Zob. J.J. Bruski, Petlurowcy, s. 153–155.

[10] Ibidem, s. 162-164; J. Pisuliński, Nie tylko Petlura, s. 238–246.

[11] «Whatever may be said about Petlura, he has more influence in the Ukraine than any other person, and he is capable of making it a very uncomfortable place for anybody else... It is significant that neither the Bolshevists nor Denikin were able to get a very secure hold on the country or recruit troops there». Cyt. za: T. Komarnicki, Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europe, 1914–1920, Willian Heinemann, Melbourne-London-Toronto 1957, p. 578.

Warto zwrócić uwagę na depesze posła Jego Królewskiej Mości w Warszawie Horace'a Rumbolda, wysyłane w marcu 1920 r., a także na inspirowane nimi obszerne memorandum, sporządzone na początku kwietnia przez szefa Departamentu Północnego Foreign Office Johna Duncana Gregory'ego. Obaj dyplomaci zgadzali się, iż dotychczasowa stawka na Rosję przyniosła Londynowi szereg rozczarowań. Złudne w szczególności okazały się nadzieje na okcydentalizację tego kraju, obcego mentalnie mocarstwom Ententy i odległego od ich standardów cywilizacji. Tak Rumbold, jak i Gregory uważali, że należy w tej sytuacji pomyśleć o aktywniejszym brytyjskim zaangażowaniu w Polsce, a być może również - udzieleniu wsparcia jej działaniom na Wschodzie. Szef Departamentu Północnego słusznie zwracał uwagę, iż rozgrywka pomiędzy Rzecząpospolitą a Rosją rozstrzygnie o losach Litwy, Białorusi i Ukrainy, a Brytyjczycy muszą zdecydować się, czy «poprzeć zwrot ku Wschodowi, czy raczej ku Zachodowi tej ziemi niczyjej» (*whether it is towards East or West that we intend to favour the orientation of the No Man's Land*). Zarówno poseł w Warszawie, jak i Gregory, oceniali iż optymalnym rozwiązaniem byłoby ustanowienie w tej czy innej formie tymczasowego zarządu międzynarodowego nad tymi obszarami – ze szczególnym wszakże uwzględnieniem prerogatyw Polski[12].

Duże znaczenie miało dotarcie na Zachód pierwszych wiadomości o sukcesach polsko-ukraińskiej ofensywy. Podały one w wątpliwość sens polityki «pokoju przez handel», opierającej się na założeniu, iż bolszewicy efektywnie kontrolują większość terytorium byłej Rosji i są na tym obszarze jedyną siłą, z którą warto rozmawiać. W przedstawionym brytyjskiemu Gabinetowi memoriale, sporządzonym 12 maja 1920 r., analitycy Departamentu Informacji Politycznej (Political Intelligence Department; PID) Foreign Office poddali miażdżącej krytyce opinię o sile politycznej, militarnej, a nade wszystko gospodarczej Sowietów. W dokumencie wskazano, iż bolszewicy nie posiadają niemal zupełnie kontroli nad terenami Syberii i Ukrainy. W wypadku tej ostatniej – pisano – każda wioska to odrębna chłopska republika, a szerzące się na tyłach sowieckich powstania były zasadniczym czynnikiem, który umożliwił błyskawiczne postępy wojsk polskich. W konkluzji autorzy dokumentu stwierdzali, iż w razie dalszego rozszerzania się oporu trzeba będzie uznać, że Rosji nie da się odbudować z Moskwy i że «jedyną praktyczną

[12] Depesze Rumbolda do lorda Curzona z 14 i 26 marca, memorandum Gregory'ego z 6 kwietnia 1920, w: British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print [dalej: BDFA], part II, series A, ed. D.C. Watt, vol. 3, University Publications of America, [bmw] 1984, doc. 10–14, p. 9–19. Dokumenty te obszernie omawia – w oparciu o oryginały zachowane w spuściźnie archiwalnej Rumbolda - Andrzej Nowak (Pierwsza zdrada Zachodu, s. 295–303).

polityką» jest postulowane przez Polaków «nawiązywanie relacji handlowych i innych z *okrainami*» byłego imperium[13].

Z wagi argumentu ekonomicznego dla Brytyjczyków doskonale zdawał sobie sprawę Piłsudski. Nieprzypadkowo kładł on duży nacisk na konieczność zdobycia Odessy. Zajęcie przez Ukraińców tego kluczowego dla handlu czarnomorskiego, a w szczególności handlu zbożem, portu słusznie postrzegał jako kartę przetargową, która może zdecydować o poparciu polsko-ukraińskich projektów przez Zachód[14]. Przy różnych okazjach tak Naczelnik Państwa, jak i jego współpracownicy, kusili zagranicznych rozmówców wizją korzyści gospodarczych, jakie może przynieść odbicie z rąk bolszewików Ukrainy[15]. Przynosiło to efekty, o czym świadczy entuzjastyczny artykuł «Timesa» z 1 maja 1920 r. na temat perspektyw wyprawy na Kijów. Polacy mają nadzieję – pisał autor – «że będą w stanie ustanowić na nowo porządek na zachód od Dniepru i otworzyć kraj dla handlu z zagranicą. [...] Liczą, że jeśli im się to uda, to jakieś mocarstwo, *najlepiej Wielka Brytania* [kursywa w oryginale – JJB], działająca w imieniu Ligi Narodów, poprze rząd w Kijowie, weźmie koleje w swoje ręce i generalnie zreorganizuje kraj, by odnowić produkcję z pomocą zamieszkałych tu Ukraińców, Rosjan i Polaków»[16].

Polsko-ukraińskim planom najbardziej przychylne było zapewne War Office, kierowane przez Churchilla, nadal żywiącego nadzieję, że uda się zachwiać reżimem bolszewików. Sukcesy kampanii kijowskiej skłoniły ówczesnego sekretarza wojny do przedstawienia 11 maja pozostałym członkom Gabinetu memorandum, w którym apelował o wstrzymanie rozmów handlowych z Sowietami. Brytyjczycy powinni byli jego zdaniem poczekać, żeby przekonać

[13] «[...] the theory which is commonly held by the Poles, that Russia can only be restored by gradual stages through pushing commercial and other relations from the fringes, would become the only practical policy». Memorandum PID, Recent Tendencies in Soviet Russia, 12 maja 1920, TNA, CAB 24/106/27.

[14] Por. A. Nowak, Pierwsza zdrada Zachodu, s. 136-140.

[15] «Złotą walutą» Ukrainy - jak pisze Andrzej Nowak (ibidem, s. 140) – były przede wszystkim jej zasoby zboża i cukru. Polacy nęcili jednak zachodnich dyplomatów również perspektywą przejęcia przez URL części długu byłego Imperium Rosyjskiego, którego spłaty odmawiali bolszewicy. Por. relację z rozmowy Percy'ego Loraine'a z Augustem Zaleskim w raporcie posła Rumbolda z 12 maja 1920. BDFA, part II, series A, vol. 3, doc. 74, p. 98. Oferty współpracy gospodarczej składali przedstawicielom mocarstw, oczywiście, również sami Ukraińcy. Zob. np. raport Rumbolda z rozmowy z posłem URL w Warszawie Łeonidem Mychajliwem, 16 maja 1920, w: Documents on British Foreign Policy 1919–1939, First series,vol. XI, ed. R. Butler, J.P.T. Bury, Her Majesty's Stationery Office, London 1961, p. 316–317.

[16] «At best they hope that they will be able to re-establish order West of the Dnieper and open the country for foreign trade. [...] If they accomplish this much they hope that some power, preferably Great Britain, acting for the League of Nations, will back up the Kiev Government, take the railways in hand, and generally reorganize the country for production with the help of the Ukrainians, Russians and Poles who used to live there». Cyt. za T. Komarnicki, Rebirth of the Polish Republic, p. 577.

się, «jaki rząd będzie najprawdopodobniej kontrolował największy spichlerz Rosji – Ukrainę – pod koniec najbliższych żniw»[17]. Szerzej do wydarzeń rozgrywających się nad Dnieprem odniósł się Churchill w notatce sporządzonej dziesięć dni później. Wspominał w niej o fali powstań wybuchających przeciw bolszewikom i o entuzjastycznym przyjęciu na Ukrainie wojsk Piłsudskiego i Petlury (*the liberating forces were shown every sign of welcome*). Polemizował też z argumentami Lloyda George'a, przekonującego, że handel z Sowietami jest niezbędny dla wykarmienia głodujących rejonów Europy Środkowej. Dla rejonów tych – pisał Churchill – «nic nie byłoby większym dobrodziejstwem niż odnowienie pokojowego Państwa Ukraińskiego, dającego rękojmię swobody transakcji gospodarczych i handlowych. To na Ukrainie, a nie w wygłodniałych prowincjach Rosji, doprowadzonych do ruiny pod rządami bolszewików, można szukać dodatkowych źródeł zaopatrzenia. [...] Przy założeniu, że rząd Petlury zdoła powołać do życia i dalej podtrzymywać samodzielny rząd cywilizowanego typu, będący w stanie uwolnić zasoby zbożowe Ukrainy i chronić to terytorium, wspierany w tym zadaniu przez silną Polskę, powinno być możliwe osiągnięcie zadowalających warunków ogólnego pokoju na Wschodzie jeszcze tego lata»[18].

Zbliżone stanowisko zajmował przedstawiciel War Office nad Wisłą, gen. Adrian Carton de Wiart, stojący na czele Brytyjskiej Misji Wojskowej. Od samego generała i od pozostałych oficerów Misji wychodziły najbardziej bodaj entuzjastyczne z docierających do Londynu raportów. Przedstawiano w nich sukcesy wyprawy na Kijów i doskonałe rzekomo stosunki między polskim i ukraińskim sojusznikiem[19]. Jest charakterystyczne, iż Carton de Wiart, pozostający w bliskich relacjach z samym Piłsudskim, utrzymywał też regularne kontakty z przedstawicielem wojskowym URL w Warszawie gen. Wiktorem Zelinskim. Otwarcie deklarował się wobec niego jako przeciwnik

[17] «Would it not be better to wait and see what Government is likely to be in control at the end of the next harvest of the principal granary of Russia – the Ukraine?» A. Nowak, Pierwsza zdrada Zachodu, s. 140–141.

[18] «There could be no greater advantage to the famine areas of Central Europe than the re-establishment of a peaceful state of the Ukraine on a basis which permitted economic and commercial transactions to take place. It is there in the Ukraine, and not in the starving regions of Russia, reduced to destitution under Bolshevik rule, that an addition to the food supply may be hoped for. [..] on the assumption that Petlura's Government manages to set up and maintain a separate Government of a civilised type capable of liberating the corn supplies of the Ukraine, and with that territory sheltered and assisted in this task by a strong Poland, it ought not to be impossible to arrive at satisfactory conditions of a general peace in the east in the course of the present summer». Notatka Churchilla z 21 maja 1920, cyt. w: W.S. Churchill, The World Crisis, vol. 5: The Aftermath, The Easton Press, Norwalk, Conn. 1991, p. 266–267.

[19] Zob. np. kopię raportu majora E.H. Granta, Bolshevik and Pole in the Ukraine, dołączoną do raportu posła Rumbolda z 22 czerwca 1920, TNA, FO 371/3967. Rumbold przywoływał też podobne w tonie doniesienia komandora Henry'ego Bernarda Rawlingsa.

polityki brytyjskiego premiera[20]. Pod wpływem monitów szefa Misji Wojskowej w połowie czerwca 1920 r. kierownictwo War Office postanowiło zwrócić się do lorda Curzona o wyjaśnienie, jaki jest oficjalny stosunek władz brytyjskich wobec rządu URL. W odpowiedzi stwierdzono, iż aktualnie nie ma mowy o uznaniu jakiegokolwiek rządu ukraińskiego, a sytuacja nad Dnieprem jest na tyle niejasna, że nie sposób wypowiadać się co do przyszłości[21]. Pismo Ministerstwa Wojny wywołało jednak interesującą dyskusję w łonie Foreign Office. Już na początku maja 1920 r. zwierzchnik Departamentu Północnego Gregory zalecał kurtuazyjne traktowanie przedstawicieli URL, zauważając, iż mają oni szanse na powrót do władzy na Ukrainie[22]. Docierające w następnych tygodniach wiadomości zdawały się potwierdzać te prognozy. W efekcie w trakcie dyskusji nad odpowiedzią na wspominane pismo War Office jeden z urzędników Departamentu pozwolił sobie na dalej idące dywagacje. Ocenił on, że jeśli w Kijowie powstanie w miarę stabilny rząd, który nie będzie opierał się «wyłącznie na polskich bagnetach», «przypuszczalnie uznamy go w pewnym momencie *de facto*, wykorzystując precedens państw bałtyckich i Kaukazu»[23].

Poza tak ostrożnie – i to wyłącznie na użytek wewnętrzny – formułowane sugestie brytyjska dyplomacja nie wyszła. Wstrzemięźliwe stanowisko zachowało również Ministerstwo Skarbu. Na ukraińskie sondaże w sprawie możliwych dostaw brytyjskiej broni odpowiedziało ono: tak – ale «za gotówkę płaconą w Londynie» (*payment in cash in London*)[24]. Nieco dalej posunęli się Francuzi. Pod koniec maja 1920 r. premier Millerand podjął decyzję o wysłaniu specjalnej misji do Kijowa. Rozważał też poważnie uznanie *de facto* rządu URL,

[20] O kontaktach Cartona de Wiarta z Zelinskim: J.J.Bruski, Petlurowcy, s. 195.

[21] Pismo War Office do podsekretarza stanu w Foreign Office z 14 czerwca i odpowiedź Foreign Office z 19 czerwca 1920, TNA, FO 371/3967.

[22] «Nie jest wykluczone, że ci ludzie mogą w ten czy inny sposób przejąć władzę, i byłoby w związku z tym rzeczą niemądrą ich całkiem zrazić» [«It is just conceivable that these people may get into power somehow and other, and it may therefore be unwise to offend them entirely»]. Notatka Gregory'ego z 5 maja 1920, TNA, FO 371/3966. Dwa dni później szef Departamentu Północnego deklarował: «Jeśli Petlura [...] okaże się dostatecznie mądry, by uczynić swój rząd rządem z gruntu chłopskim, może odnieść z pomocą Polaków sukces tam, gdzie inni ponieśli porażkę. Ma w każdym razie większe szanse» [«If Petlura [...] has the wisdom to make his regime above all a peasant regime he may, helped by the Poles, make a success where the others have failed. At least he stands a better chance»]. Minute Gregory'ego z 7 maja 1920, ibidem. Dokumenty te przywołuje w swojej pracy Jacek Reginia-Zacharski (Kwestia ukraińska, s. 288–289) – ponownie, niestety, myląc szczegóły i bałamutnie tłumacząc cytaty.

[23] «If a Govt [Government] becomes established in the Ukraine which has an appearance of stability [and] is not solely dependent on Polish bayonets we shall presumably give it de facto recognition some day on the precedent of the Baltic States and the Caucasus». Notatka Reginalda Hoare'a, [bd; między 15 a 17 czerwca 1920], TNA, FO 371/3967.

[24] Wymiana korespondencji pomiędzy przedstawicielem handlowym URL w Londynie Marijanem Mełenewskim a brytyjskim Ministerstwem Skarbu – pisma z 14 maja i 9 czerwca 1920, ibidem.

zamiar taki zdążono nawet zakomunikować półoficjalnie stronie ukraińskiej. Sprawa nie została jednak sfinalizowana[25]. Na przeszkodzie stanęła zmiana sytuacji na froncie, która wymusiła odwrót sojuszników ze stolicy Ukrainy. Dalsze postępy sowieckiej kontrofensywy pogrzebały ostatecznie nadzieje na pozyskanie dla polsko-ukraińskich planów mocarstw zachodnich. Po krótkiej chwili wahania ich polityka wrócić miała na utarte tory – do tradycyjnych narzędzi i tradycyjnego postrzegania problemów Wschodu przez rosyjskie «imperialne okulary».

Rozwój wydarzeń utwierdził Brytyjczyków w przekonaniu o słuszności taktyki Lloyda George'a i o konieczności dalszych rozmów handlowych z bolszewikami. Wobec konfliktu polsko-sowieckiego Londyn zajął pozycję – jak komentowano w Foreign Office pod koniec czerwca – «biernego obserwatora». Z nutą żalu stwierdzano wówczas, że Polacy stracili swoją szansę, nie proponując Sowietom negocjacji pokojowych bezpośrednio po zdobyciu Kijowa[26]. Rola Ukrainy jako samodzielnego czynnika w brytyjskich kalkulacjach zmalała w tym czasie niemal do zera. Dalszą politykę w kwestii ukraińskiej uzależniano całkowicie od intencji i poczynań Moskwy[27]. Zainteresowanie Ukrainą dramatycznie spadło również w Paryżu. Latem 1920 r. pewne nadzieje zaczęto ponownie wiązać tutaj z «białymi», z odnowionym przez gen. Piotra Wrangla rządem «Południa Rosji», który Francja uznała 11 sierpnia i któremu obiecała udzielenie wszechstronnej pomocy[28]. Symboliczny wymiar miało wystosowanie dzień wcześniej znanej noty przez sekretarza stanu USA Bainbridge'a Colby'ego. W dokumencie tym, skierowanym do ambasadora Włoch w Waszyngtonie, Colby podsumowywał amerykańskie – mocno dogmatyczne – stanowisko w sprawie niepodzielności

[25] «On the basis of past investigations the Department is disposed to regard the Ukrainian separatist movement as largely the result of Austrian and German propaganda seeking the disruption of Russia, It is unable to perceive an adequate ethnical basis for erecting a separate state and is not convinced that there is a real popular demand for anything more than such greater measure of autonomy as will naturally result from the establishment in Russia of a modern democratic government whether federative or not. The Department feels, accordingly, that the policy of the United States, while leaving to future events the determination of the exact character of the relations to exist between Great and Little Russia, should tend in the meantime, rather to sustain the principle of essential Russian unity than to encourage separatism». Telegram Lansinga z 29 października 1919, w: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. Russia, United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1937, p. 783–784. Zob. też C. Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920, w: The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution, ed. T. Hunczak, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1977, p. 352–381.

[26] Notatka Harry'ego Crookshanka z 30 czerwca 1920, w: BDFA, part II, series A, vol. 3, doc. 205, p. 266–267.

[27] Zob. notatkę Reginalda Leepera z 22 lipca 1920, TNA, FO 371/3967.

[28] O okolicznościach tego uznania szerzej: M.J. Carley, Anti-Bolshevism in French Foreign Policy: The Crisis in Poland in 1920, «The International History Review» vol. 2, no. 3 (July 1980), p. 418–423.

Rosji. Spośród narodów dawnego imperium prawo do tworzenia własnych państw – w granicach ściśle etnograficznych – przyznawał jedynie Polakom, Finom i Ormianom. Dla Ukraińców i innych narodów «kresowych» dawnej Rzeczypospolitej nie było na tej liście, rzecz jasna, miejsca[29].

Kampania kijowska była przygotowywana, a następnie toczyła się pod wyjątkowo niepomyślnymi auspicjami międzynarodowymi. Mocarstwa – postrzegające jako pożądanego partnera na Wschodzie Rosję w tej czy innej postaci – dystansowały się od polsko-ukraińskich planów, odmawiając im wsparcia politycznego i materialnego. W swoim artykule starałem się pokazać jednak, że zmiana tego nastawienia nie była niemożliwa. Prawdopodobnie największą szansę w tym względzie dawała taktyka obrana przez Józefa Piłsudskiego – działania metodą faktów dokonanych. Mogła ona przynieść efekty, ponieważ stosunek mocarstw do problemu rosyjskiego nie odzwierciedlał w istocie realnych interesów geopolitycznych Zachodu, był raczej efektem inercji umysłowej elit w Londynie, Paryżu czy Waszyngtonie. Działało to, co Symon Petlura nazwał nieco później «hipnozą samego imienia 'Rosja'»[30], połączone ze zwykłą ignorancją.

Do rewizji dotychczasowego stanowiska skłonić mogło mocarstwa najprędzej uświadomienie sobie wymiernych korzyści ekonomicznych, wiążących się z poparciem niezależnej Ukrainy. Strona polsko-ukraińska starała się w tym kierunku działać – nie bez pewnych rezultatów. Być może kilka dodatkowych tygodni, które pozwoliłyby okrzepnąć wojskom sojuszniczym i władzom URL w Kijowie, stworzyłoby nową sytuację, doprowadziło do przełamania niekorzystnej koniunktury. Tego samego czasu zabrakło w innych krytycznych kwestiach, o których wspominałem – zabrakło go, by zdobyć szersze poparcie obu społeczeństw dla idei sojuszu i żeby efektywnie rozbudować ukraińskie siły zbrojne.

Pozostaje, oczywiście, pytaniem otwartym, czy jednoznaczne poparcie ze strony Zachodu, które wyraziłoby się zaaprobowaniem koncepcji Piłsudskiego, oficjalnym uznaniem dla rządu URL i zaangażowaniem na rzecz sojuszników choć części tych środków, którymi mocarstwa były gotowe wcześniej wspierać Denikina, mogło odmienić losy konfliktu i przesądzić o polsko-ukraińskim sukcesie. Niewykluczone, że tak – odpowiedź na tak postawione pytanie należy już jednak do sfery spekulacji.

[29] Nota Colby'ego do ambasadora Włoch w Waszyngtonie Camilla Avezzany, 10 sierpnia 1920, w: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1920, vol. 3, United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1936, p. 463–468. Szersze omówienie dokumentu: A. Nowak, Pierwsza zdrada Zachodu, s. 103–107.

[30] List Petlury do premiera Andrija Liwyckiego z 14 maja 1922, w: Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали, упоряд. В. Михальчук, Рада, Київ 1996, с. 68.

Геннадій Корольов,
Інститут історії України НАН України

Українські національні проекти та східноєвропейські «держави-нації» 1917–1923 рр. у новітній історіографії: основи компаративного аналізу[1]

Почну з призабутого. Існує кліше, що у 1914 році почався кінець європейської історії. Тоді ж з'явилися есхатологічні твори про «присмерк Європи»[2]. Як відомо, теорії про кризу цивілізації в умовах війни набрали популярності, що пізніше стало однією з причин поширення тоталітарних ідеологій[3]. Ще в 1917 р. відомий філософ і лідер ліберального руху Бенедетто Кроче закликав опертися на абсолютному історизмі, критикуючи прагнення змальовувати нібито «історичну правду». Власне, тому для нього історія – більше, аніж проста сукупність події, а рушійною силою людських дій являються ідеї, а творцями історії – інтелектуальні еліти[4]. Як відомо, інакший погляд мали на історію голосили представники тоталітарних режимів Європи, які повсякчас девальвували ідею свободи.

Однак, отверезіння до тодішніх інтелектуалів прийшло лише наприкінці 1920-х рр. Після встановлення фашистського режиму в Італії Кроче у своїй «Історія Європи у XIX ст.» виразив свою нелюбов до націоналізму та політичного радикалізму, які, на його переконання, позбавляли народи майбутнього. Однак магія твору Кроче в тому, що історія Європи – це історія пасивної та постійної революції як минуле ідеї свободи, яка найсильніше визріла в умовах імперського порядку[5]. Тим самим, він пропонував поглянути на революцію як відображення боротьби за свободу, а не лише предмет політичної риторики і боротьби.

Про Кроче забули. Сучасний німецький історик Йорн Леонґард висловив дивну тезу, що кінець Першої світової війни сприяв появі обумовле-

[1] Це дослідження уможливила підтримка Дарчого Фонду українських студій д-ра Івана Іванціва і д-ра Мирослави Мисько-Іванців Канадського інституту українських студій.

[2] Детально ця тема висвітлена у дослідженні: Herman Arthur, The Idea of Decline in Western History (New York, 1993), 528p.

[3] Про есхатологічні ідеї як коріння тоталітаризму написав Аббот Глісон: Gleason Abbott, Totalitarianism: The Inner History of the Cold War, (New York, 1995), 307p.

[4] Кроче Бенедетто, Теория и история историографии (Москва, 1998), с. 104.

[5] Див.: Croce Benedetto, Historia Europy w XIX wieku; przeł. Joanna Ugniewska (Warszawa, 1998), 353s.

ної наративної історіографії стосовно до неминучого кінця традиційних та автократичних монархій в Європі. Цей процес, на його переконання, розпочався ще до 1914 року, коли багатоетнічні імперії видавалися анахронічним політичним режимом, який може вижити тільки завдяки силовому придушенню національних рухів і етнічних груп[6]. Замість того, щоб деконструювати тодішню антиколоніальну риторику національних діячів, Леонґрад навпаки її прийняв. Проте, ще раніше Андреас Каппелер відмічав, що до Першої світової війни і після 1905 року в Австро-Угорщині та Росії відбувся зворотній процес, що характеризується спробами врахування національних запитів, пом'якшенням асиміляційної політики та спробами модернізації[7]. Виникнення наративної історіографії сталося, перш за все, завдяки політичним та ідеологічним спробам вдосконалити імперію, що не мали на меті зруйнувати її.

Вже тоді з'явився погляд на тогочасні національні проекти у Східній Європі, які пояснювалися в контексті історичної ситуації «між Німеччиною і Росією». На переконання польського історика Влодзімєжа Бородзея, війна зруйнувала уявлення про вічність імперій, тому процес «nationalizing empires»[8] після 1914 р. прибрав іншої форми. Від 1918 р. національні діячі з країн Центрально-Східної Європи виходили з принципу «impirealizing nations», риторично приймали формулу федералізації та інші демократичні гасла, при цьому навіть не думаючи про їх реалізацію. Наприклад, лідер польських національних демократів Роман Дмовський навіть згоджувався на федеративний устрій Польщі за умови якщо Східна Пруссія і Литва увійдуть до її складу[9]. Тобто національні еліти риторично приймали найрізноманітніші ідеологічні гасла про створення федерації або союзу держав, все ж не мислили про потребу їх імплементації. Стратегією була лише національна держава. Відповідно це обумовлювало змагання за території, які кожна національна еліта розуміла за «свої». Їхні уявлення мали опертя в «етнографічному детермінізмі», що являв собою не що інше, як фундаменталістське відображення національного наративу. Тобто після 1918 р. виявилося так, що практично усі нові нації боролися за національне звільнення, що

[6] Leonhard Jörn, Multi-Ethnic Empires and Nation-building: Comparative perspectives on the Late Nineteenth Century and the First World War, [in:] Nationalizing Empires, Edited by Stefan Berger and Alexei Miller. (CEU: Budapest-New York), 2015, p. 630.

[7] Каппелер Андреас, Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.), «Ab Imperio», № 2, 2007, с. 35.

[8] Див.: Nationalizing Empires, edited by Alexei Miller, Edited by Stefan Berger (Central European University Press, 2015), 720p.

[9] Більш детально цю тенденцію я описав у есе: Korolow Gennadij, Pragmatyzm to nie imperializm, «Nowa Europa Wschodnia», 3–4/2017, s. 103–107.

передбачало здобуття незалежності. Парадокс в іншому: усі національні держави у Східній Європі, які вистояли до 1939 р., відмовилися від декларованих демократичних цінностей, де-факто перетворюючись на диктатури у найрізноманітніших варіаціях.

У цій доповіді я спробую проаналізувати динаміку формування історіографічного канону Української революції 1917–1921 рр., а також порівняти його з історіографічними оцінками аналогічних процесів у сусідніх національних історіографій. Мені йдеться про українські національні проекти, відродження Польщі, проголошення Білоруської Народної Республіки та Молдавської демократичної республіки, створення Чехословаччини. Тобто я звернуся до історіографічних традицій опису та визначення тих подій, що являються панівними у сусідніх історіографіях. Методом мого аналізу являється порівняння, що буде опиратися на узагальненні та протиставленні. Східна Європа у цій доповіді розуміється як історичний регіон, визначений на засаді іншування, починаючи від доби Просвітництва. Власне, це ж окреслення фігурувало у текстах тогочасних еліт держав Антанти, тобто я приймаю дискурс переможців.

На початку, я представлю кілька методологічних засновків. Перший – імперіологічний – стосується ролі європейських імперій sensu largo у творенні нових нації, до яких належали слов'янські народи, румуни, прибалти та албанці. Для німців, угорців та поляків – це мав бути етап перенародження націй[10]. Росіяни або великороси продовжували ще формуватися. Щоби зрозуміти нелегку проблему виникнення держав-націй після 1918 р., звернемося до праць Романа Шпорлюка і Домініка Лівена. Досліджуючи розвиток українського і польського модерного націоналізму, Шпорлюк відзначає, що виникненню нових нації передує розпад великих народів, що вже існували та існують. У цьому випадку він покликається на гегельянський поділ про історичні і неісторичні народи. Появу українців, чехів і словаків можна розглядати як процес перетворення домодерних народів, відповідно поляків, росіян, угорців і німців[11]. У своїх міркуваннях історик посилається на приклад Польщі і поляків, що втратили Річ Посполиту саме тоді, коли виник модерний націоналізм[12], який, однак, продовжував формуватися в умовах російського са-

[10] Див.: Duchhardt Heinz; Morawiec Malgorzata; Romsics Ignac; Borodziej Wlodzimierz, Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts (Göttingen, 2005), 1 Bde., p. 43–134.

[11] Szporluk Roman, Ukraina od imperialnej peryferii do suwerennego państwa [w:] Szporluk Roman, Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów, Wstęp i red. A. Nowak (Kraków, 2003) s. 84.

[12] Szporluk Roman, Polska: powstanie teorii i praktyki nowoczesnego narodu [w:] Szporluk Roman, Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów, Wstęp i red. A. Nowak (Kraków, 2003) s. 37.

модержавства. Поряд з цим, важливе Шпорлюкове спостереження, що етнічний націоналізм Східної Європи трактував економічну модернізацію як чинник національного визволення[13]. Цей аспект допомагає зрозуміти постання кількох варіантів українського і білоруського проектів.

Домінік Лівен висвітлив зміни після Великої війни (1914–1918) у Центральній Європі і Росії на основі конфлікту між ліберальною і консервативною демократіями, між парламентською традицією та династичним принципом. У цьому випадку помітний вплив одного з лідерів австро-марксизму Отто Бауера, який визначив цей процес як суперечності між панівними ідеологіями обох коаліцій (Антанти і Троїстого союзу (пізніше – Центральних держав)[14]. На переконання Лівена, Габсбурзька імперія мала менше простору для експансії, аніж Росія[15]. Кайзерівський уряд вимушений був реалізовувати політику стримувань і противаг, щоби утримати систему міжетнічного балансу в національних частинах. Імперія sensu stricto є антиподом демократії, народного суверенітету і національного самовизначення[16]. Виходячи з цього, Лівен доповнив концепцію Майкла Манна про чотири джерела соціальної влади (політична, військова, економічна, культурна/ідеологічна) двома іншими – геополітичною і демографічною[17]. Цей аспект має значення щодо пояснення як реалізовувалися національні проекти, ставши завданням зовнішньої політики великих держав. Удоводнює цю позицію випадок Чехословаччини, що здобула підтримку Франції, США і Великої Британії, а також випадок Української Держави Павла Скоропадського, проголошеної завдяки підтримці німецьких і австрійських військ. Стратегія імперій Романових і Габсбургів щодо створення «націй-імперій» сприяла появі етнонаціонального популізму. Як відомо, у Центральній і Східній Європі клас і етнічність за багатьма параметрами збігалися, тому стрімкий розвиток етнічного націоналізму був неминучий[18].

Другий – концептуальний – полягає в тому, що «державні» нації Центральної й Східної Європи – німці, австрійці, росіяни, угорці на

[13] Ibidem, s. 49.

[14] Бауэр Отто, Австрийская революция 1918 года (Москва, 1925), с. 106–107.

[15] Lieven Dominic, Empire, The Russian Empire and its Rivals (Yale University, 2001), p. 288. Про це ж згадує Домінік Лівен у своїй останній книзі: Lieven Dominic, Towards The Flame. Empire, War and the End of Tsarist Russia (Penguin Books, 2016), 429p.

[16] Ливен Доминик, Империя, история и мировой порядок [в:] Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (Москва, 2010), с. 286.

[17] Ibidem, c. 299.

[18] Цей нюанс під час аналізу Російської революції відмічав Рональд Суні: Suni Ronald G., National revolutions and civil war in Russia [in:] Revolutionary Russia. New Approaches, Rex. A. Wade (ed.) (New York and. London, 2004), p. 123.

своїх підвладних територіях мали революції. Це австрійська, німецька, російська революції, та «революція хризантем» в Угорщині (проголошення народної республіки на чолі з Міхаєм Каройї). Для їх еліт національна революція не мала сенсу, тому перше місце зайняли соціальні гасла. Якнайкраще для цього підійшла соціал-демократична та комуністична ідеологія, що опиралися також на інтернаціоналізмі. Роман Роздольський писав, що відповідно до марксистської історіографії усі можливі революції не розглядалися окремими явищами[19]. Йому йшлося про прямування до концепції однієї соціалістичної революції, яка стала згодом історіографічною парадигмою. Власне, тому серед австро-марксистів панувало переконання, що російська революція завершила загибель Австро-Угорщини, та поглибила національну революцію чехів, поляків, та південних слов'ян до розмірів боротьби за державність[20].

Проголошення Угорської радянської республіки, встановлення більшовицького режиму в Росії ілюструють спроби утворення нових форм державності – радянських республік, які, по суті, були етапом на шляху до «імперій-націй». Тоді ж з'являлися залежні від центру малі радянські республіки – Українська, Білоруська та Словацька (1919 р.). Власне, тому в марксистській історіографії будь-яка національна революція не розглядалася самостійним рухом, а у російському випадку, тільки більшовики вважалися єдиною силою революційного процесу. «Поряд з цим, – як зазначив британський історик Кріс Форд, – існувала схожість між національною і соціальною парадигмою, проте в історіографії завжди описується їх загальний характер і принижується відносний вплив народної революційної лівиці»[21].

Третій – дефінітивний – стосується поняття «революція». Німецький філософ Макс Вебер визначав її як особливий стан влади як такої, та також як можливість реалізовувати рішення на основі насилля, права та авторитету[22]. Під час революції з'являються нові центри правотворення, які покликані не лише легітимізувати себе, а й захистити відповідні економічні/національні/культурні інтереси. Тобто, мова проте, що людина сама вибирає, хто для неї являється владою, а хто – ні.

[19] Rozdolski Roman, Engels and the nonhistoric Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 (Critique Books, 1986), 220p.

[20] Бауэр Отто, Австрийская революция 1918 года (Москва, 1925), с. 108.

[21] Ford Chris, The Crossroads of the European Revolution: Ukrainian Social-Democrats and Communists (Independentists), the Ukrainian Revolution and Soviet Hungary 1917–1920, «Critique», 38 vol. 4, p. 602.

[22] Вебер М. Политика как призвание и профессия [кн.:] Вебер М. Избранные произведения (Москва, 1990), с. 645–647.

Найсуттєвіша риса революція – це стосунок до авторитету, що виражалося в персоніфікації влади.

Історіографічна палітра інтерпретації виглядає наступним чином. Почну з фактів. У січні 1918 р. була проголошена Українська Народна Республіка, у листопаді того ж року – Західноукраїнська Народна Республіка. У березні 1918 р. була проголошена Білоруська Народна Республіка, а 6 лютого 1918 р. – незалежність Молдавської демократичної республіки, яка вже 27 березня стала частиною Румунії. 11 листопада 1918 р. відновлено польську державу, а 28 жовтня – створена, і вже визнана західними країнами у липні, Чехословаччина, до складу якої увійшли колишні угорські українці.

Стало зрозуміло, що саме 1918 рік для Центрально-Східної Європи став рубіжним, імперський порядок остаточно зазнав поразки. Тоді ж з'явилися лінії незгод і майбутніх етнічних і релігійних конфліктів між новими націями, що претендували на повернення «історичних земель»[23]. Цей процес охоплював землі, що історично були заселені двома або кількома етносами і народами. Все це стало ґрунтом для розвитку етнічного націоналізму, що оголошував ворогами сусідні народи та створював вигідні у даному контексті образи «Іншого».

Перша світова війна сприймалася як процес швидкої деколонізації Європи, що змінював старі кордони[24]. Кожна нова нація сприймалася старими європейськими елітами на основі картографування етнічних просторів. У 1918 р. головний принцип проекту держава-нація полягав у тому, що етнос має складати націю, територія якої повинна збігатися з територією проголошеної держави. Конструювання кордонів нових держав створювало основу міжетнічних конфліктів (у випадку з українцями і поляками, українцями і білорусами) або мирного співіснування (чехами і моравами, чехами та словаками).

Щоби зрозуміти український модерний націоналізм, варто поглянути на український національний проект із транснаціональних позицій. Аналізуючи передумови революції, Владислав Верстюк відмічав, що про масову національну свідомість до 1917 р. слід писати обережно[25]. І в цьому український випадок не унікальний, так було з Італією, Німеччиною та іншими країнами у «довгому XIX ст.» Очевидно, така не-

[23] Цю проблему в контексті теорії «геополітичної революції» у Східній Європі висвітлив Віктор Сукєнніцький: Sukiennicki Wiktor, East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence, edited by Maciej Siekierski, preface by Czesław Miłosz, 2 volumes, (New York, 1984).

[24] Див.: Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії (Київ, 1918), 120с.

[25] Верстюк В., Солдатенко В. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) [в:] Політична історія України XX століття. У 6-ти т., т. 2 (Київ, 2003), с. 456.

визначеність суспільства, його етнічна та релігійна строкатість впливала на українські еліти, які сповідували федеративний погляд на майбутнє українських земель. З цього приводу Михайло Грушевський у грудні 1919 р. згадував, що після проголошення ІІІ Універсалу про створення УНР, Центральна Рада та «народи й области Росії не важились творити федерації без участи її найбільшого її членів, Великоросії»[26].

Українська революція виникла як реакція на петроградські події, проте одразу почала розвиватися як самостійне явище[27]. Основні версії революції сформулювали її лідери[28]. Соціалістичні, федеративні і самостійницькі ідеали провідного українського історика Михайла Грушевського[29] спочатку виразилися в його розумінні революції як боротьби за автономію українських земель у складі демократичної Росії. Проголошення незалежності було актом опору поширенню на Україну більшовицького режиму. Партії лівого спрямування, дійсно, грали значну роль в українському визвольному русі,[30] і бачення революції як кроку на шляху до «робітничо-селянської державності»[31] мало багато прихильників.

Менш оригінальним виявився голова Генерального секретаріату, а після падіння гетьманату – голова Директорії УНР Володимир Винниченко, який у своїй праці «Відродження нації» відтворив панівні уявлення про колоніальне становище українських земель у складі імперії. Він намагався довести винятковість історичного шляху України, акцентуючи увагу на поширенні соціалістичних ідей в Європі та Росії в контексті здійснення світової революції.[32] Павло Христюк трактував Українську революцію

[26] Грушевський М. Світова війна і революція, «Свобода», 1919, ч. 113, 23 вересня, с. 3.

[27] Проблема співвідношення і взаємовпливів Української та Російської революцій детально описана Владиславом Верстюком у книзі: Верстюк В., Горобець В., Толочко О., Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т., т. 1.: Українські проекти в Російській імперії (Київ, 2004), 501с.

[28] Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія, ч. 1 (Київ, 1997), 416с.

[29] Грушевський М. Роковини, «Літературно-науковий вістник», 1918, річник XIX, т. LXXII, с. 4–6; Його ж. По шкоді, «Літературно-науковий вістник», т. 172 (кн. XII, грудень). 1918, с. 233–243; Його ж. Україна окремішна, «Літературно-науковий вістник», 1919, річник XX, т. LXXIII, кн. 1, с. 10–19; Його ж. Панської України не збудувати! «Громадський голос», (Львів), 17 листопада, 1923, ч. 41, с. 1-4.

[30] Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1921 років (Київ, 2005), 311с.

[31] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 т., т. 2 (Прага, 1921), с. 1, 75.

[32] Винниченко В. Відродження нації, ч. 1 (Київ–Відень, 1920), 349с.; ч. 2, 328с.; ч. 3, 535с.; Його ж. Всесвітня революція (Київ; Відень, 1920), 16с.; Його ж. Лист до класово несвідомої української інтелігенції ([Б. м.], 1920), 8 с.; Його ж. На той бік (Прага-Берлін, б. р). 114с.; Його ж. Українська державність (Відень Київ, 1920), 32с.; Його ж. Політичні листи (Київ-Відень, 1920), 24с.

як соціалістичну[33]. Його інтерпретаційну лінію концептуально розвинув Михайло Лозинський, який спробував пов'язати революційні процеси у Східній Галичині з аналогічними процесами на Наддніпрянщині,[34] при цьому, підкреслюючи роль «українського П'ємонту» в контексті боротьби за самостійність. Для гетьмана Павла Скоропадського події 1917–1921 рр. ніколи не були національною революцію, а розцінювалися ним як спроба створення національної держави.

Для кожної національної історіографії характерне виправдання «своїх», пошук ворога і боротьба за політичні гасла, що протиставлялися панівному порядку. Наприклад, українські соціалістичні діячі, так само як і польські, вважаються представниками національного руху, що відповідно до «законів історії» творили свою державу. Все це призвело до міфологізації історичних текстів, що є ознакою будь-якого національного наративу.

У цьому аспекті показовим є сприйняття в історіографічному середовищі ЗУНР як єдиного в новішій історії прикладу українського державного правопорядку[35]. Колишні учасники подій на Західній Україні критикували революційні процеси на Великій Україні. Іван Кедрин у статті про роковини революції писав, «що існує у нас, у Галичині, тенденція обезцінювати всю українську революцію на Наддніпрянщині та підкреслювати її хаос, свавілля і розвал, промовчуючи конструктивізм українського визвольницького здвигу, начебто його зовсім не було»[36]. Сучасники (Степан Рудницький, Василь Кучабський та ін.) вважали, що геополітичний інтерес Галичини бути посередником між промисловими землями Серединної Європи та багатим на сировину Сходом[37]. У теоретичних міркуваннях цю проблему вирішували дихотомією «між Польщею і Росією (або більшовизмом)»[38]. Така різність у сприйнятті українських національних проектів стала одним із чинників формування концепції Української революції 1917–1921 рр.

Говорити про чехословацький націоналізм до 1918 р. не варто, скорішe після. Поряд із цим, саме ідеологія чеського слов'янофільства стала

[33] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 т. (Прага, 1921–1922).

[34] Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 (Прага, 1922), 228 с.

[35] Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання [в:] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т., т. 2, (Київ, 1994), с. 56.

[36] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3695, оп.1, спр. 44, арк. 54.

[37] Рудницький С. Галичина і нові держави Європи (Львів, 1921), с. 11.

[38] Kuchabsky V., Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923. (Edmonton, 2009), p. 6-7.

цементуючою під час реалізації проекту «Чехословаччина». У 1915 р. у Парижі був сформований Чехословацький закордонний комітет (пізніше – національний), котрий очолили депутати рейхстага, професор Лондонського університету Томаш Масарик, журналіст Едуард Бенеш і словак, генерал французької армії Мілан Штефанік. Якщо до війни Масарик і Бенеш виступили за федералізацію імперії, то після 1915 р. оголосили гасло «Знищити Австро-Угорщину!». Надважливе рішення, прийняте Чехословацьким комітетом, стосувалося створення військових легіонів, які мали воювати на стороні країн Антанти[39]. Одночасно чехословацький проект був внесений до «14 пунктів» президента США Вудро Вільсона, ставши одним із пріоритетів Антанти після війни.

Яку ж державу будував Масарик і Бенеш? Чехів і словаків ніхто не питав, якою мала би бути їхня держава і чи хочуть вони жити разом. Чехи стали ніби «старшим братом» для словаків на засаді слов'янофільської ідеології. Таке об'єднання відбулося завдяки діяльності Масарика щодо зміни антигерманської політики Заходу та задля реалізації власного слов'янського проекту. Він був переконаний, що європейські народи резонно поділити на «малі» і «великі» на засаді політичної незалежності й етнографічного кордону[40]. Масарик планував створити потужну слов'янську державу західного типу на федеративній основі[41]. Це була його утопія «Нової Європи».

Ідеї Масарика розцінювалися у Великій Британії як потужний інструмент в боротьбі з Габсбургами і Німеччиною. У цей же час аналогічну роль в США відігравав польський композитор і публіцист, а після здобуття незалежності Польщі прем'єр-міністр Ігнацій Падеревський. Його особисті контакти з американською елітою сприяли актуалізації «польського питання». Як відомо, адміністрації США та Великої Британії розглядали такий сценарій як найбільш вірогідний і потрібний для забезпечення стабільності в Східній Європі[42]. 3 лютого 1916 р. Масарик під час зустрічі з прем'єр-міністром Франції Арістидом Бріаном оголосив про плани руйнування Австро-Угорщини та майбутнього Східної Європи[43]. Подальший розвиток принципу національного самовизначення заважав союзникам Антанти розглядати можливий розпад

[39] Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия»: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918–1939) (Москва, 2008) 224с.

[40] Masaryk T. The problem of small nations in the European Crisis (London, 1915) p. 11–12.

[41] Masaryk T. Nová Europa: stanovisko slovanské (Praha, 1920), s. 81, 82.

[42] Див.: Nowak A., Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement (Warszawa, 2015), 606s.

[43] Masaryk T. Světová revoluce: za války a ve válce 1914–1918 (Praha, 1925) s. 111.

Австро-Угорщини, тому ідея знищення імперії Габсбургів не входила до пріоритетів альянсу і розглядалася як альтернатива Німеччині та необхідний організм «малих» народів[44]. Утім, для чеського руху боротьба проти Австро-Угорщини стала головною ціллю[45].

У підсумку, перша Чехословаччина створювалася як федерація Богемії, Чеської Сілезії, Моравії, Словаччини і Підкарпатської Русі, однак, як відомо, переміг дуальний варіант. У чеській історіографії період її існування з 1918 до 1938 рр. визначається як «Перша республіка». Тоді ж почалося формування міфу про чехословацький народ, а державною мовою визнавалася чехословацька. Підкарпатські українці випадали із Масарикової схеми націотворення, який, тим самим, поставив під сумнів перспективи власного проекту «східноєвропейської Швейцарії». У чеській та словацькій історіографії ці події визначаються як створення Чехословаччини та війна за незалежність, тобто акцент робиться саме на процесі націотворення та формуванні держави як добровільного союзу країн[46].

Складніше було у молдавському випадку, «бессарабський» націоналізм історики оцінюють скептично. Однак, він став основою молдавського проекту, який протистояв українському: знову ж таки у формі боротьби за історичні землі. Як відомо, Всеукраїнський національний конгрес оголосив Бессарабію частиною автономної України. Молдовани шукали підтримки у Тимчасового уряду і знайшли її. Можна припустити, що з'явлення молдавської державності було детерміновано рішучими рішеннями Києва.

У відповідь на проголошення УНР 21 листопада (4 грудня) 1917 р. на території Бессарабії було створено Раду країни (Сфатул Церій), яку очолив есер Іон Інкулец. Вже 2 (15) грудня цей орган проголосив Молдавську народну республіку як частину Російської федерації. Це рішення було визнано Раднаркомом і Петроградською радою. Проте, після здобуття позірної легітимності та неможливості втримати контроль у краї молдавські лідери розпочали переговори з Румунією про введення військ. 8 січня румунські війська ввійшли на територію республіки. Як реакція на прийняття IV Універсалу УНР, в ніч з 23 на 24 січня на підконтрольних Румунії землях Рада країни оголосила незалежність.

[44] Cobban A., The Nation State and National Self-Determination, ([London]: Collins, cop. 1969), p. 54.

[45] Див.: Masaryk T. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. 7. vyd. (Praha, 1969) 271s.; Masaryk T. The problem of small nations in the European Crisis, (London, 1915), s. 32.

[46] Kalvoda J., Genese Československa, «Historický obzor», 1998, 9 (11/12), s. 278–283; Pacner K., Osudové okamžiky Československa (Praha, 2012), 720s.

І вже 27 березня відбулося голосування за створення Молдавської демократичної республіки та її входження до складу Румунії. Представники німецької, болгарської і гагаузької меншини утрималися під час прийняття цього рішення. У підсумку, у листопаді 1918 р. відбулася остаточна інкорпорація Молдови, це рішення ніколи не було визнано більшовицькою Росією. У новітній молдавській історіографії ці події оцінюють як закономірний процес формування спільної національної держави, а не яка-небудь боротьба за незалежність чи революція[47].

Складніше з білоруським націоналізмом і національним проектом. Білоруський рух мав характер визвольного чи національного? Реалізація національного проекту базувалася на глибокому федеративному утопізмі білоруських діячів, котрі сприймали Білорусь у ситуації «між Росією і Німеччиною/Польщею»[48]. Історія білоруського руху відрізняється в декількох важливих аспектах від аналогічних рухів у Східній Європі. Перша особливість пов'язана з розвитком ідеї білоруської державності, яка розумілася частиною будь-якої великої держави (Росії, Польщі, або «Великої Литви»)[49]. Друга полягала у важкому процесі формування білоруської ідентичності й дуже тонкій лінії, що відрізняє його від російської або польської національних ідентичностей. Це розходження мало релігійний характер, у російському випадку – православ'я, у польському – католицизм. Відомо, що інтервенція німецької армії у 1918 р. викликала масштабний відтік православних білорусів зі своєї рідної землі на схід[50]. Останній нюанс залишається визначальним в інтерпретації подій 1917–1919 рр. на території білоруських земель. Інше – щоб зрозуміти як білоруси ставали нацією слід підійти до цього питання з секуляристичних позицій. Національна ідентичність православних білорусів мала широке етнічне коріння, тоді як аналогічна у католиків базувалася на цивілізаційних засадах. Якщо для перших етнічність ґрун-

[47] Левит И. Год судьбоносный. От провозглашения Молдавской Республики до ликвидации автономии Бессарабии (ноябрь 1917 – ноябрь 1918), (Кишинёв, 2000), 499с.; Левит И. Движение за автономию Бессарабии в 1917 году: Образование Сфатул Цэрий. Провозглашение Молдавской Демократической Республики (Кишинев, 1997), Meurs van Wim P., The Bessarabian Question in Communist Historiography: Nationalist and Communist Politics and History-Writing, (Boulder, colo.: East European Monographs, 1994), 458 p.

[48] Цвикевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной республики (Киев, 1918), 19с.; Kasmach L., The Road to the First Belarusian State: Nation-Building in the Context of the First World War and Revolution, dissertation of PhD in History (University of Alberta, 2016), 412p.

[49] Міхалюк Д., Пэр Андэрс Рудлінг, Ад Вялікага Княства Літоўскага да Беларускай Народнай Рэспублікі ідэя беларускай дзяржаўнасці падчас нямецкай акупацыі беларускіх земляў у 1915–1919 гадах, «Журнал беларускіх даследаванняў», 2014 (частка 7, нумар 2), с. 7-42.

[50] Michaluk D., Białoruska Republika Ludowa 1918–1920 u podstaw białoruskiej państwowości (Toruń, 2010) s. 132.

тувалася на руських (давньоруських) коріннях і мала сакральне значення, ілюструючи зв'язок між Річчю Посполитою і Руссю, між Візантією і Римом (Священною Римською імперією). Для других – європейськість сприймалася через історичну спадщину Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, де наголос робився на латині та європейській культурі. Третьою особливістю була ідея про «Велике Князівство Литовське» і пов'язаний зі спробою виокремити власні «історичні кордони» шляхом формування федерації з Литвою[51]. 5 грудня 1917 р. на Всебілоруському з'їзді, де зібралося близько 300 делегатів, переміг погляд щодо створення федерації з Росією, а ідея незалежності не здобула підтримки[52]. Цей факт став malum discordiae серед білоруських істориків.

Проте більшість з них визнають, що проголошена у березні 1918 р. Білоруська Народна Республіка була «мертвонародженим дитям»: російські, українські, польські і литовські претензії, а також німецька окупація несли пряму загрозу її незалежності[53]. Польські політичні кола (пілсудчики) із запізненням прагнули залучити Білорусь до відновлення нової Речі Посполитої, тому 5 жовтня 1918 р. у «Декларації щодо питання Білої Русі» пропонувалося створити федеративний союз. У підсумку, «білоруське питання» стало одним із основних під час перемовин у Ризі[54].

Власне, ідея відновлення Польщі як федерації кількох народів була, з одного боку, ідеєю «історичної справедливості» для тогочасних польських еліт, а з іншого, стала інструментом реальної політики, яка дозволила Польщі сформуватися як національній державі. Пам'ять про Річ Посполиту в кордонах 1772 р. та поразку польських повстань 1830 р. і 1863 р. впливала на формування модерного польського націоналізму. Вищезгаданий Шпорлюк переконує, що існувала третя фаза польської історії після 1795 р., коли від «триєдиної» формули формування польської нації (яка заснувалася на яґеллонському міфі та ідеї про польську політичну та історичну націю) поступово почали відмовлятися на користь вужчої польської етнічної та політичної ідентичності, натомість дві інші нації (українців та литовців) розглядали частиною майбутньої федеративної держави[55]. Тому під час четвертої

[51] Луцкевіч А. Палітычныя лёзунгі беларускага руху [в:] Антон Луцкевіч, Да гісторыі беларускага руху, (Смаленск, 2015) с. 97.

[52] Галынец А. (А. Цвікевіч), Чатыры гады: 1918–1922, «Спадчына», 1996, № 3, с. 140–141.

[53] Ладысеў У., Брыгадзін П. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) (Мінск, 2003), с. 41.

[54] Бароўская В. Беларускае пытанне на савецка-польских перагаворах 1918–1921 гг. (Мінск, 2017), 269с.

[55] Шпорлюк Р. До дискусії про польсько-українські взаємини 1918 р. [в]: Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна, Росія, Польщі (Київ, 2013), с. 377.

фази, що припадає на 1914–1923 рр., відбулося створення нової польської держави та модерної нації.

Виходячи з цього, Шпорлюк розглядає зіткнення українського і польського національних проектів, що формувалися на етнічній та лінгвістичній основі, а також уявленнях про власні «історичні права»[56]. Цей процес реалізовувався у формі боротьби за території, які кожна зі спільнот вважала своїми «історичними землями». Відповідно, тому і різні цілі національної боротьби та концепції потрактування тих події. Наприклад, якщо для поляків – це державність, відродження Речі Посполитої та укріплення Польщі як національної держави, то для українців – це різні державні проекти незалежної України та її формування як національної держави (соціалістичний, гетьманський, ліберально-консервативний та ін.). Як бачимо, наявна кардинальна різниця, якщо поляки чітко розуміли якою вони бачать Польщу, то в середовищі українського руху ці суперечності щодо моделі державності відіграли одну з фатальних і вирішальних ролей у її поразці. Ставлення до будь-якої української державності у середовищі польських еліт залежало від того, яка країна вважалася більшою загрозою для існування відновленої Польщі: Росія чи Німеччина[57].

У тринадцятому пункті зі знаменитих «14 пунктів» Вільсона «створення Польської держави, що має включати території з безпосередньо польським населенням». Справді «польське питання» стало центральним у тодішній міжнародній політиці. На початку листопада 1918 р. було формовано Тимчасовий уряд Польської Народної Республіки на чолі з Ігнацієм Дашинським. Вже 10 листопада повернувся Юзеф Пілсудський, який вирішив, що саме Варшава має стати об'єднуючим центром Польщі. У день підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада Регенційна Рада Королівства Польського передала повноту військової і громадянської влади Пілсудському. 16 листопада Пілсудський відіслав послання країнам-переможницям, де повідомлялося про створення незалежної Польщі.

Процес виходу зі складу Росії та розпад імперій польські історики оцінюють як війну за незалежність, відновлення Польщі або здобуття незалежності. Так з'явилася історіографічна традиція описувати російську революцію в аспекті боротьби за відновлення Речі Посполитої[58] та

[56] Ibidem, c. 376.

[57] Ibidem, c. 385.

[58] Див.: Halecki O., Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe (1980), 548p.; Rok 1918, Odrodzona Polska w nowej Europie, red. naukowa A. Ajnenkiel, (Warszawa, 1999), 220s.; Truszczak D., Sowa A., Drogi do niepodległej 1918 (Warszawa, 1998), 318 s.; Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku) (Kraków, 2008), 646s. ect.

у контексті «між Німеччиною і Росією»[59]. Така конструкція мала досить продуктивний зміст, творячи потрібний для національного наративу образ «Іншого». Одним із репрезентативних відображень цієї традиції може слугувати оцінка польського історика, експерта на Паризькій конференції 1919 р. Оскара Галецького, який сприймав світову війну як конфлікт двох імперій – Росії та Німеччини[60]. Це був період боротьби народів Центрально-Східної Європи за створення демократичних держав за прикладом Французької республіки. Проголошення нових національних держав Галецький трактував як підсумок війни за незалежність, насамперед – від Росії. Тому для поляків саме Польща, а точніше – колишні землі Речі Посполитої були в центрі цього протистояння. Тріумфом польської боротьби стало підписання Ризького миру у березні 1921 р. і рішення Ради послів країн Антанти у березні 1923 р. про повернення права на Східну Галичину.

***

Так виглядають загальні риси потрактування націо- та державотворчих процесів на землях колишніх імперій Романових та Габсбургів. Кожна національна історіографія описує відповідні події як розгортання потужного революційного процесу, що поєднував національне та соціальне визволення. Основним історіографічним концептом являється проголошення державності. У польській історіографії переважають формулювання: проголошення незалежності, відновлення Польщі та війна за незалежність. У чеській та словацькій – створення Чехословаччини, що за змістом відповідає боротьбі за незалежність. В українській історії панівною залишається концепція Української революції 1917–1921 рр. із різноманітними окресленнями та хронологічними рамками. Молдавські дослідники пробують схарактеризувати події 1917–1921 рр. на підставі двох вимірів: румунського і молдавського (бессарабського). В білоруській історичній науці наявні визначення від боротьби за державність (у випадку національно орієнтованих істориків), до «білоруського сюжету» Російської революції 1917 р.

Для усіх історіографій домінантною мовою описування являється політична лексика лідерів національних рухів та сучасників. Основні

[59] Див.: Czubiński A. Między Niemcami a Rosją, Społeczeństwo polskie w walce o przegrywanie i zachowanie niezależności państwowej w XIX i XX w. Rozprawy i studia (Poznań, 1998), 528s.; Andrzej Nowak, Jak rozbić Rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921) (Kraków, 1999) 374 s.

[60] Romer E. Dziennik, t. 2: 1919 -1923 (Warszawa, 1995) s. 61–62.

проблеми формування власних націй-держав розглядають у площині конфлікту із сусіднім національним проектом, які здебільшого вони мали опертя в етнографічному детермінізмі, гаслі про «історичні землі» та виключені «Іншого». Перемога національної державності, навіть короткочасна, подається як «акт історичної справедливості».

Наявність популярних нині західних та наративної мови опису революцій та війн за незалежність у Центрально-Східній Європі сприяє інструменталізації будь-якого історичного погляду, що відрізняється від загальноприйнятого канону про тодішні події. Мені видається, що у цьому криється небезпека для дослідників, адже, залишаючи поза увагою історичний контекст, вони пишуть свої тексти як «правдиву» інтерпретацію, створюючи умови для разючого історіографічного релятивізму.

Віталій Лозовий,
Національний інститут стратегічних досліджень

Соціокультурні чинники революційних та державотворчих процесів в Україні (1917–1921 рр.)

У процесі перебудови суспільно-політичного ладу, формування державних інститутів та економічних відносин неминуче виникає проблема сприйняття нового та його сумісності з світоглядом широкого загалу. Виходячи з цього, значної актуальності набувають дослідження впливу соціокультурних чинників на історичні процеси, оскільки без урахування соціокультурних особливостей неможливо побудувати демократичну та розвинуту державу, забезпечити ефективну взаємодію влади з громадянами, що відповідала б їхнім інтересам, потребам та запитам.

У періоди суспільно-політичних трансформацій, переламних змін соціокультурні чинники можуть суттєво впливати на державотворчі процеси, сприяючи або гальмуючи їх розвиток. Успадковані від минулого соціокультурні стереотипи, в одних випадках, сприяють зміцненню нового устрою, в інших, створюють перешкоди і зберігають найгірші зразки традиціоналізму.

Зрозуміти глибинний сенс революційних подій 1917–1921 рр. можна на основі дослідження соціокультурної динаміки українського суспільства того часу. Оскільки в період революції найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство, і часто поняття «народ» та «селянство» сприймалися як тотожні, сконцентруємо увагу на соціокультурних характеристиках саме цієї верстви, яка мала величезний вплив на події та процеси революційної доби. До того ж, вітчизняні вчені стверджують, що українські робітничий клас[1] та інтелігенція[2] здебільшого були тісно пов´язані з селянством і мали відповідну ментальність.

---

[1] Реєнт О. Більшовизм і Українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів // Історичні зошити. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 11.

[2] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К.: Основи, 1997. – С. 58.

В Україні вплив соціокультурних чинників на історичні, і зокрема, революційні процеси досліджували в своїх працях О. Реєнт[3], О. Михайлюк[4], М. Юрій[5], Ю. Присяжнюк[6], але в зазначеному аспекті дана тема не розглядалася.

Метою статті є спроба з´ясувати, яким чином державотворчі процеси періоду Української революції 1917–1921 рр. детермінувалися соціокультурними домінантами українського сільського соціуму. Основними завданнями статті є висвітлення та аналіз особливостей масової свідомості селянства та обумовлених цими особливостями форм соціальної поведінки селян і їх боротьби за реалізацію своїх традиційних уявлень, які об'єктивно впливали на державотворчі процеси революційної доби 1917–1921 рр.

Специфіку ставлення українців до влади, як інституту, формував чинник тривалої відсутності власної держави. Протягом століть українські землі входили до складу різних державних утворень (Польщі, Росії тощо). Із входженням частини українських земель до Російської держави у XVIII–XIX ст. зіштовхнулися різні політичні традиції: самодержавства та козацтва[7]. Запровадження кріпосного права і посилення гноблення «неминуче породжувало рефлексію за старими вільними часами. Призвідницею своїх незгод селянин бачив російську державну систему і її провідників – «москалів»[8].

В історичній пам'яті українських селян збереглися події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і створена ним держава – Гетьманщина. Однак, на початку XX ст. існування автономної Гетьманщини і особливий устрій адміністративного та громадського життя в Україні, через уніфікаторську політику царизму, набув у свідомості напівміфологічного характеру.

---

[3] Реєнт О. Більшовизм і Українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів // Історичні зошити. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

[4] Михайлюк О. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.). – Запоріжжя, 2001. – С. 102–123. – (Наукові праці / історичний факультет Запорізького державного університету; вип.XIII).

[5] Юрій М. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004.

[6] Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – С. 210–218; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 1999 – № 3. – С. 23–32.

[7] Рафальський О. Вплив переяславського договору 1654 року на цивілізаційні процеси в Україні. – К: Вид. дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 190.

[8] Верстюк В. Українська Центральна Рада. – Київ.: Заповіт, 1997. – С. 20

Протягом століть українська народна свідомість виробила два життєві ідеали, які суперечили і водночас доповнювали один одного: перший – селянський (мир, земля, праця), який сповідував «стиль притаємного існування», що супроводжувався «уникненням широкого контакту зі світом» і породжував конформізм, пристосування до обставин; другий – козацький (воля, війна, здобич), який орієнтувався на героїчний, авантюрний, активно-агресивний стиль життя[9]. Певний ескапізм української ментальності став закономірним підсумком багатовікової політичної підлеглості українців[10]. Н. Григоріїв зазначав, що українці не люблять політики, їм властива політична пасивність[11].

Оскільки другий ідеал не міг бути втілений реально, а жив лише в колективній підсвідомості широкого загалу, він знаходив своє виявлення лише в критичній ситуації соціального конфлікту. Коли насильство, експлуатація і визиск доходили у сприйнятті селянства до крайніх меж, це провокувало відродження духу козаччини, селяни збиралися в загони та починали жорстоку боротьбу проти ворогів. Волелюбний козацький дух, що зберігся, незважаючи на бездержавне існування українського народу, став одним з головних факторів формування національного ідеалу українця, національного менталітету. Однак, діяльність козацтва в XVI–XVIII століттях мала й негативні наслідки: нестабільність, непослух, тенденцію до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм[12]. Ідея козацької свободи часто набувала деструктивних форм, тлумачилася В.Антоновичем як стихія «волі без меж», що призводила до руїнництва[13]. Відтак, бездержавність та козацька «вольниця» виробили певну анархічну ментальність українців, що відіграло свою негативну роль у збройній боротьбі за свободу в революційну добу, створювало небезпеку існуванню новопосталої національної державності[14].

До початку XX ст. в Україні зберігся широкий прошарок колишніх козаків, які не знали кріпацтва, людей, які цінували особисту свободу, були власниками землі і мали дещо іншу, здебільшого не конформістську, соці-

[9] Кульчицький О. Світовідчування українця // Українська душа. – К., «Фенікс», 1992. – С. 53.

[10] Поліщук І. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство». – Харків, 1998. – С. 102

[11] Григоріїв Н. Українська національна вдача. – Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – С. 56.

[12] Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 67

[13] Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – С. 70.

[14] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Ґенеза. – 1997. – № 1(5). – С. 88–90.

альну психологію[15]. Так, на Лівобережній Україні близько десятої частини земельного фонду належало рядовим козакам, які розселялися по селах з часів Запорозької Січі. На початку ХХ ст. вони, як правило, мали такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Проте козацькі сім'ї, краще зберігаючи у своїй пам'яті події минулого, боротьбу своїх предків за волю України, виділялися своєю ментальністю, патріотизмом[16]. Не лише козаки, але й селяни зберігали в собі з козацьких часів рештки «гайдамацького духу». В українських хліборобів цей дух, навіть попри вплив кріпацтва, зумовлював збереження в їхній ментальності особливої гідності[17]. Я. Грицак стверджує, що «вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку ХХ століття»[18]. Сутністю цього міфу була ідея рівності, яка здавна розумілась як втілення гасла «Україна без хлопа та пана», перетворення всіх селян у козаків, тобто у людей вільних від державно-соціального тиску. Тому зрозуміло, що одразу після революції 1917 р. домінуючий у ментальності дискурс козацтва призвів до його відродження і значного поширення. А консервативні сили прагнучи продемонструвати історичну спадкоємність своєї влади, намагалися навіть відтворити державність у формі Гетьманату.

Перебування українців у різних державних утвореннях, де влада асоціювалася з репресіями та визиском, формувало настрої дистанціювання, відділення, локалізації від будь-якої влади, яка збирає податки, забирає рекрутів, чинить насильство, і породило гасло – «Україна без влади і без підвладних!». Держава ототожнювалася з національним та соціальним гнітом. Відтак спостерігаються антиетатистські настанови політичної ментальності українців, що виникли на підставі природної негації існуючої влади, які отримують усталення через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українства від політичної влади загалом[19]. Своєрідний комплекс протидії державній владі став характерною рисою національної ментальності[20].

[15] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядкові. Для членів КП (б) У. – К: Державне видавництво, 1921. – С. 13.

[16] Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Ґенеза, 2004. – С. 117.

[17] Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – С. 218.

[18] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 15.

[19] Поліщук І. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / І. Поліщук. – Харків, 1998. – С. 99.

[20] Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – С. 225–226.

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. Ще в часи входження українських земель до складу Польщі іншонаціональне населення займає домінуюче становище в містах краю. Права українців обмежувалися, вони витіснялися з адміністративних та економічних структур. У містах панувала, як правило, «латинська культура». На противагу містам, як осередкам розвитку чужої цивілізації і штучної (ненародної) культури, українські люди висували ідею усамітнення, злиття з природою. Отже, штучності, чужородності іншонаціонального міста протиставлялась природність сільського життя українців. Зі входженням України в склад Російської імперії урбаністична ситуація не змінилась і в містах продовжували домінувати чужинці. Українська селянська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск[21]. Цивілізація і культура міст сприймались селом як щось неорганічне, породжене панами, гнобителями, дармоїдами. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє їх інтереси, їх власність (передусім земельну). Таке світобачення знайшло найбільш яскраве вираження у творчості П. Куліша, який проповідував ідею знищення міст та роздроблення їх на села і хутори[22]. Громадсько-політичне, соціально-економічне життя України розглядалось у контексті бінарних опозицій: іншонаціональне місто – українське село, що дає «природну простоту» буття[23]. «Природні» цінності, як цінності вічні і сталі, такі, якими «вони були за тисячу років до нас і залишаться в майбутньому», можуть бути реалізовані лише в межах сільського життя[24]. Жити відрубно на хуторі, мати свій шматок землі, вести власне господарство і ні від кого не залежати – ось заповітне прагнення українського селянина.

На початку ХХ ст. українці залишалися переважно селянським народом з низьким представництвом у містах, де їхня частка не перевищувала третини. У великих адміністративних та економічних центрах – Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові – частка була ще нижчою, охоплюючи 17%. Ще виразнішу диспропорцію бачимо і серед осіб, які працювали у провідних сферах життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалось 47% росіян і тільки 30,8% українців, у торгівлі 48% займали євреї, тоді як українці лише 13%. Русифікаторська полі-

[21] Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 191.

[22] Куліш П. Хутірська філософія // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 74.

[23] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К: Орій, 1992. – С. 163.

[24] Ігнатенко В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси: 2006. – Вип. 10 – С. 56.

тика царизму і фактична заборона вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними: тут домінувала російська культура і російські громадські та політичні організації. Навіть у Полтаві, яка відносно зберігала своє українське обличчя, за свідченням Б. Мартоса, напередодні революції українська таємна громада нараховувала всього 30 осіб, а тим часом для перейняття в 1917 р. влади в українські руки треба було не менше 50 осіб[25]. Тому М. Шаповал констатував, що українство не займало ніякого місця в містах, і воно не могло виставити свої сили замість сил старого режиму[26]. Для повноцінного розвитку нації міста необхідні, як свого роду комунікативні вузли, центри концентрації ресурсів. Зросійщеність більшості міст в Україні мала той негативний наслідок, що їх населення (російські урядовці та військові, промисловці і робітники, торгівці тощо) своїми діями фактично легітимізували на українській території політичну систему, створену російською елітою[27].

Коментуючи суперечність міста та села в Україні, Г. Клунний зазначив, що місто, яке живе та розвивається за рахунок сільського населення певного регіону, «в ідеалі повинно стати виразником волі цього населення»[28]. Однак, через неукраїнський склад міста, воно чуже українському населенню села. Крім того, слід зазначити, що український рух зосереджувався великою мірою в містах, в той час як сільське населення, що становило 95 % українців, фактично не брало в ньому участі[29].

Як зазначалося, у суспільній стратифікації підросійської України переважну більшість українців становило селянство. Соціальний статус селянина у ньому був дуже низьким[30]. Тим парадоксальнішою виглядає власна статусна самоідентифікація селян. Про почуття самоповаги і власної значущості для суспільства свідчить своєрідне бачення українським селянством соціальної структури, яку на їх погляд складали: «пани, жиди і люди». У цій структурі «люди» лише селяни, а всі інші – «не

---

[25] Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – Вип. XI. – С. 24.

[26] Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – С. 37.

[27] Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [Керівник В.Ф.Солдатенко]. – К: Парламентське вид-во, 2007. – С. 28–29.

[28] Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядкові. Для членів КП (б) У. – К: Державне видавництво, 1921. – С. 11–13.

[29] Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 55.

[30] Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах; [переклад на укр. З. Борисюк]. – К: Критика, 1998. – С. 116–117.

люди», і суспільство без них «цілком може обійтись»[31]. Якісним виміром цієї «людскості», водорозділом між селянами та іншими верствами була праця, передусім фізична. У «моральній економіці» селянства саме працьовитість вважалася однією з найбільших чеснот людини. Вважалось, що пани взагалі нічого не робили[32], а євреї здебільшого займались посередницькою діяльністю, що селянами не кваліфікувалось як праця, відтак їх майно нажито неправедно. Тому ставлення селян до соціальних верств, які не працювали фізично, до так званого «панства» було різко негативним. Селяни добре розуміли залежність від них інших суспільних шарів, оскільки своєю працею вони їх годують та утримують[33]. Ця залежність повністю проявилась у революційну добу, коли над країною навис голод. Така соціальна структура «по-селянськи» багато нам дає для розуміння подальших революційних подій – знищення поміщиків та маєтків, єврейські погроми, «протистояння міста та села» тощо.

Надмірна моральна абсолютизація значущості фізичної праці відзначала ментальність українського хлібороба[34]. На думку О. Михайлюка, переконанням, що лише ручна праця на землі виправдовує багатство, що лежить в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, інтелігентів, бачачи в них «ледарів». Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника-землероба до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалося із заздрістю. Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності («від землі»), тим більше, що з існуючих він був найдавніший («вічний»), простий і зрозумілий. Ставлення до міста і міських жителів у українських селян було, щонайменше, недоброзичливим[35].

[31] Григоріїв Н. Українська національна вдача. – Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – С. 47.

[32] Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 1999 – № 3. – С. 23–32.

[33] Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 2007 – №2. – С.133; Лозовий В. Ідеологічні орієнтації українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, 20–21 листопада 2007 р. – К: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – С. 277–288.

[34] Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 1999 – №3. – С. 25

[35] Михайлюк О. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIII, – С. 104.

Оскільки українство було представлене здебільшого селянством, а вищі верстви складалися з представників інших національностей, суспільні відносини розглядались українцями крізь призму етносоціального антагонізму: експлуататор (чужинець) – експлуатований (український селянин). Фактична однокласовість українського суспільства зумовлювала його глибоковідчутний егалітаризм і демократизм[36]. Селяни домагалися рівності, скасування станових привілеїв, встановлення суспільної справедливості. Останню хлібороби пов'язували з ідеалом Правди, яка була альфою і омегою «народної соціальної утопії». Ідеал Правди досить абстрактний, але селянин, який тяжко працюючи часто голодував, говорячи про Правду-Справедливість передусім наголошував «щоби він мав можливість працею добувати собі шматок хліба»[37]. У свідомості селян колись єдина для всіх людей Правда поділилася з встановленням приватної власності на землю, з поділом на бідних та багатих, селян та панів, на працюючих та тих, хто користується їхньою працею. Відтак, селяни вважали, що Правда на їх боці, а пани живуть за Неправдою (Кривдою). Хлібороби були впевненні, що справжня Правда повернеться, коли не буде панів, тобто тих, хто чинить Кривду. Вони прагнули України «без хлопа і пана», виступали проти значної майнової нерівності (передусім у володінні землею) і вимагали аграрного перерозподілу між бідними (селянами-українцями) та багатими (панами-чужинцями) на засадах зрівняльного землекористування. Пани в українському світогляді нібито випадали з нормального порядку буття[38], і різко негативне ставлення до них селянства проявлялось протягом усього періоду революційної боротьби.

Зазначений стереотип й визначав своєрідне сприйняття селянами поняття «буржуазія». Буржуй – це той, хто не працює, експлуатує найману працю, наживається на трудящих. Отже, його багатства, його майно нажиті неправедно і повинні бути розподілені по-справедливості між трудящими. Надалі провідники національно-визвольного руху особливо наголошували на безбуржуазності українського народу і тим ототожнювали інтереси «трудящого люду» та українства, пов'язували національне та соціальне визволення.

Протягом століть ядром боротьби селян за свої права були ідеї, навколо яких формувалася селянська ідеологія. Важливою для селян-

---

[36] Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості // Генеза. – 1998. – № 1–2 (6-7). – С. 194–195; Янів В. Релігійність українця з етно-психологічного боку // Основа. – 1995. – № 28 (6). – С. 149, 157.

[37] Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX век. – М: Наука, 1978. – С. 9, 330.

[38] Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – С. 208.

ської свідомості була ідея справедливості, яка мала на увазі передусім рівність: в економічній сфері – рівний доступ до користування землею всіх, хто обробляє її власною працею, а в політичній – участь трудящих у формуванні владних структур. Моральною та справедливою селянство вважало лише дрібну приватну власність (яку легітимізувала праця), а велику не сприймало[39].

Тому ворожнеча селянства до поміщицької власності базувалася не лише на його класових інтересах, як землеробського класу, що потребує розширення своєї ділянки, але й на моральному почутті обурення зосередженню величезних земельних територій в руках осіб, які не працювали[40].

Для українського селянства з його культом праці, несправедливість статусно-станового суспільства ставала особливо волаючою тоді, коли дворянський (поміщицький) стан у своєму способі життя набував яскраво виражених паразитарних ознак, тобто не працюючи, пани жили розкішно на тлі голодного та бідного селянського життя[41].

Соціально-політичний вимір селянського прагнення справедливості та рівності сконцентровано у згаданій формулі «Україна без хлопа і пана», втілення якої декларували селянські сходи та з'їзди[42]. Таким чином, суспільно-політична свідомість українського селянства відзначалася егалітаризмом і мала «антипанське» спрямування. Несприйняттям політичного панування буржуазії, як непрацюючої верстви, відзначався простий народ.

Інтелігенція в Україні була здебільшого інонаціональною або зрусифікованою. У вищих ешелонах інтелігенції українці були практично відсутні, а значилися переважно серед так званого третього елементу, тобто сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти. У кінці XIX – на початку XX століття три чверті українців, які мали професії, пов'язані з розумовою працею, проживали в сільських районах[43]. Але, незважаючи

[39] Кабытов П., Козлов В., Литвак Б. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения – М.: Мысль, 1988. – С. 44

[40] Милосердов В., Милосердов К. Аграрная политика России – XX век – М: ВО Минсельхоза России, 2002. – С. 115.

[41] Быховский Н. Русская община и земельная реформа. – М.: Книгоиздательство «Университетская библиотека», б.д. – С. 22; Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX века. – Куйбышев: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – С. 50–51; Мицюк О. Аграрна політика (1800–1925 рр.). – Подєбради: Видання «Вид.Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 9.

[42] Лозовий В. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 166–174.

[43] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К.: Основи, 1997. – С. 58.

на близькість до народу, ставлення селян до сільської інтелігенції було амбівалентним. З одного боку, їх поважали, оскільки це були письменні, «вчені» люди, які могли пояснити, розтлумачити смисл та значення певних документів, подій, дати пораду. З іншого – вони не вели селянського способу життя, не працювали фізично, часто одягалися «по-міському». У селянському розумінні навчання дітей, лікування, заняття агрономією загалом «працею» не вважалося. Прагматичні селяни не бачили в їхній діяльності безпосередніх матеріальних наслідків, які можна було б відчути у вигляді збіжжя, городини тощо. Для селян навіть сільські інтелігенти були «інакші», їхня діяльність асоціювалася з міською культурою, з містом. А з містом у селян пов'язувалася влада, яка захищає інтереси панів (передусім земельні), визискує податки, експлуатує, чинить насильство. Традиційно-патріархальна селянська свідомість сприймала інтелігенцію в контексті відносин «місто-село». А місто було чуже українському селянству і цей соціокультурний розкол мав етнонаціональний, соціально-класовий та культурний вимір. Мешканців міста та схожих на них зовні осіб селяни вважали за своєрідних колонізаторів, «паразитів» на тілі народу.

Отже, на початку XX століття соціально-етнічна структура населення України склалася таким чином, що українці становили незначну частину жителів міст, де зосереджувалося адміністративно-політичне, економічне та культурно-освітнє життя, але домінували у сільській місцевості[44]. Таке становище породило глибокий політичний та етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, містом та селом. Відтак, соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, «служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями»[45].

Таким чином, специфіку ставлення українського селянства до влади формував чинник відсутності власної державності. Суспільно-політичні дії селянства багато в чому обумовлювалися: існуючим сприйняттям, що держава та влада – це передусім насильство та визиск; становленням стереотипу про домінування серед політико-адміністративних та приватновласницьких верств іншонаціональних елементів і про відчуженість від влади та власності; прагненням провести аграрний «чорний переділ» та егалітаризувати суспільство.

[44] Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48, 52–56.

[45] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 100.

На суспільно-політичні процеси революційної доби значний вплив мала етносоціокультурна відмінність між містом і селом, «великим суспільством» та «локальним світом». Патріархально-локальна свідомість селянства проектувалася на політичні відносини. Інституювання влади та її впливи розглядалися здебільшого на рівні сільської громади. Модель соціальних відносин та управління всередині громади робила її основою соціального порядку на селі. Відтак, зазначена модель, як найбільш близька та зрозуміла селянам, за принципом аналогії проектувалася як бажаний ідеал на всю систему суспільних відносин. Тип народовладдя, що бачився селянами як система відносин, основаних на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади або делегованими нею особами, можна кваліфікувати як аграрну демократію.

Поглиблення кризових явищ та поширення анархії в Україні 1917–1920 рр. посилювали серед селянства політико-соціальні орієнтації на становий автономізм. Побутування рис егалітаристської, аграрно-локальної свідомості визначило переважання антибюрократичних, антидержавних настроїв. Врешті, ці настрої вилилися в анархо-руйнуючу діяльність проти адміністративних органів. Антиетатистська спрямованість політичної культури українського селянства проявлялася в утворенні і функціонуванні локальних сільських владних структур, передусім для унормування місцевого життя та розривом з містом і «великим суспільством». У зазначений період селяни здебільшого чинили спротив намаганням державних інституцій усунути анархію і встановити дієздатні органи влади.

На селі, в ході революції, почав формуватися новий тип політичної культури, своєрідний симбіоз модерно-політичних та архаїчно-політичних цінностей. Дивлячись на політику, передусім як на інструмент розв'язання аграрної проблеми, селяни продовжували ділити суспільство і владу на дві частини: верхню – місто, панів, уряд та його адміністративні органи, нижню – село, громаду, сход. З одного боку – селяни бажали, щоб держава втілила земельну реформу у формі соціалізації, а з іншого – намагалися позбутися впливу держави: не сплачували податки, не допускали на село владні та правоохоронні структури. Відтак, на своїх з'їздах селяни підтримували ідею створення української державності у формі Української Народної Республіки, з якою пов'язувалася реалізація аграрних перетворень, а на низовому рівні – ігнорували державні інституції та їх розпорядження.

Засадничим для української селянської ментальності було побутування «трудового принципу», за яким кожен заслуговує на свою частку

майна відповідно до внесеної праці. Саме тому, в період революції, українські демократичні уряди зробили «трудовий принцип» наріжним каменем своєї ідеології та політики. Домінування селянства у соціальній структурі українського суспільства визначило ідеологію будівництва національної державності у формі Української Народної (тобто трудової) Республіки та засади класової політики, що надалі остаточно розкололо суспільство на так звані трудові та нетрудові верстви. Призвело до взаємопоборювання прихильників Гетьманату (держави, що будувалася на принципах приватної власності і не етнічного, а територіального патріотизму) та УНР (де домінував український етнічний принцип побудови держави і декларувалося усунення приватної власності).

Ідеологія українського селянства, сконцентрована у соціально-політичній формулі «землі і волі», акумулювала в собі селянські ідеали свободи, демократичного представництва, рівності, справедливого суспільства, пріоритету трудового начала, скасування поміщицького землеволодіння.

Революційні процеси у 1917–1921 рр. активізували суспільно-політичне життя на селі при одночасному розвалі державних адміністративних структур, що призвело до домінування тенденцій політичного та правового нігілізму у свідомості та поведінці широких народних мас.

Таким чином, соціокультурний підхід при розгляді революційних процесів в Україні дав можливість з´ясувати відносини в кризовому суспільстві, які обумовлювалися ментальними настановами селян як носіїв певних соціальних цінностей та стереотипів і характеризувалися: антиетатистськими настроями, деструкцією органів державної влади, скасуванням державної юрисдикції, інституюванням громадського сходу, як основної форми селянської влади та судочинства, визнанням звичаєвого права основним інструментом регулювання правових відносин, посиленням регіоналізму, локальної свідомості, господарської та політичної автаркії, гіпертрофією ролі насильства, поширенням егалітаризму, втіленням соціальної справедливості у формі зрівняльного земельного розподілу.

Бьоррис Куцмані,
Інститут досліджень нової та новітньої історії,
Австрійська академія наук

«Перехресна історія» закону про національно-персональну автономію УНР: перетікання ідеї від австро-марксистів через єврейський Бунд до революційної України

В цій статті я хочу представити моє дослідження, присвячене історії національно-персональної автономії як політичного концепту, котрий розповсюджувався в Європі у першій половині 20 століття. Одна з суттєвих частин мого дослідження стосується Української Народної Республіки.

Вже влітку 1917 р. до складу Центральної Ради увійшли представники від національних меншин, а Мала Рада вирішила, що при Генеральному Секретаріаті міжнаціональних справ створюються посади трьох заступників генерального секретаря від найбільших національних меншин. При Генеральному Секретареві О. Шульгину восени 1917 р. було призначено від євреїв М. Зільберфарба та від поляків В. Міцкевича; трохи пізніше почав працювати й Д. Одинець від великоросів. У відповідності до III-ого Універсалу ці три віце-секретаря – тоді називалися секретаря-товариша – стали повними генеральними секретарями. До речі, спочатку, вони мали офіси в Слов'янському Готелі на вулиці Басейній 1 у Києві[1].

Ключевою для цієї статті датою являється 24 січня (6 січня) 1918 року. В цей день Центральна Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію УНР для основних нацменшин – росіян, євреїв та поляків[2]. Цей закон був прийнятий лише за кілька годин до того, як український парламент проголосив незалежність у IV Універсалі.

---

[1] Що до створення та діяльності цього секретаріату див.: Kudlaj, O. Stvorennja ta dijal'nist' narodnoho ministerstva mižnarodnych sprav Ukrajins'koji Narodnoji Respubliky (červen' 1917 – kviten' 1918 rr.) Kyjiv, 2008, стр. 9–26; Mintz, M. The Secretariat of Internationality Affairs (Sekretariiat mizhnatsional'nykh sprav) of the Ukrainian General Secrearіat (1917–1918) // Harvard Ukrainian Studies. 1982. 25–42.

[2] Для тексту закону див. Verstjuk, V.F. (ред.). Ukrajins'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy; u dvoch tomach. Kyïv, 1997), том 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р., док. 47, стр. 99–101.

Закон дозволяв нацменшинам існувати в межах автономної юридичної одиниці. Кожен, хто зареєструвався в визначений національний союз, мав право голосувати за відповідну Національну Раду, яка мала виступати в якості верховного представницького органу своєї національної меншини. На другому етапі ця Рада мала призначати виконавчий орган. Разом вони мали право автономно вирішувати та визначати культурні та освітні справи меншини[3].

Зміст закону відповідав теоретичним напрацюванням теоретиків австро-марксизму з однієї великою різницею. Карл Реннер і Отто Бауер пропонували провести реорганізацію всієї Габсбурзької монархії на основі корпоративних національних суб'єктів[4]. Значить усі національності імперії, великі та маленькі, повинні були би мати свої автономні структури; в той час як в УНР це був інструмент захисту нацменшин.

Як же ця ідея національно-персональної автономії трансформувалася? І чому так сталось, що практично всі партії в Україні в 1917 році підтримали її? Отож, спробуймо поглянути на людей, партії та кілька національних рухів.

В українському національному русі вже наприкінці 19-го століття з'являються вимоги щодо української національної території. Однак, їх прихильники від Драгоманова, Грушевського до Миколи Порша хотіли досягти цієї мети за допомогою децентралізації влади в Російській імперії, і всі вони підкреслювали важливість місцевого самоврядування. По можливості, вирішення питання повинно відбутися у громаді. Така увага на автономні громади мала би полегшити українським протагоністам визнати таку ж автономію громад неукраїнським групам на майбутній території України[5].

Після поразки революції 1905 року багато українських лівих активістів – есерів або соціал-демократів – покинули Росію і опинилися в Галичині, де вони змогли ще ближче познайомитися з австро-марксистськими ідеями та організувати переклад їх творів російською та українською мовами. Крім того, вони були у контакті з українськими

[3] Про раніші версії, процес створення та аналізу тексту закону див. наприклад Čebotok, N.V.: Deržavna etnonacional'na polityka v Ukrajiny u 1917–1921 rr. (ungedr. Diss.: Kyjiv 2005), стр. 79–84.

[4] Renner, K., [Pseud. Springer, R. Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage. Leipzig, Wien, 1902, особливо стр. 180–247. Bauer, O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien, 1907, особливо стр. 308–318.

[5] Dragomanov, M.: Vol'nyj sojuz – Vil'na spilka. Opyt ukrainskoj politiko-social'noj programmy // Sobranie političeskich sočinenij M.P. Dragomanova. Tom 1 / Dragomanov, M. (ред.). 1. Pariž [Ženev], 1905 [1884], С. 273–278.

націонал-демократами в Галичині, які були на той час основним спаринг-партнером польського політичного істеблішменту. Й пізніше, в останніх роках перед війною, вони стали з боку українців головними учасниками переговорів щодо нової галицької конституції і виборчого закону, які й включили елементи національно-персональної автономії[6].

Одним із засновників цієї партії націонал-демократів, а пізніше її гострим критиком, був Грушевський, що займав на той час посаду професора у Львівському університеті. У 1913 році в своїй статті «На национальные темы» Грушевський признав цікавими роздуми Отто Бауера та Рудольфа Шпрінгера – таким був псевдонім Карла Реннера – однак, одночасно розкритикував напрацювання Володимира Медема про австро-марксистів:

«К сожалению, автор при этом совершенно не входит в выяснение того, как именно эта экстерриториальная автономия должна быть осуществлена в приложении к народностям и национальным или иным областям России, отсылая читателя за разъяснением того «что под этой автономией следует понимать», к общим работам Шпрингера и Бауэра, далеко не исчерпывающим вопроса о практическом осуществлении этого принципа вообще, тем менее в конкретном приложение его к условиям России»[7].

Медем пропонував, що ціла Російська імперія повинна бути перебудована на позатериторіальних принципах, що усі національності повинні були вводити свої культурні справи автономно, але не на визначеній території, а по усій державі. Але для Грушевського та українського національного руху якраз національно-територіальна автономія для українців була ключовою метою[8].

А хто такий Володимир Медем? Він був одним із засновників єврейського робітничого Бунду в 1897 році, й став одним із найважливіших теоретиків цієї партії[9]. Спочатку Бунд був частиною Російської соці-

[6] Kuzmany, B.: Der Galizische Ausgleich als Beispiel moderner Nationalitätenpolitik? // Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie? / Haid, E., et al. (ред.). Marburg, 2013, С. 123–141.

[7] Gruševskij, M. Na nacional'nye temy. K voprosu o nacional'no-territorial'noj avtonomii // Russkoe bogatstvo. 1913. 225–243, стр. 235.

[8] Korol'ov, H. Ideja avtonomizmu v ujavlennjach dijačiv ta sučasnykiv dob Central'noji Rady // Problemy vyvčennja istoriji Ukrajins'koji revoljuciji 1917–1921 rokiv. 2012. 126–147. Твори Грушевського щодо національно-територіальної автономії, див. наприклад Gruševskij, M. Nacional'nyj vopros i avtonomija. St. Peterburg, 1907 [1906]; або Hruševs'kyj, M. Jakoji avtonomiji i federaciji choče Ukrajina. Viden', 1917.

[9] Твори Медема на питання нацоінальної автономії публиковані й на ідіше й на росийські. Див напр. Medem, V. Di natsyonale frage un di sotsyal-demokratie. Vilne, 1906; Medem, V. K postanovke nacional'nogo voprosa v Rossii // Vestnik Evropy. 1912. 149–163, 149–165.

ал-демократичної робітничої партії, але в 1903 році виокремився від неї. Роль Бунду здається важливою в двох аспектах: 1) По-перше, у цій партії були пристосовані ідеї австро-марксистів до єврейських потрібностей. Реннер і Бауер виразно виключали євреїв із концепту національно-персональної автономії. Медем, навпаки, стверджував, що ця концепція ідеально підходить для східно-європейського єврейства, тому що євреї були розкидані по всій країні[10]. 2) Інша важлива роль Бунду полягає в тому, що він знаходився у тісному контакті з усім соціалістичним спектром і намагався впливати на нього. Після відокремлення від більшовиків у 1912 році Бунд закликав меншовиків виробити позицію партії з національного питання на засаді положення про національно-персональну автономію[11].

Вимогою-максимумом Бунду була перебудова Російської імперії на основі концепції національно-персональної автономії. Проте, у підсумку Бунд задовольнився тим, що національно-персональна автономія слугувала тільки інструментом захисту нацменшин. Дійсно, у 1917 році всі партії демократичної лівиці в Російській імперії прийняли ідею національно-персональної автономії для меншин країни (наприклад й українські есери)[12]. Якраз саме так йшла справа в Україні, де слабка Центральна Рада намагалася посилити владу і тому мусила прийти до угоди з національними меншинами. Саме така гостра політична ситуація зробила можливою одноголосне прийняття закону України про національно-персональну автономію у січні 1918 року.

Після прийняття закону кілька членів Центральної Ради радо вітали це рішення: міністр єврейських справ, Мойсей Зільберфабр, чиє міністерство розробило змістову частину закону, посилаючись на партійний з'їзд Австрійської соціал-демократичної партії у Брно в 1899 році: «Тов. Зільберфарб, як автор законопроекту, вітаючи його, зазначає, що вперше національна проблема була поставлена ще 20 років тому на

[10] Gechtman, R.: Conceptualizing National-Cultural Autonomy. From the Austro-Marxists to the Jewish Labor Bund // Simon Dubnow Jahrbuch, Bd. 4 /. Leipzig, 2005, C. 17-49, особливо стр. 43–48.

[11] Nam, I.V. Nacional'naja programma Bunda: korrektivy 1917 goda, Serija Istorija. Kraevedenie. Ėtnologija. Archeologija // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2003. 83–89. Про історію Бунду загали див.: Minczeles, H. Histoire générale du Bund, Un mouvement révolutionnaire juif. Paris, 1999; Tobias, H.J. The Jewish Bund in Russia: From its Origins to 1905. Stanford CA, 1972; Pickhan, G. «Gegen den Strom». Der Allgemeine Jüdische Arbeiterbund «Bund» in Polen 1918-1939. Stuttgart, 2001.

[12] Nam. Nacional'naja programma Bunda: korrektivy 1917 goda, Serija Istorija. Kraevedenie. Ėtnologija. Archeologija, стр. 86–88. Le parti socialiste-révolutionnaire ukrainien. Programme précédé d'une notice introductive de la délégation Prague, 1919, 13–15.

Брюннському партайтаг»[13]. На цьому партійному конгресі національна-персональна автономія вперше відкрито обговорювалася, але в кінці-кінців не була включена до програми.

Зільберфарб був членом Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії і, таким чином, належав до лівого спектру української політики. Тим не менш, серед єврейських партій національно-персональна автономія була спільною ідеєю в межах всього політичного спектра. Навіть сіоністи, які, безумовно, першість віддавали створенню єврейської держави в Палестині, були прихильні до ідеї національно-персональної автономії як проміжного етапу щодо євреїв в діаспорі[14].

Сіоністи також були свідомі щодо походження цієї концепції від австро-марксистів. Доводжу це показовим прикладом. Після відновлення УНР наприкінці осені 1918 року єврейський національний секретаріат написав до Директорії. Єврейський національний секретаріат був обраним органом самоврядування єврейської автономії в Україні, у якому домінували сіоністи. У той же час, серед міністрів єврейських справ в українському уряді завжди переважали бундівці та інші єврейські соціалісти[15]. У цьому листі сіоністський національний секретаріат зажадав, щоб єврейське міністерство було скасовано, й задля всієї комунікації між урядом України та єврейськими автономними органами, останні мають призначити штатс-секретаря. Задля того, щоб підкреслити значимість своєї вимоги, сіоністи вказали її походження від австро-марксистів. Таким чином, вони не тільки показали, що знали про походження концепту національно-персональної автономії, але запевне й мали сподівання, що серед соціалістичного уряду України посилання на австро-марксистів зміцняє їхню вимогу:

«Для зносин з державною владою по справах нації, Національний союз обирає зі свого складу окрему особу (згідно термінології основоположників національно-персональної автономії, австрійських соціал-демократів Шпрингера й Бауера – статс-секретаря), котра є представник нації перед державою»[16];

Але, не тільки євреї були знайомі з цією ідеєю. Інші нацменшини – поляки і росіяни – також. Польські ліві партії у Російській імперії та-

[13] Verstjuk (ред.). Ukrajins'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy; u dvoch tomach, том 2: док. 46, 9.1.1918, Materialy zasidannja Maloji Rady, 98–99.

[14] Див. багаточисленні письмі та телеграми сіоністських радів в справі: CDAVO, F. 3295, op. 1, spr. 2.

[15] Abramson, H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge MA, 1999, стр. 142–143.

[16] Докладна записка до Директорії УНР (6 січня 1919 р.) // CDAVO, F. 3296, op. 1, spr. 3, арк. 3–4.

кож використовували ідею національно-персональної автономії. В революційній Україні польські партії стояли перед дилемою; з одного боку, вони підтримували повну незалежність Польщі від колишньої Російської імперії; а з іншого боку, вони вимагали захисту нацменшин, особливо для тих поляків, які не будуть жити, в кінцевому підсумку, у майбутній Польщі[17]. Тому для більшості партій національно-персональна автономія здавалася найбільш адекватним способом для досягнення цієї мети. Ми бачимо це, наприклад, на З'їзді народів Росії, що відбувся у Києві у вересні 1917 року, де польська соціалістична партія підтримала резолюцію З'їзду про національно-персональну автономію[18]. Польські партії мали прямі контакти з австрійськими соціал-демократами загалом, так і з їх галицьким крилом зокрема. У літературі наявне твердження, що їх контакт із Бундом мав вирішальне значення для розвитку цієї позиції[19].

Я хочу показати ще один документ для того, щоб продемонструвати, що політичним активістам України цілком було відомо корні українського закону про національно-персональну автономію. Це стосується польської, а також російської й єврейської меншини в Україні. Інформаційне бюро міністерства польських справ складало щоденний огляд преси, що включав українські, польські та російські газети з України, а також польської, німецької та австрійської преси. Вибірка охоплювала новини, пов'язані з польським питанням і проблемою нацменшин. Я хочу подати одну з вирізок із російської газети «Киевская мысль» від травня 1918 року. Газета повідомляє, що автономна Російська Національна Рада закликає уряд гетьмана Скоропадського переглянути своє негативне ставлення до національно-персональної автономії:

«W artykule wstępnym M. Lirowa omawia, Autonomję narodowościową'. Idea narodowościowo-personalnej autonomii nie jest pomysłem obalonej ukraińskiej Rady, ale austrjackich socjal-demokratów. Na Ukrainie dzięki jej narodowościowemu składowi idea ta po rewolucji przyjęła się, szczególnie z inicjatywy żydowskich socjalistycznych stronnictw. Ministerja narodowościowe stały się jej zaczątkiem. W obecnej chwili idea ta znajduje się w nieokreślonem położeniu. Oficjalnie jeszcze jej nie usunięto, ale działalność

[17] Haj-Nyžnyk, P., Potapenko, M.: Stavlennja pol's'koho revoljucijnoho ruchu v Naddniprjans'kij Ukrajini do pytannja samostijnosti UNR (1917–1918 rr.) // Šljachy stanovlennja nezaležnosti Pol'šči i Ukrajiny: mynule, sučasne, majbutnje. Materialy V Mižnarodnoji naukovoji konferenciji, 15–16 lystopada 2008 r. / Žytomyr, 2009, C. 50–68.

[18] Резолюцію З'їзді народів Росії про національно-персональну автономію (Вересня, 1917) зі декларацією польського представника // CDAVO, F. 1115, op.1, spr. 7., ark. 1–5.

[19] JabłońSki, H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948, стр. 5.

narodowościowych ministerjów została faktycznie powstrzymana, co szczególnie nie korzystnie odbiło się na żydowskiem społeczeństwie. Do tej samej sprawy odnosi się ‚Deklaracja rosyjskiej Rady Narodowej', gdzie m. i. żąda się zachowania centralnego organu autonomji narodowościowej, naczele którego powinna stać osoba, wybrana przez Narodową Radę i przed nią politycznie odpowiedzialna, a nie wchodząca w skład gabinetu ministrów. Zebrała się również i żydowska Rada Narodowa»[20].

Таким чином, ця вирізка узагальнює і посилює аргументацію моєї статті: ми дуже ясно бачимо, що російське політичне середовище було повністю свідоме, того, що саме поняття «національно-персональної автономії» походить від австро-марксистів. Цей документ ще раз підкреслює, що ця ідея стала прийнята в УНР, головним чином, у зв'язку з діяльністю єврейських соціалістів.

Таким чином, я спробував довести, що в Центральній і Східній Європі були перехресні і заплутані простори, де ідеї легко перетікали і подорожували. Тим не менш, вони не були просто перенесені з пункту А до пункту В, на їхньому шляху були посередники, котрі адаптували ці ідеї і концепції до місцевих потреб.

[20] CDAVO, F. 2225, op. 1, spr. 22., арк. 78.

Анатоль Трафімчык,
філіял «Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы»
ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі»

Першая спроба суверэнітэту Беларусі у кантэксце палітыкі краін-суседзяў (1918)

Пачатак XX ст. зусім не прадвяшчаў нічога падобнага накшталт нават пытання пра беларускую дзяржаўнасць. Адносны спакой, які панаваў у свеце, паралельнічаў балотнаму стану ў сацыльна-палітычнай сферы на прасторах Беларусі, якая ў фармаце этнічна безаблічнага «Северо-Западного края» ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі. Названы «Адраджэннем» уздым беларускага нацыянальнага руху, выражаны, да прыкладу, у стварэнні першай палітычнай партыі (Беларуская рэвалюцыйная партыя**,** 1903), выхадзе першай газеты («Наша доля», 1906), з'яўленні цэлай групоўкі пісьменнікаў і да т. п., меў характар хутчэй культурна-асветны (значны хіба толькі для саміх беларусаў) і на палітычным полі расійскай правінцыі, якой «статусавалася» Беларусь, не пагражаў істотнымі зменамі ў грамадстве і тым больш ва ўладных структурах. У прыватнасці літаратурныя творцы «саспелі» толькі да ўсведамлення этнатоеснасці і разумення сваёй краіны як «забранага краю».

Варушэнне пачалося падчас Першай сусветнай вайны. Ужо на яе другім годзе сталі праектавацца магчымыя варыянты іншых дзяржаў з беларускімі землямі ў складзе. У 1915 г. пасля нямецкага акупавання заходняй часткі Беларусі на зыходзе эры ліцвінскага / краёвага патрыятызму з яго марамі вяртання старой формы гаспадарства дзеячы беларускіх, літоўскіх, польскіх і яўрэйскіх палітычных арганізацый стварылі нават «Канфедэрацыю ВКЛ». Аднак зачын меў як праблемы ўнутранага характару, так і неспрыяльныя ўмовы міжнароднага кантэксту. Таму ідэя патухла не разгарэўшыся. Выбар народаў былой Рэчы Паспалітай (палякаў, літоўцаў, украінцаў) быў зроблены на карысць самастойнага шляху дзяржаўнага будаўніцтва, што фактычна не пакідала альтэрнатывы беларусам. Як выказаўся амерыканскі гісторык Т. Снайдэр, «у адным думкі польскіх і літоўскіх нацыяналістаў

сыходзіліся: польска-літоўская Рэч Паспалітая памерла, і ўсе спробы ўтварыць шматнацыянальную федэрацыю – марныя»[1].

Перспектыва суверэннай Беларусі стала выкрышталізоўвацца з 1916 г. Але тады ніхто не мог сказаць, наколькі гэта рэальна і як скора можа надысці. Тым не менш якасны скачок адбыўся яшчэ да завяршэння сусветнай вайны. Галоўнымі яго чыннікамі сталі:

1. Наступленні нямецкіх войск: першае – летам 1915 г., у выніку якога была акупавана чвэрць Беларусі, і другое – у лютым 1918 г., калі пад акупацыю трапіла большая частка Беларусі, за выключэннем Віцебска і Смаленска). Нямецкая акупацыйная ўлада да нацыянальных рухаў адносілася больш ліберальна. Гэта ў выніку дало магчымасць абвясціць і затым адстаяць незалежнасць многім дзяржавам.

2. Вымушаная міграцыя беларусаў у глыб Расіі з прычыны нямецкага наступлення. У выніку яны ўбачылі прынцыповую рознасць са «старэйшымі братамі». Як сказаў будучы класік беларускай літаратуры Якуб Колас, жывучы тым часам на Куршчыне, «татарский здесь народ»[2].

3. Рэвалюцыі ў Расіі 1917 г.: Лютаўская і Кастрычніцкая, у выніку якіх да ўлады прыйшлі бальшавікі. А яны дэкларавалі лозунг самавызначэння народаў. У. Ленін летам 1916 г. катэгарычна не згаджаўся з тымі, хто адмаўляў няспеласць украінскага і беларускага нацыянальных рухаў (даслоўна: «Для украинцев и белорусов, например, только человек, в мечтах живущий на Марсе, мог бы отрицать, что здесь нет еще завершения национального движения»[3]).

Пікам эвалюцыі беларускай палітыкі да канца 1917 г. з'явілася скліканне Усебеларускага Кангрэса. Паводле сваёй рэзалюцыі, Кангрэс імкнуўся да «отстаивания цельности, неделимости Белоруссии и неотторжения ее от Российской Федеративной республики и всех остальных принципов демократического мира, провозглашенного Советом Рабочих, Солдатских и крестьянских Депутатов»[4]. Да таго ж сведчанне размовы старшыні Кангрэса з камісарам па нацыянальных справах І. Сталіным даўно апублікаванае. У ім адказ Петраграда быў наступным:

[1] Снайдэр Т. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 гг. / пер. з англ. Мовы М. Раманоўскага і В. Калацкай; навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск: Медысонт, 2010. С. 92.

[2] Колас Я. Збор твораў. У 20 т. Т. 18. Лісты (1908–1942) / рэд. тома Т. Голуб, М. Мушынскі; падрыхт. тэкстаў і камент. Н. Дзенісюк [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. Мінск: Беларус. навука, 2012. С. 22.

[3] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 30. М.: Государственное издательство политической литературы, 1980. С. 89.

[4] Усебеларускі з'езд 1917 года: сведчанне сучасніка // Беларускі гістарычны часопіс, 1993, № 4. С. 57.

«Никакого насильственного удержания народов в рамках какого бы то ни было государства… [«Декларация советской делегации на первом пленарном заседании Мирной конференции в Брест-Литовске» от 9 декабря 1917 г. – *А. Т.*] народу обеспечивает права свободного самоопределения путем референдума. <…> По вопросу о Белоруссии могу сказать то же самое, что и обо всех прочих народах России, т. е. полное самоопределение вплоть до отделения»[5].

Здавалася б гэтыя словы можна расцэньваць як дазвол на дзяржаўніцкую самадзейнасць, тым больш у звязе з федэралізмам савецкай Расіі. Але праз колькі месяцаў чарговае выказванне І. Сталіна ўдакладняе вышэйсказанае: «Принцип на самоопределение должен быть средством борьбы за социализм»[6]. Гэтым самым давалася метадалагічная ўстаноўка адносна нацыянальнай палітыкі, у тым ліку і перадусім стасоўна беларускага народа. Інакш кажучы, нацыянальнай палітыцы адводзілася роля сродку, але не мэты. Марксізм, да таго ж ленінска-сталінскай варыяцыі, цалкам пераняў макіявеляўскі прынцып апраўдання мэтаю сродкаў. Таму, калі насамрэч запахла беларускім сепаратызмам, хай сабе і з савецка-сацыялістычным ухілам, яго адразу памкнуліся задушыць у зародку. Ніякай самастойнасці Беларусі ў святле меркаванняў бальшавіцкіх кіраўнікоў пасля прыходу да ўлады не прадбачылася. Калі стала бачна, што Усебеларускі Канкрэс пачаў схіляцца да суверэнітэту Беларусі, бальшавікі пайшлі на прымяненне сілы.

Разгон Усебеларускага Кангрэса прытармазіў палітычнае станаўленне беларускай нацыі, а неспрыяльныя для нас міжнародныя падзеі ва Усходняй Еўропе прывялі да таго, што пытанне пра беларускую дзяржаўнасць, як і яе юрыдычнае кшталтаванне 9 і 25 сакавіка 1918 г., атрымала працяг трохі пазней, чым у паўночнага і паўднёвага суседзяў – адпаведна Літвы і Украіны. Аднак гэтай прыпозненасці было дастаткова, каб яно апынулася лішнім для ўсіх, акрамя саміх беларускіх адраджэнцаў. Рэч у тым, што за гэты час быў заключаны шэраг міжнародных дагавораў, якія не прадугледжвалі самастойнасці Беларусі, у першую чаргу – Брэсцкі мір (3 сакавіка 1918 г.). Такі паварот нават прывёў да правядзення па Заходняй Беларусі літоўска-ўкраінскае мяжы, праўда, толькі на мапе – гл. мал. 1).

[5] Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 1 (1917–1922 гг. (Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь па міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны універсітэт, Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы). Мінск: БелНДІДАС, 1997. С. 28–29.

[6] Паводле: Някляеў У. Шлях. Папулярны біяграфічны нарыс // Дзеяслоў, 2007, № 3. С. 243.

Мал. 1. Эвентуальная літоўска-ўкраінская мяжа ўзору 1918 г.[7]

На такую мяжу дазволілі разлічваць літоўцам і ўкраінцам немцы, якія на той час былі фактычна гаспадарамі беларускай тэрыторыі. Тым больш што ствараемыя дзяржавы Літвы і Украіны знаходзіліся ў вялікай ступені залежнасці ад Германіі.

У той жа час згодна з унутрырасійскімі законамі, незалежніцкія тэндэнцыі, праяўленыя нацыянальнай элітай беларусаў у 1918 г., мелі аніяк не меншыя падставы на дзяржаўніцкія памкненні, тым болей што «Дэкларацыя правоў народаў Расіі» (ад 2 лістапада 1917 г. па ст. ст.) гарантавала нацыям права на вольнае самавызначэнне аж да адддзялення і ўтварэння самастойнай дзяржавы. Больш таго, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 29 жніўня 1918 г. савецкі ўрад прыняў падпісаны У. Леніным дэкрэт аб адмове ад дагавораў і актаў, заключаных урадам былой Расійскай Імперыі аб падзеле Рэчы Паспалітай. А гэта значыць, расійская інкарпарацыя беларускіх зямель, якія з'яўляліся ядром ВКЛ, de iure ліквідоўвалася, а за іх насельніцтвам прызнавалася права на самавызначэнне (натуральна, пры адмове ад ранейшага дзяржаўна-

[7] Лоза Ю. Західне Полісся: етнічні межи і політичні кордони // Пам'ятки України: історія та культура, 2002, № 3–4. С. 22.

га status quo ў выглядзе ВКЛ ці Рэчы Паспалітай, што і было зроблена напярэдадні).

У рэчаіснасці ўсё адыбывалася інакш. На гістарычных перавалах сіла права адыходзіць на другі план – яе пацясняе права сілы. Фактычна да гэтага тэзіса прыйшоў у свой час вядомы філосаф І. Кант, кажучы ў сувязі з тым першапачатковым гвалтам, які папярэднічае закону як осноўнай дадзенасці супольнага чалавечага жыцця, што права in abstracto.

Паводле практычных захадаў У. Леніна пачатку студзеня 1918 г., плануваўся выхад Расіі з вайны, каб 1) тым самым узмацніць Германію супраць саюзнікаў: «пусть они истощаются (пока не взорвет революция и у них», 2) «сначала додушить русскую буржуазию и переорганизовать социалистически Россию, затем начинать революционную войну, ни на минуту не прекращая подготовки к ней». І каб не рызыкаваць лёсам сацыялістычнай рэвалюцыі, У. Ленін быў гатоў згубіць Польшчу, Літву і іншыя тэрыторыі на карысць Германіі. «Это – в е р н е е путь к международной социалистической революции»[8].

Аднак у канцы 1918 г. (пасля рэвалюцыі ў Германіі) бальшавіцкая Расія Брэсцкі дагавор дэнансавала. З гэтага, асабліва з улікам прынятых самімі бальшавікамі дакументаў адносна дзяржаўнага самавызначэння народаў, для дзеячаў БНР склалася спрыяльная юрыдычная сітуацыя. Тым больш што 29.11.1918 г., калі на пераважнай частцы Беларусі не было ніякай улады, яны прынялі IV Устаўную грамату, якая паўторна дэкларавала незалежнасць і самастойнасць беларускай дзяржавы. Але бальшавікі нават не звярнулі ўвагі на непадмацаваны ваеннай сілай голас маладой рэспублікі. На працягу 1918 г. яны не збіраліся прадастаўляць Беларусі хоць нейкай фармальнай аўтаноміі. Краіна імі называлася Заходняй вобласцю як састаўная частка Расіі (назва ўзнікла яшчэ пасля Лютаўскай рэвалюцыі).

Нягледзячы на дэкларатыўны лозунг магчымасці самавызначэння кожнай нацыі, зняволенай у «турме народаў» царскай Расіі, правадыр бальшавікоў праводзіў нацыянальную палітыку настолькі хітра і двухсэнсоўна, што нават не ўсім яго саратнікам быў зразумелы яе сэнс. Аддзяленне ад Расіі, паводле У. Леніна, насамрэч дапускалася толькі тэарэтычна: «Мы за *автономию* **для всех** частей, мы за *право* отделения (а не *за отделение* всех!) <…> В общем, мы против отделения. Но мы стоим за право на отделение. <… > *Ничего*, абсолютно ничего кроме

[8] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 54. М.: Государственное издательство политической литературы, 1975. С. 490-491.

права на отделение здесь нет и быть не должно» (усе выдзяленні аўтарскія), – дэкларавaў яшчэ ў 1913 г. галоўны савецкі ідэолаг і правадыр У. Ленін[9], пасля захопу ўлады радыкалізаваўшы гэты тэзіс разыходжання слоў і спраў[10] (усе выдзяленні аўтарскія)[11]. Такая вось імперыялістычная амбівалентнасць.

Вядомы беларускі даследчык А. Сідарэвіч упэўнены ў a priori акупацыйных намерах Савецкай Расіі, чаго не хаваў і сам У. Ленін. У яго тэлеграме да І. Вацэсіса ад 29 лістапада 1918 г. ён называе ўкраінскія і прыбалтыйскія землі акупаванымі, адзначаючы пры гэтым, што стварэннем абласных часовых урадаў аднімаецца магчымасць разглядаць рух бальшавіцкіх войск як акупацыю[12]. Як бачым, бальшавіцкі правадыр яшчэ дбаў хоць пра нейкі мінімум вонкавай прыстойнасці. Дзеля гэтага і ствараліся так званыя абласныя бальшавіцкія ўрады для Эстоніі, Латвіі, Літвы, Украіны. Беларусь у той шэраг не мела гонар патрапіць[13]. Прычынай таму, як будзе паказана далей, з'яўлялася еўрапейская геапалітычная кан'юнктура.

Бальшавікоў не турбавала пытанне пра беларускую дзяржаўнасць: у важных гістарычных дакументах Беларусь не згадвалася ў кантэксце народаў з правам на нейкую дзяржаўнасць[14]. Пакуль беларускі нацыянальны рух (як, зрэшты, і іншыя) набываў сілу пад царскай уладай, ён каталізаваўся бальшавікамі, бо такім чынам расхістваўся царызм. Яшчэ на самым пярэдадні кастрычніцкага пераваротy У. Ленін, што праўда, у

[9] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 48. М.: Государственное издательство политической литературы, 1982. С. 233–236. Гл. падрабязней: Трафімчык А. Бальшавікі і іх адносіны да дзяржаўнасці Беларусі ў першы год рэвалюцыі // Октябрь 1917 года в судьбе мировой цивилизации (к 90-летию Октябрьской революции): материалы Международ. науч.-практ. конф., Минск, 2 ноября 2007 г. / редкол.: М. Костюк (гл. ред.), Н. Смехович [и др.]. Минск: Белорус. наука, 2008. С. 360–368; Трафімчык А. Да праблемы станаўлення дзяржаўнасці Беларусі (1917 – 1921): палітыка Крамля // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2009. № 31. С. 92–114.

[10] Трафімчык А. «Ленін думае пра Беларусь»: стаўленне У. Леніна да дзяржаўнасці Беларусі І // Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі: матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо. Мінск, 18–19 сак. 2011 г. / рэдкал. С. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2011. С. 35–39.

[11] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 48. М.: Государственное издательство политической литературы, 1982. С. 233-236.

[12] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 37. М.: Государственное издательство политической литературы, 1974. С. 234.

[13] Сідарэвіч А. Старонкі з гісторыі БНР // Араджэнне: Гіст. альманах . Вып. 1 / Склад. і навук. рэд. А. Грыцкевіч. Мінск: Універсітэцкае, 1995. С. 226.

[14] Паводле: Ігнаценка І. Наша гісторыя // Весці Нацыянальнай акдэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 1999, № 1. С. 5; Ладысеў У. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ладысеў, П. Брыгадзін. Мінск: БДУ, 2003. С. 96.

форме рытарычнай фігуры ўмоўнага ладу заяўляў пра «немедленное восстановление *полной* свободы Финляндии, Украины, Белоруссии, для мусульман и т.д.»[15] Калі ж бальшавікі захапілі ўладу, ім нацыянальныя рухі сталі муляць, і яны іх імкнуліся мінімізаваць ці фармалізаваць, а беларускі – на пэўны час увогуле быў выключаны з актуальнага кантэксту. Дый гаварылася ж не пра дзяржаўны суверэнітэт, а пра нейкую абстрактную свабоду, разуменне якой у бальшавікоў мела свае асаблівасці, абумоўленыя класавым падыходам: прадугледжвалася вызваленне не ўсёй нацыі, а толькі працоўнага класа, якому, у сваю чаргу, патрэбна была сацыялістычная рэвалюцыя (калі ж працоўны клас таго ці іншага народа не разумеў гэтай патрэбы, дык бальшавікі, нібыта робячы ласку, гатовы былі прынесці шчасце светлай камуністычнай будучыні на штыках).

У. Ленін задаючы сабе пытанне: «Теоретически рассмотрим этот довод: что выше – право наций на самоопределение или социализм?, – проста адказваў: «Социализм выше. Позволительно ли из-за нарушения права наций на самоопределение отдавать на съедение Советскую социалистическую республику, подставлять ее под удары империализма в момент, когда империализм заведомо сильнее, Советская республика заведомо слабее? Нет. Непозволительно. Это не социалистическая, это буржуазная политика»[16].

Тэарэтычныя двухсэнсоўныя дэкларацыі бальшавікоў засцілі вочы, аднак, не ўсім. Некаторыя лідары беларускага нацыянальнага руху бачылі, што на практыцы савецкая Расія не збіраецца прадпрымаць нейкія крокі да задавальнення нацыянальных памкненняў беларусаў. Менавіта ў такім сэнсе гучыць меркаванне Я. Варонкі адносна І. Сталіна, погляды якога тут цалкам супадаюць з вышэй прыведзенымі словамі У. Леніна пра галаслоўнае права на аддзяленне: «інакш (у адрозненне ад А. Луначарскага. – *А. Т.*) адносіцца да нашага руху той самы камісар Джугашвілі (Сталін), які выдаў дэкрэт аб нацыянальным самавызначэнні і думае правесці нас дэкрэтам, не прадпрымаючы ніякіх крокаў да неадкладнага задавальнення нашых нацыянальных імкненняў»[17].

---

[15] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 34. М.: Государственное издательство политической литературы, 1981. С. 299.

[16] Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 35. М.: Государственное издательство политической литературы, 1981. С. 352.

[17] Паводле: Ладысеў У. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ладысеў, П. Брыгадзін. Мінск: БДУ, 2003. С. 48.

Заангажаваныя ў справах Беларусі прышлыя з усходу бальшавікі мелі выразна антынацыянальныя намеры, аб чым можна аб'ектыўна меркаваць па словах галоўнага бальшавіцкага ідэолага «Заходняй вобласці» В. Кнорына, якія ўжо недвухсэнсоўна характарызуюць палітычную лінію бальшавікоў: «Мы лічылі, што беларусы не з'яўляюцца нацыяй і што тыя этнаграфічныя асаблівасці, якія іх аддзяляюць ад астатніх рускіх, павінны быць зжыты. Нашаю задачаю з'яўляецца не стварэнне новых нацыяў, а знішчэнне старых нацыянальных рагаткаў. Беларускі ж рух з'яўляецца такім узвядзеннем новых нацыянальных рагаткаў, якіх не было да гэтых пор, а таму камуністы не могуць у якім бы то ні было выглядзе прымаць удзел у гэтым руху. …Мы, камуністы, у тым краі, што вы называеце Беларуссю, працуем, не лічачыся з тым, якога мы роду і племені. <…> Беларускі рух – гэта адраджэнне ў пачварных формах сацыял-шавінізму, з якім мы так доўга вядзем барацьбу» (восень 1918 г.)[18]. Яшчэ ў снежні 1918 г. савецкае кіраўніцтва займала пазіцыю непрымання беларускага сепаратызму ў якім бы там ні было выглядзе. «У газэце «Западная Коммуна» (орган Аблвыкамзаху) 21.12.1918 г. (г.зн. за 6 дзён перад адкрыццём 6-ай абласной партыйнай канфэрэнцыі) публікуецца рэдакцыйны артыкул «Национальные республики Советов». У вартыкуле даводзіцца патрэба захаваць вобласьці й немэтазгоднасьць тварыць нацыянальныя рэспублікі, якія, калі й творацца, то вылучна дзеля тактычных меркаваньняў. «Спрашивается, зачем эта игра в советские республики?.. Ведь для нас ясно, что Советская власть ставит своей задачей... не создание национальной обособленности в рамках маленьких национальных государств, а снесение всяких национальных рогаток. Провозглашение Советской республики Белоруссии не только не служило бы интересам борьбы с националистическими тенденциями мелкой буржуазии, но как раз развивало бы простор этим тенденциям. А это не в интересе социалистической революции. То, что мы признаем допустимым в одном месте в силу тактических соображений, не должно быть перенесено в другие места, где таковых практически соображений нет и быть не может»[19]. Такім чынам, як вярхоўнае кіраўніцтва Краіны

[18] Паводле: Казбярук У. «Паўстань, народ!.. З крыві і слёз кліч гэты…» // Полымя, 1995, № 7. С. 244–245; Някляеў У. Шлях. Папулярны біяграфічны нарыс // Дзеяслоў, 2007, № 3. С. 243.

19 Калубовіч А. «Айцы» БССР і іхны лёс. Выданьне 2-ое. Клыўлэнд, 1985 [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://knihi.com/kalubovic/ ajcy.html. Дата доступу: 13.01.2012. Мяркуючы па стылі аўтарства артыкула належыць Вільгельму Кнорыну (пар.: Казбярук У. «Паўстань, народ!.. З крыві і слёз кліч гэты…» // Полымя, 1995, № 7. С. 244-245; Някляеў У. Шлях. Папулярны біяграфічны нарыс // Дзеяслоў, 2007, № 3. С. 243).

Саветаў, так і Аблвыканкамзах не бачылі Беларусь хаця б намінальнай дзяржаўніцкай адзінкай, больш за тое, былі катэгарычна супраць такога кроку.

Разам з тым БНР вымусіла лічыцца з сабою ўсіх суседзяў, якім, аднак, такое суседства не было асабліва патрэбным. У першую чаргу гэта датычыцца аднаўляемай Польшчы і бальшавіцкай Расіі. Як лічыць дзеяч БНР К. Душ-Душэўскі, і абедзьве яны фактычна прызналі БНР у 1918 г. Ён прыводзіць пэўныя доказы, што праўда, іх можна лічыць толькі ўскоснымі. Аб прызнанні БНР згадвае і Старшыня польскай дэлегацыі ў сваёй заяве на другім паседжанні Галоўнай камісіі мірнай канферэнцыі 4 кастрычніка 1920 г.: «Польская Республика, не ожидая шагов со стороны России, признала независимость Литвы, Украины и Белоруссии». А ў дэкларацыі расійскай дэлегацыі ад 24 лістапада 1920 г. гаварылася пра прызнанне Расіяй незалежнасці Беларусі яшчэ ў 1918 г.[20]. Ёсць і юрыдычныя дакументы, якія сведчаць аб прызнанні на прававым узроўні прадстаўнікоў БНР пры ўрадзе РСФСР (такім у якасці генеральнага консула быў Алесь Бурбіс, копія дыпламатычнага пашпарта якога захавалася[21]). Дый Варшава мела дыпламатычныя стасункі з прадстаўнікамі БНР менавіта ў такой іх якасці[22]. Прэзідэнт Рады БНР П. Крэчэўскі прыводзіць дакументы з цытатамі аб прызнанні ў 1918 г. незалежнасці Беларусі і Польскай Рэспублікай, і РСФСР[23].

Паводле А. Ціхаміравa, урад Украінскай Народнай Рэспублікі прызнаваў Беларусь дэ-факта, але адмовіўся прызнаць яе дэ-юрэ, спасылаючыся на ўмовы Брэст-Літоўскага мірнага дагавора. Гетман Скарападскі, які прыйшоў да ўлады пасля дзяржаўнага перавароту, заняў прыкладна такую ж пазіцыю[24]. Пры параўнанні выяўляецца, што найбольш раўнапраўна на нас глядзелі менавіта ўкраінскія палітыкі (нават праслузгнула ідэя уніі Украіны і Беларусі). Логіка зразумелая: пры суверэнізацыі

[20] Душ-Душэўскі К. Беларусь і Рыжскі мір Прадмова і публікацыя Аляксандра Вабішчэвіча // Спадчына, 1995, № 6. С. 209–21.

[21] Біч М. Бурбіс Алесь // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 2. Мінск: БелЭН, 1994. С. 133.

[22] Нарыс гісторыі Польскай Дзяржавы і Народа. X–XXI ст. Варшава: Demart Sp. Z o.o. 2006. С. 193. Гл. таксама: Materski W. Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2005. S. 64.

[23] Крэчэўскі П. Мандаты БНР. Даклад чытаны ў Беларускім Студэнцкім Клюбе ў Празе 16 студзеня 1926 г. // Спадчына, 1993, № 3. С. 3.

[24] Ціхаміраў А. Станаўленне і развіццё беларуска-украінскіх адносін ў 1917–1920 гг. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://library.by/ portalus/modules/belarus/readme.php?subaction=showfull&id=1141337326&archive=1291800676&start_from=&ucat=8&. Дата доступу: 13.01.2012.

больш слабой краіны (а такой з'яўлялася БНР у параўнанні з праектамі ўкраінскай дзяржаўнасці) мацнейшая суседка тым больш адстаіць дзяржаўнасць. Інакш кажучы, суверэннасць Беларусі гарантавала б аналагічны дзяржаўны фармат Украіне.

Вясной 1918 г. прадстаўнікі БНР і Украінскай Народнай Рэспублікі селі за стол перагавораў абмеркаваць будучую агульную мяжу. Што праўда, украінцы імкнуліся далучыць ледзь не ўсё Беларускае Палессе (мал. 1). Ключ да вытлумачэння тагачаснай украінскай пазіцыі адшукваецца ў першакрыніцах – пратаколах беларуска-ўкраінскіх перагавораў, падчас якіх старшыня дэлегацыі УНР пан Ліхнякевіч патлумачыў прычыну катэгарычных інтэнцый максімальна паўночнага правядзення мяжы Украіны па Берасцейска-Пінскім Палессі: «Лінія чыгункі Пінск – Гомель можа быць украінскай – гэта з пункту погляду геаграфічнага. Вядомая кожнаму рэч, што ні Польшча, ні Маскоўшчына ніколі не зракуцца сваёй імперыялістычнай экспансіі на Беларусь. Калі б Украіна ведала, што яе суседам навечна будзе Беларусь, мы, можа, сказалі б нешта іншае» (падкрэсленне наша. – *А. Т.*)[25].

Гэтага «іншага» не дапускалі літоўскія дзяржаўнікі. Яна былі не супраць БНР. Але адступаць ад сваіх тэрытарыяльных прэтэнзій, да таго ж акцэптаваных Брэсцкім дагаворам, не збіраліся. Урэшце, восенню 1918 г., з такім станам рэчаў вымушаны былі пагадзіцца і беларускія палітыкі. У сваю чаргу літоўцы абавязваліся прадаставіць аўтаномію беларусам у сваёй дзяржаве[26].

Гэткім чынам, мы маем шэраг фактычных прызнанняў БНР з боку непасрэдных суседзяў, з якіх – будзем аб'ектыўнымі – не ўсе былі зацікаўленыя ў падобных прызнаннях, але вымушаны былі на іх пайсці з прычыны эвентуальнага выкарыстання высокай паводле вартасці беларускай карты. Іншая справа, што прызнанні тыя былі вельмі асцярожнымі, двухстандартнымі ці нават прыхаванымі. І гэта зразумела. Міжнародная палітычная кан'юнктура не дазваляла выяўляць канкрэтнасць – таго ці іншага парадку, – таму што: 1) існаванне незалежнай Беларусі не прадугледжвалася – у першую чаргу Савецкай Расіяй ды Польшчай, 2) канкрэтнасць, абазначанасць пазіцыі па

[25] Паводле: Лебедзева В. Пратаколы беларуска-ўкраінскіх перамоваў аб мяжы. Кіеў, красавік 1918 года. С. 94. Гл. падрабязней: Трафімчык А. Беларуска-ўкраінскія ўзаемаадносіны на прадмет прыналежнасці Берасцейска-Пінскага Палесся ў 1918 г.: гісторыка-метадалагічны аспект // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні, 2013, №4. С. 33–40.

[26] Гл. падрабязней: Ціхаміраў А. Беларуска-літоўскія дачыненні ў 1914–1920 гг. // Спадчына № 5–6. – 2000. С. 3–27.

гэтай праблеме замінала б гнуткасці яе выкарыстання на дыпламатычна-прававым полі.

Чарговыя геапалітычныя трансфармацыі ў Еўропе канца 1918 г. (паражэнне Германіі, адраджэнне Польшчы) падкарэктавалі пазіцыі беларускіх палітыкаў і арганізацый. Можна выдзеліць наступныя тэндэнцыі:

- прарасійская,
- прапольская,
- пралітоўская,
- незалежніцкая.

Праўда, прадстаўнікі першых трох маглі дэкляраваць пэўную пазіцыю ў тактычных мэтах, з'яўляючыся пры гэтым незалежнікамі.

У той жа час ніводзін з бакоў не здолеў у дачыненні да Беларусі паступіць згодна са сваімі поглядамі і памкненнямі. Галоўнай перашкодай стала сітуацыя ва Усходняй Еўропе. Палітычныя сілы БНР з канца 1918 г. імкліва слабелі. З імі бальшавікі, якія займалі Беларусь пасля немцаў, маглі спраўляцца адной прапагандай, практычна не хаваючы сваіх намераў. Аднак з моманту адраджэння Версальска-Вашынгтонскай сістэмай Польшчы, якая адразу выявіла імперскія амбіцыі, беларуская праблема запатрабавала ад савецкага кіраўніцтва аператыўнага і прагматычнага вырашэння – абвяшчэння 1 студзеня 1919 г. самастойнай Беларусі ў выглядзе савецкай рэспублікі. З таго часу палітыка Варшавы і Масквы становяцца галоўнымі знешнімі (і вызначальнымі) фактарамі ў лёсе беларускага народа на бліжэйшыя два дзесяцігоддзі.

1918 г. не стаў для беларусаў годам аднаўлення дзяржаўнасці. У адрозненне ад заходняга суседа (і Літвы) не хапіла ўнутранага патэнцыялу і знешняй падтрымкі, каб забяспечыць БНР жыццяздольнасці. Сілы беларускага адраджэння на той гістарычны момант не маглі супрацьстаяць неспрыяльнаму ім міжнароднаму развіццю падзей па аб'ектыўных прычынах: разгром бальшавікамі ў канцы 1917 г. Усебеларускага Кангрэса дэзарганізаваў кшталтаванне беларускага нацыянальнага руху і адсунуў вырашэнне праблему дзяржаўнасці Беларусі (у адрозненне ад суседніх краін). Стварылася сітуацыя, у якой нацыянальныя сілы Літвы і Украіны апынуліся ў больш спрыяльным становішчы, што прымусіла звярнуць увагу ваюючых бакоў на праблему самавызначэння гэтых усходнееўрапейскіх народаў. Лепшае становішча суседзяў Беларусі дазволіла ім прэтэндаваць на яе этнічныя тэрыторыі.

Тым не менш галоўнае значэнне Беларускай Народнай Рэспублікі, яе гістарычная вага як мінімум заключаецца ў тым, што яна канчаткова сцвердзіла ідэю дзяржаўнасці яшчэ аднаго еўрапейскага народа. Прычым зрабіла гэта ў плоскасці канцэптуальнай – як па форме, так і па змесце, прымусіўшы знешнія сілы (перадусім Расію і Польшчу) выкарыстоўваць элементы такога дзяржаўнага будаўніцтва беларускага народа, няхай і ў якасці сродка, але гэта ўсё адно азначала нацыянальную эвалюцыю.

Wiktor Węglewicz,
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Pobyt internowanych oddziałów Armii URL w obozie w Wadowicach (1920–1921 r.)

W wyniku klęski w samotnej walce z bolszewikami oddziały Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej zostały zmuszone do przekroczenia granic polskiej i rumuńskiej w listopadzie 1920 r. W rezultacie Ukraińcy zostali internowani w Polsce i odesłani do kilku obozów znajdujących się na terenie kraju. Jednym z tych miejsc był obóz w Wadowicach. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie pobytu oddziałów Armii URL tamże. To właśnie Ukraińcy ukształtowali historię wadowickiego obozu w ostatnim okresie jego istnienia, będąc w 1921 r. praktycznie jedynymi lokatorami obiektu. W artykule postaram się zrekonstruować życie, prowadzone przez internowanych w obozie, a także znaleźć odpowiedź na szereg pytań: jakie jednostki przebywały w obozie, kto dowodził grupą wojsk URL w Wadowicach, jaka była liczebność Ukraińców, jak przedstawiało się wyżywienie i higiena wśród przebywających tamże. Osobne miejsce zostanie udzielone omówieniu szeroko rozumianej działalności kulturalno – oświatowej.

Pierwsze obozy w Wadowicach zostały zorganizowane już w czasie I wojny światowej przez armię austro – węgierską. Trzy obiekty funkcjonowały w latach 1915–1918, z czego najważniejszym z nich był K.u.K Kriegsgefangenen Lager nr I. Przebywali tam przede wszystkiom jeńcy rosyjscy, a w późniejszym okresie również Rumuni oraz Serbowie. Po upadku monarchii austro – węgierskiej obcokrajowcy w nim się znajdujący zostali odesłani do swoich ojczyzn[1].

Nowym rozdziałem było przejęcie obiektów znajdujących się w Wadowicach przez Wojsko Polskie. Jako, iż nastąpiło to już w listopadzie 1918 r. uniknięto rozgrabienia ruchomego i nieruchomego mienia przez zwolnionych jeńców. Z byłych więźniów – Polaków utworzono 150-osobową kompanię piechoty, ostatni komendant – ppłk Klemensiewicz – odszedł w stan spoczynku, a austriacki obóz miał zostać zlikwidowany[2]. 1 listopada

[1] Węglewicz W. Zarys dziejów obozu dla jeńców w Wadowicach w latach 1918 – 1921 [w:] «Wadoviana», nr 19, 2016, s. 164.

[2] Ibidem, s. 165.

1918 r. wybuchła jednak wojna o Galicję Wschodnią. Naturalną konsekwencją prowadzenia działań bojowych stała się niewola bądź internowanie wielu przedstawicieli ukraińskiego narodu. Polski obóz został co prawda oficjalnie utworzony dopiero 8 grudnia 1918 r., lecz pierwsi Ukraińcy znaleźli się tu już około 15 listopada tegoż roku. Można więc uznać, iż dzieje tego miejsca należy liczyć właśnie z tego momentu. W latach 1918–1920 w obozie przebywało wiele grup narodowościowych: jeńcy z UAH i internowani cywilni z Galicji Wschodniej; Ukraińcy powracający z frontu włoskiego razem z oddziałami armii austro – węgierskiej; cywilni Ukraińcy wracający z robót w Niemczech. Wiosną 1919 r. pojawili się tu jeńcy bolszewiccy, a jesienią 1920 r. – jeńcy litewscy.

Obóz w Wadowicach położony był w południowej części Polski, na przednóżu górskim Beskidów. Z tego też powodu okolica cechowała się dużą zmiennością pogody (słońce, deszcz, śmieg), stąd też nie była najlepsza dla zdrowia. Na jego terenie znajdowało się kilkanaście baraków, w części murowanych, a w części drewnianych (te ostatnie zostały zbudowane w okresie I wojny światowej). Łóżka ustawione były w jednym rzędzie, po bokach i środku baraku, co zmiejszało dostępną przestrzeń wewnątrz obiektów mieszkalnych (na to skarżył się autor listu z obozu – «dokuczliwa ciasnota»). Obóz wyposażony był, jak na owe czasy dosyć dobrze, w urządzenia techniczne (elektryczność, bieżąca woda z wodociągu, łaźnia z żelaznymi piecami, mechaniczne pralnie, suszarnia i parowy dezyfekator)[3]; pochodziły one z czasów wojny.

Z uwagi na nienajgorsze warunki (porównując z innymi obozami znajdującymi się w Polsce), do Wadowic postanowiono skierować internowane jednostki Armii URL. Przybyły one na miejsce w grudniu 1920 r (dokładnej daty nie udało się ustalić)[4]. Na tamten moment w obozie nie było żadnego oficera lub żołnierza petlurowskiego (Ukraińcy, wymienieni w raporcie z października 1920 r. byli Haliczanami pracującymi w brygadach robotniczch i przeznaczeni byli do zwolnienia)[5]. Pierwszymi jednostkami przybyłymi do obozu była 2 Dywizja Wołyńska oraz 4 Dywizji Kijowska[6]. Pierwsza z wymienionych została jednak szybko przeniesiona do obozu w Kaliszu (w styczniu 1921 r.)[7]. Do Wadowic skierowano także Samodzielną Dywizję Konną (która

[3] М. Павленко, Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.), Київ 1999, с. 90.

[4] Z. Karpus, Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce 1918–1924, Toruń 1997, s. 138.

[5] Z. Karpus, Obóz jeńców bolszewickich i internowanych ukraińskich w Wadowicach. Raport z listopada 1920 r. [w:] «Wojskowy Przegląd Historyczny», r. 39, nr 4, 1994, s. 161.

[6] О. Колянчук, Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939), Львів 2000, с. 77.

[7] І. Срібняк, Обеззброена але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії, Київ – Філядельфія 1997, с. 21–22.

przybyła transportem kolejowym do obozu 9 stycznia 1921 r.)[8] oraz Dywizję Karabinów Maszynowych. Zmiany w dyslokacji nastąpiły w marcu 1921 r.: na mocy rozkazu Dowództwa Okręgu Korpusu Kraków z początku marca 1921 r. Dywizja Karabinów Maszynowych została przeniesiona do Piotrkowa[9]. Prawdopodobnie również wtedy 4 Dywizja Kijowska została przeniesiona do obozu w Aleksandrowie Kujawskim[10]. Na ich miejsce w początku tegoż miesiąca przybyły pododdziały 1 Dywizji Zaporoskiej, przeniesione tu z obozu internowanych w Pikulicach[11], a także Spilna Junacka Szkoła. Te właśnie jednostki (czyli 1 DZ, OKD i Szkoła) były głównymi lokatorami wadowickiego obozu aż do jego całkowitej likwidacji jesienią 1921 r.

Pierwsze wrażenie przybyłych do obozu było dosyć ponure: «*9 stycznia [1921 r.] rano przybył nasz eszelon na stację Wadowice; stąd wysłano naz do obozu internowanych. Przed naszymi oczami stało 25–30 czarnych, smutnych jak trumny budowli – baraków na przestrzeni dwóch dziesięcin. Ten obszar był otoczony naokoło drutem kolczastym z budkami dla wartowników*»[12]. Z kolei inny oficer wspominał: «*Rano wysiadam w Wadowicach. Góry, na nich las, miejsce niewielkie, budowle niewielkie, dobre, po stronie wschodniej – ogrodzone wysokimi drutami dziesiątki baraków. To jest i obóz. Stary, jeszcze austriacki obóz dla jeńców*»[13].

Obóz posiadał podwójne dowództwo: polskie i ukraińskie. Przez cały wzmiankowany okres polskim komendantem był ppłk Mieczysław Polkowski. Dowodził tu od 1920 r. Wedle polskich naczelnych władz wojskowych był on bardzo dobrym fachowcem, potrafiącym kierować taką jednostką. Polski komendant był władzą zwierzchnią dla przebywających tu oddziałów Armii URL. Świadczą o tym fakty, iż mimo posiadania własnej organizacji i żandarmerii, ukraińscy dowódcy nie mieli prawa wymierzać kar swoim podwładnym. Jako przykład może służyć prośba dowódcy Dywizji Karabinów Maszynowych z 21 stycznia 1921 r. z prośbą o wydanie zarządzenia zaaresztowania na 20 dób kozaka Semena Arżitiuka[14]. Podobnie wyglądała sprawa z przepustkami poza teren obozu: prawo ich wystawiania miała tylko polska komendantura[15].

---

[8] А. Марущенко – Богдановський, Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку, розділ IV [в:] «За Державність», зб. 9, 1938, с. 216.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО), ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 67.

[10] І. Срібняк, Обеззброена…, с. 22.

[11] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 20.

[12] А. Марущенко-Богдановский, Матеріяли…, с. 216.

[13] Н. Авраменко, Спомини запорожця, Київ 2007, с. 380.

[14] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 3.

[15] Там же, арк. 2.

Posiadamy również informacje, iż ppłk Polkowski wykorzystywał spory wśród dowódców ukraińskich by zwiększać kontrolę nad znajdującymi się w obozie jednostkami, wywierając wpływ szczególnie w zakresie działalności kulturalnej[16]. Dokładne szczegóły nie są jednak znane. Ukraińskimi dowódcami grupy jednostek stacjonujących w Wadowicach byli: gen. Aleksander Zagorski, następnie gen. Gawryło Bazilśkij, którego zastąpił dowódca Samodzielnej Dywizji Konnej gen. Iwan Omelanowycz – Pawłenko[17]. W czerwcu 1921 r. gen. Omelanowycz – Pawłenko, odjeżdżając w sprawach służbowych do Tarnowa powierzył kierownictwo obozu generałowi Wowku[18]; co prawda, za kilka dni powrócił do obowiązków[19] ale 20 czerwca 1921 r decyzją Ministerstwa Spraw Wojskowych URL został zastąpiony już na stałe przez p.o. dowódcy 1 Dywizji Zaporoskiej gen. Wowka[20]. Wykonywał on tą funkcję do końca istnienia obozu.

Jak i w pozostałych obozach, także tu oficerowie zostali oddzieleni od szeregowców. Wydzielono dla nich osobne budynki. Żonaci mogli mieszkać ze swoimi żonami i dziećmi w specjalnym baraku (zwany był «barakiem rodzinnym»), podzielonym kocami na oddzielne pomieszczenia[21]. Generałowie i wyższi oficerowie sztabowi mogli za to mieszkać poza terenem obozu na podstawie zezwolenia płk Polkowskiego. Mieszkania opłacali z własnej kieszeni[22].

Liczebność internowanych oddziałów Armii URL przedstawia prezentowana poniżej tabela:

Tabela 1: Liczebność oddziałów Armii URL w obozie w Wadowicach w latach 1920–1921

Data	Liczba
15.12.1920	2802
31.01.1921	2088
6.03.1921	2698
13.05.1921	3805
9.06.1921	3578
19.07.1921	3312
23.09.1921	1166

[16] М. Павленко, Українські військовополонені…, с. 105.
[17] О. Колянчук, Українська військова еміграція…, с. 77; І. Срібняк, Обеззброена…, с. 23.
[18] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[19] Там же, арк. 2.
[20] Там же, k. 3.
[21] Н. Авраменко, Спомини…, с. 381.
[22] А. Марущенко-Богдановский, Матеріяли…, с. 217.

Źródło: Komunikaty Oddział I Ministerstwa Spraw Wojskowych nr 1, 24 i 40 oraz Komunikaty nr 5,13,23, 34 Sekcji Jeńców i Internowanych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP [w:] Jeńcy sowieccy w Polsce 1920–1921. Zbiór komunikatów Sekcji Jeńców i Internowanych Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Rosowskiej, Toruń 2013, ss. 82, 93, 128, 131–132, 165–166, 219–221, 228.

Ponieważ dane te pochodzą od strony polskiej, niemożliwym jest stwierdzenie liczebności oraz jej zmian w poszczególnych jednostkach wojskowych. Na wykresach można zauważyć, iż w ciągu calego 1921 roku nie było zbyt gwałtowanych zmian w tym względzie. Różnice powstałe między majem a lipcem można wytłumaczyć dezercjami (po stwierdzeniu dezercji szeregowego, wzorem pozostałych obozów był on prawdopodobnie skreślany z ewidencji), wyjazdami na roboty rolne i kolejowe. Gwałtowny spadek we wrześniu 1921 r. spowodowany był przenosinami jednostek ukraińskich do obozów w Strzałkowie, Kaliszu i Szczypiornie, a także wyjazdem na roboty przy pułkach Wojska Polskiego. Należy również stwierdzić brak większych ubytków z powodu śmiertelności. Wypadki zgonów były w Wadowicach pojedyncze i wynikały zapewne z ran otrzymanych jeszcze w czasie walk z bolszewikami lub powikłań po nich. Jako przykład można podać śmierć kozaka Biłokonia po operacji w obozowym szpitalu[23].

Zagadnieniem, które zawsze niezwykle interesuje jeńców i internowanych jest otrzymywane wyżywienie. W Wojsku Polskim zgodnie z rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych nr 39 z 8 kwietnia 1919 r. obowiązywało 5 tabel wyżywienia. Dla jeńców i internowanych przeznaczono tabelę «E». Składało się na nią 500 g chleba, 150 g mięsa, 700 g ziemniaków, 150 g jarzyn lub mąki dziennie. Niektóre grupy (np. internowani wykonujący pracę) otrzymywali wyżywienie według tabeli «C»: 700 g chleba, 250 g mięsa, 700 g ziemniaków, 150 g jarzyn lub mąki[24]. Jak przedstawiało się to w praktyce? Mykoła Pawłenko twierdzi, iż porcje wydawane w obozie były niedostateczne i słabej jakości (cywilny chleb, zgniła konina), a do tego racje były obniżone[25]. Fakty te potwierdzają źródła («*Polacy katowali naszych internowanych stęchłymi strączkami i zgniłą koniną*»)[26]; Ukraińcy skarżyli się przede wszystkim na dostarczanie końskiego mięsa. Dopiero interwencja komisji przybyłej z Warszawy rozkazała zamienić koninę na mięso wołowe. Źródła stwierdzają również, iż wyżywienie poprawiło się dopiero pod koniec

[23] Н. Авраменко, Спомини… с. 381.

[24] Z. Karpus, Jeńcy i internowani…, s. 54.

[25] М. Павленко, Українські військовополонені…, с. 92.

[26] В. Сім'янцев, У Польщі за дротами (рокі 1920–1923) [в:] «Визвольний шлях», кн. 6, 1968, с. 762.

pobytu oddziałów Armii URL w obozie (wedle jednego ze źródeł – po objęciu dowództwa grupy wojsk przez gen. Wowka, wedle drugiego – «dopiero pod sam koniec 9-miesięcznego pobytu» i oddaniu zaopatrzenia w ręce intendantury ukraińskiej)[27]. Problemy z wydawaniem racji mogły wynikać z faktu, iż oficerowie intendantury nie znali ilości osób które mieli wykarmić (jak było to 6 lutego 1921 r.)[28]. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na jakośc otrzymywanego pożywienia było nieprzestrzeganie higieny i elementarnych zasad sanitarnych na kuchniach. Pod koniec kwietnia 1921 r. kuchnia Samodzielnej Dywizji Konnej była niesamowicie brudna, składniki żywieniowe leżały na ziemi, a kotły były nieczyszczone od niewiadomego czasu. Dodatkowo panował tam chaos – mnóstwo szeregowych znajdowało się tam bez celu, a w dodatku kradziono drewno. Komendant obozu polecił surowo ukarać urzędników odpowiedzialnych za taki stan i przywieść kuchnię do porządku[29].

Istotnym czynnikiem wpływającym na życie internowanych była sprawa higieny. Wadowicki obóz w czasie I wojny światowej został wyposażony w niezbędne urządzenia sanitarne. Zachowały się one w dobrym stanie i jeszcze w październiku 1920 (a więc przed przybyciem oddziałów Armii URL) wszystkie one funkcjonowały prawidłowo[30]. Po przybyciu oddziałów ukraińskich ppłk Polkowski wprowadził porządek w korzystaniu z urządzeń sanitarnych. Dla przykładu – zgodnie z rozkazem nr 4 z 31 stycznia 1921 r. kąpiele miały następujący porządek: 1 lutego miała myć się Samodzielna Dywizja Konna, 2-go Dywizja Karabinów Maszynowych, 3-go 4 Dywizja Kijowska, 4-go baraki nr 13 i 16, a 5-go barak nr 16. W kolejnych tygodniach porządek był zapewne podobny, jednak nie zachowały się rozkazy tego dotyczące. Do łaźni powinny być kierowane grupy oficerów po 50 osób, a szeregowych – po 100. Polski komendant zabronił chodzić do łaźni samodzielnie. Poszczególni komendanci baraków byli odpowiedzialni za to, by wszyscy udali się do kąpieli. Pranie odzieży odbywało się codziennie od godziny 5 do 10 wieczorem (kiedy było dostępne światło elektryczne)[31]. W praktyce czynności sanitarne wyglądały znacznie gorzej. Wedle W.Simiancewa dezynfekcja i kąpiele przebiegały w następujący sposób: «*Kazali nam rozbierać się do ostatniej nitki, a cała odzież, razem z pasami i czapkami szła do dezynfekcji. Gołych zaganiali do baraku, gdzie pod «deszczykiem» trzeba było się myć. Tego «deszczyku» było tyle, że i mydła nie było czym zmyć. Takich zamazanych mydłem i brudem gnali do*

[27] А. Марущенко-Богдановский, Матеріяли…, с. 217; Н. Авраменко, Спомини… с. 392.
[28] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 221.
[29] Там же, арк. 383.
[30] Z. Karpus, Obóz jeńców bolszewickich…, s. 161.
[31] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 75.

innego baraku, gdzie wyparzana była i śmierdziała odzież»[32]. Z relacji wynika, iż brakowało wody do kąpieli. Moim zdaniem jest to efekt ogólnego jej braku (obóz prawdopodobnie kupował ją od miejskiego wodociągu) niż złą wolą Polaków.

Problemy ze stanem sanitarnym obozu wynikały również częściowo z winy samych internowanych. Poziom kultury higienicznej przebywających tu oddziałów nie był zbyt wysoki. W lutym 1921 r. dowódca obozu rozkazał przeprowadzić pogadanki i pociągnąć do odpowiedzialności szeregowych, którzy załatwiali potrzeby naturalne w drzwiach baraków, a nie w przeznaczonych do tego miejscach[33]. O słabym poziomie higienicznym świadczy również wylewanie pomyj z baraków przez okno na ścieżki, a także brak sprzątania samych obiektów mieszkalnych i ich okolicy[34]. Korespondent «Ukraińskiej Trybuny», chociaż nie napisał nic dokładniej, pośrednio przyznał, że w obozie panuje «brud i smród»[35].

Życie codzienne oficerów i żołnierzy przebywających w obozie było co oczywiste jednostajne. Należy pamiętać, że pomimo dosyć przychylnego traktowania Ukraińców przez polskie władze wojskowe, znajdowali się oni w stanie internowania, więc byli pozbawieni możliwości decydowania o swoim losie. Dzień internowanego składał się przede wszystkim z zajęć polowych. Dowódcy jednostek starali zachować dyscyplinę podległych sobie oddziałów, i temu służyły ćwiczenia. Dyscyplina ta w oddziałach początkowo była surowa: oddawano honory oficerom, odbywały się przeglądy, czytanie rozkazów przed frontem oddziałów, modlitwy rano i wieczorem[36]. Odnośnie ćwiczeń stwierdzić należy, iż były to przede wszystkim różnorakie manewry oraz marsze kureniami i sotniami. Prawdopodobnie posiadano trochę broni, używanej w szkoleniu. Z boku wyglądało to na wielkie manewry, albo musztrę przed wyruszeniem na front. Naoczny świadek zauważał jednak, że w Wadowicach życie wyglądało *nienormalnie* i *fałszywie*[37]. Poziom dyscypliny jednakże szybko spadł. Przyczyn tego było wiele. Obniżeniu morale podoficerów i szeregowych sprzyjały kłótnie i spory wśród dowódców i korpusu oficerskiego; problemem był także przedłużający się pobyt w Wadowicach, obliczony na krótki czas (wiosną wyczekiwano kontynowania wojny z bolszewicka Rosją). Już w styczniu 1921 r. dwaj szeregowi Kiryło Timofiejew i Mikołaj Łurkowski zostali przedstawieni w raporcie dywizyjnym za robienie

[32] В. Сім'янцев, У Польщі за дротами…, с. 762–763.
[33] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 78.
[34] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 225.
[35] «Українська Трибуна» Варшава, 3.07.1921, №49.
[36] В. Сім'янцев, У Польщі за дротами…, с. 761.
[37] Н. Авраменко, Спомини… с. 381.

nieporządków na placu apelowym[38]. Niedługo później oficer indentantury Samodzielnej Dywizji Konnej meldował, iż oficerowie i podoficerowie sprawujący wartę nie znali swoich obowiązków i nie oddali raportu. Tak samo było w kuchni (gdzie panował pełny nieporządek)[39].Do większych problemów należały włamania do pustych baraków (obóz obliczony był na przyjęcie do 10 000 ludzi, w momencie przebywania oddziałów ukraińskich część budynków była opróżniona), połączone z kradzieżami łóżek, sienników i koców. W celu ukrócenia takich działań ppłk Polkowski zarządził w lutym 1921 r. wystawianie wart nocnych przed zamieszkałymi barakami[40]. Brak jednak informacji, czy po wydaniu tego rozkazu włamania ustały. Częste były kradzieże. Lekarzowi Buliawie ukradziono buty w nocy z 16 na 17 stycznia 1921 r., co było wielkim problemem, ponieważ nie miał w czym chodzić[41]. Z kolei w marcu 1921 r. po kradzieży w baraku rodzinnym kobiety tam mieszkające niesłusznie oskarżyły o to siostrę miłosierdzia Szamborowską, która została aresztowana (później została z aresztu zwolniona)[42]. Wielkim problemem zarówno dla polskiej komendantury obozu, jak i dla dowódców ukraińskich było włóczenie się bez celu oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii URL poza obozem. 7 marca 1921 r. trzech szeregowców zostało złapanych przez patrol w mieście Wadowice. Osoby te nie posiadały przepustek i zostały doprowadzone z powortem do obozu[43]. Kilka dni później (12 kwietnia) aż siedmiu szeregowych i urzędników wojskowych zostało przyłapanych w mieście bez przepustek. Udali się tam prosto z ćwiczeń, które odbywały się poza obozem. Polskie dowództwo straciło cierpliwość i po raz ostatni upomniało oficerów ukraińskich, by ci pilnowali swoich ludzi i by wracać do obozu zwartymi kolumnami. W przeciwnym wypadku wyjścia miały zostać zabronione[44]. Problem osiągnął punkt kulminacyjny w końcu kwietnia, po tym, jak do dowództwa obozu wpłynęło zażalenie Dowództwa Garnizonu Wadowice z dnia 26 kwietnia 1921 r. Dwa dni wcześniej, w nidzielę, można było w mieście zaobserwować tłumy oficerów Armii URL przechodzących się bez celu, przeszkadzanie ludności cywilnej, nieprzepuszczanie oficerów Wojska Polskiego, a także wyzywające zachowanie wobec kobiet. W związku z tym ppłk Polkowski ograniczył swobodę ruchu internowanym i zmniejszył liczbę wydawanych przepustek do 10 na dzień dla Samodzielnej Dywizji Konnej i 20 dla 1 Dywizji Zaporoskiej, a także polecił poprawić zachowanie

[38] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 76.
[39] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 221.
[40] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 34.
[41] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 216.
[42] Там же, арк. 318.
[43] Там же, арк. 397.
[44] Там же, арк. 382.

(przede wszystkim oficerów młodszych) w miejscach publicznych[45]. Sądząc po źródłach, dyscyplina upadła jeszcze bardziej w połowie 1921 r. Prasa alarmowała, iż «*w ostatnich czasach wszyscy tu u nas w obozie upadli na duchu, bo nie widać końca niewoli, a myśl, że przyjdzie zimować w obozie straszy nas wszystkich, od kozaków do oficerów*»[46]. Spadek morale obserwowano także w sierpniu: część szeregowych uciekała do Czechosłowacji, część zapisywała się do udziału w III powstaniu śląskim, a część nawet do Legii Cudzoziemskiej. Powodem była zła sytuacja materialna. Oficerowie i szeregowi tylko raz otrzymali pieniądze («Wpered» donosił iż było to dla kozaków po 150 marek polskich, dla oficerów po 700[47], podczas gdy faktycznie było to po 250 dla kozaków i 750 dla oficerów, a wręczono im to podczas wizyty atamana Petlury, co nieco podniosło nastroje obozie)[48].

Podjętym krokiem (w tej sytuacji jedynym możliwym) mającym uratować resztkę dyscypliny, był wyjazd niektórych pododdziałów do prac przy polskich jednostkach wojskowych. Jako przykład można podać wyjazd 1 pułku Łubnieńskiego i 5 pułku Perejasławskiego ze składu Samodzielnej Dywizji Konnej do Rzeszowa w celu podjęcia prac w koszarach 21 pułku artylerii lekkiej[49].

Pewien wpływ na morale przebywających Ukraińców mieli jeńcy bolszewiccy. Chociaż, jak zgodnie stwierdzają świadkowie, zostali oni wywiezieni zaraz po przyjeździe oddziałów Armii URL, to kilkudziesięciu wyselekcjonowanych rzemieślników pozostało. Pomimo w teorii sztywnego oddzielenia (które funkcjonowało i w pozostałych obozach) późną wiosną 1921 r. nie było to już przestrzegane. Efektem było prowadzenie przez bolszewików agitacji wśród szeregowych, co doprowadziło nawet do pobicia jednego z czerwonoarmistów przez wyższego oficera Armii URL[50].

W obozie działało sądownictwo poszczególnych oddziałów. Wymierzanymi karami był przede wszystkim areszt. Najcięższą zaś karą dla oficerów i żołnierzy było odesłanie do obozu internowanych w Dąbiu, który dla Armii URL stanowił obóz karny. Można było zostać tam skierowanym za przewinienia dyscyplinarne lub za sprawy wagi politycznej. Także w tym przypadku aresztowanie musiało być dokonane przez polskie władze obozowe[51]. W odniesieniu do Wadowic stwierdzono, iż w czasie wizyty i inspekcji obozu

[45] Там же, арк. 387.
[46] «Вперед» Львів, 23.06.1921, №93/1921.
[47] «Вперед» Львів, 25.08.1921, №144/1921.
[48] «Думка» Вадовице, 18.04.1921, № 9.
[49] О. Колянчук, Українська військова еміграція…, с. 83; А. Марущенко – Богдановский, Матеріяли…, с. 218.
[50] ЦДАВО, ф. 3170, оп. 1, спр. 6, арк. 402.
[51] М. Павленко, Українські військовополонені…, с. 93.

10 kwietnia 1921 r. Główny Ataman Symon Petlura rozkazał aresztować płk Dubowogo i sot. Gawrisza, a następnie odstawić ich do Dąbia[52]. Przyczyn podjęcia tego kroku nie udało się wyjaśnić.

W wadowickim obozie bardzo bogato rozwijało się życie kulturalno – oświatowe. Zaraz po przyjeździe założone zostały szkoły dla analfabetów, kółka, kursy dla oficerów[53]. Od 15 kwietnia 1921 r. odbywały się w 1 Dywizji zajęcia z języków ukraińskiego, francuskiego, niemieckiego i polskiego, na które zapisało się aż 500 osób[54]. Również lista wygłoszonych pogadanek i wykładów była duża. Tylko w marcu 1921 r. odbyły się następujące spotkania: : 2 marca wygłoszono referat pt. «*Moralne i fachowe pryncypy sprawy wojskowo-organizacyjnej*» (spotkał się z pozytywnym przyjęciem)[55]; 12 marca por. Korszniwśkij wygłosił referat «*Obecna sytuacja bolszewików*», 17 marca referat o kooperatywach w wojsku wygłosił kierownik Towarzystwa Spółdzielczego «Zaporożec» J. Slipanskij, a 20 marca płk Mantuliak – o administracyjnych i operacyjnych pomyłkach[56]. W obozie bujnie rozwijał się ruch wydawniczy, ukazywało się wiele gazet. 9 marca 1921 r. wyszedł pierwszy numer «Dumki», która stała się organem 1 Dywizji Zaporoskiej. Od numeru 11 (5 czerwca 1921 r.). gazeta wychodziła w formie drukowanej i pod nazwą «Zaporoska Dumka». Gazeta zawierała wiadomości ze świata, felietony polityczne, informacje o wydarzeniach na Ukrainie, wieści z życia obozowego, omówienie działalności kulturalno – oświatowej 1 Dywizji oraz poezję. Oprócz tego ukazywał się miesięcznik literacko – naukowy «Zaporożec», magazyn polityczny «Awans» (a także dodatek do jego piątek numeru pt. «Wołochiwszczyna»), a także wiele gazetek satyrycznych: «Loburśka Torbyna», «Żało», «Komar», «Kajdany»[57]. Rozrywki internowanym dostarczał obozowy teatr. Główne role grała żona generała Omelanowycza – Pawłenki. Teatr zawsze był pełny, a nawet nie mieścił tych, którzy chcieli popatrzeć i posłuchać[58]. Przy poszczególnych oddziałach działały także biblioteki, ale nie udało się wyświetlić ich dokładniejszej działalności.

Pomoc materialną dla internowanych niosło wiele organizacji. Przede wszystki był to Ukraiński Czerwony Krzyż z siedzibą w Warszawie. W kwietniu 1921 r. przekazał oddziałom 1 Dywizji Zaporoskiej 485 par koszul oraz medykamenty[59], w maju – odzież żeńską i dziecięcą oraz wyposażenie

[52] «Вперед» Львів, 26.04.1921, №50.
[53] А. Марущенко – Богдановский, Матеріяли…, с. 217.
[54] «Думка» Вадовице, 18.04.1921, № 9.
[55] «Думка» Вадовице, 12.03.1921, № 2.
[56] «Думка» Вадовице, 17.03.1921, № 3.
[57] О. Колянчук, Українська військова еміграція…, с. 81–82.
[58] В. Сім'янцев, У Польщі за дротами…, с. 764.
[59] «Думка» Вадовице, 7.04.1921, № 7.

teatralne[60], a w lipcu – przywiózł do obozu produkty żywnościowe, w tym słodycze[61]. W obozie działał «Sojuz Ukrainok», na czele którego stała Antonina Szapowałowa, żona gen. Mykoły Szapowała[62]. Dla przykładu, 6 czerwca 1921 r. odbyło się zebranie ogólne Sojuszu, gdzie przedstawiano sprawę organizacji warsztatów żeńskich z pomocą YMCA[63]. Kobiety zajmowały się również działalnością dobroczynną, szeroko opisywaną na łamach «Zaporoskiej Dumki». W Wadowicach znajdował się (co najmniej od października 1920 r.) oddział YMCA. W baraku organizacji odbywały się różnorakie kursy (wiadomo o kursie sadownictwa). Stowarzyszenie dożywiało tych, którzy uczęszczali na zajęcia. Powstał tam również chór[64]. 4 lipca 1921 r. oddział urządził obchody amerykańskiego Dnia Niepodległości. Odbyło się nabożeństwo, a po nim akademia z przemowami. Wieczorem dla szeregowych wyświetlono filmy[65].

Życie za drutami było zazwyczaj jednostajne. Monotonię tą urozmaicały wizytacje i święta. W marcu 1921 r., w związku z zawarciem pokoju ryskiego i niepokojach wśród oficerów i żołnierzy do obozu przybył Minister Spraw Wojskowych URL gen. Wsiewołod Petriw[66]. 19 marca 1921 r. oddziały ukraińskie wzięły udział w paradzie jednostek garnizonu wadowickiego z okazji imienin Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego[67]. Wielkim wydarzeniem dla wojska była wizyta Głównego Atamana Symona Petlury, która odbyła się od 10 do 12 kwietnia 1921 r. Petlura przemawiał na temat ideologii bolszewickiej, Hetmanatu, polityce partii ukraińskich, o stojących przed Armią URL zadaniach (oświata, samowychowanie), o budowie państwa ukraińskiego. Następnie ataman zwiedził barak teatru, baraki szeregowych, po południu obejrzał wystawione przez kółko dramatyczne Gajewskich z udziałem amatorów z Samodzielnej Dywizji Konnej przedstawienie «Cyganka Aza», natomiast wieczorem – sztuki «Kudy witer wije» i «Żartiwnicia» oraz koncert trupy z Wydziału Kulturalno – Oświatowego 1 Dywizji Zaporoskiej[68]. Symon Petlura odwiedził wadowicki obóz jeszcze raz, 11 sierpnia 1921 r. gdy odbyła się pierwsza promocja oficerska Spilnoj Junackoj Szkoły[69]. Także trzeba podkreślić, iż odbywało się świętowanie dnia imienin Petlury (23 maja)[70].

[60] «Думка» Вадовице, 18.05.1921, № 10.
[61] «Запорожська Думка», 20.07.1921, №20.
[62] ЦДАВО, ф. 4007, оп. 1, спр. 25, арк. 2.
[63] «Запорожська Думка», 12.06.1921, №13.
[64] Там же.
[65] «Запорожська Думка», 20.07.1921, №20.
[66] О. Колянчук, Українська військова еміграція…, с. 78.
[67] «Думка» Вадовице, 1.04.1921, № 6.
[68] «Думка» Вадовице, 12.04.1921, № 8.
[69] О. Колянчук, Українська військова еміграція…, с. 78.
[70] «Запорожська Думка», 8.06.1921, №12.

Nie wszyscy internowani pragnęli pozostać w szeregach Armii URL. W styczniu 1921 r. Dowództwo Obozu, w następstwie pojawiających się próśb o zwolnienie, w porozumieniu z MSWojsk. postanowiło przeprowadzić rejestrację osób, których domy znajdowały się na terytorium Polski i które mogły mieć prawo na nabycie obywatelstwa polskiego. Osoby te miały zostać zwolnione z internowania i wysłane do miejsc zamieszkania, pod warunkiem wszakże, że miejscowe starostwa nie będą miały nic przeciwko temu[71]. Od czasu zawarcia porozumienia polsko – sowieckiego ws. jeńców działała również misja repatriacyjna rządu sowieckiego. W sierpniu 1921 r. do wyjazdu do Rosji Sowieckiej przygotowywało się ponad 200 szeregowych[72].

Jesień 1921 r. stanowiła cezurę końcową pobytu oddziałów ukraińskich w obozie w Wadowicach. We wrześniu 1921 r. w związku ze zmniejszeniem ilości obozów w Polsce nastąpiła koncentracja oddziałów Armii URL w obiektach na północy Polski – w Strzałkowie, Kaliszu i Szczypiornie. W związku z tym z Wadowic na przełomie września i października 1921 r. Wyruszyły transporty kolejowe na północ. Obóz w Wadowicach od października 1921 r. traktowany był jako obóz rezerwowy, a równocześnie następowała jego likwidacja, która została zakończona w grudniu tegoż roku[73].

Internowane oddziały Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej były ostatnimi lokatorami obozu dla jeńców i internowanych nr 2 w Wadowicach. Ich pobyt rozpoczął się w końcu 1920 r. i trwał do wczesnej jesieni roku następnego. W obozie w różnych okresach przebywało kilka wielkich jednostek (trzy dywizje piechoty, dywizja kawalerii, dywizja karabinów maszynowych, szkoła oficerska i inne, mniejsze). Największe piętno w dziejach obozu odcisnęły 1 Dywizja Zaporoska oraz Samodzielna Dywizja Konna, które przebywały tu najdłużej. Pobyt nie należał jednak do najłatwiejszych – początkowo żołnierze mieli nadzieję na wyruszenie do walki z Sowietami wiosną 1921 r.; wraz z upływem czasu i utratą nadziei na działanie dyscyplina upadła do bardzo niskiego poziomu i tylko wyjazd do pracy przy polskich jednostkach wojskowych uratował przed ostatecznym rozprężeniem. Ze źródeł wynika także, iż życie w obozie było dla zwykłego żołnierza trudne – nienajlepsze wyżywienie, zły stan higieny, a przede wszystkim konflikty i kłótnie wśród wyższych oficerów i dowództwa oraz problemy materialne źle wpływały na przeciętnego kozaka, a nawet na podoficerów. Tym niemniej, czas pobytu Ukraińców w Wadowicach nie był zmarnowanym. Udało się kontynuować szkolenie wojskowe, a głównie prowadzić szeroko zakrojoną i owocną działalność kulturalno – oświatową.

[71] ЦДАВО, ф. 2439, оп. 1, спр. 2а, арк. 72.
[72] «Вперед» Львів, 25.08.1921, №144.
[73] Z. Karpus, Jeńcy i internowani…, s. 141–142, 153.

Visegrad Fund

Вадим Машталір,
Генеральний штаб Збройних Сил України

Історичний шлях Українського державного військового музею (1917–1920 роки)

Український військово-історичний музей (або Український державний військовий музей) – культурний заклад, який був створений у 1917 році на базі військово-історичного музею Київського відділення Російського імператорського військово-історичного товариства.

Посаду директора у цьому музеї з травня 1917 року обіймав урядовець Олександр Дем'янович Благодір – уродженець Київської губернії, колишній директор історичного архіву у м. Смоленськ. Помічником директора музею був уродженець Полтавщини – урядовець Михайло Юрійович Обідний[1].

У цей період Всеукраїнська рада військових депутатів висуває пропозицію щодо заснування в Києві національного архіву-музею війни і революції. Цю пропозицію підтримав відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва уряду. У вересні 1917 року було розроблено план створення нового музею.

Розпочато роботу щодо втілення в життя розробленого плану створення нового музею. Експонати для нового архіву-музею війни і революції відбирали на Київському артилерійському складі, а також в інших містах України. Створюючи музей війни і революції, Всеукраїнська рада військових депутатів звернулася з проханням до начальника штабу Київського військового округу передати до цього музею частину експонатів військово-історичного музею. Однак, допомога від військового керівництва не надійшла[2].

Вочевидь, з початком війни між Центральною Радою та Радянською Росією і приходом слідом за цим більшовицьких військ до Києва, діяльність музею була припинена. Однак, відомо, що за часів перебування у Києві більшовицької влади керівництву музею було видано «охоронний лист» і його колекції залишились у недоторканості[3].

---

[1] ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр.37. – Арк. 201–204.

[2] Машталір В. Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 22. – С. 194–211.

[3] Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. – Киев: Издательство «Гуро», 1918. 20 с.

Відновлення роботи Українського військово-історичного музею у м. Києві відбулось у березні 1918 року – після звільнення міста частинами Центральної Ради та німецькими військами. Першого квітня було видано наказ Військового Міністерства УНР ч. 13 (по Генеральному штабу), у якому віддавалось розпорядження: «Усім військовим частинам, установам і закладам, що находяться в межах України й належать до розформування по демобілізації, негайно надіслати до військово-наукового відділу Генерального штабу Української Народної Республіки (Київ, Банкова, 11) описи й точні відомості про стан і місце перебування стягів, прапорів, пожалуваних грамот, ікон і, взагалі, коштовних історичних документів і речей: картин і портретів, збірок знаків зброї, одягу й знаряддя, а також книгозбірень». Згідно з наказом, усі ці речі мають бути передані «Державному Українському військово-історичному музею» або бібліотеці Генерального штабу[4].

Докладна інформація про діяльність Українського державного військового музею у квітні-червні 1918 року публікувалась на сторінках «Військово-наукового вісника Генерального штабу», який видавався у Києві. У ч. 2 цього видання (вийшов наприкінці квітня) опубліковано статтю «Військово-історичні замітки», вірогідно, авторства О. Благодіра (матеріал вийшов без підпису), у якій, фактично, викладено докладну концепцію створення музею[5].

У статті зазначено, що новий заклад культури створюється за зразком берлінського військового музею у лівому флігелі Царського палацу у м. Києві. Він «буде служити меті підняття в населення любові й пошани до рідної армії, захисту рідного краю та ознайомлення народу, особливо шкільної молоді (екскурсії учнів із пояснення завідувача музею), з останніми новинами військової техніки. Для цього мається на меті видати каталоги з ілюстраційними фотографіями для продажу за найменшою ціною всім, хто заходить до музею й безкоштовної розсилки по школах, влаштувати виставку бойової зброї, обмундирування й озброєння, фотографій і малюнків із театру військових подій і т. д.»[6].

За планом засновників музею, він мав складатись з таких відділів: а) епоха до Монголо-татарської навали (скіфо-сарматська та слов'янська доба); б) польсько-литовська доба; в) часи Гетьманщини; г) період від гетьмана Мазепи до царювання Павла I; д) «останні часи» – до 1914 року; є) Перша світова війна.

[4] Військово-науковий вісник Генерального штабу. 1918 р., Київ, Ч. 2, С. 53.

[5] Там само.

[6] Військово-історичні замітки // Військово-науковий вісник Генерального штабу, 1918, Київ, Ч. 2., С. 44.

Для експозиції планувалось замовити моделі кораблів та літаків різних конструкцій того часу. По місцях боїв Першої світової війни та збройної боротьби за Українську Народну Республіку (далі – УНР) мала бути відправлена особлива комісія – для збирання експонатів. Перед будівлею музею мав бути створений спеціальний майданчик зі зразками військової техніки: гарматами, кулеметами, бомбометами, мінометами, встановлені різноманітні приладдя, збудовані зразкові окопи з дротяними перешкодами.

Автор статті перерахував здобутки музею станом на квітень 1918 року:

1. Від Головного штабу одержано стяг Богданівського полку (1917 року) з написом «1-й Український козацький імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк»;

2. Полковий прапор 160-го піхотного Абхазького полку російської армії;

3. Портрет генерального судді часів Гетьманщини Гамалії, привезений з будинку Гамаліїв у Конотопському повіті;

4. Портрет гетьмана Івана Мазепи, придбаний, вірогідно, у приватних осіб[7].

У третьому номері «Військово-наукового вісника», який вийшов з друку у другій половині травня 1918 року, було опубліковано статті директора музею О. Благодіра «Державний Військово-історичний музей» та його заступника М. Обідного «Військово-наукові експедиції». У статті О. Благодіра (вона була підписана лише літерою «Б.») йшлося про нові надходження до музею, це були[8]:

а) тринадцять полкових прапорів російських полків, які зберігались у приміщені 1-ї Української військової школи (до того – Київського Великого князя Костянтина Костянтиновича військового училища);

б) шість прапорів, дві срібних сурми та полковий складень різних частин російської армії, переданих до музею організаціями та приватними особами.

Стаття Михайла Обідного – це, фактично, концепція зі збору унікального матеріалу та наукової діяльності військово-історичного музею. У ній пропонувалось:

1. Передати всі експонати військового характеру з інших музеїв, а, якщо вони не транспортабельні – зробити фотографії;

2. Опублікувати «відозви» до громадян про безкоштовний прийом (або викуп за гроші) експонатів;

[7] Там само.

[8] Державний військово-історичний музей // Військово-науковий вісник Генерального штабу, 1918, Київ, Ч. 3., С. 70–71.

3. Увіковічнити місця, де відбувались славетні військові події, особливо – місце знаходження Запорізької Січі, відповідними монументами та скласти короткі історичні хронічки про них;

4. Поновити старі могили та насипати нові – там, де лежать козацькі діячі;

5. Сфотографувати знакові споруди військового значення;

6. Створити альбом малюнків українських військових реліквій;

7. Зробити конспект про всі військово-історичні реліквії, які знаходяться на території України та за її межами[9].

У розвиток концепції, викладеної у статті М. Обідного «Військово-наукові експедиції», у наступному номері «Військово-наукового вісника» було опубліковано нарис О. Благодіра «Українські клейноди». У ньому коротко згадувалось про деякі українські військові реліквії, передусім – доби Запорізької Січі, які зберігались за межами батьківщини – у музеях Петрограда та Москви, а, також, в Україні, зокрема, – у музеях Одеси[10].

Діяльність музею та його керівництва була перервана найнесподіванішим чином у ніч з 22 на 23 червня 1918 року. Події, що стались, були докладно висвітлені у книзі відомого краєзнавця та мистецтвознавця Федора Ернста:

«Тем временем дворец занимает Министерство Внутренних Дел; громадное здание, видимо, оказывается тесным, и вот заведующий Военно-Историческим Музеем получает приказ – немедленно очистить помещение для нужд указанного министерства. Тщетно просил заведующий предварительно отвести иное, хотя бы мало-мальски подходящее для нужд музея здание. 17 июня следует категорический приказ военного министерства «выносить музейное имущество на площадь». Заведующий принужден был рапортовать, что «как специалист дела и истый сын Украины… выкидывать на улицу чрезвычайно ценный музей своими собственными руками я юридически и морально не имею права. И вот 22 июня, в 11 часов ночи, отряд солдат с начальником военно-научного отдела Генерального Штаба во главе, несмотря на протесты и сопротивление администрации музея, принялся выносить музейное имущество на площадь перед флигелем. Часть вещей выбрасывалась в окна. Утром разразился ливень. В результате картины и рисунки промокли, оружие, старинные кольчуги, латы – заржавели, пострадали полковые стяги и знамена, разбиты несколько бюстов, много витрин, масса оружия растащена. В настоящее

[9] Обідний М. Військово-наукові експедиції // Військово-науковий вісник Генерального штабу, 1918, Київ, Ч. 3, С. 69.

[10] Благодір О. Українські клейноди // Військово-науковий вісник Генерального штабу, 1918, Київ, Ч. 4–5. С. 58–65.

время испорченные остатки ценного музея свалены в грязном и сыром подвале здания Генерального Штаба. Заведующий музеем, за неисполнение приказов начальства, лишен должности»[11].

О. Благодіра було звільнено, а експонати перенесено до приватного будинку у м. Києві за адресою: вул. Єкатерининська, 12, який став «будинком музею». У лютому 1919 року, після приходу до Києва Червоної армії, Військово-історичний музей зберігся та, судячи з наявної інформації, залишився у підпорядкуванні радянського військового відомства – відновленого штабу Київської військової округи. Орієнтовно у березні-квітні 1919 р. до «будинку Військово-історичного музею» зі штабу округи на вул. Банковій переїхала редакція «Военно-військового журналу» – органу КВО[12].

Подальша доля експонатів Українського військово-історичного музею склалась таким чином. Ще у січні 1919 року, перед відступом діючої армії УНР з Києва, з музею були забрані прапор 1-го Українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького та деякі інші регалії, пов`язані з боротьбою з більшовиками. Решта експонатів залишилась у місті. Восени 1919 року, коли Київ був під владою Збройних сил Півдня Росії (білогвардійських військ генерала А. Денікіна), з музею було вилучено переважну більшість полкових прапорів та інших реліквій Російської імператорської армії. Пізніше (у 1920-і рр.) ці реліквії стали основою колекції російських військових прапорів, що були виставлені у Белградському храмі у Югославії. Після вступу на територію Югославії Червоної армії колекція прапорів була перевезена до музеїв Ленінграда та Москви. Що ж до витворів культури, мистецтва, меблів, історичних речей тощо, то вони у більшості у 1920-і роки стали надбанням радянських музеїв у м. Києві[13].

Через постійні воєнні дії та нестабільність політичної влади в 1920–1940 роках знівелювалася робота військово-історичних установ на території України. Так, офіційних фактів існування в Києві військово-історичного музею немає. Аналізуючи фото з альбома Об'єднаної командної школи ім. С. С. Каменева (нині – будівля військового ліцею імені Івана Богуна) у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України ім. Г. С. Пшеничного, з великою ймовірністю можливо припустити, що залишки Військово-історичного музею, який у 1918–1919 роках знаходився у будинку на вул. Єкатерининській, 12, зберігалися в даній школі (див. рис. 1). Проте, в історичному формулярі школи Каменева жодних свідчень про роботу музею немає.

[11] Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. – Киев: Издательство «Гуро», 1918. – 20 с.

[12] Военний-Військовий журнал. – Київ, 1919, № 3. – С. 50.

[13] Тинченко Я. Русские полковые знамёна в фондах Национального музея истории Украины // Старый цейхгауз, Москва, 2013, №1. – С. 48.

Рис. 1. Фото будівлі Об'єднаної командної школи імені С. С. Каменева (1934 рік)

На рис. 2 представлено фото 1934 року кімнати музею Об'єднаної командної школи імені С. С. Каменева.

Рис. 2. Фото музею Об'єднаної командної школи імені С. С. Каменева

На початку лютого 1919 року війська УНР залишили м. Київ. Попри те, що у місті залишилась значна кількість експонатів музею, його дирекція, а також, вірогідно, якісь цінні речі та документи, залишили Київ. Директором музею знов був О. Благодір.

Він був переконаним супротивником влади гетьмана П. Скоропадського. Після того, як війська Директорії 14-го грудня 1918 року

зайняли м. Київ, Благодір став керівником комісії по укомплектуванню особового складу Головного управління Генерального штабу Української Народної Республіки. Двадцять п'ятого грудня відбулось засідання цієї комісії, на якій було ухвалено звільнити зі служби 18 осіб – генералів, старшин та урядовців, «щоб вони не були приймаємі ані в одній Установі Нашої Республіки, як люди, котрі вороже ставляться до справи Українського Народу»[14].

Більшу частину 1919 року дирекція Українського військово-історичного музею перебувала у м. Кам`янці-Подільському. Благодір О. та його незмінний заступник Обідний М. у цей час рахувались у штаті співробітників Головного управління Генерального штабу УНР[15].

Восени 1919 року за участі Благодіра О. було видано перший та єдиний випуск часопису «Українська старовина». Він відкривається статтею Олександра Дем'яновича «З мартирології української старовини». Автор описав історію пограбування українських старожитностей. Він згадав про те, що за часів існування Російської імперії знахідки, які були зроблені на українських землях, масово вивозились до музеїв Санкт-Петербурга та Москви. У роки Першої світової війни російськими військами було експропрійовано та вивезено до Росії колекції Львівської ставропігії. За більшовицького панування почався масовий розпродаж предметів старовини як з державних музеїв, так і приватних колекцій. Чимало раритетів майже за безцінь скуповували представники іноземних місій. Благодіром було критично оцінено діяльність гетьманської влади: за конфіскацію приміщень військово-історичного музею у Києві та морського музею – у Миколаєві[16]. Поміж іншим, згадка про конфіскацію приміщень морського музею у Миколаєві – поки що єдине свідчення про спроби створення подібного закладу культури.

З листопада 1919 року Кам`янець-Подільський став ареною боротьби між українськими, білогвардійськими, польськими, а пізніше – червоними військами. Діяльність адміністрації Українського військово-історичного музею була остаточно припинена. За деякими даними, О. Благодір виїхав до Львова. Його заступник, М. Обідний, у 1920 році створив Головний військово-історичний музей-архів при Генеральному штабі УНР. Але це вже було нове музейне утворення.

---

[14] ЦДАВОУ, Ф.1078, Оп.1, Спр. 71. – Арк.1.

[15] ЦДАВОУ, Ф.1075, Оп. 2, Спр.37. – Арк. 201–204.

[16] Благодір О. З мартирології української старовини // Українська старовина. Орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури. – Кам'янець. – 1919. - № 1. – С. 1-2.

Олександра Кудлай,
Інститут історії України НАН України

Персональний склад Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки доби Центральної Ради

Видання І Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) 10 червня 1917 р. заклало початок створення засад автономії України і вже кілька днів потому ухвалою Комітету УЦР був покликаний до життя її виконавчий орган – Генеральний секретаріат (ГС), утворений 15 червня. Останній розпочав роботу у складі восьми генеральних секретарів і мав наступний склад: голова ГС та генеральний секретар внутрішніх справ – Володимир Винниченко, генеральний секретар фінансів – Христофор Барановський, секретар міжнаціональних справ – Сергій Єфремов, секретар продовольчих справ – Микола Стасюк, земельних справ – Борис Мартос, військових справ – Симон Петлюра, судових справ – Валентин Садовський, секретар освіти – Іван Стешенко, генеральний писар – Павло Христюк.

Через місяць, 15 липня, був затверджений другий, доповнений, склад Генерального секретаріату, що формувався з 13 секретарств та генерального писаря. До вже існуючих секретарств додалися: секретарство шляхів, генеральним секретарем став Всеволод Голубович; пошт і телеграфів, яке очолив Олександр Зарубін; та генеральний контролер – Мойсей Рафес. Посади генеральних секретарів праці й торгу та промисловості залишилися вакантними. Замість С. Єфремова на чолі секретарства міжнаціональних справ став Олександр Шульгин. Представником ГС при Тимчасовому уряді був призначений Петро Стебницький.

Третій склад виконавчого органу Центральної Ради був ухвалений Малою Радою 21 серпня і затверджений Тимчасовим урядом 1 вересня 1917 р. У знов скороченому, до п´яти секретарств, Секретаріаті діяли секретарства внутрішніх справ, освіти, фінансів, земельних справ, міжнаціональних справ. Крім того, зберігалися посади генерального писаря та комісара України при Тимчасовому уряді у Петрограді. Також впроваджувалися посади товаришів (заступників) генерального секретаря міжнаціональних справ з польських, єврейських та російських

справ. Зміни у персональному складі були наступними: земельне відомство очолив Михайло Савченко-Більський, генеральним писарем призначений Олександр Лотоцький; товаришами секретаря міжнаціональних справ стали Мєчислав Міцкевич (з польських справ) та Мойсей Зільберфарб (єврейських). 11 жовтня обов´язки секретаря фінансових справ було доручено Михайлу Туган-Барановському.

1 листопада 1917 р. Секретаріат знову був доповнений, на цей раз сімома секретарствами – продовольчих справ (генеральний секретар Микола Ковалевський), праці (Микола Порш), торгівлі і промисловості (В. Голубович), шляхів (Володимир Єщенко), пошт і телеграфів (О. Зарубін), військових справ (С. Петлюра), судових справ (Михайло Ткаченко). Товаришем секретаря міжнаціональних справ у справах росіян був призначений Дмитро Одинець, генеральним контролером став Олександр Золотарьов. У зв'язку із поваленням Тимчасового уряду відпала потреба у посаді комісара України у Петрограді. Отже, четвертий склад ГС налічував дванадцять генеральних секретарств, генерального писаря та генерального контролера.

28 листопада товаришем секретаря міжнаціональних справ у справах польських був призначений Валер´ян Рудницький, 2 грудня у справах єврейських, Ісая Хургін. Трохи більше тижня, 21–29 грудня 1917 р., секретарем земельних справ працював Олександр Зарудний.

IV Універсалом УЦР (9 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат був перейменований на Раду Народних Міністрів (РНМ) і, відповідно, генеральні секретарі ставали народними міністрами. Перший склад РНМ, ухвалений 11 січня 1918 р., був наступним: голова РНМ і міністр внутрішніх справ – В. Винниченко, міністр закордонних справ – О. Шульгин, міністр військових справ – М. Порш, судових справ – М. Ткаченко, продовольчих справ – М. Ковалевський, шляхів – В. Єщенко, пошт і телеграфу – Микита Шаповал, морських справ – Дмитро Антонович, виконуючий обов'язки міністра фінансів – Василь Мазуренко, міністр освіти – І. Стешенко, торгу і промисловості – В. Голубович, міністр великоруських справ – Д. Одинець, польських справ – М. Міцкевич, єврейських справ – М. Зільберфарб. Посади державного контролера і державного писаря відповідно посіли О. Зарубін та Іван Мирний.

Через тиждень був сформований і затверджений другий склад РНМ, який очолив В. Голубович. Останній одночасно займав посаду міністра закордонних справ. Відбулася не тільки зміна прем´єр-міністра, а й переформовувався персональний склад уряду – міністром внутрішніх справ був призначений П. Христюк, військових справ – Іван Немоловський, фі-

нансів – Степан Перепелиця, шляхів – Євген Сокович, міністром шляхів став Никифор Григоріїв, землеробства – Аристарх Терниченко. 10 лютого 1918 р. виконуючим обов´язки міністра продовольства був призначений Дмитро Коліух.

Третій і останній склад українського уряду був ухвалений Малою Радою 24 березня 1918 р. Його головою і міністром закордонних справ залишився В. Голубович. Міністерство внутрішніх справ очолив М. Ткаченко, судових справ – Сергій Шелухін, керівником міністерства військових справ й виконуючим обов´язки морського міністра став Олександр Жуковський, міністром пошт і телеграфу – Григорій Сидоренко. М. Ковалевський, очолюючи міністерство земельних справ, взяв на себе також керування міністерством продовольчих справ; посаду міністра освіти обійняв В´ячислав Прокопович, торгу і промисловості – Іван Фещенко-Чопівський, генерального писаря – П. Христюк.

Таким чином, посади генеральних секретарів у Генеральному Секретаріаті УЦР, згодом міністрів у Раді Народних Міністрів, займали 44 українських діячі. Практично відсутні біографічні відомості про дев´ятеро з них – В. Єщенка, Л. Михайліва, М. Міцкевича, А. Немоловського, С. Перепелицю, В. Рудницького, Г. Сидоренка, Є. Соковича та І. Хургіна. Про В. Рудницького, Є. Соковича, окрім того, що вони займали певні посади у РНМ, ніякої інформації, на жаль, нема. Недостатніми виявилися й дані про життя та діяльність ще сімох міністрів українських урядів. Йдеться про О. Зарубіна, О. Зарудного, О. Золотарьова, М. Зільберфарба, П. Климовича, Д. Одинця, М. Рафеса, М. Савченко-Більського та А. Терниченка. Відтак, подальший аналіз персонального складу українських урядів здійснено з урахуванням обмежених біографічних даних низки українських діячів.

За походженням майбутні урядовці були вихідцями з різних соціальних верств. Серед них були члени дворянських родин – С. Шелухін та О. Шульгин. Мав давнє козацько-старшинське коріння М. Ковалевський; зі старої шляхетської родини вийшов М. Туган-Барановський. До інтелігентської родини належав Д. Антонович, який був сином відомого українського історика В. Антоновича. Сільськими вчителями на Черкащині були батьки Н. Григоріїва. З середовища священиків вийшли – В. Голубович, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Прокопович, В. Садовський та П. Стебницький. Б. Мартос, В. Мазуренко, П. Христюк походили з козацьких родин. Батьками С. Петлюри були міщани козацького походження. Офіцерська родина виховала І. Стешенка, урядовців - М. Стасюка, службовців – М. Порша, купців з Білорусії – М. Рафеса. Селянами за походжен-

ням були Х. Барановський, В. Винниченко, Д. Коліух та М. Шаповал.

Отже, відомо про походження 24 осіб, з 44, що займали міністерські посади, тобто, трохи більше половини. Тож, зробити загальний висновок досить складно. Наголосимо тільки, що найбільшу кількість, шість осіб, складали вихідці з родин священиків; дворянами та селянами за походженням були по чотири особи, з козацьких родин вийшло троє майбутніх міністрів.

Відповідно й можливості щодо здобуття освіти майбутні урядовці мали різні. Юридичний факультет Київського університету св. Володимира закінчили С. Єфремов, М. Порш, В. Садовський, С. Шелухін; історико-філологічний факультет – В. Прокопович, І. Стешенко; фізико-математичний – О. Зарубін, П. Стебницький, П. Холодний. У цьому вищому навчальному закладі навчався також й М. Ткаченко. Випускниками Харківського університету були Д. Антонович, Б. Мартос (математичний відділ); повний курс юридичного й природничого факультетів прослухав М. Туган-Барановський. Останній продовжив свою освіту в Англії, де студіював економічні науки, згодом отримав ступінь магістра політичної економії у Московському університеті. Вивчали юридичну науку: у Новоросійському університеті в Одесі – П. Климович, у Московському університеті – О. Золотарьов. О. Шульгин отримав вищу освіту на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету.

Студентами Київського політехнічного інституту, на сільськогосподарському відділенні, були В. Голубович та А. Терниченко. Закінчив економічний факультет Петербурзького політехнічного інституту В. Садовський. У Петербурзькому Технологічному інституті отримав освіту В. Мазуренко. Випускником Київської духовної академії був О. Лотоцький.

Відсутні відомості про освіту, але біографічні дані свідчать про закінчення вищих учбових закладів М. Міцкевичем – до 1917 р. працював адвокатом; Г. Сидоренком – був інженером шляхів та В. Єщенком – за фахом інженер-залізничник. Д. Одинець викладав у Петербурзькому університеті. Спеціальну військову освіту, безперечно, мав О. Жуковський, який служив у чині полковника російської армії.

За неповними біографічними даними вступили до вищих учбових закладів, але не закінчили повний курс навчання через різні обставини життя: В. Винниченко – два роки навчався на юридичному факультеті Київського університету; був змушений покинути навчання спочатку на історико-філологічному факультеті Московського університету, згодом у Комерційному інституті у Києві М. Ковалевський. Події Першої

російської революції 1905 р. перервали навчання у Петербурзькому гірничому інституті М. Стасюка. Через брак коштів не зміг отримати вищу освіту М. Шаповал – спочатку на історико-філологічному факультеті Харківського університету; пізніше намагався завершити навчання у Київському комерційному інституті. Кілька років студіював у Київському політехнічному інституті П. Христюк.

Перервалося навчання С. Петлюри у Полтавській духовній семінарії, яку він змушений був залишити через революційну діяльність. Про закінчення сільськогосподарської школи свідчать дані про Н. Григоріїва. Випускником Новоглухівської лісової школи та юнкерського училища був М. Шаповал.

За спогадами сучасників, не мали навіть середньої освіти Д. Коліух, через матеріальні нестатки; та Х. Барановський, який висунувся завдяки своїм здібностям. Перший за допомогою самоосвіти та природного таланту досяг високого авторитету як кооперативний діяч. Невідомо де навчалися М. Савченко-Більський (за фахом був агрономом), М. Рафес*, М. Зільберфарб (письменник), О. Зарудний (прапорщик російської армії), Л. Михайлів та С. Перепелиця (знавець фінансової кооперації).

Таким чином, вищу освіту мали 25 діячів, тобто приблизно 57% всього міністерського складу українських урядів. Із незакінченою вищою освітою працювало п´ятеро осіб. Невідомо яку освіту мали шість українських діячів, про шістьох нема достовірних даних. Ще двоє не мали можливості закінчити будь-які освітні заклади, але висунулися завдяки здібностям та плідній роботі. З тих, хто закінчив вищі учбові заклади та відомі відділення, на яких вони навчалися, найбільшу кількість складають юристи та інженери – по шість осіб, четверо отримали гуманітарну освіту, троє – економічну.

До початку революційних подій 1917 р. майбутні українські урядовці працювали у різних сферах. Шестеро викладали у вищих навчальних закладах. Д. Одинець був приват-доцентом Петербурзького університету. Асистентом фізико-математичного факультету Київського університету був О. Зарубін. На кафедрі технології силікатів Петербурзького політехнічного інституту 17 років читав лекції В. Мазуренко. З 1895 р. в університеті та політехнічному інституті Петербурга працював викладачем М. Туган-Барановський, одночасно маючи курс у комерційному інституті. Отримав звання професора і працював у Київському політехнічному інституті П. Холодний. Після закінчення Петербурзького університету у 1915 р. залишився на кафедрі асистентом О. Шульгин.

* Як вказував у своїх «Споминах» М. Грушевський, працював перукарем.

Педагогічною роботою у гімназіях та школах різних рівнів займалася ціла плеяда українських діячів. У київських гімназіях працював В. Прокопович, який через участь у Всеросійському педагогічному з'їзді 1913 р. був звільнений і деякий час пробув ученим бібліотекарем Київського міського музею. Після закінчення університету лектором Фундуклеївської жіночої гімназії у Києві протягом року працював І. Стешенко. Згодом був педагогом чоловічої гімназії м. Слупська, Київської комерційної школи, Фребелівського інституту, Вищих жіночих курсів, Музично-драматичної школи М. Лисенка. У 1915 р. він очолив одну з перших українських гімназій – Тетянівську гімназію для біженців у Києві. Директором комерційної школи 1-го Товариства учителів Києва у 1906–1917 рр. був П. Холодний. Кілька років працював у петербурзьких гімназіях О. Шульгин. У 1904 р. розпочав педагогічну практику Н. Григоріїв, викладаючи вітчизняну та всесвітню історію, російську мову, методику викладання рідної мови в середніх школах. Теорію права, державне право, російське цивільне право у класичних гімназіях читав С. Шелухін, поєднуючи викладацьку працю із обов'язками на посадах в окружних судах. З 1912 р. мав курс з історії мистецтва у київській Мистецькій школі Д. Антонович. Кілька років після закінчення університету викладав на різних курсах Харкова Б. Мартос. Вчителював на Кубані С. Петлюра, одночасно працюючи з кубанським військовим архівом під керівництвом відомого російського статистика, історика та громадського діяча Ф. Щербини.

У сфері юстиції, суді та адвокатурі працювало п'ятеро майбутніх посадовців. Найбільше відомо про кар'єру С. Шелухіна, який ще з кінця 80-х років XIX ст. посідав різні посади у Єлисаветградському окружному суді. Згодом він стає слідчим з особливо важливих справ, почесним мировим суддею Кам'янець-Подільської округи, товаришем прокурора Кишинівського окружного суду, а з 1902 р. – членом Одеського окружного суду. Товаришем присяжного повіреного у Петербурзі служив В. Садовський, який з 1915 р. вступає до адвокатського стану м. Києва. Практикуючими адвокатами були також П. Климович, М. Міцкевич та М. Порш.

До революції інженерами працював В. Голубович, спочатку на Південній залізниці, у 1916–1917 рр. – начальником відділення водних, шосейних та грунтових шляхів Румунського фронту. В. Єщенко був начальником служби руху Лівобережної залізниці. Мав фах інженера шляхів й Г. Сидоренко. На жаль свідчень про те, де він працював немає. Деякий час в управлінні Південно-Західної залізниці мав роботу І. Стешенко.

Військову кар'єру обрали О. Жуковський – служив на Західному фронті у чині полковника; та О. Зарудний – прапорщиком. М. Шаповал, після закінчення юнкерського училища, деякий час перебував на службі у пішому полку російської армії царства Польського. Його армійська діяльність закінчилась через судовий процес за участь у революційному русі.

У державних установах Російської імперії працювали такі поважні українські діячі, як О. Лотоцький, який був урядовцем державного контролю у Києві, згодом у Петербурзі (1900–1917 рр.) та П. Стебницький – займав різні посади в управлінні пошти і телеграфу у Петербурзі. З 1904 р. він став керівником комерційного відділу Петербурзького телеграфного агентства. Чин дійсного статського радника мав С. Шелухін, про кар´єру якого згадано вище. У 1893 р. завідуючим відділом у департаменті торгівлі й мануфактури міністерства фінансів Росії працював М. Туган-Барановський. За неповними даними гласним Київської міської думи був О. Зарубін; деякий час тут працював І. Стешенко.

Як свідчать біографічні дані, питома частина українських діячів активно займалася літературною працею та журналістикою. Письменником і драматургом зі світовим ім´ям, злет якого припав на початок ХХ ст., був В. Винниченко. Він належав до так званого «нового напрямку» в українській літературі, психологічно-аналітичного неоромантизму. Паралельно з написанням художніх творів він друкував публіцистичні статті, співпрацював з журналом «Украинская жизнь». Його опонентом у боротьбі мистецьких напрямків того часу був С. Єфремов, який усю силу свого публіцистичного таланту спрямував проти модерної національної літератури. Останній жив з літературно-публіцистичної праці, співробітничав з численними газетами, журналами та іншими періодичними виданнями. Працював у відомому видавництві «Вік», де вийшла складена ним антологія української літератури у 3-х томах. У 1911 р. побачила світ його грунтовна «Історія українського письменства».

Знавцем багатьох іноземних мов був І. Стешенко. До революції у Львові вийшов його переклад українською мовою «Метаморфоз» Овідія. Він також багато перекладав з французької і болгарської. Опублікував низку статей з мовного та національного питань, видавав часопис «Шершень», журнал «Ґедзь». Літературні праці М. Зільберфарба виходили трьома мовами російською, німецькою та ідиш. Журналістом був О. Золотарьов.

До революції працювали на ниві кооперації та висунулися завдяки своїм успіхам у цій сфері Х. Барановський, який став засновником і директором кредитного союзного банку у Києві (Союзбанку) – головної установи дрібного кредиту у 1907–1917 рр. В 1917 р. він очолив

Українбанк. За визначенням відомого українського громадського діяча Д. Дорошенка, вважався одним з найкращих фахівців з кооперативної справи в Україні. Талановитим організатором української споживчої кооперації був, за свідченням М. Грушевського, Д. Коліух. На II Всеросійському кооперативному конгресі у 1913 р. він виступив з ініціативою створення Українського кооперативного союзу. Кооперативною діяльністю на Полтавщині з 1914 р. займався М. Ковалевський. Як член Українського кооперативного комітету, брав участь у кооперативному русі П. Христюк. З 1913 р. у сфері кооперації працював М. Порш – створював кооперативні спілки і товариства.

У 1909 р. розпочинає плідну роботу на кооперативній ниві Б. Мартос. Спочатку він працював старшим контролером статистичних робіт у Волинській губернській земській управі (1909–1911 рр.) та інструктором кооперації. Згодом, перебуваючи на посаді керівника фінансового відділу Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці (1911–1913 рр.), входить до правління Кубанського кооперативного банку, Кубанського кредитного союзу. З 1913 р. – інспектор кооперації Полтавського губернського земства. Створював нові кооперативні союзи і організації, викладав на кооперативних курсах, читав публічні лекції.

Став організатором селянських спілок у 1905–1907 рр. на Полтавщині М. Стасюк. Пізніше служив у київських місцевих кооперативних установах. Як вказує М. Ковалевський, працював інструктором кредитної кооперації на Київщині під керівництвом, вже згадуваного вище, Х. Барановського. Знавцем української фінансової кооперації був С. Перепелиця. У 1913 р. під керівництвом А. Терниченко почало діяти товариство «Український агроном» для популяризації сільськогосподарських знань серед українського селянства. Під час І Світової війни працював на адміністративних посадах в земельних установах. Повітовим агрономом Борзенського повіту на Чернігівщині був М. Савченко-Більський; лісоводом у маєтках М. Терещенка (1911–1917 рр.) – М. Шаповал.

Обмеженими є свідчення щодо сфери діяльності О. Золотарьова, за деякими даними працював у профспілках, а у 1915–1917 рр. – в єврейському бюро праці у Москві. Н. Григоріїв був бібліотекарем Київського товариства грамотності. Про М. Рафеса відомо тільки, що він був перукарем. З 1909 р. бухгалтером у Москві працював С. Петлюра. Напередодні революції майбутній генеральний секретар військових справ став заступником уповноваженого на Західному фронті в організації допомоги фронтові «Союзу Земств».

Зауважимо також і той факт, що паралельно з науковою й викладацькою діяльністю П. Холодний, здобувши мистецьку освіту у Київській рисувальній школі М. Мурашка, набув всесвітньої слави як художник-імпресіоніст. Виставляти свої роботи почав у 1910 р.

Отже, за наявними даними, більшість українських діячів була викладачами освітніх закладів різних рівнів: університетів й інститутів – шість осіб, гімназій і шкіл – дев´ять. Ще одну велику групу складали кооператори – десять осіб. Саме з цих двох сфер діяльності вийшло більше половини (майже 57%) українських міністрів.

Треба звернути увагу, що одночасно з професійною діяльністю переважна більшість діячів активно займалася політичною і громадською роботою. Як свідчать документи, починалася вона, як правило, з участі у студентських громадах університетських міст. Так, М. Ковалевський був членом Московської, згодом очолював студентську громаду у Києві. Одним з її лідерів був М. Ткаченко. Входили до останньої М. Порш, І. Стешенко, М. Стасюк, П. Христюк. Організатором і керівником студентської громади у Петербурзі був В. Садовський. Разом з М. Стасюком входив до інформаційного бюро та Головної ради українських студентських організацій. Належав до неї й В. Мазуренко. Б. Мартос діяв у харківській студентській громаді. Членами аналогічних організацій у семінаріях були С. Єфремов та С. Петлюра.

Після одержання освіти майбутні урядовці включалися у потужну громадську та партійну роботу. Працюючи протягом багатьох років у Петербурзі, О. Лотоцький брав активну участь у створенні українських фракцій І та ІІ Державних дум. У співпраці з П. Стебницьким допомагав депутатам у їх практичній роботі. Визначним прихильником так званого легального марксизму в Росії разом з відомим економістом та публіцистом П. Струве був М. Туган-Барановський.

Одним з засновників та лідерів Революційної української партії (РУП) став Д. Антонович, редагував її органи «Гасло» і «Селянин». До цієї ж партії належав В. Винниченко. Займаючись партійною роботою, редагував разом з Д. Антоновичем партійний орган у Львові. Перекладав українською праці провідних теоретиків західної соціал-демократії Ф. Лассаля, К. Каутського, П. Лафарга. З 1905 р. перебував у керівному складі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До РУП входили також В. Голубович, згодом, у 1912 р., приєднався до київської групи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), та В. Мазуренко. Останній був одночасно одним з фундаторів і керівників Всеросійської селянської спілки (1905 р.).

До проводу РУП деякий час належав М. Ткаченко, який після розколу партії приєднався до Української соціал-демократичної спілки і був лідером її київського комітету. Співпрацював з РУП Б. Мартос. Через членство в РУП прийшли до УПСР М. Стасюк та М. Шаповал. Деякий час у київському комітеті українських есерів працював М. Ковалевський.

Членом і активним діячем РУП був С. Петлюра – проводив партійно-організаційну роботу у Львові, співробітничав із закордонними виданнями партії, редагував її друкований орган «Селянин». У 1906 р., вже як член УСДРП, разом з П. Понятенком і М. Поршем у Петербурзі редагував місячник «Вільна Україна». Після заборони видання почав видавати часопис «Боротьба» у Києві. Згодом, працював у місті секретарем газети «Рада» та співредактором органу УСДРП «Слово».

Лідер київського комітету РУП М. Порш брав участь у редагуванні партійного органу «Праця», співробітничав з часописом «Селянин». Як провідний діяч партії був головним опонентом Д. Антоновича у дискусії з теорії національного питання. Його зусиллями відбувся ІІ з'їзд партії, який ухвалив партійну програму і статут, змінивши назву на – Українська соціал-демократична робітнича партія. До роботи в осередках останньої долучився й І. Стешенко.

С. Єфремов, спочатку член Української демократичної партії (УДП), входив до Української радикально-демократичної партії (УРДП). У 1905 р. видав кілька брошур політичного змісту. До Петербурзького осередку УРДП входив О. Лотоцький. До цієї партії у 1905 р. вступив В. Прокопович, який співробітничав з партійними виданнями «Рада» та «Боротьба». До УРДП належав й С. Шелухін.

Через свою громадську та партійну діяльність зазнали трусів, арештів, висилки дванадцять українських діячів, близько 27% від загальної кількості майбутніх міністрів. Арештовувалися, відбували ув'язнення, висилалися та перебували під наглядом поліції В. Винниченко, О. Золотарьов, С. Єфремов, П. Климович, В. Мазуренко, М. Рафес, М. Стасюк, І. Стешенко, С. Петлюра, М. Порш. На початку ХХ століття відбув три жандармські політичні обшуки дійсний статський радник С. Шелухін. У 1901 р. за підпис під протестом «Союза писателей» проти насильства над маніфестантами був звільнений з роботи у видавництві П. Стебницький.

За партійною приналежністю на 1917 р. когорта українських урядовців поділялася наступним чином. Членами УСДРП було одинадцять осіб, УПСР – одинадцять, Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) – вісім, Української народної партії – один та один соціаліст-самостійник. До Бунду входило дві особи, Об'єднаної єврейської соціалістичної

робітничої партії – дві, Польського національ-демократичного централу – дві, Російської партії народних соціалістів (трудовиків) – одна. Двоє були позапартійними. Партійна приналежність ще трьох міністрів невідома. Отже, майже 73% урядовців були членами українських партій, 16% – належали до національних російських, польських, єврейських політичних партій. Позапартійні складали всього 4,5%. Переважаюча більшість діячів, 45%, були представниками трьох найвпливовіших у 1917 р. українських партій – УСДРП, УПСР та УПСФ.

Окремою сферою діяльності майбутніх урядовців була участь у громадівському русі. Членом Київської старої громади був С. Єфремов. Українську громаду у Петербурзі очолював П. Стебницький. До останньої входив також М. Туган-Барановський. П. Климович належав до Одеської старої громади, головою якої був С. Шелухін.

Потужну організаційну культурницьку працю проводило Товариство українських поступовців (ТУП). У його осередках діяли: С. Єфремов (керівник ТУП-у з 1905 р.), В. Прокопович (входив до Ради організації), М. Ковалевський (член полтавського відділення), Н. Григоріїв (очолював Кам'янець-Подільську філію). У петербурзькому осередку плідно працювали О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Туган-Барановський. Останній до 1917 р. перебував у лавах кадетської партії, після революції 1917 р. вступив до Української партії соціалістів-федералістів. Членами ТУП були також І. Стешенко, П. Холодний, С. Шелухін, О. Шульгин.

До революції активною видавничою діяльністю займалося старше покоління українських діячів. О. Лотоцький та П. Стебницький у 1898 р. створили у Петербурзі «Доброчинне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок». У складі управи цього товариства пізніше працював О. Шульгин. Товариство сприяло виданню творів Т. Шевченка, енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1915 рр.) та ін.

П. Стебницький був також членом Вільного економічного товариства, Союза писателей, «Общества им. Шевченко для вспомоществования недостаточным уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга» та ін. Співзасновником видавництва «Вік» у Києві був О. Лотоцький, який доклав багато зусиль для друку українських видань. Під редакцією А. Терниченко виходив український сільськогосподарський часопис «Рілля».

Загалом співробітничали з різними науковими, популярними, періодичними виданнями, засновували нові журнали та газети, працювали редакторами різноманітних часописів, друкували популярні

брошури, плакати, календарі, тематичні серії та ін. шістнадцять, 36%, майбутніх урядовців.

Значне місце у житті великого кола діячів займала наукова діяльність. Як свідчив у своїй автобіографії П. Стебницький, при другому відділі Академії наук у Петербурзі він займався біжучими питаннями з українських справ; працював у комісії по складанню записки про скасування цензурних заборон 1876 р.; а також у комісії по виробленню основ українського правопису та перекладу Святого Письма українською мовою. Друкувався у фахових російських виданнях з економіки.

Дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка був О. Лотоцький. Працював над економічними питаннями розвитку України М. Стасюк. У 1908–1912 рр. була надрукована низка наукових розвідок про розвиток продуктивних сил, економічні відносини в України останнього. Займався науковою працею І. Стешенко, досліджуючи творчість І. Котляревського, П. Куліша, Т. Шевченка. Вивчав він й історію української літератури; разом із дружиною склав українсько-російський словник, одночасно виконуючи обов´язки товариша голови Українського наукового товариства у Києві.

Проводив серйозну науково-дослідну працю С. Шелухін. Був дійсним членом низки наукових організацій: Одеського юридичного товариства, Київського правничого товариства при університеті св. Володимира, Одеського археологічного товариства, історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Одеського товариства історії старожитностей. Одночасно як талановитий журналіст і поет друкувався у численних часописах, альманахах, антологіях.

Членом Вільного економічного товариства з 1896 р. був М. Туган-Барановський. Опублікував низку наукових та теоретичних праць з економіки, політекономії, історії. Брав участь у редагуванні популярної серії «Новые идеи в экономике» (1910 р.), написанні довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У природничо-технічній секції Київського наукового товариства працював П. Холодний, де редагував фаховий збірник.

Досліджував економічне становище України та стан робітництва краю М. Порш, публікуючи свої розвідки в українських наукових журналах. До сфери його наукових інтересів належала також статистика. Його праця з національного питання «Про автономію України» (1907 р.) набула свого часу широкого розголосу. Написав кілька розвідок з лісової справи М. Шаповал. У 1909 р. разом з П. Богацьким він засновував у Києві літературно-мистецький журнал «Українська хата».

Отже, до революції серйозно займалися наукою десять діячів. Вони редагували фахові видання, друкували дослідження, статті, брошури, брали участь у великій кількості наукових товариств. До сфери їх наукових інтересів належали економіка, політекономія, історія, літературознавство, хімія. Кількість наукових видань, українських, таких, як «Літературно-науковий вістник», «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Україна»; російських – «Русская старина», «Новые идеи в экономике» та інших фахових журналів; газет, популярних серій, з якими співробітничали українські діячі, за неповними даними, налічує майже чотири десятки. Публікують свої наукові розвідки, статті, публіцистичні, літературні та поетичні твори 28 осіб (більше 63%), тобто переважаюча більшість майбутніх міністрів.

Середній вік українського урядовця на 1917 р. складав 38 років. Найстаршим був П. Климович (62 роки), міністр фінансів в уряді В. Голубовича; наймолодшим – М. Ковалевський (25 років), міністр продовольчих справ з листопада 1917 р. й міністр земельних справ з лютого 1918 р. До 30 років мали чотири особи, до 40 років – двадцять одна особа, до 50-ти – вісім. Старшими за п'ятдесят років були тільки згадуваний вже П. Климович, П. Стебницький (55 років) та С. Шелухін (53 роки). Отже, більшість посадовців були молодими, або зрілими людьми, від 32 до 47 років.

Підсумовуючи вищевикладене, можна твердити, що члени українських урядів доби Української Центральної Ради мали високий освітній рівень. Серед них переважали юристи, науковці, викладачі вищих і середніх учбових закладів, а також кооперативні діячі. Вагомих успіхів вони досягли на літературній ниві, у редакторській роботі та журналістиці. Більшість з них набула до революції 1917 р. великого досвіду потужної громадської роботи та у лавах національних політичних партій. Вони мали високий авторитет та повагу, стали відомими серед українства національними діячами. Відтак, невипадковим було призначення саме цих осіб на відповідальні міністерські посади. Проте, слід зауважити, що тільки четверо працювали у державних установах і мали практику урядової служби. Останні були й одними з найстарших за віком серед когорти молодих українських урядовців, яким довелося стати на чолі потужного національного руху в 1917 р. і згодом працювати на користь молодої Української Народної Республіки у дуже складних внутрішніх й зовнішньополітичних умовах осені 1917 – весни 1918 рр.

При написанні статті використано наступні видання: Біднов В. Дмитро Антонович (1877–1927 рр.) // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Кн. 11. – С. 256–260; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с.; Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с; Енциклопедія історії України. – Т. 1–7. – К., 2003–2010; Енциклопедія українознавства. – Т. 1–10. – Львів, 1993–2000; Євген Онацький. Портрет в профіль. – Чікаго, 1965. – 300 с; Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. – 1961. – № 1. – С. 103–114; Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). З нагоди 85-ліття з дня народження // Сучасність. – 1962. – № 1 (13). – Січень. – С. 52–66; Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 / Впорядкував Б.Коваль. - Ню Йорк: Булава, 1968. – 399 с; Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. –Інсбрук, 1960. – 586 с; Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Літературна панорама. – 1990. – № 3. – С. 262–276; Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 1–3 [офіційна частина]; Лицар праці і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка / За ред. Б. Гошовського. – Торонто: Євшан-зілля, 1983. – 190 с; Миронець Н. Трагічна постать української визвольної революції: Микита Шаповал про вбивство Симона Петлюри // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 48–52; Міяковський, В. Дмитро Антонович. – Вінніпеґ: [б.в.], 1967. – 48 с; Постаті на тлі революції. – К., 1994. – 256 с; Стебницький П. Вибрані твори / Упоряд. та вступ ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. - 632 с; Стрельський Г. Олександр Шульгин – учений і політик // Шульгин – вчений і політик// Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 192 с; Табачник Д. Україна на шляху у світ: керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр.: біографічні нариси, документи і матеріали. – К.: Українська Академія держ. управління при Президентові України, 1996. – 384 с; Ткачук А. Симон Петлюра. Політичний портрет // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 60–70; 1993. – №: 1. – С. 39–53; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. / Упорядники: Верстюк В. Ф. (кер.), Бойко О. Д., Гамрецький Ю. М., Михайличенко Г. М., Огінська А. П., Осташко Т. С., Устименко В. М., Шаталіна Є. П., Щусь О. Й., Яковлєва Л. В. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 591 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 424 с; Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 366 с.

Геннадій Єфіменко,
Інститут історії України НАН України

Державний статус радянської України у планах та практиці комуністичного будівництва: основні етапи (1917–1921)

У висвітленні подій *1917–1921 рр.* до цього часу *панівною є теза про те, що радянська Україна проходила у цей час поступальний шлях від незалежності до її втрати*, що врешті ознаменувалося створенням СРСР. Ця теза по суті дзеркально відображає настанови радянської історіографії, у яких теж йшлося про поступальний процес, але вже у вигляді добровільного «об'єднавчого руху» радянських республік. Інакше кажучи, із позитивної на негативну змінилася лише зовнішня оцінка подій, тоді як схема утворення СРСР і, відповідно, підходи до аналізу державного статусу радянської України у 1917–1921 рр., істотних змін не зазнали. Ретельний аналіз джерел спонукає до висновку, що вказана схема не відповідає реаліям і потребує кардинального перегляду.

Свого часу характеризуючи природу радянської державності, видатний український аналітик Іван Лисяк-Рудницький наголошував: «Українську РСР можна найкраще зрозуміти, якщо розглядати її як утілення компромісу між українським націоналізмом і російським централізмом – звичайно, не у сенсі формально угоди, що постала наслідком переговорів, а радше як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була наскільки міцною, щоб утвердитися повністю»[1].

Незважаючи на протиборство цих суспільних сил, їх головні цілі від початку не були протилежними за векторами. Саме тому й став можливим визначений І. Лисяком-Рудницьким компроміс. Першочерговим на той час завданням українського визвольного руху було відстоювання національно-культурних прав українців. Своєю чергою більшовики намагалися насамперед досягти централізації управлінських структур та економічних ресурсів – саме тому вони погодилися на створення національної за формою, але радянської за змістом України. Гасла українського визвольного руху були використані для встановлення контролю

[1] Лисяк-Рудницький І. Природа української радянської державності // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 458.

над Україною. Національно-культурні питання для більшовиків не були першочерговими, але, з огляду на уніфікаційні завдання планованого комунізму, розглядалися все таки як нехай і другорядна, але завада. Вказаний комплекс причин і визначав характер еволюції української радянської державності у 1917–1921 рр., зиґзаґи у втіленні якої залежали основним чином від потужності та впливовості українського національно-визвольного руху.

Питання про майбутній державний устрій більшовики розглядали ще задовго до повалення самодержавства. Врахування європейського досвіду та спостереження за настроями суспільства спонукало їх до вироблення таких підходів, які враховували б потенційну силу національно-визвольного руху. При цьому у риториці більшовиків зберігалися марксистські постулати. Зокрема, аксіоматичним для більшовиків було таке твердження Леніна: «Марксисти, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації – з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав»[2].

Вихід був знайдений у формальному визнанні «права націй на відокремлення»: саме так з 1913 р. почав тлумачитися наявний з 1903 р. пункт партійної програми РСДРП(б) про право націй на самовизначення[3]. У резолюції Поронінської наради 1913 р., якою було й схвалено згадане тлумачення, цілком відверто наголошувалося: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»[4].

У датованому 6-м грудня 1913 р. листі до Степана Шаумяна Ленін так роз'яснив причини зміни в тлумаченні цієї настанови «Право на самовизначення є *виняток* з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, […]. Але виняток *не можна* тлумачити надто широко. *Нічого*, абсолютно нічого крім *права на відокремлення* тут немає і бути не повинно»[5]. Тобто право на відокремлення стало «не метою, а лише засобом зміцнення своїх позицій в політичних баталіях, стимулятором

---

[2] Ленін В. Критичні замітки з національного питання. // Повн. зібр. творів. – Т.24. – С.139.

[3] Див детальніше: Єфіменко Г. Вплив суспільства на формування першої радянської республіки // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). – Том 1. – К., 2013. – С. 298–347.

[4] Поронінська нарада ЦК РКСРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня 1 жовтня (6–14 жовтня) 1913 // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Том перший. 1898–1917. К., 1978. – С. 375.

[5] Ленін В. С. Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. // Повне зібр. творів. – Т.48. – С.231.

революційного процесу в країні, інструментом боротьби з правими, шовіністичними силами»[6].

У перші дні після повалення самодержавства, коли більшовицькі керманичі ще були впевнені у неможливості здійснення на практиці права на відокремлення, Йосиф Сталін надрукував у партійній газеті «Правда» програмний текст «Проти федералізму», висновок якого був однозначним: «Федералізм в Росії не розв'язує і не може розв'язати національного питання [...]. Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії»[7]. Щоб досягти національної рівноправності, на погляд Сталіна, потрібно насамперед проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які складають цілісну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю мовою». Далі він повторював тезу про «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»[8].

Однак вже з середини квітня 1917 р. заперечення ідеї федералізму зникає із публічних гасел більшовиків. Пояснення просте – керманичі РСДРП(б) зрозуміли, що гасло федеративної Росії користується великою популярністю у масах. Будучи не в змозі змінити ці настрої, і розуміючи, що публічна настанова на централізм завадить отриманню та утриманню влади, вони вирішили використати ідею федералізму для власної користі.

20(7) листопада 1917 р., через два тижні після Жовтневого перевороту у Петрограді, Українська Центральна Рада ухвалила ІІІ Універсал, яким проголошувалося утворення Української Народної Республіки як складової частини федеративної Росії. Оскільки спроба більшовиків одразу захопити владу і в Києві провалилася саме через національний чинник, то вони пішли іншим шляхом. Спочатку більшовицьким керівництвом було схвалено курс на скликання у Києві Всеукраїнського з'їзду рад. Коли ж з'їзд висловився за підтримку Центральної Ради, то пробільшовицьки налаштовані делегати відбули до Харкова і там, поповнившись делегатами ІІІ обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, 25 (12) грудня 1917 р. проголосили про створення радянської (мовляв, справді народної) УНР.

[6] Журавлев В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX века // История национальных политических партий Россси. Материалы международной конференции. Москва. 21–22 мая 1996 г. – Москва: РОССПЭН, 1997. – С.88.

[7] Сталін Й. Проти федералізму. // Сталін Й. Твори /пер. з рос. Видання. – Т. 3. – Березень-листопад 1917 р. – К., 1947. – С. 29.

[8] Сталін Й. Про скасування національних обмежень // Сталін Й. Твори / пер. з рос. видання. – Т.3. – Березень-листопад 1917 р. – К., 1947. – С. 21. Вперше опубліковано тут: Правда. – 1917 – 25 марта.

Радянська УНР претендувала на усі (і навіть більше, тобто додатково ще й на Крим та Таганрозький округ) території, визначені складовою УНР у III Універсалі та максимально можливо копіювала владні органи УНР-Центральної Ради. Зокрема, так само як і справжня УНР, вона заявила про своє входження до складу федеративної Росії. Однак радянська УНР визнавала верховною владою усієї Росії ленінський Раднарком, тоді як УНР Центральної Ради за ним визнавав лише владу над Великоросією – однією із складових майбутньої федеративної Росії.

Після того, як УЦР IV Універсалом проголосила незалежність України та уклала Брестський мирний Договір з країнами Четверного союзу, більшовики теж внесли корективи. На II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі, який відбувся 17–19 березня 1918 р, була проголошена незалежність радянської України. Однак утриматися в Україні це не допомогло, і тому більшовицькі керманичі влітку 1918 почали схилятися до того, щоб визнати гру в українську державність помилкою. Так закінчився перший етап української радянської державності.

Формальний старт другому етапу дало створення у вагончику у Курську Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУУ), місцезнаходженням якого було визначено належне тоді Україні місто Суджа. З огляду на обставини, більшовики були змушені знову використати українську державність для опанування України. Але тепер (із січня 1919) це вже була Українська Соціалістична Радянська Республіка, а уряд став означатися вже за російським зразком – Рада народних комісарів.

З опануванням навесні 1919 р. України та з огляду на райдужні перспективи «світової революції», більшовики почали в ній комуністичне будівництво. Створення великих земельних господарств (радгоспів), фінансові, промислові та продовольчі реквізиції стали його практичною реалізацією. Все це викликало велике незадоволення українського суспільства. Каталізатором масового антикомуністичного руху стала спроба втілити справжні комуністичні засади у царині міжнаціональних відносин, що передбачало максимум уніфікації як національно-культурних, так і державотворчих процесів.

Вже наприкінці березня 1919 р. Ленін особисто висловив сумнів в існуванні української мови як масового явища. Дещо раніше голова уряду УСРР Християн Раковський заявив, що національних відмінностей вже не існує, а у серпні 1919 р. відверто підкреслив потребу «поставити мову московську на перше місце». Творець конституції УСРР 1919 р. Олександр Хмельницький відзначив, що турбота про розвиток україн-

ської культури – це «нездорова національна відрижка». Усі ці висловлювання цілковито узгоджувалися із ідеєю про ліквідацію національних відмінностей та злиття мов при комунізмі, до будівництва якого в Україні й приступили більшовики.

Ще відвертішим був призначений Кремлем голова ВУЦВК Григорій Петровський, який заявив, що «українство підтримується куркулями та пройдисвітами». З огляду на такі висловлювання керманичів УСРР, слід вважати закономірними ухвалення протягом 1919 р. різного роду радянськими та комуністичними органами понад 200 рішень про заборону української мови. Основним мотивом таких ухвал визнавалася «буржуазність» української мови[9].

Не менш послідовним був і курс Кремля на державну уніфікацію. РСФРР у 1919 р. так і не наважилася на публічне визнання незалежності радянської України. Хоча через практичні потреби керівництво УСРР чинило спротив об'єднавчим процесам, курс на «злиття» у Кремлі було взято. Згодом партійні діячі створили, а потім історики «підтвердили» міф про укладення 1 червня «воєнно-політичного союзу радянських республік». Однак насправді укласти його у 1919 р. не вдалося – банально не вистачило часу[10].

Після втрати наприкінці влітку 1919 р. України більшовицькі керманичі усвідомили: здійснення уніфікаційної політики у мовно-культурній царині не на часі. Як був змушений визнати Раковський, помилки у цій сфері спричинили те, що саме «під знаком гасла «самостійної української держави» відбувалася вся боротьба проти нас на Україні». Поразка комуністичного штурму в 1919 р. не переконала більшовицьких керманичів в неможливості втілення економічних засад комунізму в життя. Однак єдність національного та соціального, яка була важливою ознакою антикомуністичного руху у 1919 р., була визнана вкрай небезпечною. Це змусило ЦК РКП(б) змінити тактику в «українському питанні».

Партійна верхівка спеціальним рішенням пленуму ЦК, а потім і Всеросійської конференції РКП(б) у листопаді-грудні 1919 р., нарешті визнала існування української мови та її рівноправність з російською як доконаний факт. В газетах з'явилася низка статей з поясненням того, що насправді українська мова зовсім не «вигадка Грушевського», що це

[9] Детальніше тут: Єфіменко Г. Мовне питання в політиці більшовиків в Україні в роки першого комуністичного штурму (1919–1920 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 21. – С. 166–187».

[10] Детальніше про це тут: Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 120–145

є мова не «Петлюри», а всього українського народу і українці мають цілковите право її розвивати. Однак більшовицькими керманичами, в тому числі і Леніним, таке визнання розглядалося як поступка, тобто вимушене, а тому небажане й тимчасове рішення.

Ця поступка, хоч і значно зменшила гостроту боротьби, в умовах продовження в 1920 р. комуністичного штурму в економічній царині виявилася недостатньою для надійного роз'єднання національного і соціального. Тим більше, що паралельно із сприянням розвитку української мови та культури Кремль здійснив спробу максимально централізувати державне управління, ліквідувавши основні наркомати в УСРР та підпорядкувавши собі усю економіку та фінанси. 1920 рік став, принаймні формально, роком, коли органи влади радянської України у відносинах із Кремлем мали найменше повноважень на усю історію радянської влади.

Такий надцентралізм лише погіршив економічну ситуацію. Із зовнішнього боку відчутно дошкуляла петлюрівська УНР, у контексті існування якої вже заплановане входження УСРР до складу РСФРР виглядало вкрай непривабливим. Проаналізувавши внутрішні та зовнішні чинники, більшовицькі керманичі нарешті зважилися на публічне визнання незалежності радянської УСРР та надання її керівництву реальних управлінських повноважень. Після проведеної у грудні 1920 р. підготовчої роботи 28 грудня 1920 р. підписами В. Леніна та Г. Чичеріна з російського боку та Х. Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»[11]. У преамбулі Договору наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін[12].

Щоправда, Кремль, погоджуючись на такий крок, обумовлював це тим, що (за висловом Чичеріна) «за іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини»[13]. Однак українська сторона саме змін у ставленні до себе й вимагала і їй навіть вдалося деякі положення змінити на свою користь. Про це, зокрема, свідчить зміна пункту 4 Договору. До наявного у проекті Каменєва-Чичеріна-Раковського тексту «Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української

[11] Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// ЗЗ УСРР. – 1921. – Ст. 93.

[12] Там само.

[13] РДАСПІ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 314. – Арк. 67.

Соціалістичної Радянської республіки своїх уповноважених»[14] в кінцевому варіанті Договору було додано вкрай важливе для УСРР «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд Рад»[15]. Згодом це положення керівництво УСРР сприймало як підтвердження верховенства ВУЦВК у правничому полі радянської України, натомість у Москві вважали це доповнення пустою формальністю. Але то вже інша історія, що виходить за хронологічні рами Української революції.

У 1921 р. керівникам УСРР було ще невідомо про ініційовану Й.Сталіним у 1923 р. тезу про «поступальний процес об'єднання» радянських республік, яка, з невеликими відмінностями, залишається панівною і донині. Тому тоді оцінювали шлях української радянської державності так, як самі його бачили. У резолюції ЦК КП(б)У, яка була ухвалена І Всеукраїнською нарадою з національного питання (травень 1921 р.), давалася така оцінка: «В історії радянської української державності бували моменти повної незалежності й самостійності УСРР (перший Секретаріат, Радянський уряд другого періоду), моменти федеративного зв'язку (IV Всеукраїнський з'їзд рад), політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР (нинішній status quo)»[16]. Тобто йшлося про коливання від незалежності до входження до складу РСФРР, які були викликані поточним станом справ, а не поступальним рухом до об'єднання чи до ліквідації незалежності. Закликаю фахівців-істориків дослухатися до висловлених у цьому дописі аргументів та змінити відповідні схеми подачі матеріалу у наукових працях та підручниках.

---

[14] РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 8.

[15] Союзний робітничо-селянський договір між Російською соціялістичною радянською республікою і Українською соціялістичною радянською республікою // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х., 1932. – С.122.

[16] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 149.

Роман Тимченко,
Інститут історії України НАН України

Гетьманський переворот у квітні 1918 р.:
здобутки і проблеми студій

Українська революція 1917–1921 рр. стала періодом нетривалого існування різних українських національних проектів. Серед основних державних утворень цього часу був гетьманат Павла Скоропадського. Поява та розвиток Української Держави 1918 р. ознаменувала перехід до нового етапу революції. Деякі дослідники розглядають події квітня-грудня 1918 р. як консервативну революцію, що посилила ідеологічну складову державницького напрямку історіографії.

Особливо актуальним вивчення цього етапу революції, репрезентованого гетьманською державою П. Скоропадського, стало з набуттям Україною незалежності. За цей час у дослідницький обіг введено великий комплекс невідомих раніше історичних джерел, опубліковано десятки монографій та сотні наукових статей, захищено чимало дисертаційних робіт. Проблема глибшого дослідження гетьманату стає актуальною в умовах впливу політики та особистих переконань історика на його тексти. Тому чимало питань спонукають до історіографічних дискусій. Серед них і проблема приходу П. Скоропадського до влади. Її вивчення розпочалося одразу після завершення Української революції 1917–1921 рр. безпосередніми діячами та сучасниками.

У 20-х роках ХХ ст. сформувалося три течії дослідження гетьманату П. Скоропадського. Перша – прихильники національних і соціалістичних орієнтацій періоду Центральної Ради і Української Народної Республіки, які вважали гетьманський переворот початком реставрації старих порядків. Друга – безпосередні діячі Української Держави, представники державницького історіографічного напряму, що вважають прихід П. Скоропадського до влади у квітні 1918 р. єдиним можливим варіантом подальшого розвитку революції, оскільки вузько орієнтована політика Центральної Ради вже повністю себе вичерпала. Третя – радянська історіографія кваліфікувала гетьманську державу як контрреволюційну буржуазно-поміщицьку диктатуру, що існувала завдяки німецько-австрійській окупації. Таким чином, кожному з цих напрямів

притаманна власна методологія та аргументація щодо обставин приходу П. Скоропадського до влади.

Однак варто зауважити, що всі діячі та сучасники тих подій, праці яких можна зарахувати до історіографічних джерел, конструювали відповідну мову опису історії, тобто виправдовували свою поразку, свої невдачі, перекладали відповідальність на зовнішні сили. Тому їх праці радше представляють собою цікавий пласт історіографічних джерел, котрі, однак, не містили адекватного аналізу подій. Тим самим, перші історики конструювали міфи про революцію та про свою діяльність, які не завжди адекватно співпадали з інтерпретаціями інших дослідників (наприклад, застаріла уенерівська – гетьманська).

Так, для М. Грушевського і уенерівського табору (І. Мазепа, П. Христюк, П. Феденко, В. Винниченко) проголошення гетьманату П. Скоропадського – це державний переворот, в результаті якого вони втратили владу, і не могли погодитися з утвердженням класово чужої їм державно-політичної моделі. Для гетьманців (Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський) – закономірний етап національної (для деяких консервативної) революції, який продовжив і зберіг надбання першого етапу.

Прибічники радянської течії (М. Яворський, А. Лихолат, Р. Симоненко) керувалися постулатом зі сталінського Короткого курсу історії ВКП(б): контрреволюційний переворот П. Скоропадського, його маріонетковий, буржуазно-поміщицький уряд, утримуваний на німецьких багнетах.

Варто відзначити, що й сучасним дослідникам не вдалося уникнути традиційних підходів щодо трактування місця і ролі гетьманату в перебігу Української революції. Як результат – гетьманат постає в позитивному або негативному ракурсі і, незважаючи на нововиявлені документи, частина науковців ці джерела адаптують відповідно до власних переконань.

Одним із головних дискусійних питань української історіографії є визначення причин поразки Центральної Ради та передумов гетьманського перевороту. Мемуаристи різних політичних напрямів зводили причини занепаду УЦР до двох основних чинників. З одного боку, розгортання українсько-більшовицької війни послабило українську владу та сприяло проявам анархії. З іншого, німецьке командування втратило віру в спроможність УЦР виконувати економічні зобов'язання перед Четверним союзом згідно з положеннями Брестського мирного договору. Зокрема, голова УЦР М. Грушевський відзначав, що «німецька військова сила стала рішу-

чим фактором в Україні»[1]. Саме «вона в порозумінні з окремими політичними кругами України вирішила провести переворот, щоб усунути соціалістичний уряд від влади»[2]. Земельний закон «озлобив буржуазію проти Ц. [ентральної] Ради. […] Вона ставилась ворожо й до національно політичних українських постулятів, а тепер ще і в соціяльних своїх інтересах побачила себе загроженою і старалася з свого боку попхнути німецьке командуваннє до перевороту»[3]. Схожі позиції відстоює й П. Христюк: «Вона (німецьке військова сила – Р. Т.) фактично і перевела переворот в порозумінню з другою силою – поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу – дрібну українську буржуазію»[4]. Таким чином, основною рушійною силою, на його думку, виступали іноземці – німці та росіяни.

Представники державницького напряму, насамперед Д. Дорошенко, не відкидав впливу німців на прихід гетьмана до влади, але наголошував, що праве крило себе зарекомендувало й отримало довіру від союзників[5]. Н. Полонська-Василенко вважала, що головною причиною перевороту була недовіра німців до політики Центральної Ради[6].

Звісно, не можна зводити причини гетьманського перевороту тільки до зовнішніх факторів, на яких наголошують мемуаристи. Зокрема, діаспорний історик П. Мірчук наголошує на неспроможності «українських соціалістів організувати державне життя й успішно керувати ним»[7]. Зважаючи на його судження, саме політика УЦР стала визначальним чинником того важкого становища в країні навесні 1918 р. Публіцист, військовий діяч армії УНР Б. Гомзин констатує: «Гетьман П. Скоропадський врятував молоду Українську Державу від повернення в стан небуття»[8].

Оцінки сучасних українських істориків стосовно гетьманського перевороту суттєво не змінилися. Як влучно відзначив В. Верстюк: «Українські історики позбуваючись радянських парадигм історіописання міняли їх на еміграційні та діаспорні, вільно чи невільно творили в

---

[1] Грушевський М. По шкоді // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. – Львів, 2013. – Т. 4., Кн. 2. – С. 6.

[2] Грушевський М. Світова війна і революція // Свобода. – 1919. – Ч. 113. – 23 вересня. – С. 3.

[3] Там само. – С. 3.

[4] Христюк П. Замітки та матеріяли Української революції. – Нью-Йорк, 1921. – Т. 3. –С. 3

[5] Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – К., 2002. – С. 31.

[6] Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. ІІ. – К., 1992. – С. 489.

[7] Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1956. – С. 226.

[8] Гомзин Б. У двадцяті роковини відновлення гетьманства в Україні// За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 17.

своєму середовищі неоуенерівців та неогетьманців»[9]. Частина дослідників (В. Солдатенко, І. Гошуляк) критикують гетьманат П. Скоропадського в контексті загальної концепції Української революції 1917–1921 рр[10]. Для них прихід гетьмана до влади розглядається як «історична катастрофа», «контрреволюція». Інші науковці (Г. Папакін, П. Гай-Нижник, Ю. Терещенко), навпаки, ідеалізують, а то й глорифікують роль П. Скоропадського в державотворчому процесі доби Української революції[11]. Частина сучасних дослідників (Р. Пиріг, Ф. Проданюк) намагається глибше дослідити історичні передумови і фактичні обставини постання цього державного утворення і його місце в перебігу революційних процесів на українських землях[12].

В. Солдатенко не вважає гетьманат «закономірним» етапом Української революції і критикує політику гетьманського режиму, однак падіння УЦР визначає неминучим. Головним фактором у цьому, на його думку, був зовнішній: «Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися»[13]. Тому детально аналізує внутрішні чинники: весною 1918 р. побільшало суспільних суперечностей, а жодної перспективи швидкої і обнадійливої нормалізації життя правлячі кола не пропонували. До того ж йшла боротьба усередині фракцій та партій, що перебували при владі. Населення не підтримувало УЦР, а заможні верстви взагалі піддали критиці її аграрну реформу, соціалізацію землі, яка їм не імпонувала. Окрім того, УЦР не мала достатніх збройних сил. Їх кількість не перевищувала 15 тис., до цього слід додати, що за наказом військового міністра О. Жуковського від 15 квітня про передислокацію, більшість стрільців на момент повстання перебували в дорозі[14]. Бентежило суспільство, особливо селян та колишніх поміщиків, політика соціалізації землі, що проводила УЦР. Хлібороби буквально обсідали

---

[9] Верстюк В. Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії// Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – С. 57.

[10] Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режим // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 5–19; Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради – УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 31–45.

[11] Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 282 с.; Терещенко Ю. Гетьманат П. Скоропадського як консервативна революція // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. – К., 2008. – С. 13–41.

[12] Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – 336 с.

[13] Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади... – С. 6.

[14] Там само. – С. 5–7

М. Грушевського та Міністерство землеробства, оскільки в більшості з них землі підлягали поділу і вони не хотіли їх засівати, не знаючи, кому дістанеться врожай[15].

Зовнішній фактор у ліквідації УЦР вважає пріоритетним й І. Гошуляк. Він аргументовано доводить, що причини краху УЦР лише зовнішньополітичні, хоча не заперечує й внутрішню кризу, в яку потрапила Центральна Рада, непідготовленість її лідерів до державного життя та проведення важливих реформ у складний революційний час. Історик зазначає: «Всього кілька тисяч національно свідомих українців, що були не підготовлені до державного життя, активно взялися за справу національного пробудження багатомільйонних мас, які, не маючи достатньої національної свідомості, дуже часто не розуміли необхідності своєї державності і не виявляли належного бажання боротися за неї»[16]. Тут виникає питання, чому зовнішній чинник був пріоритетним, адже у його словах уже криється відповідь на питання. Керівництво Центральної Ради, яке не мало досвіду державного будівництва, не хотіло вчитися і не враховувало інтереси різношерстого українського населення в умовах загроз із боку сусідніх держав. Тому керманичам УНР не вдалося поєднати національні та соціальні проблеми, а також вирішити земельну проблему: навіть бідні селяни втратили довіру до влади. А покликання німців ще більше відвернуло від неї населення, яке й так уже не підтримувало її політики[17]. Поряд із цим І. Гошуляк намагається виправдати діяльність УЦР: «Суспільно-політичне, військове і економічне становище на Україні було тоді таке складне, умови державного будівництва настільки важкі, що невдачі того періоду навряд чи можна пояснити здебільшого неправильною політикою і помилками Центральної Ради та її урядів»[18]. На нашу думку, це пов'язано з особистим ставленням науковця до Центральної ради, адже він прийняв аргументацію уенерівського табору та інструменталізацію фактів, що характерні для радянських істориків.

Таким чином, навіть палкі прихильники УНР та М. Грушевського наголошують на значних прорахунках політики Центральної Ради, внутрішніх чварах і недостатній підтримці населення. Тому й не дивно, що врешті «союзники» німці, а також певна частина українського політикуму вирішила змінити форму правління.

Схожі думки, але з іще більшою критикою УЦР висловлюють дослідники гетьманської держави, для яких характерне її абсолютно позитив-

[15] Там само. – С. 62.
[16] Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради // УІЖ. – 1994. - №1. – С.33.
[17] Там само. – С. 42
[18] Там само. – С. 39.

не сприйняття. Зокрема, великий прихильник гетьманату Г. Папакін відзначав: «У квітні 1918 р. назріла криза у внутрішньому житті УНР та у відносинах між Українською Центральною Радою й німецьким і австро-угорським командуванням військ, які в березні вступили в Україну як союзники на прохання УЦР. Основним питанням було аграрне: хто засіватиме землю, відібрану в її власників за революційним законодавством, і кому належатиме право на врожай 1918 р., на який претендували іноземні союзники України. Скориставшись цією нагодою, підтримкою згаданого зовнішнього чинника, конгломерат правих сил (від великих землевласників до селян, від самостійників до проросійських і пропольських партій) здійснив державний переворот»[19]. За його переконанням, до квітня 1918 р. державотворчий потенціал як, власне, Центральної Ради, так і більшості її лідерів був вичерпаний[20].

П. Гай-Нижник взагалі піддав критиці УЦР і наголосив, що в органах виконавчої влади УНР не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців. Таким чином, він повторює і видозмінює позитивістську аргументацію. Останньою крапкою, на його думку, було проголошення закону «Про утворення українського народнього війська», адже від армії були усунені всі «соціалістично несвідомі елементи». Історик констатує: «Центральна Рада так і не стала «уособленням національно-демократичного фронту», позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух […], згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту».[21] П. Гай-Нижник на основі австрійських документів доводить, що вже в середині березня 1918 р. граф О. Чернін повідомляв про господарський хаос і фінансову кризу краю. Він припускав можливість зміни влади в Україні, однак про кандидатуру нового очільника держави не йшлося[22].

Р. Пиріг доводить, що німецькі офіційні кола сприяли відновленню УНР, але не розглядали її як рівноправного партнера. Прихід німецьких військ до України не змінив соціальної політики Центральної Ради, особливо в галузі земельних відносин, а приватновласницька ідеологія поміщиків була ближчою до німецького офіцерства. На думку історика, безплідність спроб німецьких військових повернути кермо соціального

[19] Папакін Г. 29 квітня 1918 року: «Переворот у цирку» чи закономірний етап революції? [Електронний ресурс]. Режим доступу: https: //day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/29-kvitnya-1918-roku-perevorot-u-cirku-chi-zakonomirniy-etap-revolyuciyi. 08.08.2017

[20] Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 21.

[21] Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 134–135.

[22] Там само. – С. 137

курсу УНР вправо, скептицизм щодо здатності українського центрального уряду опанувати ситуацією на місцях і загроза зриву експортних поставок продовольства з України підштовхнули військове командування до зміни влади в Україні[23]. Л. Осауленко та В. Засєкін наголошують: «Всі закони, постанови і рішення зависали в повітрі, часто не виходячи з кабінетів і залів засідань. Простого обивателя, який натерпівся від більшовицької окупації, просто, дратували і лютували всілякі закони і нововведення Центральної Ради, яка допустила в країну окупантів, призвела до голоду, грабежів, безробіття»[24]. Український уряд, сформований з випадкових людей, швидше нагадував «галасливий дискусійний клуб»[25]. Ю. Терещенко взагалі піддав гострій критиці діячів Центральної Ради, які, на його думку, провадили «розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства», тому проголошення гетьманату було закономірною реакцією українського суспільства[26]. Звісно, що позиції останніх істориків очевидні з огляду на їхні наукові погляди, адже вони вважають гетьманат етапом найвищого розвитку державності у період Української революції. Завдяки гетьману П. Скоропадському частково вдалося подолати господарський хаос, розвивати культурні надбання України, будувати українську державність, щоправда через зовнішні фактори та швидкоплинність цього періоду не все заплановане вдалося реалізувати.

Внутрішній чинник занепаду УЦР переважає й у інших сучасних істориків – О. Гавриленка та І. Логвіненка. Вони наголошують на протиріччях усередині правлячої еліти Центральної Ради, дефіциті людей державного рівня, недостатності збройних сил УНР тощо[27]. Дійсно, ці докази мають реальне підґрунтя, адже боротьба усередині Центральної Ради була досить гострою, що заважало проводити чітку та скоординовану політику.

Але існують і дещо відмінні точки зору. Зокрема, львівський історик Я. Грицак, навпаки, відзначає досягнення Центральної Ради: «ЦР таки вдалося добитися чималих успіхів. В першу чергу це стосується національної мобілізації українських мас та проголошення Української Народної Республіки. Вона досягала цих результатів, поєднуючи наці-

[23] Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. – С. 83–84.

[24] Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман Павло Скоропадський. – Луцьк, 2007. – Кн. 1. – С. 72

[25] Там само. – С. 74.

[26] Терещенко Ю. До 85-річчя Української держави – гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2003. – № 2. – С. 12.

[27] Гавриленко О., Логвиненко І. Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С.2-3.

ональні мотиви з соціальними, укладаючи численні союзи та компроміси», але саме «політика компромісів погано надається для часів, які звуться революцією». Щоправда, представники Центральної Ради тоді недооцінювали динаміки революційного процесу, і це призвело до важких наслідків і перевороту. Дійсно, частково з ним можна погодитися, адже Центральна Рада намагалася в такий складний час вести УНР до незалежності, а відсутність практичних навичок державного керівництва завадила це зробити.

Деякі дослідники життєвого шляху П. Скоропадського також тією чи іншою мірою намагалися проаналізувати причини зміни влади весною 1918 р. Зокрема, В. Савченко вважає, що головною причиною краху УЦР був її конфлікт з німецьким командуванням, коли українські керівники «не мали бажання перетворюватися в повних маріонеток іноземних генералів»[28]. На нашу думку, цілком вірогідно, що українці просто не хотіли цих перетворень, а займалися тільки балачками і розкрадали німецькі кошти, які останні виділяли для допомоги. Німецьке ж військове командування, як вважає В. Савченко, було незадоволене аграрними перетвореннями в УНР, спробами приєднати Крим та відкритою агітацією з трибуни Центральної Ради проти союзників-окупантів. Тому німецькі військові та дипломати шукали альтернативу УЦР: новий, більш дієздатний уряд або навіть створення генерал-губернаторства.[29]

О. Реєнт розкриває проблему зриву сільгосппоставок, які викликали у фактичних господарів України (німців) невдоволення Центральною Радою. Глибинні причини слід шукати в органічному несприйнятті імперсько-монархічним Берліном та Віднем республікансько-демократичної моделі розвитку, яку обрала Україна, не кажучи вже про повагу до суверенних прав[30]. Хоча імперії ніколи не розглядали суверенні права підконтрольних народів, бо головне суверенне право – це право монарха.

Д. Яневський взагалі негативно оцінює політику Центральної Ради, особливо в аграрній сфері. На його думку, німці, «розуміючи, що мати справу з діячами УНР – справа дурна», вирішили обговорити питання наступника держави[31].

Існує й інша думка, що однією з основних причин зміни влади в Україні була відсутність в УНР дієздатного українського війська.

[28] Савченко Г. Павло Скоропадський. – К., 2008. – С. 115.
[29] Там само. – С. 116–118.
[30] Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С. 53.
[31] Яневський Д. Проект «Україна» або спроба Павла Скоропадського. – Харків, 2010. – С. 39–40.

Зокрема, В. Голубко зазначає, що іноземна військова присутність після укладання Брестського договору негативно вплинула на хід національного військового будівництва і внутріполітичну ситуацію загалом, що й привело до державного перевороту 29 квітня 1918 р. і заміни республіканського режиму гетьманатом[32].

При розгляді питання про зміну влади у квітні 1918 р. треба звернути увагу й на витоки та передумови перевороту. Звісно, у діаспорної історіографії чіткої лінії з цього питання також не було. Думки розділилися. Національно-демократичні представники поширювали тезу про організацію підготовки та здійснення перевороту німецьким військовим командуванням, яке використало особу гетьмана П. Скоропадського суто в декоративних цілях. Зокрема, В. Винниченко не скупився на тиради проти свого політичного опонента: «Захляле поміщицтво, пощипане фабриканство, зажурена за хабарами бюрократія і нахабно-лакейське офіцерство в присутності німецького генерала складають план державного перевороту. Тут же сидить немічений кандидат на гетьманський трон: руський генерал малоросійського походження, фігура сентиментального дегенерата, безвольного, але з романтичними мріями й величезними маєтками по всій Україні…»[33].

Схожі висловлювання спостерігаємо й у працях інших авторів цього крила: М. Грушевського, П. Христюка, Л. Шанковського, В. Іваниса. Усі вони відзначають, що П. Скоропадський прийшов до влади за підтримки великих та деяких середніх землевласників, колишньої царської адміністрації, російських офіцерів, а також дрібної української буржуазії. Особливий акцент робився на визначній ролі німецьких збройних сил. Голова Центральної Ради стверджує, що «ніхто з поважних українських діячів не згоджувавсь прийняти з німецьких рук владу, прийшлось висунути як кандидата на гетьманство швагра німецького головного коменданта генерала Скоропадського, крім далекого посвоячення з колишнім гетьманом нічим не зв'язаного з українством»[34].

Такі оцінки поступово перекочували до праць діаспорних істориків. Т. Гунчак вказує, що «німецькі генерали за допомогою жменьки невдоволених українців скинули народоправну владу УНР і на її місце поставили таку, що краще відповідала їхнім інтересам»[35]. І. Нагаєвський на-

[32] Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Львів, 1998. – С. 28–30.

[33] Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – К., Відень, 1920. – С. 16.

[34] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 528.

[35] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 141.

голошував, що в генерала Г. Ейнгорна увірвався терпець, і німці вирішили усунути недієздатний соціалістичний уряд[36]. Діаспорний історик О. Брик вважає гетьманський переворот бунтом «проти уряду держави, проти волі величезної більшості народу», бо гетьманці «прийшли на все готове (готова держава з армією і зі всім іншим державним апаратом)»[37].

Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Д. Гирський вважали перемогу консервативних ідей і встановлення гетьманської влади на тлі політичної кризи УЦР закономірною. Вони вказують на ґрунтовну підготовку П. Скоропадського до перевороту. Зокрема, Д. Дорошенко стверджує, що стару владу ніхто не хотів захищати, бо вона не мало жодної підтримки[38]. Н. Полонська-Василенко наголошує на ворожому або байдужому на той час ставленні населення до Центральної Ради: «Велика маса селян і міської людності прагнула встановити новий уряд – несоціалістичний»[39].

Про підготовку до перевороту свідчить навіть останній міністр військових справ УНР, полковник О. Жуковський. Він відзначає, що ще перед приходом у столицю більшовиків П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця та І. Луценко провадили активну діяльність із залучення до своїх лав прихильників, зокрема з кола військовиків»[40]. Зокрема, у березні 1918 р. з ініціативи П. Скоропадського була створена Українська народна громада, до якої вступили багато старшин Першого Українського корпусу та козаків із Вільного Козацтва. Сучасна дослідниця О. Любовець зауважує: «Вирішальну роль в організації державного перевороту та приході П. Скоропадського до влади відіграли Українська народна громада та Союз земельних власників. […] На думку її організатора, вона мала стати осередком і центром опозиції, об'єднавши всіх незадоволених політикою Центральної Ради. Із самого початку своєю метою громада поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження у країні сильної влади»[41]. Вони намагалися залучити до демократичної розбудови суспільства широкі верстви зросійщених українців. Незабаром Українська народна громада почала тісно співпрацювати з партією українських хліборобів-демократів та Союзом земельних власників. О. Любовець відзначає, що значну підтримку Павлу Скоропадському у здійсненні перевороту надавав саме Союз земельних власників.

---

[36] Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – С. 123.
[37] Брик О. Тернистий шлях українського уряду. – Вінніпег, 1969. – С. 121.
[38] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. ІІ. – Нью-Йорк, 1954. – С. 4–5.
[39] Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 489
[40] ЦДАВО України, ф.3543, оп.2, спр.1, арк.51 зв.
[41] Любовець О. Політична опора гетьманату П.Скоропадського // УІЖ. – 2013. – № 3. – С. 32.

Д. Дорошенко стверджує, що перед П. Скоропадським німецьке командування взяло зобов'язання не втручатися у хід акцій і обіцяло підтримку тільки після того, як він своїми силами захопить владу в країні[42]. Сам гетьман у власних спогадах відзначав націленість на переворот в Україні. У випадку, якщо він цього не зробить, висловлював такі думки: «у мене буде відчуття, що я людина, яка заради свого власного спокою втратила можливість врятувати країну, що я боязка і безвольна людина. Я не міг сумніватися у користі перевороту, навіть якщо б новий уряд і не міг би довго утриматися»[43].

Д. Гирський, який спирається лише на мемуари самого гетьмана, доводить, що план захоплення влади визрів у П. Скоропадського задовго до запропонованих німцями пропозицій. Він наголошує, що «німці вирішили погодитися з планом Павла Скоропадського про встановлення Гетьманства»[44]. Такі твердження викликають сумніви, адже не підкріплені жодним джерелом, окрім самих «Спогадів», до яких необхідно ставитися критично з огляду на природний авторський суб'єктивізм. Навпаки, Є. Чикаленко відзначає, що ще на початку квітня П. Скоропадському надійшла пропозиція обійняти посаду гетьмана, але той відмовився. Тоді німці звернулися до лідера Української партії хліборобів-демократів, але й тут чекала негативна відповідь. І після цього розпочалися перемовини з П. Скоропадським.

Зарубіжні українські історики одностайні в думці, що німецьке військове командування відіграло важливу роль у поваленні УЦР. Однак існує й інша точка зору, яку запропонував О. Федишин, дослідивши німецькі документи. Він доводить ідею змови правих сил проти соціалістичного уряду Центральної Ради. А німецьке командування, незалежно від нього, прийшло до рішення стосовно ліквідації Центральної Ради. Сторони ж домовилися між собою лише за кілька днів до перевороту. Хоча насправді історики вже довели, що співпрацювати вони почали раніше.

Таким чином, більшість досліджень діаспорних істориків містять чорно-біле неприйняття/прийняття гетьманського перевороту через ідейну заангажованість і прихильність до певних державних утворень. Очевидно, дався взнаки і брак автентичної джерельної бази.

Сучасні історики також не мають єдиної думки. М. Держалюк вбачає в цьому позиції Німеччини[45]. Ф. Проданюк також наголошував, що

[42] Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 32.

[43] Скоропадський П. Спогади. – С. 144.

[44] Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики. – Торонто, 1973. – С. 95.

[45] Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К., 1996. – С. 60–61.

за лаштунками державного перевороту стояло командування окупаційних військ, але були й об'єктивні причини, що зумовили повалення Центральної Ради[46]. П. Барвінська у своєму дисертаційному дослідженні взагалі поставила П. Скоропадського у повну залежність від Німеччини. На її думку, він прийшов до влади завдяки окупаційній владі та був готовий вірою і правдою служити Берліну[47]. Схожу позицію займають Н. Барановська та О. Макарчук, які відзначили: «Хоча німецька сторона напередодні перевороту заявляла про свій нейтралітет, проте виступала натхненником, організатором і основною рушійною силою зміни влади в Україні»[48].

С. Гнатюк, проаналізувавши українську діаспорну і частково сучасно українську історіографію наголошує, що, уклавши угоду з міністром військових справ О. Жуковським, німецька оберкоманда завадила Центральній Раді здійснити арешт П. Скоропадського[49]. О. Кузьминець та інші покладаються на організаторські здібності гетьмана[50].

П. Гай-Нижник стверджує, що ідея гетьманського перевороту виникла наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.: «Бачачи абсолютну безпорадність уряду УНР та Центральної Ради, а успіхи більшовиків ще більше переконали генерала в його правоті» й саме тоді П. Скоропадський ретельно готувався до повалення Центральної Ради силовим шляхом[51]. Хоча далі автор дещо заперечує себе: «Спочатку П. Скоропадський планував змусити Центральну Раду самореформуватися та змінити уряд на правий, але незабаром зрозумів, що на це сподіватися марно» і лише 10 квітня визначився з переворотом і розпуском Центральної Ради[52].

З ним не погоджується В. Солдатенко, що плани державного перевороту визріли у П. Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки, однак сам себе і заперечує: «Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла в П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна

---

[46] Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня - 14 грудня 1918 року): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – К.,1997. – Арк. 39–40.

[47] Барвінська П. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.02. – Одеса, 2011. – Арк. 87.

[48] Барановська Н., Макарчук О. Державний переворот Павла Скоропадського як революційний досвід вирішення аграрного питання // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2010. – № 670. – С. 175

[49] Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – Арк. 84.

[50] Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права. – К., 2000. – С. 192.

[51] Гай-Нижник П. Вказ. праця. – С. 145

[52] Там само. – С. 149

Рада та її уряд нездатні зупинити більшовицьких сил»[53]. Загалом, полеміка між В. Солдатенком і П. Гай-Нижником набула особливої гостроти. Науковці відверто звинувачують один одного в неправдивості тверджень і доводять власні думки. Особливо це стосується питання участі німців у гетьманському перевороті. В. Солдатенко заявляє, що сам П. Скоропадський нічим не керував, а на хліборобський з'їзд прийшов лише в останній момент. П. Гай-Нижник відзначає великі організаторські здібності гетьмана, який все прорахував, домовився з німцями і контролював весь процес.

Інші дослідники, зокрема Л. Осауленко та В. Засєкін, зазначають, що «у першій половині березня П. Скоропадський ще не думав про якусь владу»[54]. І тільки після публікації правника Парчевського у пресі про необхідність встановлення сильної одноосібної влади, П. Скоропадський починає замислюватися над цим[55]. Варто відзначити, що такої позиції дотримується й О. Реєнт.

Існують і виважені підходи до зазначеної проблеми. Зокрема, відомий політолог І. Лисяк-Рудницький питав: «чому П. Скоропадський не зробив свого перевороту ще восени 1917 року при допомозі 1-го Українського корпусу та т.зв. Вільного Козацтва, що він їх очолював, а чекав до тієї хвилини, коли німці окупували Україну й виступили проти Центральної Ради?». А згодом сам же дає відповідь: «доводиться стверднти простий і незаперечний факт, що за гетьманським режимом стояла не власна творча сила українського консерватизму, а випадкова міжнародна кон'юнктура»[56].

Сучасні українські дослідники намагаються визначити й причини вибору саме особи П. Скоропадського. В. Солдатенко зазначає, що вибором кандидата на переворот займалися різноманітні служби окупаційної, за його словами, влади. Німецька військова контррозвідка розглядала, крім П. Скоропадського, ще І. Луценка та І. Полтавця-Остряницю. П. Гай-Нижник відзначає, що І. Полтавець-Остряниця, який був пов'язаний із козацьким рухом, приваблював німців. Але «на той час Вільне козацтво не становило потужної та сконсолідованої сили, а політичні авантюризм і неусталені переконання І. Полтавця-Остряниці негативно впливали на його репутацію»[57]. І. Луценко був сильною вольовою людиною,

[53] Солдатенко В. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р.// Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. – К., 2008. – С. 44.

[54] Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. – С. 80.

[55] Там само. – С. 81–82.

[56] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – Б. м., 1973. – С. 170–171.

[57] Гай-Нижник П. Вказ. праця. – С.143.

що мала чіткі ідейні переконання, твердим поборником української державності і міг виявитися досить незручним. Інші служби висували М. Міхновського та Є. Чикаленка. Кандидатура останнього дуже швидко відпала. В. Солдатенко погоджується з думкою Н. Полонської-Василенко, що головна причина полягала у небажанні німецького командування підтримувати цивільну особу. До того ж П. Скоропадський походив із старовинного роду, сам постраждав від соціалізації землі та «кращого претендента на посаду, – на думку В. Солдатенка, – від якої залежало б не стільки розв'язання національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів»[58]. Список осіб, з якими консультувалися німці, значно розширює В. Савченко. На його думку, до них слід додати О. Рогозу та О. Сливинського, однак перший був людиною похилого віку, а другий не мав значного авторитету в армії та серед правих партій[59]. Крім того, В. Савченко наголошує, що частина німецьких кіл пропонувала навіть архікнязя Вільгельма фон Габсбурга. На наш погляд, це досить сумнівне твердження, адже саме Оберкомандо домоглося його зникнення з України. Автор повністю погоджується з іншими істориками, що значний вплив на вибір кандидатури справив родовід П. Скоропадського.

Доволі суперечливе припущення робить О. Яременко. Вона відзначає, що німецькі військові, отримавши інформацію про підготовку політичного перевороту, почали вступати в контакти з його організаторами. Автор відзначає про обережність, з якою вони йшли на контакт[60]. Така думка досить дивна, і не тільки тому, що німці самі думали про зміну влади, але й тому, що О. Яременко говорить про якусь обережність з боку реальних господарів становища на той момент. Припускаємо, що це робилося з метою конспірації і виявлення реальності сили в організатора перевороту.

Своєю чергою, П. Скоропадський намагався передбачити реакцію окупаційної влади на зміну правління в Україні. Він зустрічався з начальником розвідувального управління, майором Г. Гассе, майором В. Ярошем, а згодом і з начальником штабу групи армій «Київ», генерал-лейтенантом В. Гренером. На думку П. Гай-Нижника, зустріч Г. Гассе відбулася і з І. Луценком, про що свідчить показовий факт на з'їзді хліборобів-демократів[61], а переговори П. Скоропадського з представниками ні-

[58] Солдатенко В. Вказ. праця. – С. 9.

[59] Савченко В. Вказ. праця. – С. 118–119.

[60] Яременко О. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень-грудень 1918 р.): дис. … канд. наук з держ. управ: 25.00.01. – Вінниця, 1999. – Арк. 68–69.

[61] Гай-Нижник П. Вказ. праця. – С. 149.

мецького штабу лише підштовхнули майбутнього гетьмана до рішучих дій, однак не були визначальними. Хоча німці ще сподівалися переконати Центральну Раду в необхідності реформування та співробітництва.

Постає питання, коли німці вирішили остаточно змінити владу в Україні? Відповідь на нього досить влучно дав П. Гай-Нижник, який вважає, що генерал В. Гренер та посол А. Мумм 18 квітня фактично вирішили долю Центральної Ради і навіть призначили дату – 28 квітня. До цього часу залишалося владнати формальності – укласти торговельний договір з УНР і застосувати «жорсткі заходи»[62]. Р. Пиріг зазначає, що В. Гренер та А. Мумм були сповнені рішучості домогтися зміни влади ще 13 квітня. Цього дня посол повідомляв німецьке МЗС, що в той час не було підходящих кандидатур для заміни уряду. Хоча аналітики штабу вже вивчали можливості політичних сил, а особа П. Скоропадського не могла залишитися поза увагою[63]. Як наголошує історик, посол А. Мумм намагався дещо загальмувати цей процес, оскільки усунення від влади Центральної Ради з німецької ініціативи, при незнанні осіб, які мають стати наступниками, були для нього «стрибком у незвіданість». Якийсь час В. Гренер ще не відкидав можливість встановлення прямого німецького правління. Г. Пітик у своєму дисертаційному дослідженні вважає, що німці про зміну влади почали думати взагалі наприкінці березня, коли стали втручатися у внутрішні справи УНР, більше того в майбутньому політичному устрої «Центральній Раді не знаходилося місця»[64]. А от Ф. Проданюк відзначав, що 23–24 квітня генерал В. Гренер скликав нараду, де планував обговорити політику Київської групи армій в Україні. На нараді підготували заяву про поточну і майбутню діяльність військ Центральних держав на українських землях. Якщо УЦР не підтримає її, то розпочнеться підготовка до перевороту[65]. Затвердили також кандидатуру майбутнього очільника держави – П. Скоропадського. До того ж, як відзначає автор, В. Гренер наголошував, що німці нададуть підтримку у разі, якщо майбутній гетьман здійснить самостійно переворот[66].

Остаточна доля УЦР вирішена 23 квітня, коли був підписаний новий економічний договір, вигідний Німеччині. За словами Г. Пітика, це був

[62] Там само. – С. 151.

[63] Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – С. 60-61.

64 Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – Арк. 36.

[65] Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – Арк. 26–27.

[66] Там само. – Арк. 30

«смертний вирок»[67]. Адже, цілком вірогідно, німці усвідомлювали, що УЦР не зможе виконати покладені на неї зобов'язання. Цього ж дня начальник штабу німецьких військ В. Гренер зустрівся з П. Скоропадським і запропонував погодити умови, дотримання яких гарантує йому підтримку німецького командування: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; забезпечити отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини. Німці пообіцяли цілковиту підтримку П. Скоропадському, якщо він здійснить переворот самостійно, але водночас наголосили на недопущенні вуличних боїв. Як відзначає Р. Пиріг, сам В. Гренер почав системно готуватися до державного перевороту в Україні у військово-організаційному та політичному напрямах[68]. Проте питання нейтралітету було досить умовним, бо вже наступного дня німці ввели в Україні свої військово-польові суди.

В. Савченко взагалі зазначає, що вже в телеграмі від 13 квітня 1918 р. імператора Вільгельма до генерала Ейхгорна йде мова, що він згодний на обрання гетьмана, якщо останній буде виконувати всі його поради[69]. Насправді ж така телеграма кайзера була отримана 26 квітня. Можливо, Г. Савченко не надає великого значення різним стилям календаря.

Фактично переобрання влади П. Скоропадським було безкровним. Єдина згадка про зіткнення між січовими стрільцями, які обороняли будинок засідань Ради, і підрозділами прибічників гетьмана є в Д. Дорошенка. Він повідомив, що в результаті сутичок загинуло три особи з боку гетьманців. А всього в перевороті брало участь лише кілька сотень людей[70]. Хоча Г. Папакін відзначає, що німці дотримувалися «поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокативно, як під час вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала П. Скоропадського ще з фронту і не дуже довіряли йому. У випадку, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація легко відмовилася б від попе-

[67] Пітик Г. Вказ. праця. – Арк. 37.
[68] Там само. – С. 62.
[69] Савченко Г. Вказ. праця. – С. 121.
[70] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. ІІ. – С. 38.

редніх домовленостей»[71]. На наш погляд, поява німецького загону в приміщенні Педагогічного музею і арешт кількох урядовців також були демонстрацією німецької сили, психологічним тиском на членів Ради.

Ще однією проблемою є питання поведінки діячів УЦР під час здійснення перевороту та після нього. Чи знали вони про підготовку антидержавних дій і чому не вжили жодних заходів для забезпечення власної безпеки та безпеки своїх родин. Навіть П. Скоропадський дивувався: «Який не був анемічний і осоружний уряд Центральної Ради, а все таки трудно якось уявити собі, що ці люди абсолютно-таки не мали охоти за свою владу поборотися. Центральна Рада ще засідала в той час, коли ми служили біля Святої Софії молебень, одначе з наближенням нашого військового відділу члени її розійшлися»[72]. Дещо інакше про це розповідає командир загону січових стрільців Є. Коновалець: «За два тижні перед гетьманським переворотом ми дізналися про намір німців форсувати Павла Скоропадського на Гетьмана України та розв'язати Центральну Раду. Я поінформував тоді про це негайно членів Центральної Ради Лизанівського, Чечіля й Шрага, соціал-революціонерів, що одні з усіх політичних партій старалися тримати зв'язок з нашою військовою організацією…В кілька днів пізніше, не діждавшись відповіді, я пішов до проф. Грушевського, якому передав ті самі відомості. На це, запевнив мене проф. Грушевський, що нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й говорив з представником німецького командування полк. Штольценбергером та що він має певні відомості, що Центральній Раді нічого не грозить»[73]. О. Жуковський відзначав: «Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день – вівторок, про що мені стало відомим за оскілька день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мени під рукою не було так багато, щоб можна було покластись на них»[74].

Більш ширші відомості містять спогади міністра землеробства УНР М. Ковалевського. Він наголошує, що 27 квітня, разом із прем'єром В. Голубовичем, відбулася його зустріч з послом Німеччини в Україні, бароном фон Муммом. На ній обговорювалося питання майбутнього функціонування українського уряду та його голови. Посол заявив: «Німеччина не має наміру співпрацювати з урядом, який віддав землю селянам і внаслідок цього Україна не може виконати своїх економічних

[71] Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 14.

[72] Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 109–110.

[73] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – С. 5–6.

[74] ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1, арк. 117зв.

зобов'язань»[75]. Прем'єру в знак подяки за Брестський мир обіцяли вільний переїзд на постійне місце проживання до Німеччини, таким чином, показавши, що влада УНР зовсім скоро припинить своє існування. Хоча, варто наголосити, що В. Голубович не прийняв пропозицій німецького посла.

Як відзначає В. Савченко, все було сплановане на 29 квітня. П. Скоропадського мали обрати гетьманом на з'їзді хліборобів у Києві, а потім, враховуючи реакцію різних владних установ республіки, перейти до військового захоплення влади. В зазначений день, коли відбувався урочистий молебень на Софійській площі в честь дарування влади П. Скоропадському, поруч проходив сотник січових стрільців зі своїм загоном, однак команди про арешт навіть у такий гострий момент не було. Автор відзначає, що на це вплинув «острах прямого втручання німецьких військ. Симпатії до Скоропадського з боку німецького командування паралізували прихильників соціалістичного уряду»[76]. Можливо, на це вплинула позиція німецького командування, яка напередодні перевороту провела арешти серед впливових діячів Центральної Ради та Генерального секретаріату.

П. Гай-Нижник зміг детально описати перебіг з'їзду хліборобів-демократів. Головним опонентом П. Скоропадського був І. Луценко, а І. Полтавець-Остряниця, на його думку, підходив на роль технічного кандидата. Під час перерви в роботі зібрання, П. Скоропадський дізнався, що все йде за сценарієм, і вирішив прибути туди. Група його прибічників почала скандувати «Хай живе гетьман України Скоропадський!». Цей вигук підхопила решта. П. Гай-Нижник на основі архівних джерел засвідчує: «Поспіх і небажання прибічників генерала дочекатися оголошення підсумків голосування можна пояснити тим, що (і про це згодом ходили чутки) лікар І. Луценко отримав на 20 голосів більше, ніж П. Скоропадський, а відтак слід було випередити оприлюднення результатів підрахунку»[77]. На наш погляд, голосування як процедура була просто неможлива з точки зору підрахунку голосів у приміщенні цирку, де перебувало кілька тисяч осіб. Тоді як інші історики (О. Реєнт, Л. Осауленко та В. Засєкін), які також детально намагалися реконструювати перебіг з'їзду 29 квітня, жодним словом не згадують підрахунок голосів. О. Реєнт зазначає, що 29 квітня 1918 р., у день роботи з'їзду хліборобів, П. Скоропадський залишався вдома і дізнався про його перебіг

[75] Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 483.

[76] Савченко В. Вказ. праця. – С. 138.

[77] Гай-Нижник П. Вказ. праця. – С. 158–159.

через кур'єра, оскільки планував прибути 30 квітня. Коли критика УЦР дійшла апогею, він наказав усім загонам діяти, а сам приїхав на зібрання. Тільки після однієї з промов, коли прозвучала пропозиція оголосити гетьманом П. Скоропадського, присутні встали і привітали його[78].

Таким чином, незважаючи на чималі дослідницькі напрацювання останнього часу в історії приходу П. Скоропадського до влади, залишається ще чимало міфологізованих сторінок, нез'ясованих обставин, перекручених фактів. Насамперед це пов'язано з принциповим наслідуванням діаспорної історіографії щодо її поділу на народницьку і державницьку, котрий після Української революції 1917–1921 рр. вплинув на формування уенерівського та гетьманського таборів, що відобразилася в гострій полеміці між сучасниками тих подій. У підсумку ця історіографічна дискусія вплинула на подальші дослідження, а її основні міфи, аргументи та уявлення позначилися на наукових працях сучасних істориків.

Адепти гетьманату доводять, що це був єдино правильний вихід із суспільно-політичної кризи, що виникла на початку 1918 р., а сучасники та історики уенерівського спрямування критикують його за знищення досягнень першого етапу революції. Слід відзначити, що політична криза в УНР була викликана не лише зовнішніми обставинами, а й внутрішніми чинниками. І все ж визначальною стала роль німецького командування, яке забезпечило безкровну зміну державно-політичного устрою в Україні: замість республіки був проголошений гетьманат.

[78] Реєнт О. Вказ. праця. – С. 72.

Олександр Завальнюк,
Кам'янець-Подільський національний
університет ім. Івана Огієнка

Питання матеріальної підтримки, допомоги і соціального захисту громадян у діяльності урядів УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр.)

Українська революція 1917–1921 рр. підняла на гребінь національної активності тисячі патріотів-українців, які вірою і правдою служили національній справі, самовіддано добивалися реалізації її ідеалів, тим самим намагаючись досягти однієї із стратегічних цілей боротьби – забезпечити існування молодої держави, яка з часом зможе піклуватися про усіх своїх громадян, створювати їм належні умови життя. Чимало активних борців за перемогу революції, членів їх родин в умовах поглиблення економічної кризи, яка супроводжувалася стрімким зниженням рівня реальних доходів людей, розбалансуванням споживчого ринку, гіперінфляцією, потрапляли у вельми складні життєві умови, не маючи змоги задовольняти свої щоденні потреби у найнеобхіднішому, попросту виживали.

Молода українська республіканська влада, розв'язуючи наприкінці 1918 р. першочергові завдання трансформації успадкованої політичної системи і державного управління країни, звернула увагу і на питання соціальної підтримки, у першу чергу педагогічних і наукових кіл країни, на які дуже розраховувала у вихованні національно свідомої, патріотичної молоді, підготовці фахівців для будівництва нового суспільства. Уже на першому засіданні Ради Народних Міністрів (РНМ), яке відбулося 25 грудня 1918 р., комісар народної освіти П. І. Холодний вніс на її розгляд два законопроекти, спрямовані на підвищення платні учителям комерційних шкіл та жіночих інститутів. Урядовці підтримали ці документи і виділили в розпорядження Міністерства народної освіти на вказану мету 3, 4 млн. крб. У січні 1919 р. новопризначений керівник цього відомства І. І. Огієнко переконав членів уряду поширити закон про відсоткові надбавки до зарплатні, прийнятий 19 листопада 1918 р., на учителів усіх початкових шкіл. Крім того, до педстажу їм зарахували час роботи приватними

педагогами, надали 500 тис крб. допомоги українським учительським спілкам, а також підвищили оклади приват-доцентам і позаштатним професорам вищих навчальних закладів[1]. Не забули і про педагогів, які працювали у дитячих притулках, підпорядкованих Міністерству освіти. На підтримку їх існування уряд виділив 91 430 тис. крб.[2]

Не обходили увагою питання матеріального становища службовців, від праці яких залежало справне виконання функцій державних органів влади і управління, судових інстанцій тощо. Вже у січні 1919 р. уряд дозволив міністру юстиції виплатити одноразову допомогу в розмірі місячної платні працівникам Катеринославського окружного суду, які разом із сім'ями потрапили у складну матеріальну ситуацію. Такі ж виплати отримали працівники різних структур Харкова, пов'язаних з Міністерством праці УНР, напередодні евакуації українських установ, а також урядових інституцій Бессарабії[3]. У зв'язку з наближенням Різдва 1919 р. РНМ доручила міністру фінансів Б. М. Мартосу виробити необхідну урядову постанову про грошові виплати працівникам усіх державних установ[4].

Певну увагу уряд приділяв поліпшенню становища транспортних робітників. На початку 1919 р. в розпорядження міністра шляхів було виділено 60 млн. крб. на виплату залізничникам і управлінському персоналу української залізниці. Крім того, окружним працівникам водяних, шосейних і грунтових шляхів України додатково виплатили понад 4 млн. крб. для покриття заборгованості із виплати зарплат за період з 15 листопада 1917 по 1 жовтня 1918 рр[5]. А до різдвяного свята 1919 р. урядовці відшукали 212369 крб. 26 коп., щоб сім'ї робітників київських вузькоколійних залізничних майстерень змогли відзначити велику подію церковного календаря[6].

Піклувалася влада і про тих знедолених українців, які воювали на фронтах Першої світової війни і, потрапивши у полон, перебували у різних таборах для військовополонених, а потім з великими проблемами поверталися на батьківщину. А також про тих цивільних громадян, які, рятуючись від ворожого наступу, знімалися з нажитих місць, залишаю-

[1] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. / Упорядн.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, Н. Маковська, О. Михайлова,Т. Осшашко, О. Щусь. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 114–115, 181, 218.

[2] Там само. – С. 217, 224.

[3] Там само. – С. 146, 166, 188–189.

[4] Там само. – С. 217.

[5] Там само. – С. 194, 212.

[6] Там само. – С. 224

чи у різних регіонах майно, тікали у тил, набуваючи статусу внутрішньо переміщених осіб (біженців). Для допомоги військовополоненим уряд виділив 3 млн. крб., хоча Міністерство народного здоров'я і опікування просило вп'ятеро більше. Зменшення допомоги пояснюється тим, що відомство не представило на засідання уряду відповідного плану розподілу цих коштів серед колишніх воїнів, які поверталися з таборів. 11 лютого 1919 р. вищий орган державного управління затвердив порядок відшкодування втрати особистого майна цієї категорії обездолених[7].

Допомогу в розмірі 6 млн. крб. виділили єврейському населенню, яке постраждало від антисемітських погромів. Ще 6 млн. крб. було передано Головній управі Українського Червоного Хреста (УЧХ) для закупівлі продуктів харчування для жителів Східної Галичини і Буковини, які сильно постраждали під час українсько-польської війни та румунської окупації і голодували. Цих коштів було замало. Тому згодом спеціально для галичан уряд УНР додатково виділив ще 7 млн. крб[8].

Українська влада намагалася проводити політику щодо соціального захисту окремих відомих осіб (науковців, військовиків, юристів, держслужбовців тощо), членів їхніх сімей, які залишилися без годувальників і мали величезні матеріальні проблеми. Так, уряд В. М. Чехівського, завершуючи свою діяльність, призначив річні пенсії в розмірі 2400 крб. вдові відомого українського антрополога, етнографа, археолога і професора Ф. К. Вовка П. П. Карпенкіній; підвищені пенсії колишнім працівникам суду, а також вдові колишнього вчителя Київського кадетського корпусу, відомого філолога П. Г. Житецького. Крім того, пенсії були призначені для сімей представників Окремого загону січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця, які загинули під час антигетьманського повстання[9].

Новий уряд С. С. Остапенка, попри намагання розв'язати у першу чергу зовнішньополітичні проблеми, не ігнорував питання соціальної допомоги своїм громадянам. Серед важливих кроків у цій сфері були відновлення гарантії недоторканості особи на території УНР, поліпшення матеріального стану службовців Дієвої армії УНР, дано доручення виробити законопроект про призначення пенсії та матеріальної допомоги батькам тих козаків, які загинули під час народного повстання проти гетьмана і його режиму[10]. Було звернуто увагу на утримання хворих у лікувальних закладах, зокрема, тих, які були підзвітні УЧХ і відчували

[7] Там само. – С. 165, 229, 253.
[8] Там само. – С. 202, 218.
[9] Там само. – С. 178, 189, 195, 197.
[10] Там само. – С. 275, 277.

великий брак фінансування. Уряд уповноважив міністра народного господарства видавати їм позичково продукти і одяг. Лікарям, яких залучали до роботи в комісіях з проведення мобілізації чоловіків до українського війська, встановили добову платню в розмірі 54 грн.[11]

Складним виявилося становище народних учителів, які тривалий час не отримували зароблену платню, що негативно позначалося на житті їхніх сімей. Про це широко заговорили під час мобілізації учительства до збройних сил. Так, отаман В. О. Щербатюк телеграфував міністрам військових справ та народної освіти про те, що «майже всі вчителі дослівно голодують. Ніякі заходи на місцях не допомагають. Межи вчителями великі обурення»[12]. Командуючий Північною групою військ Дієвої армії УНР отаман В. П. Оскілко у першій половині квітня 1919 р. стверджував, що «мобілізовані [на Волині] вчителі народних шкіл за шість попередніх місяців не одержали належної їм платні, завдяки чому сім'ї їх залишилися без всякої матеріальної підмоги»[13]. Скарги посипалися і до С. В. Петлюри. Головний Отаман, враховуючи, що учительство «є впливовим елементом серед населення», дав доручення негайно виправити становище. Відповідаючи йому, міністр І. І. Огієнко зазначив, що Міністерство освіти вжило усіх заходів, щоб передбачені кредити дійшли до органів місцевого самоврядування міст і повітів. Затримка з виплатою зарплатні пов'язана з діяльністю саме цих структур[14]. Врешті – решт справу владнали на користь мобілізованих учителів.

Важливо було підтримати українську молодь, яка здобувала вищу освіту в єдино діючому державному українському університеті, який знаходився у Кам'янці-Подільському. Після відповідних зусиль І. І. Огієнка кількість державних стипендіатів у цьому виші вдалося збільшити у лютому–травні 1919 р. до 32 або 7,4% (до того було усього 12 або 2,8%)[15]. У весняному семестрі 1918–1919 навчального року стипендії виплачувалися поквартально в розмірі 300 крб. (в середньому по 100 крб. на місяць). За січень–червень 1919 р. стипендіат отримував загалом 600 крб., що було замало для прожиття[16].

Український уряд підвищив пенсію голові Вінницького окружного суду І. Л. Непомнящому до 4800 крб. на рік, а вдовам працівників

[11] Там само. – С. 265, 293, 295.
[12] ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 56, арк. 33.
[13] ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 56, арк. 45.
[14] ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 56, арк. 42.
[15] Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-582, оп. 2, спр. 18, арк. 50–124; спр. 23, скр. 80зв; спр. 38, арк. 4зв.–6зв; спр. 39, срк. 26–41.
[16] ДАХО, ф. Р-582, оп. 2, спр. 38, арк. 4зв.–6зв.

тієї ж судової установи Олені Лам і Олександрі Чернявській з дочкою призначили річне пенсійне утримання в розмірі відповідно 1000 крб. і 2400 крб.[17] Важливе значення для громадян, житло яких постраждало від «військових подій, анархій та карних експедицій [більшовицького військ. – Авт.]», мав ухвалений 8 квітня 1919 р. Радою Народних Міністрів закон про державну будівельну допомогу цій категорії населення[18].

Надалі соціальні питання вирішувати було ще більш проблематично. Як наголошував В. Ф. Верстюк, «фінансова криза підривала українську державність суттєвіше, ніж невдачі на фронті. Грошей бракувало на все – на утримання армії, державно-адміністративного апарату, систем освіти, охорони здоров'я і т. ін. Основним джерелом фінансових ресурсів для уряду стала грошова емісія». До жовтня 1919 р. до Кам'янця-Подільського було завезено більше 1,5 млрд грн., виготовлених у Німеччині[19]. За П. Баранівським, який працював в. о. директора Кредитової канцелярії, з січня до листопада 1919 р. курс гривні на Кам'янецькій біржі упав у 8 разів – з 30 грн. до 240 грн. за 1 золотий руб[20].

Галопуючий інфляційний процес серйозно позначився на ефективності політики щодо соціальної підтримки і допомоги українським громадянам, яку в міру можливості проводив уряд Б. М. Мартоса. 16 квітня 1919 р. він відкрив Міністерству внутрішніх справ кредит в розмірі 6 млн. грн. для придбання продуктів харчування населенню прифронтової смуги, яке голодувало. Напередодні Великодніх свят було прийнято закон про виплату грошової допомоги штатним і вільнонайманим працівникам поштово-телеграфної служби та їх родинам[21]. Одноразову матеріальну допомогу (загалом 30 тис. крб.) отримали також старшини, урядовці, лікарі та капелани колишньої російської армії, які прийняли українське підданство і продовжували виконувати військовий обов'язок в Діючій армії УНР. Окремим високо посадовцям влада виплачувала премії «з огляду на надзвичайну працю». Саме таке формулювання використали при ухваленні рішення щодо преміювання в розмірі 10 тис. грн. керуючого Подільської залізниці Годило-Годлевського у зв'язку з наявними «залишками кредитів на утримання персонального складу Правобережної та Подільської

[17] Там само. – С. 287.

[18] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 296.

[19] Верстюк В.Ф. Передмова // Там само. – С. 21–22.

[20] Доценко О. Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції. Т. II. Кн.4. С. 305–306.

[21] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 314, 316.

залізниць». Компенсацію в розмірі 500 тис. грн. уряд призначив працівникам місцевих адміністрацій і міліціонерам, які, виконуючи свої службові обов'язки, постраждали матеріально під час воєнних дій на більшовицькому фронті[22]. За героїчні зусилля із збереження цінностей Державного банку УНР та транспортування їх з Галичини до Кам'янця-Подільського, де з червня 1919 р. розпочав роботу Державний центр УНР, уряд виніс подяку всім, хто брав участь у цій надзвичайно важкій і відповідальні справі, і преміював кожного у розмірі 2 тис. крб.[23]

Урядовці, попри надзвичайно скромні фінансові можливості республіки, не залишали поза увагою родичів померлих чи убитих державних (військових) службовців, надаючи їм різне пенсійне утримання. Так, 3360 грн. щорічної пенсії призначили Євдокії Прокопович, вдові колишнього директора Брацлавського відділення Державної скарбниці, 4000 грн. – Наталії Шамотульській, вдові колишнього управителя Рівненського відділення Державного банку УНР (дочці покійного Софії пенсію надали значно скромнішу – 1333 грн. 33 шаги), 1366 грн. – Олені Денисенко, вдові колишнього помічника бухгалтера Фінансової палати УНР, 2000 грн. – Марії Коляновській, вдові колишнього бухгалтера Брацлавського відділення Державної скарбниці. У липні 1999 р. збільшили до 1750 грн. пенсію Марії Трапезніковій, вдові радника Подільського губернського правління, та призначили пенсійне утримання в розмірі 3496 грн. Вірі Скворцовій, вдові члена Подільського окружного суду. У серпні було призначено щорічні пенсії родині колишнього члена Подільського окружного суду Медведєва – вдові – 4800 грн., дітям – по 1600 грн.[24]

Коли стало відомо про те, що 4 травня 1919 р. більшовики розстріляли начальника загальної управи Міністерства військових справ Федора Селецького, РНМ ухвалила постанову, якою передбачила виплату одноразової допомоги в розмірі 15 тис. грн. неповнолітній сестрі небіжчика, учениці Київської української гімназії, яка до того утримувалася братом. Крім того, держава зобов'язалася виховувати родичку загиблого на свої кошти (щороку Міністерство освіти повинно було призначати їй відповідну грошову допомогу). У липні щорічні пенсії почали отримувати двоє дітей померлого помічника бухгалтера Подільської фінансової палати Володимира Денисенка – по 455 грн. Значно ширше було поставлено питання про допомогу дітям вояків української армії, які постраждали на війні, в законопроекті, який уряд схвалив 14 серпня 1919 р.[25]

[22] Там само. – С. 321, 358, 446
[23] Там само. – С. 450.
[24] Там само. – С. 320–321, 429, 474.
[25] Там само. – С. 347, 432, 457.

Спеціальний соціальний захист поширювався на медичних працівників. Враховуючи надзвичайно складне становище, пов'язане із боротьбою з епідеміями інфекційних захворювань, передусім висипного, плямистого, черевного і поворотного тифу, 26 червня 1919 р. РНМ ухвалила тимчасовий закон «Про забезпечення пенсією і допомогою осіб медичного персоналу на випадок захворювання або смерті від участі в боротьбі з гостро заразними хворостями і родини зазначених осіб»[26]. Турбота про лікарів була дуже на часі. Лише у квітні 1919 р. у Кам'янці-Подільському, де і прийняли цей закон, під час надання медичних послуг заразилися від хворих на тиф і померли кілька лікарів і фельдшерів. А у липні – серпні із 10 лікарів, які мали різні стадії захворювання на плямистий тиф, четверо пішли з життя. Згодом цей сумний реєстр поповнили ще 10 лікарів, яким діагностували поворотний тиф[27]. Восени того ж року із 50 працівників інфекційного бараку 45 заразилися тифом, 5 із них померли[28]. За весь 1919 р. із 100 лікарів, які боролися за життя хворих у Кам'янці-Подільському, 22 померли через захворювання на тиф[29]. Тож за законом їхні родини отримали разову матеріальну допомогу, а також пенсійне забезпечення у зв'язку з втратою годувальників. На боротьбу з епідемією інфекційних захворювань уряд виділив 1 серпня 1919 р. 25 млн. грн.[30]

Не обходив уряд питання про хворих в'язнів. Враховуючи складність становища цієї категорії громадян, він постановив відпускати з 1 липня 1919 р. на кожного хворого ув'язненого додатково по 10 грн. на добу для лікування і харчування. Після перебазування на Поділля вищий розпорядчий орган УНР ухвалив рішення про надання 50 тис. грн. допомоги проскурівським робітникам, які залишилися без роботи і доходів[31].

До кінця липня 1919 р. РНМ прийняла дві постанови, спрямовані на організацію допомоги біженцям з Галичини. На ці потреби виділили загалом 11 млн. грн[32]. Із цієї суми понад 5 млн. грн. видали зареєстрованим біженцям на руки, решту спрямували на покриття різних видатків на утримання людей, зокрема, на харчування. Спішно відкрили спеціальну їдальню, яка у серпні щоденно обслуговувала дешевими обідами понад

[26] Там само. – С. 382

[27] Життя, Камянець-Подільський, 1919, 29 квітня; Шлях, Вінниця, 1 жовтня.

[28] Український козак, Кам'янець, 1919, 16 вересня.

[29] Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995, С. 307–309.

[30] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 445.

[31] Там само. – С. 385, 434–435.

[32] Там само. – С. 415, 429.

300 галичан, що оселилися у Кам'янці-Подільському. У вересні кількість тих, хто отримував тут обіди, зросла до 993 осіб. Згодом перейшли на дворазове харчування, а для найменш захищених видавали безкоштовні обіди і вечері. На харчування кожного із понад 1 тис. залізничників, які тимчасово розмістилися на ст. Кам'янець-Подільський, влада виділила по 2 тис грн. Біженці, за розпорядження відповідних урядових структур, отримали чимало різних речей на суму 1335861 грн.[33]

Уряд дбав про підтримку службовців державного апарату, без яких управління УНР було неможливим, а також працівників місцевого самоврядування. Після 17 липня 1919 р., коли РНМ ухвалила відповідну постанову про допомогу у зв'язку з дорожнечею на продовольчому ринку, з Державної скарбниці почали виплачувати цим категоріям одноразову допомогу в розмірі одного місячного окладу з відсотковими надбавками, але не більше як по 2 тис. грн.[34] У серпні уряд Б. М. Мартоса схвалив законопроект про встановлення відсоткової надбавки на дорожнечу працівникам державних інституцій, які були поділені на три групи (провінція, губернські міста та Одеса і Миколаїв, а також місце перебування урядових структур). В залежності від посад та розміру окладів службовців поділили на дві категорії. Найвищі надбавки (100–200%) отримували ті, хто мав основну платню, що не перевищувала 4200 крб., найменші (40–60%) призначили тим, чия базова зарплата сягала понад 15 тис. крб. На тому ж засіданні РНМ прийняла постанову про виплату працівникам урядових інституцій Кам'янця-Проскурова і Рівного добових грошей у зв'язку з дорожнечею під час перебування там центральних державних установ, а через два дні внесла поправку до своєї постанови від 18 липня 1919 р., що стосувалася виплати одноразової допомоги працівникам залізниць, які отримували порівняно низьку платню (розмір цих виплат почали обраховувати не лише від величини окладу, а й добових надбавок)[35].

У зв'язку з дальшим погіршенням становища урядовців центральних і місцевих установ, які функціонували у Кам'янці-Подільському, через дальший ріст цін на харчі, уряд з 1 серпня 1919 р. тимчасово збільшив розмір добових (на 5 грн. на добу) тим працівникам, які мали право на таку допомогу за відповідними законами, ухваленими 10 лютого, 14 квітня і

[33] Духовні витоки Поділля: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 11 вересня 1994. – Хмельницький: Видавництво «Поділля», 1994, Ч. 1. – С. 388–390.

[34] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 415–416.

[35] Там само. – С. 451–453.

18 липня 1919 р., за винятком тих, хто отримував безплатно харчовий пайок. Відсоткові надбавки призначили і для вчителів нижчих початкових шкіл (вони нараховувалися лише з тієї частини зарплати, яку виплачували з державної скарбниці, але не з каси самоврядування)[36].

Влада продовжувала допомагати єврейському населенню, яке постраждало від погромної хвилі. 26 липня, маючи у своєму розпорядженні відповідні матеріали, що стосувалися масштабів злодіянь, ухвалила постанову про асигнування в розпорядження Міністерства єврейських справ УНР 11460000 грн. для допомоги найбіднішим прошаркам євреям низки містечок, які втратили рідних і зазнали матеріальних збитків від погромних дій. Ці кошти мали розподілити відповідно до плану і норм, які у 10-денний термін зобов'язувалося виробити Міністерство фінансів та державний контролер. При цьому було ухвалено закон про карну відповідальність за продаж військовим спиртних напоїв, що сприяло протиправним діям у єврейських кварталах[37].

30 липня уряд розглянув тимчасовий статут пенсійного забезпечення для Української республіканської армії і висловився за його доопрацювання, незмінно дотримуючись таких важливих принципів, як соціальне забезпечення і охорона праці працюючого, спільність виплат для усіх трудящих, наявність більшої чи меншої загрози для життя та здоров'я найнятих у різних галузях суспільної праці, обов'язковість пенсії лише для тих, хто працював на користь УНР та українського народу[38].

29 серпня 1919 р. до праці приступив уряд на чолі з І. П. Мазепою. У перший день його роботи міністри прийняли постанову про виплату з військового фонду 10 млн. грн. одноразової допомоги військовослужбовцям Діючої армії для лікування від важких інфекційних хвороб у різних шпиталях. У новій редакції прийняли тимчасовий закон «Про забезпечення пенсією та допомогою осіб медичного персоналу на випадок захворювання або смерті від участи в боротьбі з гостро-заразними хворостями і родин зазначених осіб». У розпорядження міністра народного здоров'я і опіки було виділено з Державної скарбниці 100 тис. крб. на допомогу окремим особам у зв'язку з терміновим проходженням лікування. Двом отаманам – командуючому Наддніпрянською армією Ю. Й. Тютюннику і начальнику штабу цієї армії В. О. Сінклеру, враховуючи заслуги цих військових діячів перед УНР, 3 жовтня 1919 р. уряд надав з коштів Держскарбниці по 60 тис. грн., як одноразову допомогу для подолання хвороб[39].

[36] Там само. – С. 458, 474.
[37] Там само. – С. 432, 434.
[38] Там само. – С. 440.
[39] Там само. – С. 526, 527, 533–534.

Напередодні першої річниці з часу відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету Директорія 21 жовтня 1919 р. заснувала підвищені стипендії для 10 студентів цього вишу – по 12 тис. грн. на рік – для дітей робітників, селян і трудової інтелігенції[40].

Керівники держави з болем реагували на втрату визначних військовиків у ході збройної боротьби за незалежність України, намагалися не залишати без уваги родини тих, хто віддав своє життя чи здоров'я, захищаючи національні інтереси чи постраждав від дій українського війська. Так, після загибелі державного інспектора Й. Антонюка його вдові призначили одноразову допомогу в розмірі 12 тис. грн. Крім того, до прийняття Пенсійного статуту, вона і діти покійника мали отримувати сумарно 34 тис. грн. щорічної пенсії. Враховуючи великі заслуги отамана Дмитра Соколовського, який поліг у бою з більшовиками, його вдові уряд надав одноразову допомогу в розмірі 16800 грн., а також призначив у такому ж розмірі річну пенсію. Пенсійну допомогу вдові розстріляного червоноармійцями у Житомирі командира 53-го Новоград-Волинського полку К. Возного встановили на рівні 16800 грн. Важко пораненому колишньому начальнику політичного відділу Коша Слобідської України сотнику І. Попову встановили пенсію, яка сягала 19200 грн. Було переглянуто в бік підвищення раніш призначену пенсію сім'ї загиблого командира київського полку Коша охорони республіканського ладу Євгена Крушельницького. Вдова почала отримувати 5016 крб. (10032 грн.), а діти – по 1672 крб. (3344 грн.). Для допомоги єврейській бідноті, яка постраждала від погромів і знаходилася у вкрай важкому матеріальному і моральному становищі, уряд І. П. Мазепи віднайшов 20 млн. грн. Але умовою виплати цих коштів мав бути звіт Міністра єврейських справ про витрату раніш отриманих на такі ж цілі грошових сум[41].

Державна влада офіційно вшановувала відомих державних і громадських діячів, які до останнього подиху служили Україні і пішли з життя, перебуваючи на трудовому чи бойовому посту. В міру можливості вона організовувала останні почесті померлим і загиблим за участю широкої громадськості. Так, коли стало відомо, що 15 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському від тифу помер голова управи Українського Червоного Хреста А. Г. В'язлов, того ж дня РНМ ухвалила постанову про влаштування похорону за державні кошти і придбання прощального вінка[42]. Із

[40] Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) в документах і матеріалах / Укладачі і автори статті: С. Копилов, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016, С. 735–736.

[41] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – С. 534, 535, 537–538, 569.

[42] Там само. – С. 550.

запізненням урядовців відреагували на смерть колишнього заступника міністра освіти Ю. О. Шириці (його розстріляли більшовики у Києві 1 червня 1919 р. «в порядку червоного терору і за контрреволюцію»). 20 жовтня уряд виділив кошти на поховання (фактично треба було перепоховати) розстріляного – 30 тис. грн., а також одноразову допомогу вдові у такому ж розмірі[43].

Вшановували й відомих діючих державних і культурних діячів. Так, коли 26 жовтня 1919 р. український письменник, член Верховного суду УНР Д. В. Маркович відзначав 72-у річницю від дня народження, то з нагоди цієї події уряд ухвалив спеціальну постанову, за якою замість пенсії йому виплатили разову грошову нагороду в розмірі 300 тис. грн.[44]

У середині листопада вищі органи державної влади вимушено покинули Кам'янець-Подільський через різке погіршення військово-політичного становища УНР. Працювати у соціальному сегменті, як і в багатьох інших, уряд відтепер не міг через виїзд за межі раніш підконтрольної йому території.

Отже, українські уряди, незалежно від їх партійного складу, у більшій чи меншій мірі проводили певну роботу із деякого поліпшення матеріального становища окремих категорій українських громадян – державних службовців, освітян, лікарів, робітників, студентів, яким надавали матеріальну підтримку (стипендії) чи разову допомогу, а також спеціальні відсоткові виплати до окладів у зв'язку з гіперінфляцією. Єврейське населення отримувало державні виплати через антисемітські погроми, в ході яких зазнало великих людських і матеріальних жертв. Біженцям з Галичини надавали грошову допомогу для проживання і харчування далеко від їхніх рідних місць. Уряд піклувався про мешканців прифронтових районів, а також військовополонених, які поверталися додому з європейських таборів, про дітей-сиріт, мешканців дитячих притулків, хворих. Значні суми були потрачені на лікування окремих відомих українських військових діячів, виплату пенсійного утримання сім'ям загиблих командирів, вдовам і дітям держслужбовців, які залишилися без годувальників. Розроблялося пенсійне законодавство для військових та їх родин. Усі ці кроки, які стосувалися відносно невеликої кількості громадян, не могли, на жаль, суттєво поліпшити сферу соціальної підтримки, допомоги і захисту, хоча роботу у цьому напрямку слід оцінити як своєчасну і дуже потрібну, хоч і недостатню. За мирних обставин життя країни соціальна політика могла бути набагато успішнішою.

[43] Там само. – С. 557.
[44] Там само. – С. 569.

Оля Гнатюк,
Варшавський університет,
Центр Східноєвропейських студій, НаУКМА

За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р.

Травень 1926 року був знаменним для української та польської історії. У Польщі, після державного перевороту, до влади знову прийшов Юзеф Пілсудський, легендарний борець за незалежність Польщі. У Парижі загинув голова українського уряду в екзилі, Симон Петлюра, не менш знакова постать Української революції, символ боротьби за самостійну Україну.

Обидві ці події викликають по сьогоднішній день суперечки. Передумови і наслідки перевороту Пілсудського історики доволі добре дослідили; набагато менше відомо про обставини атентату на Петлюру. Якщо йдеться про оцінку цих подій, то вона ідеологічно зумовлена. Травневий переворот 1926 року вважають або спробою порятунку (санації) Польщі, або державним злочином; загалом історики сходяться на думці, що переворот започаткував шлях до авторитаризму. Згідно з найбільш поширеною закордоном версією, атентат на Петлюру був індивідуальною помстою за погроми євреїв, вчинені військовими УНР. Саме з таким поясненням присяжні паризького суду звільнили з ув'язнення вбивцю, визнавши його вчинок вмитовованим і виправданим. Цієї інтерпретації дотримуються й автори найновіших зарубіжних досліджень[1]. В найбільш розповсюдженій серед українських та польських істориків версії[2], замовником цього вбивства були

[1] Див. напр.: David Engel, The Assassination of Symon Petliura and the Trial of cholem Schwarzbard 1926–1927. Archive of Jewish History and Culture vol. 2, 2016; Johnson, Kelly. Sholem Schwarzbard: Biography of a Jewish Assassin. Doctoral dissertation, Harvard University 2012 [Електронний ресурс: http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:9830349, доступ 23 серпня 2017]

[2] Див. м. ін.: Владислав Верстюк. Симон Петлюра: політичний портрет, «Український історичний журнал» 2004 нр 3, С. 112–126; Тарас Гунчак. Симон Петлюра та євреї, серія Українсько-єврейські дослідження, т. 1, Торонто-Мюнхен, 1985.

Огляд новішої польської літератури та дослідження висвітлення французькою пресою процесу Шварцбарда див.: Mariusz Wołos Proces Samuela Schwartzbarda w październiku 1927 r. (w świetle prasy francuskiej) «Dzieje Najnowsze», Rocznik XXXVIII – 2006, 4. З польських праць, присвячених атентатові, в Україні видано есей Анджея Станіслава Ковальчика «Пан Петлюра?» (Харків: Акта 2014). У тридцяту річницю процесу над Шварцбардом зга-

совєтські спецслужби, для яких Петлюра віддавна був ціллю, а безпосередньою причиною виконання замаху стали побоювання керівництва СРСР, що повернення до влади Пілсудського означає відновлення польсько-українського військового союзу. Історія фільму «П.К.П.», про яку піде мова в цій статті, свідчить про те, що в середині 1920-их років Петлюра був для совєтських служб ціллю номер один, а після травневого перевороту головною загрозою вони вважали відновлення українсько-польського військового союзу.

Ще десять років тому фільм під назвою «П.К.П.» був недоступним глядачеві. Сюжет фільму, в основу якого лягли свіжі тоді події 1920–1921 рр., знали лише кінознавці. Значення заголовка, який розшифровували як «Пілсудський купив Петлюру» розуміли лише ті, хто цікавилися історією совєтського кінематографа глибше і читали кіножурнали середини 1920-их років. Головною «родзинкою» фільму вважалася участь у ньому генерала-хорунжого Юрія Тютюнника, котрий «зіграв сам себе». Мало хто знав, що фільм, який увійшов в прокат у вересні 1926 року, через два з половиною роки було заборонено як «націоналістичний». 2007 року вперше незалежній Україні фільм «П.К.П.» презентували в кіноклубі НаУКМА з копії, яку віднайшов у Парижі французький кінознавець українського походження Любомир Госейко. Сьогодні стрічка доступна на багатьох сайтах.

У популярних статтях, присвячених стрічці, а також у розвідках про Юрія Тютюнника, відсутні відповіді на запитання, чому фільм, задуманий як антипетлюрівська та антипольська агітка, в який було вкладено великі кошти, виконував цю функцію лише два роки, після чого був заборонений. У цьому міні-дослідженні я намагаюся відповісти на нього.

дував його тодішній прес-аташе польського посольства у Франції, Вацлав Щбишевський, згодом публіцист паризької «Kultury» та лондонських «Wiadomości»: «Cała prasa francuska stanęła na stanowisku, że Szwarcbart wymierzał tylko sprawiedliwość na zajadłym antysemicie, mordercy setek tysięcy Żydów. Nawet prasa antysemicka, już wówczas bardzo liczna i wpływowa we Francji, jak np. «Gringoire» nie miała dla Petlury ani słowa współczucia, a dla jego mordercy ani słowa nagany. (...) cała opinia przyjęła tezę, że chodzi tu o krzywdy zadane Żydom przez watażkę antysemitę. O Polsce i o związkach rządu polskiego z Petlurą nie było na ogół ani słowa i, o ile pamiętam, nasza ambasada miała wyraźne instrukcje z Warszawy, by się nie przypominać z tej okazji absolutnie nikomu i siedzieć cicho, jak mysz pod miotłą, a było to już po zamachu majowym! Nigdzie, nawet w prasie emigracyjnej rosyjskiej, nawet w organach francuskiej skrajnej prawicy, jak «L'Echo de Paris», nie było nigdzie najmniejszej aluzji, by Szwarcbart mógł być agentem NKWD, albo raczej GPU, jak się wówczas ta kość pacierzowa systemu sowiecko-rosyjsko-mongolskiego nazywała. Wyrok uniewinniający ławy przysięgłych zapadł jednomyślnie, prokurator nie za żądał kasacji czy ponownego procesu, nie wniósł zażalenia i tegoż dnia Szwarcbart znalazł się na wolności»3

(W. A. Zbyszewski, Listy do Redakcji. «Le poète a toujours raison...», «Wiadomości» (Londyn), nr 5 (1610) z 6 II 1977, s. 6).

Однак для цього потрібно з'ясувати:

по-перше, як виник задум, себто якою була передісторія стрічки;

по-друге, які були реакції на фільм (історія вітчизняного життя стрічки);

по-третє, за яких обставин фільм потрапив закордон (історія зарубіжного життя);

по-четверте, чому первісна форма фільму відрізняється від сьогоднішньої («друге життя» фільму).

На перший погляд, відповіді на ці запитання здаються простими. Адже очевидно, що в середині 1920-их років, коли виник сценарій фільму, одним з найважливіших завдань совєтської культурної політики було закріплення більшовицької монополії на владу і, відповідно, боротьба з усіма реальними і потенційними конкурентами, зокрема, з примарою «західних інтервентів» та «білими еміґрантами». Тож не дивує замовлення на фільм, що поборює «петлюрівщину». Відомо також, що наприкінці 1920-х років політика українізації згортається, тому сюжети вітчизняної, навіть найновішої, історії стають неактуальними і замінюються сюжетами «великого перелому». Тоді ж починається перша п'ятилітка, а разом з нею прискорена індустріалізація. Централізація політики означала також нові вимоги до творчості, а надто ж до «важнейшего з искусств», себто кіно. Режисери, письменники, художники мали «йти в ногу» з темпами індустріалізації, а не поклонятися минулому (остання стрічка, темою якого була українська історія і революція – «Звенигора», з'являється на початку квітня 1928 року, і то в докорінно зміненому варіанті; з нього прибрали прізвище Тютюнника, який був, разом з Йогансеном, автором сценарію). То ж цілком природно виникає здогад, що тематика «П.К.П.» перестала відповідати «держзамовленню» і тому фільм вилучено з прокату.

Кінематограф був засобом пропаґанди не лише в СССР, а й поза його межами. З цією метою в країні і закордоном створено розгалужену мережу Товариств друзів радянського кіно. У першому п'ятиріччі більшовики ще не покинули думки про «світовий похід революції», а після припинення економічної блокади звернулися й до «м'яких» засобів впливу, до яких належала радянська культура в цілому, а кінематографія зокрема. Париж залишався на той час найважливішим центром сучасного мистецтва. Тому логічно, що совєтські фільми потрапляли в паризькі кінозали. Природно також, що стрічка збереглися у Франції, а не в українських архівах, бо ті останні неодноразово протягом понад півстоліття підлягали ретельним чисткам.

Не дивує також намагання сучасників надати «друге дихання» фільмові, зробити його більш привабливим для сьогоднішнього глядача завдяки озвученню, запуску легенд про фільм тощо.

Не підважуючи правдивості цих пояснень, зверну увагу, що багато обставин, пов'язаних з фільмом «П.К.П.», залишаються загадковими. Для прикладу – смерть двох головних героїв цього фільму до виходу його на екрани. Від моменту написання сценарію до прем'єри фільму загинули не лише Симон Петлюра, а й Григорій Котовський[3] (приблизно тоді помирає й головний їхній поборник – Фелікс Едмундович Дзєржинський). Незрозуміло також, чому заледве рік після виходу фільму на екрани, його докорінно переробляють, після чого вилучають з прокату. Неясно також, чому покази у Франції тривали всього місяць, якщо йшлося про просування совєтської пропаганди. І, нарешті, звідки протягом останніх років взялася така популярність оновленої стрічки на російських сайтах? Ця стрічка лише на перший погляд не відрізняється від копії, збереженої у Франції. Так, її ідеологічне навантаження залишилося незмінним, але додалися нові акценти, які варті уваги.

Щоб з'ясувати ці загадки, або бодай наблизитися до цього, необхідно детальніше розглянути біографії режисерів та авторів сценарію, обставини, в яких виник задум фільму, обставини появи цього фільму в Парижі, обставини, за яких фільм вилучено з прокату, нарешті й зміни, які відбулися з самою стрічкою. Для цього пригадаємо спочатку історію фільму ПКП:

осінь 1925 – початок зйомок

весна 1926 – завершення фільму

вересень 1926 – поява фільму в прокаті

жовтень 1927 – покази в Парижі (копію надсилає у радянське посольство ВУФКУ)[4]

жовтень 1927 – закрите обговорення і постанова про заборону прокату фільму в УСРР

березень 1928 – дозвіл на прокат скороченої на третину версії фільму

лютий 1929 – заборона прокату цієї версії в СССР

[3] Ярослав Файзулін. «Навіщо погнав сотні босих і роздягнутих людей на смерть за те, у що сам не вірив?» «Країна» 01 вересня 2015. На момент прем'єри немає в живих ані того, кого «П. К. П.» мав прославляти, ані того, кого – знеславлювати.

[4] Брюховецька Лариса. Вісім років української автономії. До 90-річчя ВУФКУ, «Кінотеатр» 2012 нр 2.

Ґосейко Любомир. Українські фільми у французькому прокаті (до історії питання продажу укр. кф «Совекспофільмом», кінопрокат, позицію укр. амбасади), в кн.: Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання: зб. наук. ст. / [Центр кінематогр. студій НаУКМА; упоряд. Лариса Брюховецька]. – Київ, 2010. – С. 112–121.

Спробуємо співставити це з датами, знаменними для історії СССР:

– квітень 1925 – резолюція ЦК КП(б)У про необхідність проведення політики українізації;

– травень 1926 – військовий переворот у Варшаві; загибель Петлюри; наростання відчуття загрози зовнішньої інтервенції серед совєтського керівництва;

– осінь 1926 – напруження взаємин між СРСР та Польщею (прихід Пілсудського до влади) і Францією (повернення довоєнних російських боргів; статус Бесарабії)

– жовтень 1927 – процес Шварцбарда у Парижі

– 1928 – заборона французького міністерства внутрішніх справ показів радянських пропаґандивних фільмів

– липень 1928 – Пакт відмови від війни підписаний 15 державами; невдовзі до нього долучається СРСР

– жовтень 1928 – офіційний початок п'ятилітки і форсованої індустріалізації

– 28 жовтня 1928 – офіційне визнання Францією СРСР

– 1929 – хвиля репресій щодо учасників боротьби за незалежність (зокрема, справа СВУ, арешт Тютюнника)

Впадають тут у вічі співпадіння, зокрема, час другого арешту Тютюнника і момент заборони прокату в СССР. Покази фільму в Парижі, в рамках заходів Товариства друзів радянського кіно, також повністю співпадають з часом, коли відбувався процес Шварцбарда. Відомо, що посольство СССР прямо контактувало з захисником Шварцбарда під час процесу, а також намагалося впливати на громадську думку через газети лівого спрямування. Отже, фільм «ПКП» був елементом впливу. Міністерство внутрішніх справ Франції заборонило прокат совєтських фільмів без дозволу не безпосередньо після показів «ПКП», але не можна відкинути гіпотезу, що ця заборона мала зв'язок зі спробою впливу з боку СССР на французьку громадську думку під час процесу Шварцбарда.

Натомість не співпадає час появи фільму в українському прокаті (вересень 1926) і загибель Петлюри (травень 1926). Антипетлюрівський фільм завершено щонайменше за кілька тижнів до атентату. Стрічка мала викликати в глядача не просто відразу, а ненависть до Петлюри та його союзників. Але процес надання дозволу на прокат затягнувся. Невже тому, що в функціонерів виник сумнів щодо актуальності стрічки після загибелі Петлюри? Якщо так, то очевидно, рішення про допуск до прокату слід пов'язувати з реакцією української еміграції

на смерть Петлюри. З одного боку, еміграція звинувачувала совєтські служби в організації атентату, з іншого – Петлюра після смерті став ще важливішим символом боротьби за українську незалежність. Імовірно також, що загострення взаємин СССР з Францією та Польщею також спонукало до випуску фільму в прокат, адже негативними героями фільму виступають і Юзеф Пілсудський, і генерал Анре Ніссель (Henri Albert Niessel), шеф французької військової місії спочатку в Росії, згодом у Польщі, людина дуже впливова у французьких урядових колах. Найбільш химерним видається здогад, що на затримку дозволу вплинула смерть Фелікса Дзєржинського (20 липня 1926). Все це однак припущення, документальне підтвердження яких, можливо, комусь пощастить віднайти.

Достеменно натомість відомо, що фільм знімали з осені 1925 до весни 1926 року на новоствореній Всеукраїнським Фотокіноуправлінням (ВУФКУ) одеській кінофабриці і в пленері, а в прокат він потрапив 28 вересня 1926 року[5]. Співрежисерами стали Аксель Лундін (1886–1943) та його молодший колега, Георгій Стабовий (1894–1968). Завершувати фільм довелося Стабовому, з підтримкою турецького режисера, що, має радше зв'язок з підписанням договору про дружбу і нейтралітет між СССР і Туреччиною (17 грудня 1925 р.), ніж з автономією українського кінематографа, як вважають деякі кінознавці[6]. Авторами сценарію був той же Стабовий та трохи молодший за нього Яків Лівщиць (1897–1937)[7]. У фільмі (німому) знімалися російські та українські актори: Матвей Ляров (Пілсудський), Микола Кучинський (Петлюра), Борис Зубрицький (Котовський), Александр Тимонтаєв (чекіст, прототипом був Сергій Даниленко, він же Карін), Юрій Чернишев (французький генерал Анре Ніссель); дебютувала Наталія Ужвій (в ролі шпигунки і коханки начальника Польського Генштабу, Галі Домбровської). Жоден з акторів не був на той час зіркою. Єдиною відомою особою був Юрій

[5] Інформація про дві серії художнього фільму П.К.П., включно зі знимкою кадру з фільму, опублікована в першому номері журналу «Кіно», який з'явився в листопаді 1925 року («Кіно» нр 1, 1925, с. 12, 25, 27–28). У наступних номерах журналу вміщено інформацію про закінчення фільму («Кіно» нр 2/3 [січень], 1926, с. 11, 14, 15; 23–24; «Кіно» нр 6/7 [травень], 1926, с. 6–7) та про вихід у прокат («Кіно» нр 10 [серпень], 1926, с. 19).

[6] Під час зйомок Лундін начебто захворів і на його місце було запрошено з Туреччини (!) Мухсин-бея, який завершував роботу разом зі Стабовим («Кіно» травень 1926, нр 6/7; див. також Лариса Брюховецька, Польська тема в українському німому кіно «Кінотеатр» 2014 нр 5).

[7] Тут і далі вживаю написання Лівщиць (не Ліфшиць або Лифшиц). Докладніше біографію Лівщиця див.: Олег Бажан, Вадим Золотарьов. Член «Паралельного антирадянського троцькістського центру»: Сторінки біографії чекіста Я. А. Лівщиця, «Сумська старовина» №XXX 2010, с. 212–221.

Тютюнник, котрий, згідно з формулюванням пропаґанди, «зіграв самого себе»[8].

Щодо останнього, то майже в кожній публікації, присвяченій Юрію Тютюннику, саме цими словами згадується про причетність давнього петлюрівського генерала до цього фільму. Беручи до уваги пропагандивну мету стрічки, можна сумніватися щодо цього, чи з власної волі зіграв цю роль давній отаман, пізніше генерал-хорунжий, член Повстансько-партизанського штабу УНР, командувач Повстанської армії та Другого зимового походу. Завдяки відкриттю архівів і публікації віднайденої в архіві Служби зовнішньої розвідки України колекції епістолярної спадщини Тютюнника стали відомі подробиці таємної операції совєтських спецслужб – «Тютюн» або «Дело нр 39»[9]. Це була одна зі спецоперацій виведення об'єкту зацікавлення на терени СССР з метою знешкодження як самого лідера, так і «білих емігрантів».

Варто докладніше зупинитися на перебігу подій, що передували створенню фільму «ПКП», з особливою увагою до ролі, яку відіграв Тютюнник в боротьбі з петлюрівською еміграцією з моменту його захоплення органами ҐПУ. В середині червня 1923 року, на радянському боці Дністра, поблизу села Нагоряни, спецслужби влаштували засідку на Тютюнника. Опинившись в ув'язненні, Тютюнник через два місяці, 15 серпня 1923 року, написав відозву «До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції», в якій закликав піти його шляхом і повертатися якомога скоріше в Україну (аналогічну схему застосували совєтські служби щодо російського «білого» генерала Якова Слащева осінню 1921 року).

Совєтська влада однак не поспішала з оприлюдненням відозви. Текст потрапив на шпальти львівської газети «Діло» щойно в листопаді 1923 року[10]. Після того, як зазнала поразки оперативна гра ҐПУ, спрямована на знешкодження Петлюри. В ув'язненні Тютюнник написав також листа до Олександра Шумського. Цей лист (очевидно, під диктант ҐПУ) датований 20 серпня 1923 року[11]. Пізнім літом 1923 року екс-генерал, спільно з близьким товаришем, водночас агентом ҐПУ, Йосипом Добротворським, відшліфовують засоби поборювання Петлюри[12]. Проте їхній розрахунок на те, що соратник Головного Отамана, Олександр Удовиченко під-

[8] Див.: «Радянське кіно» (1935–1938). Систематичний покажчик змісту журналу, Київ 2012, с. 129.

[9] Детально про це: Владислав Верстюк. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів, в кн.: Юрій Тютюнник: від Двійки до ҐПУ. Документи і матеріали, упор. Владислав Верстюк, Віталій Скальський, Ярослав Файзулін, «Дух і Літера», 2011, с. 5–18.

[10] Сенсаційну заяву опублікувала львівська газета «Діло» від 9 листопада 1923.

[11] Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ҐПУ..., С. 211–213.

[12] Там само, с. 214–229; 293-304.

дасться маніпуляціям і перейде на совєтський бік, не оправдав себе. Не виключено, що на той час керівництво ҐПУ розглядало можливість захоплення з допомогою Тютюнника і самого Петлюри[13]. Достеменно відомо лише те, що наркомат іноземних справ СССР неодноразово надсилав польському урядові ноти з вимогою передати Петлюру[14]. Ще на початку літа 1921 року в безпосередній розмові з Яном Домбським[15] повпред РСФСР у Варшаві, Лев Карахан, вдався до прямого шантажу[16]. І все ж, Головний Отаман перебував у Польщі понад два роки[17]; виїхав щойно в грудні 1923 року. До того моменту він опублікував програмний документ «Сучасна українська еміграція та її завдання», в якому однозначно засуджував «поверненців» та їхню діяльність, спрямовану проти української еміграції[18]. Від'їзд Головного Отамана з Польщі, вочевидь, пов'язаний з усвідомленням безпосередньої загрози; це сталося кілька тижнів по тому, як у пресі з'явилися повідомлення про перехід на совєтський бік Тютюнника. Очевидно, і Олександрові Удовиченку, і керівнику розвідки, Миколі Чеботаріву, стало ясно, що акція, яку літом та ранньою

[13] Таке припущення висловив Ярослав Файзулін на основі аналізу оперативної розробки Юрія Тютюнника. Див.: Я. Файзулін. Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки, в кн.: Проблеми вивчення історії Української революції, 2013, випуск 9, с. 282.

[14] Див., зокрема: Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, Warszawa 1965, t. IV, dok. 60–61 (Див.: Jan Jacek Bruski. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924), Kraków, Arcana 2000, s. 265–269); Лист заступника наркома закордонних справ УССР В. Яковлєва члену Колегії НКЗС УССР С. Канарському щодо вимог до Польщі та супровідні матеріали у справі нейтралізації еміграції УНР у II Речі Посполитій та з проблем Східної Галичини від 2–3 жовтня 1922 р., опубл. в кн.: Україна і Польща. Документи і матеріали 1920–1939 років, упор. Олександр і Наталія Рубльови, Київ, «Дух і Літера» 2012, с. 155–158.

[15] В ранзі заступника міністра закордонних справ Ян Домбський (1880–1931) був головою польської делегації на переговорах в Ризі, згодом на зламі травня і червня 1921 р. – в.о. міністра. Саме тоді до Варшави прибув у ранзі повпреда РСФСР Лев Карахан.

[16] «Поки хоч один петлюрівець буде в таборі, поляки не одержать 50 мільйонів карбованців золотом, що повинні бути їм видані згідно ризького трактату» (Документ ЦДАВО Ф. 107 оп. 2, спр. 474, арк. 226, цит. за: Роман Тимченко. Українська еміграція та політика більшовиків 1921–1923 рр.)

[17] Крім інших документів, про це відомо також зі спогадів Генрика Юзевського (Henryk Józewski. Zamiast pamiętnika, «Zeszyty Historyczne» 1982 nr 60, c. 124–126). Юзевський згадував, як навесні 1921 року, зразу після підписання Ризького миру, совєтський уряд вимагав від польського негайної видачі Петлюри. Міністр Скірмунт (наступник Домбського) був готовий виконати цю умову, і лише завдяки блискавичній реакції Юзевського, досвідченого конспіратора, екс-командира київського відділу Польської військової організації, вдалося випередити дії влади, попередити Петлюру і заховати його. Попри домагання високопосадовців, Юзевський не виказав місця перебування Петлюри. Коли пряма небезпека минула, Головний Отаман оселився в центрі Варшави, на Мокотовській 5, в помешканні адвоката Влодзімєжа Редліха, давнього киянина. Совєтська розвідка вистежила його адресу і знову стала вимагати видачі Петлюри.

[18] М. Ряст [Симон Петлюра]. Сучасна українська еміграція та її завдання. Щипіорно 1923.

осінню 1923 р. розгорнув екс-генерал-хорунжий, насправді планувалася і контролювалася ҐПУ[19].

Наприкінці жовтня 1923 р. орган ЦК КП(б)У, газета «Більшовик», поінформувала читачів, що в щирості намірів Юрія Тютюнника співпрацювати з совєтською владою переконався сам Всеволод Балицький, голова ГПУ УССР[20]. Матеріал, збережений в архіві цього відомства, мав би проливати більше світла, на якій саме основі переконався Балицький у бажанні Тютюнника служити совєтській владі[21]. Однак документ має дещо незвичний зміст і форму (більше нагадує автобіографію чи політичне кредо, ніж відповіді на запитання слідчого). Дійсно, Тютюнник заявив про свою готовність стати по совєтському боці в разі війни СССР з Польщею та Румунією. Очевидно, не йдеться тут про риторику, спробу доказати «щирість» намірів, а про домінуюче на той час серед совєтського керівництва переконання про неминучість війни[22]. Генерал описав у деталях свою боротьбу проти совєтської влади та взаємини з поляками, з Петлюрою, чи внутрішні проблеми української військової еміграції в Польщі. На завершення ще й пояснив мотивацію:

Было ли рациональным так долго и упорно проводить вооруженную борьбу за освобождение Украинской нации под Украинским Национальным флагом, не только против Белонеделимовцев, либерально буржуазного и монархического толка, а и против Советской Власти, мозг и хребет которой составляет Коммунистическая Партия, которая давно принципиально разрешила национальный вопрос в направлении полного равноправия наций? На этот вопрос отвечаю: да, борьба была рациональная [...] Нужно было бороться, чтобы борьбой доказать жизнеспособность Украинской нации и Украинской национальной идеи, так как мертва та идея, в защиту которой никто не хочет идти на борьбу и лить кровь, так как нельзя ничего построить, не разрушая.

[19] Докладніше про це див.: Юрій Тютюнник: від Двійки до ҐПУ..., с. 188–189; 232–233; 236-237; 244–248. Докладний перебіг цієї акції реконструював Ярослав Файзулін в розвідці Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки..., С. 280–290. Принагідно варто звернути увагу, що Стефан Літауер, з яким вів розмови співробітник ҐПУ під виглядом члена Полтавського осердку Вищої Військової Ради (С. 286–287) був завербованим агентом, який працював у користь СССР з моменту свого перебування у Харкові, щонайменше до 1945 року (зокрема, відіграв ганебну роль у фальшивому висвітленні Катинського злочину протягом 1943–1944 років).

[20] «Більшовик», 27 жовтня 1923 (цит. за: Юрій Шаповал, Вадим Золотарьов. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ, Стилос 2002, с. 61)

[21] Див.: ГДА СБУ Ф. 13, спр. 439. Ответ Тютюнника на заданный вопрос т. Балицким. Документ під зміненою назвою (Ю. Й. Тютюнник. Автобіографія) опублікував Олег Божко (Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація Божка О. в кн.: «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 1998 нр 1-2, С. 24–56).

[22] Тамже, к. 35–36.

Борьба угнетенных наций под национальным флагом есть неизбежною. Только она напоминает про силу хищнического империализма нации господствующих, империализма, какой даже при Советской власти пробует своей программы ассимилироваться, чтобы сделать эту власть средством для своей цели. [...] Для борьби против артилерии нужна артилерия. Для борьбы против воюющего национализма необходим воюющий национализм других. Когда исчезнет первый, тогда нет смысла существования другого. [...] Если коммунистическая партия безповоротно до конца проведет принципы по национальному вопросу в жизнь – это будет Революция по своим последствиям имеющая не меньше значение, нежелы Революция Социальная. Но безусловно, проведение этой программы будеть встречать на своей пути не меньше преград, нежели проведения социального вопроса. Для проведения в жизнь программы по национальному вопросу потребуется сильное напряжение в продолжении долгого ряда лет[23].

Завершальні рядки пояснення Тютюнника, адресованого голові ҐПУ УССР, звучать наче політичний маніфест (і тому викликають сумнів щодо автентичності документа; насторожує також, що його обгортка пізніша, датована 193_). Слова про вагу не лише соціального, а й національного визволення, цілком в дусі Олександра Шумського, навряд чи переконали т. Балицького у «щирості намірів» Тютюнника. Очевидно, більш переконливими були діла. Як пізніше зізнається Тютюнник, «Кіно-апарат мав одіграти ролю довбні, що забиває осикового кілка в могилу нашої визвольної ідеї»[24].`

Перші цвяхи (десять статей під заголовком «З поляками проти Вкраїни») забила ще на зламі 1923 та 1924 року газета «Більшовик». У січні 1924 року Тютюнник звертається до редакції з проханням пришвидшити публікацію решти з десяти замовлених фейлетонів в зв'язку з планованим книжковим виданням, а також виплатити другу частину гонорару, належного йому згідно з договором. Тютюнник називає ім'я посередника цих публікацій та отримання гонорару – тов. М. Любченка[25]. Можна припустити, що Микола Любченко безпосередньо наглядав за публікацією, спрямовуючи автора в потрібне русло. Книжка–памфлет «З поляками проти Вкраїни» вийшла накладом Державного видавництва України в другій половині 1924 року (50.000 примірників). Вона лише у фактажу базована на «відповіді на запитан-

[23] Там же, к. 36–37.
[24] Цит. за: Ярослав Файзулін, Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки..., С. 296.
[25] Юрій Тютюнник: Від Двійки до ҐПУ..., С. 262–263.

ня т. Балицького», решта, себто ідеологічне наповнення, співпадає з цілями пропаганди. Про патріотичну мотивацію вже не йдеться.

Автор(и) «З поляками проти Вкраїни» представляють Петлюру як зрадника українського народу, а його польських союзників – як одвічних ворогів України, себто повністю згідно з матрицею совєтської антипетлюрівської пропаґанди: «вони виявляють усю зрадницьку ролю українських патріотів, тих, хто задля визволення України від «московських окупантів» продавав її уже найсправжнісіньким окупантам – німецьким, французьким, румунським і польським імперіалістам»[26]. Вістря цього памфлету спрямовано на викриття польської політики щодо СССР і недотримання Польщею умов Ризького миру. Передмова до книжки починалася словами:

Мемуари Юрка Тютюнника — це не просто спогади сучасника, це перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія. І читаючи мемуари, не знаєш, хто з двох підсудних більш винний, на кого мусить впасти суворий присуд історії. [...]

Уряд УСРР не одного разу звертався до Польського Уряду усякий раз одержуючи від його запевнення [...] що з моменту ратифікації Ризького миру петлюрівщина в Польщі не існує[27].

Автор цих слів, Микола Любченко (1896–1937, літературний псевдонім – Кость Котко), навіть не приховує шаденфройде, відчуття перемоги над противником. Любченко натоді був співробітником харківської газети «Коммунист», в якій друкував, зокрема, антипольські фейлетони, спрямовані на викриття гаданої шпигунської діяльності польських дипломатів (один з них з'явився водночас з інтерв'ю Всеволода Балицького, також спрямованим на викриття «шпигунів»). До того, протягом 1922 року Любченко працював у повпредстві в Варшаві[28]. Ще раніше з'явився пасквіль «Петлюрія» (1921), що, можливо, й відкрило йому шлях у Варшаву. Як перший секретар Любченко збирав інформації про українську еміграцію в Польщі і, очевидно, контактував з агентами в оточенні Петлюри і Тютюнника, отже, був – свідомо чи ні – одним з ґвинтиків спецоперації по розкладу еміграції загалом, і, зокрема, по виведенню Тютюнника на територію СССР. У передмові до видання «З поляками проти Вкраїни» Любченко підтримав офіційну версію про добровільний перехід Тютюнника на радянський бік:

[26] Юрій Тютюнник. З поляками проти Вкраїни, Харків ДВУ 1924, с. 5 (Передмова. Микола Любченко).

[27] Там само, с. 3

[28] Див.: Польща–Україна, 1920–1939. Документи і матеріали, упор. Олександра і Наталія Рубльови, Київ, Дух і Літера 2012, с. 255–258.

Одержавши відомості про існування на Україні повстанчої організаціїї ВВР (Вища Військова Рада), Тютюнник в середині 1923 р. поїхав на Україну, щоб стати на чолі організації. Кілька місяців на батьківщині, в самому вирії величезної праці по відбудові України, дали йому змогу переконатися, що його гасло про визволення народу силами самого народу вже переведене в життя... Добровільно ставши в розпорядження Радянської влади, Юрко Тютюнник був амністований.[29]

Цього ж 1924 року під прізвищем Тютюнника вийшла брошура російською мовою «Под флагом демократии и национализма» з позначкою «авторизований переклад з української».

Наступного року Тютюнник взяв участь у зйомках фільму «ПКП». Якщо вірити спогадам Тютюнника, на зламі 1923 та 1924 року, а отже, саме в момент, коли «Більшовик» почав публікувати «фейлетони», з'явилися в нього Яків Лівщиць та Георгій Стабовий. Під свіжим враженням від цих публікацій в «гостей» виникла ідея написати сценарій до фільму. Лівщиць зі Стабовим вирішили «проконсультуватися» щодо характеристики головних дійових осіб з табору УНР. Начебто початковий задум полягав у зіткненні двох сил, двох революційних стихій: української та більшовицької. Позитивними героями цієї стрічки мали стати Христіян Раковський, Володимир Затонський, Фелікс Дзєржинський та його сподвижник, Яків Лівщиць (за сумісництвом – автор сценарію)[30].

Однак первісну версію сценарію Головний політикоосвітній комітет забракував і вимагав замінити її більш прийнятною, в якій табору УНР відведена винятково негативна роль. Природним претендентом на роль позитивного героя–захисника вітчизни і знедоленого робочого народу став Григорій Котовський, екс-командир кінноти, що зійшлася в бою під Малими Миньками (листопад 1921) з підрозділами Тютюнника (раніше, у квітні 1920 року, під Жмеринкою та під Тюльчином, Котовський двічі потерпів поразку в бою з підрозділами Тютюнника, але це, ясна річ, не могло потрапити в сценарій). Однак у знятому фільмі роль Котовського зведено до мінімуму: він командує кіннотою, що женеться за учасниками походу на Україну; вороги, звісно, отримують заслужену кару.

За спогадами Юрія Тютюнника, напередодні зйомок в Одесі вони зустрілися з Котовським, той запрошував давнього противника до себе в Чабанку «розвіятися»:

[29] Юрій Тютюнник. З поляками..., с. 4–5. Амністія для Тютюнника (грудень 1923 року) співпала в часі з першими публікаціями в газеті «Більшовик».

[30] Ярослав Файзулін. Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки, в кн.: Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр., 2013, випуск 9, С. 294–295.

Чабанка – маєток, у якому відповчивав Котовський од бойової діяльності, бо в умовах мирного життя цій людині було просто нудно, їй не було чого робити. Котовський був зайвою і непотрібною людиною в цей час. Стрічаючись з ним не раз [sic!], я переконався, що й він розуміє свою непридатність до мирного життя. [...] Отже, відпочиваючи, піячив і гуляв з чужими і своєю жінками... [31]

Невдовзі Котовський загинув, на тій же дачі, нібито від пострілів свого друга Меєра Зайдера. Під час розслідування слідчі і судді намагалися представити це як вбивство на побутовому тлі. Вбивця після виходу з тюрми загинув з рук котовців. Ще раніше помер покровитель Котовського, Фрунзе. Обставини смерті всіх трьох по сьогодні залишаються загадкою.

Саме в той час ҐПУ почало кампанію, що мала на меті «очистити» свої лави від людей, які компрометували відомство своїм способом життя чи близькими зв'язками з блатним світом. Зокрема, в Одесі місцеве керівництво ҐПУ не лише відпускало злочинців за хабарі, а й надавало їм фальшиві ордери на обшуки, завдяки чому «чекісти» безкарно грабували місцевих заможніших людей, а справжні чекісти були «в долі». Голова ҐПУ в УССР, Всеволод Балицький, звільнив тоді Александра Ейнгорна, в минулому учасника одеського більшовицького підпілля, потім заступника начальника одеського ҐПУ. Очевидно, що Григорій Котовський, до революції авторитет одеського злочинного світу, був причетний до цих оборудок. Відомо, що в добу НЕП-у Котовський контролював виробництво шкіри, борошна і м'яса на півдні України, але його амбіції були більшими – йшлося про створення окремої союзної молдавської республіки. Очільник ҐПУ Фелікс Дзєржинський хотів перевести Котовського на менш помітну посаду, як зазвичай в таких випадках робили, але за нього заступився Фрунзе, вимагаючи для Котовського чільної ролі.

В сучасних публікаціях досить часто можна зустрітися з твердженням, що Котовський брав участь у зйомках до «ПКП» (а щонайменше був при початках фільму). Це не відповідає правді – роль Котовського зіграв актор Борис Зубрицький. Цій версії суперечить також відтворена на основі публікацій у журналі «Кіно» передісторія фільму: Котовського застрелили 6 серпня 1925 року, натомість перша інформація про зйомки з'являється в щойно в листопаді цього року. Очевидно, Лівшицю і Стабовому довелося ще раз переробляти сценарій. Тепер у центрі опинилися винятково негативні герої, а віссю сюжету став конфлікт між

[31] Ярослав Файзулін. Документи з архівів КГБ розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П» – «Пілсудський купив Петлюру» [Електронний ресурс – сайт Українського інституту національної пам'яті www.memory.gov.ua; відвідано 20 травня 2017].

Петлюрою і Тютюнником. Це, здається, вповні відповідало меті замовника – показати внутрішній розклад табору УНР.

Під час зйомок Тютюнник – знову, якщо вірити його спогадам – розповідав акторам правду про зображуваних осіб, яка суперечила задумові фільму. Брав також участь у відборі акторів, так, щоби вони були якомога менше схожі на реальних героїв. На сторінках щоденника Тютюнник висловлював радість, мовляв, завдяки цьому стрічка вийшла наскрізь фальшивою: «Вони схожі на дійсних міністрів, як їжак на дику козу»[32]. Очевидно, він мав на увазі Пілсудського і Петлюру (та їхнє оточення), бо ж в Одесі не треба було розказувати про Котовського, єдиного позитивного, хоч і другопланового, героя цього фільму. Очевидно, Тютюнник втішав себе. Газети повідомляли інше:

В фильме выведен целый ряд исторических лиц (Пилсудский, Петлюра, Тютюнник, и.тд.) Исполнители подбирались по сходству с действительными деятелями так называемой Украинской народной республики[33].

Аналогічно про персонажів писав В. Сетар в червневому номері журналу:

Типаж підібрано добре і вдало, й щодо головних героїв, то вони з максимальною точністю відбиваються на екрані типажем. Додержуючись історичної істини, заснято чимало відповідальних осіб, що особисто брали участь в тих історичних подіях[34].

Повернімося тепер до запитання, хто стояв за задумом фільму і коли виникла сама ідея?

Зі спогадів Тютюнника виникає, що це сталося на зламі 1923/1924 року, а отже безпосередньо після виходу його перших фейлетонів у «Більшовику». На той час не було ще назви, був лише задум зняти фільм про події 1920–1921 років. В листопаді 1925 року, у новоствореному журналі «Кіно», надруковано повідомлення про роботу над фільмом «ПКП» режисера Акселя Лундіна та оператора Ф. Вериго-Даровського, а також фотокадри: будинок з написом «Hotel «Bristol»«, «Пілсудський розмовляє з Петлюрою», «Братня зустріч Петлюри і Пілсудського». Отже, на той час сценарій і назву вже затверджено і почалися зйомки. Це підтверджує також протокол нр 2085 від 27 жовтня 1927 року, в «шапці» якого є посилання на дозвіл для сценарію, виданий Головним

[32] Цит. за: Ярослав Файзулін. «Навіщо погнав сотні босих і роздягнутих людей на смерть за те, у що сам не вірив?» Журнал «Країна» 1 вересня 2015.

[33] Цит. за: Г. Сухин. Георгий Стабовой, в кн.: 20 режисерских биографий. Москва: Искусство, 1978 [Електронний ресурс istoriya-kino-ru, режим доступу:; відвідано 30 серпня 2017].

[34] «Кіно» 1926, нр 8, С. 20.

Репертуарним Комітетом України 1925 року. Про закінчення зйомок у пленері під Бердичевом, з залученням загонів Червоної армії, давніх котовців, повідомляв на початку 1926 року журнал «Кіно»[35]. Отже, написання і затвердження сценарію тривало щонайменш півтора року, а виготовлення фільму – не більше ніж півроку.

Нагадаю, що сценарій писали Георгій Стабовий та Яків Лівшиць. Ким вони були? Судячи з сумбурного сюжету, далеко не професіоналами. Або професіоналами, та в інших ділянках. Якщо Георгій Стабовий відомий в історії кіно, то ім'я Якова Лівшиця з'являється лише при нагоді фільму «ПКП». Однак і Стабовий на той час був у кінематографії новачком; до 1923 року служив командиром в Червоній армії. Перший сценарій написав ще як червоноармієць, за мотивами роману «Укразия» Миколи Борисова (1889–1937) про одеське більшовицьке підпілля, і надіслав його на конкурс Народного комісаріату освіти. Сценарій отримав нагороду. Так почалася кар'єра Стабового у кінематографі; з 1924 року він вже працював у ВУФКУ, разом з Борисовим. Дуже коротко співпрацював також з Лесем Курбасом («Вендетта»).

Другий автор сценарію, Яків Лівшиць, служив в ЧК з 1918 року, протягом 1920-22 рр. керував київським ЧК та ГПУ. 1923 року отримав орден Красного знамени за успішну боротьбу з українським підпіллям. До кінця 1924 року Лівшиць був заступником голови ГПУ УССР та начальником Секретно-оперативної частини ГПУ УССР. Саме в час перебування Лівшиця на цих посадах проводилася операція по виведенню Юрія Тютюнника (одним з виконавців став його підлеглий, Сергій Даниленко-Карін) і була переведена під контроль діяльність Вищої військоївої ради. Якщо вірити офіційній біографії, Лівшиць звільнився з ҐПУ через різниці в поглядах з Балицьким. Став заступником директора тресту «Донуголь» в Харкові, а протягом 1927–1929 років перебував у Німеччині, нібито з метою закупки устаткування для шахт. Згодом ув'язнений, а 1937 року – розстріляний як «троцькіст».

Сталін характеризував Лівшиця як «малограмотного» (дійсно чекіст не мав освіти). Ясна річ, Яків Лівшиць не міг писати сценарію, не маючи ані жодної дотичності до кінематографа, ані літературних навичок. Тож або не він писав сценарій, або його роль в створенні фільму була іншою. Можливо, трапилася помилка в титрах і Якова Лівшиця переплутали з його тезком, Борисом Лівшицем, завідуючим редакцією та заступником

[35] «Режисер Лундін щойно закінчив знимати в околицях Бердичева грандіозні сцени боїв червоної кінноти Котовського з петлюрівськими бандами для фільму «П.К.П.». У знимках брали участь численні загони Червоної армії. Цю картину в скорому часі також буде всю знято» («Кіно» нр 2–3, січень 1926, С. 24)

директора ВУФКУ? Адже ВУФКУ розвивався швидкими темпами і шукав тоді нових сценаріїв. Тютюнник працював під керівництвом Бориса Лівшиця протягом 1926 року, готуючи власні сценарії (вже згадувана «Звенигора») і розглядаючи сотні сценаріїв, які потрапляли до ВУФКУ. Однак, судячи з розповіді Тютюнника, прийшли до нього «проконсультуватися» не Борис Лівшиць, заввідділом редакції ВУФКУ зі своїм співробітником Стабовим, а таки Яків Лівшиць, на той час заступник голови ҐПУ УССР, разом з бойовим командиром Георгієм Стабовим. Їхній «візит» до Тютюнника або передував рішенню про помилування (грудень 1923), або відбувся зразу після нього. Отже, авторами сценарію таки були професіонали, але не по кінематографу, а «по боротьбі з бандитизмом», які чи то забажали слави, чи захопилися кіномистцетвом.

Згідно з першою версією сценарію з 1924 року, фільм мав прославляти подвиги командирів Червоної армії та роботу ЧК. Його анонсували в пресі як «бойовик»: герої (Тютюнник і Котовський) ще раз зустрінуться в бою, тепер вже на екрані. Протягом 1924 і до половини 1925 року сценарій шліфували, чи точніше – отесували. Стрічка отримала зовсім іншу форму. Тютюнник не помилився в своїй оцінці щодо одного: фільм схожий на вінегрет; навіть ВУФКУ як продюсер не зміг визначитися з його жанром, представляючи то як соціальну, то як історичну драму[36]. В огляді, опублікованому ще перед прем'єрою, відзначено «художні якості» стрічки, і наголошено, що йшлося не так відтворення історичних подій, як «художню правду». Далі автор огляду, В. Сетар (очевидно, псевдонім), зосередився на викриттю «злочинної діяльності» Петлюри, Пілсудського і справжнього замовника «польської авантюри» – французів. Зловтіха з приводу загибелі Петлюри, хоч і не була чимось винятковим (в совєтських газетах відверто раділи з цього приводу), то виказує справжню мету фільму: нав'язати глядачеві як найгидкіший образ Петлюри, уряду та армії УНР [37].

Справді, фільм «П.К.П. викликав несмак не тільки серед українських патріотів (для прикладу, Сергій Єфремов на сторінках щоденника обурювався на автора книжки «З поляками проти Вкраїни» та його

[36] Заявление в Главный комитет по контролю за репертуаром при Главлите (кино-секция) от Московского представительства Всеукраинского Фото-кино-управления, 26 сентября 1927 г. (фільм визначено як «историческая, социальная драма»); Протокол нр 2085 от 7 октября 1927 г. просмотра картины «П.К.П.» производства В.УФ.К.У. Раздел – историческая драма. Архив ГФФ Секция 1, фонд 1 оп.1 ед.хр. № 678 «ПКП» к. 7–8.

[37] «Вже й труп Петлюри гниє десь у французькій землі, але його «славні» діла щодо гуртового й часткового продажу України всім, хто гроші має, оживуть перед зором радянського глядача» (В. Сетар, П.К.П., «Кіно» нр 8, 1926, С. 15–17; 20.

участю в фільмі[38]), а й навіть серед совєтських чиновників. Щоправда, з дещо інших причин.

На той час ВУФКУ намагалося прорвати блокаду своєї продукції і показувати свої фільми поза межами УСРР, передовсім – в РСФСР[39]. Совкіно обороняло свої позиції. Тож не дивно, що спроба представництва ВУФКУ отримати дозвіл демонструвати фільм на території РСФСР стикнулася з опором. Заяву, подану в Головний комітет по контролю за реперутаром при Главліті 26 вересня 1927 року, себто рік після прем'єри фільму в УСРР, розглядали 7 жовтня. Комісія вирішила фільм в такому вигляді заборонити:

Картина несколько сумбурна по оформлению, содержит много грубых натуралистических моментов. Но против истории почти не грешит. Однако, именно это-то обстоятельство и делает ее для экрана совершенно неприемлимой, т.к. ее демонстрация может вызвать обострение дипломатических отношений с Польшей и Францией[40].

У перегляді фільму взяли участь, крім співробітників Головного комітету по контролю за репертуаром, представники наркомату зовнішніх взаємин (Морштен) та ҐПУ (Филимонов). Перший визнав недопустимими кадри з Пілсудським як головою держави-сусіда, використання у фільмі (насправді – спаплюження) гербу Польщі, другий натомість вимагав вирізки кадрів, які представляли дії ЧК. Можливо, що в НКІС побоювалися загострення дипломатичних стосунків з Польщею та Францією (адже у фільмі зображено також представника французької дипломатичної місії). Коли виник задум фільму і написано сценарій, Пілсудський був приватною особою. Після перевороту у травні 1926 року та закріплення його влади 1927 року він став першою особою в державі. Водночас саме тоді, коли відбувалася ця нарада, у жовтні 1927 року, закордоном, у Парижі, де йшов процес Шварцбарда, пройшли покази фільму «П.К.П.» чому всіляко сприяли Народний комісаріат зовнішніх справ та НКВД.

У ВУФКУ після рішення Головного комітету по репертуару Георгій Стабовий та Йосиф Барчевський взялися переробляти стрічку[41], однак в

[38] Сергій Єфремов. Щоденники, 1923–1929 Київ: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. С. 261.

[39] Микола Бажан про нерівноправне становище писав прямим текстом: «Коли-ж, нарешті, Росія побачить останні українські фільми? [...] Монополіст прокату в РСФРР Сокіно досі не показало трудящим Росії ані «Боротьби велетнів», ані «Аліма», ані «Намбурга», ані одного з останніх випусків ВУФКУ. Всі ж кращі картини Союзу на Україні шли і йдуть. Чи довго ще триватиме таке становище, шановні товариші з Совкіно?» (Бажан М. Рік української революційної кінематографії, «Кіно» грудень 1926, нр 12, С. 2–3).

[40] Протокол нр 2085 от 7 октября 1927 г. просмотра картины «П.К.П.» производства ВУФКУ. Архив ГФФ Секция 1, фонд 1 оп.1 ед.хр. № 678 «ПКП», арк. 8.

[41] Архив ГФФ Секция 1, фонд 1 оп. 1 ед.хр. № 678 «ПКП», арк. 19 і арк. 23.

прокотолі від 17 січня 1928 року відзначено, що стрічка «по лінії ОҐПУ» не змінена. Остаточно в новій версії не ЧК викриває контрреволюцію, а «робітники та селяни», з допомогою яких «советская власть ликвидирует польскую авантюру»[42]. В березні 1928 року фільм отримав дозвіл на прокат в РСФСР, у вигляді скороченому на третину (з 3421 до 2271 м). Але, як виявилося, не надовго: вже на початку січня 1929 року до Главліту надійшов лист з Тульського відділу агітації, пропаганди і друку з вимогою заборонити прокат фільму як прояву контрреволюції та «засобу пропаганди націоналізму в Україні»[43]. Відповідь Главліту не забарилася: 11 березня 1929 року фільм вилучено.

Неофіційною причиною вилучення фільму з прокату був арешт Юрія Тютюнника 12 лютого 1929 року. Поява Тютюнника на екрані могла викликати небажаний ефект. Очевидно також, що в десятиліття після більшовицької революції прийшов новий етап політики, коли вже не так йшлося про закріплення влади, як про стирання пам'яті про найбільші конкуренційні проекти, себто про Українську революцію. Про це свідчить листування з приводу цієї картини між ЧК та ВКП(б) з лютого 1929 року, в якому мова про те, що представники Повстаньского комітету представлені як «цілком симпатичні люди», а гасла, під якими виступають петлюрівці аж надто нагадують більшовицькі. Але й це ще не причина заборони: вистачило ще раз перемонтувати написи, прибрати симпатяг і замінити їх противними типами. В цьому листі є одна фраза, яка, на мою думку, найкраще пояснює рішення заборонити фільм:

восстание петлюровцев не удалось только поэтому (как явствует из картины), что большевики имели провокатора в их среде, благодаря которому Комитет был арестован. Разве восстания против советской власти не удавались только поэтому, что их срывали провокаторы?![44]

Як показує огляд оперативної розробки Тютюнника[45], роль провокаторів таки була основною.

1925 року заступник голови ГПУ Лівшиць та відставний командир РСЧА Георгій Стабовий в сценарію та в анонсах фільму представляв подвиги ЧК; 1928 року це вже справа рук «класово свідомих» елементів; 1929 року ці «подвиги» вирішили взагалі приховати. З 1929 року будь-які позитивні конотації, пов'язані з Українською революцією та бороть-

[42] Паспорт фільму П.К.П., 1928. Архив ГФФ Секция 1, фонд 1 оп. 1 ед.хр. № 678 «ПКП», арк. 29.

[43] Звернення АППО Губкома ВКП(б) від 23 січня 1929 в Главліт Наркомпреси. Архив ГФФ Секция 1, фонд 1 оп.1 ед.хр. № 678 «ПКП», арк. 21.

[44] Там само, арк. 21.

[45] ГДА СБУ Ф. 13, спр. 605, арк. 1–49. Опубліковано: Юрій Тютюнник: від Двійки до ҐПУ..., С. 510–553.

бою за незалежність опинилися під забороною. Можна це пов'язувати з підготовкою до процесу СВУ, але не менш доречно вбачати в забороні прояв страху перед повстанським рухом. Варто пригадати, що саме тоді починалася форсована колективізація, яка викликала спротив серед українського селянства.

Наслідки захоплення Тютюнника продовжували впливати на людські долі навіть після другого арешту і розстрілу Тютюнника. З його іменем пов'язали справи Олександра Шумського, Володимира Затонського, а навіть Всеволода Балицького, та вище командування Червоної армії, не кажучи про давніх петлюрівців та вояків УГА, які опинилися на території УСРР[46]. У протоколі допиту Івана Капуловського від 8 березня 1938 р. всі ці прізвища (і сотня інших) пов'язано і приписано їм створення Українського національного центру, створення військової ради, націленої на повалення совєтської влади з допомогою польського Генштабу та німецької Рейсверу, у чому ключову роль грав нібито Євген Коновалець. Ні один з вище згаданих не пережив цієї хвилі репресій.

Підсумовуючи, фільм ПКП заборонено з кількох причин, пов'язаних з потребами внутрішньої та зовнішньої політики. Найголовнішою, однак, була політика стирання пам'яті про Українську революцію.

На завершення ще кілька міркувань з приводу сучасного вигляду фільму, який відрізняється і від версії 1926 року, і від оцензурованої версії 1928 року. Як відомо, до кінця 1920-их років весь кінематограф був німим. Тим часом у версії, розтиражованій сьогодні, звучить музика. Зокрема, в одній з ключових сцен, коли на підрозділи під командуванням Тютюнника налітає кіннота Котовського, лунає звитяжна музика. Автори дописів, назвімо їх обережно, кінолюбителями, називають її Маршем Котовського. Тим часом з екрану звучить запорозький марш, сьогоднішній гімн Збройних сил України. Перше оркестроване виконання маршу відбулося на початку 1970-их років. Ясна річ, що з Котовським цей твір не має нічого спільного. Боротьба за пам'ять продовжується.

ВИСНОВКИ

Метою спецоперації по виведенню Тютюнника не було знищення його як потенційно військового лідера, а використання для знищення авторитету Петлюри та поборювання пам'яті про визвольні змагання.

Тютюнник втішався серед вояків УНР принаймні до 1921 року великим авторитетом, тож його заклик повертатися в Україну опубліковано з розрахунком на масове повернення вояків армії УНР в УССР. Публікація

[46] ГДА СБУ, Ф. 71, оп. 6, спр. 10.

«З поляками проти Вкраїни» мала на меті скомпрометувати польську орієнтацію Симона Петлюри, та, водночас, дії польської Двійки. Фільм натомість адресований до ширшого кола адресатів, яке не обмежувалося територією СССР. Чи ці дії принесли бажані для замовника (ЧК-ҐПУ) наслідки? Так, але не зразу. Вони виявилися досить ефективними лише в сукупності з Великим терором. Оскільки повернення вояків відбувалося різними шляхами, леґальними та нелегальними, важко оцінити як масштаби явища, так і мотивації поверненців. Якщо йдеться про вплив на громадську думку, то коли судити на підставі щоденника Сергія Єфремова, він був близький нулю щодо дореволюційної інтелігенції. Але спомини Надії Суровцевої, яка поставила Тютюнникові пряме запитання, чи його повернення слід розуміти як зміну тактики чи світогляду, показують, що частина нової української інтелігенції знаходилася на роздоріжжі.

Пропаганда мала масовий і тривалий характер, супроводжувалася терором, тож образ Петлюри, його союзу з Польщею, а також УНР по сьогоднішній день не є однозначно позитивним. Водночас, на прикладі фільму П.К.П. видно, наскільки совєтська влада боялася будь-якої, навіть негативної згадки про військове протистояння з армією УНР та, зокрема, про українсько-польський військовий союз.

Василь Яблонський,
Національний інститут стратегічних досліджень

Особливості сприйняття та спадкоємності УНР в сучасній Україні

Поразка Української революції 1917–1921 рр., еміграція законної влади, подальша окупація України більшовицькою Росією призвели до втрати українцями власної держави на сімдесят років. Разом із державністю була заборонена українська історія, зазнавали утисків мова і культура, український народ фактично отримав статус «молодшого» у державі, де усі суб'єкти мали «рівний статус». Тому сприйняття українцями певних сторінок власної історії можна зрозуміти, але через чверть століття після здобуття незалежності, навряд чи можна назвати задовільним. Особливе місце тут посідає тема Української Народної Республіки, яка є досить впізнаваною серед широкого загалу, але навряд чи знання пересічного українця йдуть далі утворення Центральної Ради та проголошення незалежності. З огляду на це не випадає говорити про тісний зв'язок між УНР і сучасною українською державою. Важливим доробком для розуміння цих питань є роботи очільників ДЦ УНР в екзилі – С. Петлюри, М. Лівицького, М. Плав'юка, О. Шульгина та інших, присвячених проблемам державного будівництва, ідеології та соборності України[1]. Метою даної статті є аналіз спадкоємності між двома державами – Українською Народною Республікою та сучасною Україною.

Лідери Державного центру УНР на еміграції здавали собі справу в тому, що після ліквідації СРСР нова незалежна Україна навряд чи буде

[1] Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – Т. І. – 480 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1979. – Т. ІІ. – 519 с.; Прокопович В. Свято незалежности / В. Прокопович // Тризуб, 1931. Ч. 4 (262). – С. 4–8; Лотоцький О. Симон Петлюра / О. Лотоцький. – 1936. – 118 с.; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; Упорядн.: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.; Лівицький М. А. Проблеми української визвольної політики / М. А. Лівицький //Відносини Захід-Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен: Вид. Укр. інформаційного бюро: Коштом Г Лівицької, 1975. – 409 с.; Степан Витвицький – Президент Української Народної Республіки в екзилі: Документи і матеріали / Упорядник О. Кучерук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. – 248 с.; Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення.[Електронний ресурс] / М. Плавюк. – Режим доступу: http// ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm.

творитися за лекалами Центральної Ради чи Директорії. З огляду на відсутність досвіду державотворення, ворожого зовнішнього середовища взірці були далеко небездоганними. Однак, вони сподівалися на затребуваність у процесі творення нової держави ідеології незалежності, яка була присутня у період Української революції. Іншими словами, як ідеологія Першої республіки (Центральної Ради) та Другої республіки (Директорії) буде втілена в ідеологію державотворення нової України (умовно ми можемо її назвати Четвертою республікою). Третьою республікою, очевидно, можна вважати УСРР/УРСР, яка за формальними ознаками також була українською державою з республіканською формою правління та обмеженим суверенітетом.

Принагідно треба нагадати, що більшовики певний час використовували також і назву УНР, але згодом були змушені відмовитися від неї. Це сталося, головним чином, через ідеологічні та формальні причини: більшовицька «УНР» програвала за упізнаваністю та популярністю правдивій УНР. Можна стверджувати, що такий прийом був одним із елементів «гібридної» війни Росії проти України наприкінці 10-х рр. XX століття. Гібридна складова тієї війни була значно меншою у порівнянні із сучасним збройним конфліктом. Але і спосіб встановлення влади «фейкових» республік – у великому промисловому та культурному центрі України на межі з Росією; подібні до УНР сучасні назви («ДНР», «ЛНР» а також назви «народних республік», які не відбулися – Харків, Одеса та ін.) свідчать про те, що сценарії вторгнення в 1914 р. багато в чому повторюють події майже столітньої давнини. Теперішні «сценаристи» просто не врахували новий внутрішній та міжнародний контекст, за якого Україна є більш потужною державою із сильними зовнішньополітичними союзниками, ніж це було у 1917–1921 рр.

Повертаючись до заявленої теми, слід наголосити, що лідери УНР на еміграції розраховували, що на момент відновлення незалежності буде збережена історична, суспільна пам'ять, а отже, українська національна ідентичність на території України. Про те, що стало цьому на заваді, буде йтися дещо згодом.

Носіями ідеології УНР, ідеології незалежності були політики, представники державної влади, військові, частина інтелігенції, студентства, представники професійних спілок, іншими словами – активне громадянство, а також селяни. У силу відомих причин, найбільш активна частина прихильників ідеї самостійності України була витіснена за її межі.

Люди, які вийшли на еміграцію, зуміли створити феномен держави у вигнанні попри цькування і терор більшовицьких спецслужб, протидію

учорашніх союзників, інколи невелику прихильність влади країн перебування та ін. Вони не просто «бавилися у державу», як це намагалися представити опоненти упродовж їх понад семидесятилітню діяльність, вони зберігали інституційну пам'ять (державні інституції – президент, парламент, уряд, армія, суд), історичну пам'ять (дослідницькі установи, центри, із великим науковим доробком), зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні ЗМІ, міжнародні заходи та інші дискусійні майданчики. Без здобутків ДЦ УНР в екзилі важко було б уявити процеси осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства.

Більша частина адептів УНР, яка залишилася в Україні – змушена була перейти у підпілля, або з часом прийняти ідеологію переможця. Збройний опір окупантам у 1920-х рр., коли він виникав, був досить яскравим і безкомпромісним, але в силу відомих причин – нетривалим у часі.

Кожне наступне після визвольних змагань 1917–1921 рр. десятиліття робило свій «внесок» у нищення носіїв ідеології УНР: процес СВУ, колективізація, Голодомор, великі репресії 1930-х, друга світова війна та новий голод 40-х, добровільні та примусові переселення з України, міграція до України представників інших народів СРСР, насамперед росіян, нові т. зв. «м'які» репресії, природній процес зміни поколінь у наступні десятиліття.

Все це підсилювалося впливом радянської пропагандистської машини. Цей вплив був тотальним і різноплановим. Якщо йшлося про пересічних громадян, то тема була для них табуйована. Не заохочувалися та заборонялися навіть згадки про ці події.

На рівні масової свідомості вдалося практично змаргіналізувати події в Україні 1917–1921 рр., а особливо тогочасних українських лідерів. Тема визвольних змагань практично не висвітлювалася в шкільній та університетській програмах. Так, наприклад, у 80-ті роки минулого століття на історичному факультеті столичного університету студенти не отримували скільки-небудь повного курсу історії України, слухаючи окремі лекції з найменш проблемних питань української історії. Натомість досить ґрунтовно вивчалися історія Російської імперії та СРСР.

Говорити про добу 1917–1921 і про еміграцію можна було лише невеликому колу перевірених «ідеологічних бійців» т. зв. «антифальсифікаторського фронту». Перша категорія це були партійні функціонери, які задавали тон, друга – історики, викладачі суспільних наук, третя

– письменники, кінематографісти, наступна – працівники ЗМІ та журналісти. Останні з цього переліку, хто мав доступ до закритих архівів, – працівники спецслужб, КДБ. Але вони, зрозуміло, більше боролися із можливим витоком інформації, ніж її розповсюдженням.

Навчаючись на історичному факультеті Київського державного університету, доступу до архіву, я скажімо, не отримав. Натомість, ми студенти, прекрасно орієнтувалися у періоді правління Катерини ІІ чи у жовтневому перевороті 1917 року.

Таким чином, влада створювала вакуум в історичній пам'яті із подальшим його заповненням знаннями далекими від правдивої історії. Зупинило цей процес ослаблення і подальший розпад радянської імперії, який супроводжувався небувало високим рівнем зацікавленості історичними знаннями у другій половині 80-х років. Правда і цей процес мав свої особливості. Інформація була досить дозованою і стосувалася більше спільної радянської історії, а все, що проливало світло на українське минуле, і надалі залишалося під забороною.

Виникає запитання, де взялися, чи чим керувалися прихильники української незалежності, коли голосували на грудневому референдумі 1991 року? Відповідь досить прозаїчна. Більша частина суспільства вбачала відокремлення від Росії насамперед, як можливість, як шанс зберегти досить високий (як уявлялося тоді) соціально-економічний рівень життя. Мотивами ідейного патріотизму керувалася лише незначна частина суспільства, у більшості громадян вони відступали на задній план, поступаючись вищезгаданим соціальним очікуванням. Цим скористалася тодішня еліта, інтереси якої співпали із самостійницьким трендом активної частини суспільства.

Промовистою ілюстрацією уявлень тодішніх керівників держави про Українську революцію 1917–1921 рр. став процес передачі повноважень від Державного центру УНР новообраній київській владі. Принагідно треба зауважити, що спогади про це є лише в однієї сторони процесу президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка. Інша сторона – тодішній президент України та його оточення зберігає мовчання.

Після відновлення незалежності України постало питання щодо передачі повноважень Державного центру УНР новоствореній українській державі. З подачі президента М. Плав'юка, після певних дискусій щодо доцільності такого кроку в еміграційному середовищі, справа перейшла у конкретну площину. Саме президент УНР в екзилі через депутата Верховної Ради, автора Акту про незалежність України, Л. Лук'яненка запропонував президентові Л. Кравчуку передати, згідно

рішень Конгресу Трудового Народу від січня 1919 р., державні повноваження, які мав Державний центр Української Народної Республіки в екзилі.

З цією метою 17 січня 1992 р. М. Плав'юк прибув до Києва. Для підсилення символічності моменту планувалося здійснити передачу повноважень 22 січня у 73-тю річницю Злуки УНР і ЗУНР. Проте Л. Лук'яненко зауважив, що Кравчук «Людина, яка, добре не обміркувавши, ніколи не поспішає. Навряд чи йому вистачить трьох днів»[2].

Уже за два дні відбулася зустріч двох президентів. Розмова йшла про те, що згідно із рішенням Конгресу Трудового Народу, після відновлення незалежної української держави – Державний центр Української Народної Республіки має припинити свою діяльність, а президент УНР в екзилі має передати свої повноваження першому всенародно обраному президентові Української держави. У цій зустрічі брали участь депутати Верховної Ради Д. Павличко та Л. Лук'яненко.

Позиція ДЦ УНР в екзилі, яку озвучив М. Плав'юк полягала в тому, що, подібно до того як і інші іноземні екзильні центри, ДЦ УНР готовий передати свій мандат урядові суверенної держави українського народу, і висловив свою готовність здійснити це 22 січня в день проголошення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, за яким Україна була проголошена самостійною державою. Однак Л. Кравчук завагався, посилаючись на те, що Україна до цього ще не готова. Тоді М. Плав'юк запропонував іншу дату – 17 березня 1992 р. – річницю створення Української Центральної Ради. У відповідь на це Л.Кравчук заявив, що нехай держава зміцнить суверенітет, а потім повернемося до цього питання[3].

У ході переговорів пропонувалися й інші дати для передачі повноважень. На думку Д. Павличка, могли б об'єднати українську діаспору 29 квітня – встановлення Гетьманату в 1918 р, чи 30 червня – Акт відновлення Української Державності у 1941 р. На що М. Плав'юк відповів, що він представляє інтереси Державного центру, легітимного органу і на ці дати не може пристати. Наприкінці дискусії президент України погодився, що передача повноважень має бути тільки з рук представників ДЦ УНР і була прийнята компромісна дата – 24 серпня 1992 р.,

---

[2] Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. [Електронний ресурс] / М. Плав'юк. – Режим доступу: http\\ukrlife.org\main\evshan\ plaviuk 2. htm.

3 Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. [Електронний ресурс] / М. Плав'юк. – Режим доступу: http\\ukrlife.org\main\evshan\ plaviuk 2. htm.

перша річниця проголошення незалежності України. Суть цієї дискусії промовисто свідчить про рівень обізнаності з проблемою навіть серед державницьки налаштованих народних депутатів, не кажучи вже про колишню компартійну еліту.

Після цього принципового рішення розпочалася підготовча робота до процесу передачі повноважень. Була узгоджена участь представників Верховної Ради на сесії УНРади, яка відбулася 14-15 березня 1992 р. в Баунд-Бруку. На цю Надзвичайну сесію прибули народні депутати України Л. Скорик та М. Гришко. На Сесії ухвалене рішення про передачу повноважень, затверджено усі необхідні документи та склад делегації Державного центру.

З українського боку вирішення організаційних питань щодо підготовки до передачі повноважень було покладено на керівника юридичного управління адміністрації президента І. Тимченка. В ході підготовчої роботи виникали проблеми, які потребували принципових підходів та нестандартних правових і політичних рішень. Першою постала процедура самої передачі повноважень. З правового боку для тодішньої української влади це була проблема, оскільки країна жила за модифікованою Конституцією УРСР, яка звичайно ж, подібних речей не передбачала. І коли з того приводу виникла дискусія, то М. Плав'юк заявив: «Постановою Трудового Конгресу 1919 року, яка була підписана Головою Директорії, виразно сказано про припинення діяльності Державного Центру УНР в разі проголошення незалежності Української Держави. Так що ми здійснимо цю Постанову незалежно від Вашого рішення. Але в якому Ви опинитеся становищі в разі зволікання цієї справи, то вже самі думайте»[4].

Ще однією проблемою сподівано стало несприйняття українською владою постаті С. Петлюри. Під час погоджувальних засідань лунали пропозиції вилучити прізвище Симона Петлюри з усіх документів. М. Плав'юк з цим категорично не погодився і заявив, що діяльність Уряду УНР базувалася на рішеннях Трудового Конгресу, який давав повноваження Уряду схвалювати різні законодавчі акти. Однак ці документи набирали чинності лише за підписом Голови Директорії С. Петлюри. Таким чином, на переконання Плав'юка, проігнорувавши Петлюру, ми б підірвали б легітимність всього акту. Представники адміністрації президента після проведення додаткових консультацій з істориками визнали слушність аргументів президента УНР в екзилі.

[4] Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. [Електронний ресурс] / М. Плав'юк. – Режим доступу: http\\ukrlife.org\main\evshan\plaviuk 2. htm.

Невизначеність, яка супроводжувала ці перемовини, породжувала різноманітні чутки, наприклад, про те, що нібито прем'єр-міністр В. Фокін рекомендував Президентові Л. Кравчуку взагалі не брати участі в тій церемонії передачі повноважень[5]. Складалося враження, що українські можновладці не знали що робити, а то і просто боялися отримати повноваження від Державного центру. Не в останню чергу через острах бути обвинуваченими у співпраці з націоналістами та можливого невдоволення з боку Росії. Свою роль зіграла і політична приналежність останнього президента УНР – Організація українських націоналістів, яка довгий час в Україні була спозиціонована як ворожа структура. Однак, саме чітка, виважена позиція М. Плав'юка призвела до того, що була розроблена процедура і відбулася сама передача.

Урочистим складенням повноважень Державного Центру Української Народної Республіки до рук Президента України Л. Кравчука в присутності Голови і депутатів Верховної Ради та Уряду України завершилася 22 серпня 1992 р. сімдесятидворічна діяльність ДЦ УНР в екзилі, початок якої датується кінцем 1920 р, коли Голова Директорії УНР С. Петлюра й уряд були змушені залишити українські землі, щоб поза їхніми межами продовжувати боротьбу за державну незалежність.

Очевидцями історичного акту складання повноважень, що відбувся під час урочистого засідання Верховної Ради України та її уряду в Палаці культури «Україна» в Києві для відзначення першої річниці проголошення незалежності України, була присутня чисельна делегація ДЦ УНР та більше 2000 делегатів і гостей Всесвітнього Форуму Українців, які зібралися в столиці України з усіх її земель і двадцяти шести країн світу.

Промову Президента УНР в екзилі М. Плав'юка про те, що «проголошена 24 серпня й утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує національно-державні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки», всі присутні зустріли овацією. В кінці своєї промови президент проголосив:

«Пане Президенте! Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні і розбудові незалежної, демократичної соборної України.

---

[5] Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. [Електронний ресурс] / М. Плав'юк. – Режим доступу: http\\ ukrlife.org\main\evshan\ plaviuk 2. htm.

Всьому народові України бажаю, щоб він, як Суверен своєї держави, як джерело її влади, стояв на сторожі її незалежности і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України – Києві! Щасти Вам Боже! Слава Україні!»[6].

Цього ж дня Президент Кравчук прийняв повну делегацію ДЦ УНР у складі близько сорока чоловік у Маріїнському[7]. Президентові України Л. Кравчуку і прем'єр-міністрові В. Фокіну були передані прапор ДЦ УНР, державна печатка та книги. Дякуючи представникам Державного центру за їхню багаторічну плідну діяльність щодо українського національного визволення, Л. Кравчук зазначив «Так уже склалося, а надто в останні 70 з лишком років, що всіх, хто боровся за самостійну Україну, називали її ворогами. В цьому зв'язку я хочу особисто відзначити; Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язувала діаспору з Україною, ні на мить не розривалася»[8].

У силу практично повної відсутності в українському суспільстві в 1991 році розуміння важливості передачі повноважень від ДЦ УНР легітимній владі незалежної України, ця подія пройшла попри усі урочистості майже непоміченою для суспільства. Переважна більшість суспільства не розуміла, про що йдеться і вона не сприйняла цей історичний факт належним чином. Меседжі, які посилали учасники цього заходу, мали мізерну кількість адресатів поза стінами палацу «Україна». Більше того, можна стверджувати, що вони не усіма сприймалися і у самому залі.

Не буде перебільшенням сказати, що ця подія, як це не виглядає контроверсійно, випередила свій час. Реконструкція історичних подій 1917–1920 рр. у пересічної людини, яка цікавилася цією добою, пе-

[6] Слово Президента УНР в екзилі достойного Миколи Плав'юка, виголошене в Києві 22 серпня 1992 року на Сесії Верховної ради України з нагоди складення повноважень ДЦ УНР в екзилі президентові України Леонідові М. Кравчуку // Державний Центр Української Народної республіки в екзилі. Статті і матеріяли. / Л. Р. Винар, Н. Пазуняк (ред). – Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри: Веселка, 1993. – С. 108–109.

[7] Складання повноважень Державного Центру УНР. Державний Центр Української Народної республіки в екзилі... – С. 108–109.

[8] Слово Президента України достойного Леоніда Кравчука 24 серпня 1992 р. в Маріїнському палаці.// Державний Центр Української Народної республіки в екзині... – С. 211–212.

реважним чином відбувалася за допомогою спогадів В.Винниченка[9]. Книга, яка завбачливо була видана «Політвидавом України» ще 1990 році грішила тенденційністю і однобокістю висвітлення подій, фактів та оцінки персоналій. Вона толерувала ліві комуністичні гасла, які сповідував автор та нищила його опонентів. З цих спогадів формувався образ Симона Петлюри – такого собі претендента на роль новітнього Наполеона, на тлі «попівщини та отаманщини», лише на яких ніби-то спирався Головний отаман. Доповнював загальну картину образ С. Петлюри як «ідеолога» єврейських погромів в Україні, над яким до того попрацювали більшовицькі спецслужби. З таким штучно створеним бекграундом дуже важко посісти достойне місце у пантеоні українських героїв.

Історія не має умовного способу. Не має сенсу говорити про те, щоб було, якби українці 1991 року обрали менш компліментарний шлях стосовно Росії і визнали як факт окупацію УНР більшовицькою Росією, із усіма відповідними наслідками. Тодішня еліта обрала пострадянський статус новопосталої держави, лише на словах визнаючи взаємозв'язок і спадковість з українською історією і традиціями. Для творення нових державотворчих ідеологем відбиралося все те, що не несло крові, або рани вже були «загоєні»: «спільна колиска» Київська Русь, період Козаччини і т. ін. І надалі акценти часто розставлялися суголосно до російської офіційної історіографії: трактування минулого практично завжди йшло на користь Росії, навіть якщо це шкодило стосункам з іншими державами.

У виборі «ким вважати Україну – пострадянською чи постколоніальною» і українське суспільство і правлячий клас обрали перший варіант. Він давав ефемерні надії на якийсь вищий статус: потужний промисловий та аграрний потенціал, ядерна зброя та велика армія, очікування на активи СРСР, неконфронтаційні стосунки із РФ, завищена самооцінка соціальних відносин створювали ілюзію виграшної стартової позиції у порівнянні із постколоніальним статусом. У цю парадигму практично не вписувалися отримані повноваження від УНР – держави, яка воювала з Росією, обстоюючи свою незалежність.

Подальший перебіг подій свідчить про те, що все, чи майже все було втрачено: і економічний потенціал, і ядерна зброя, і армія, і активи, і «дружба» з Росією. Відповідно був втрачений і відносно високий рівень

[9] Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції [марець 1917р.-грудень 1919р.] / В. Винниченко. – Київ – Відень [Фотодрук для студій Нью-Йорк 1968]: [б.в.], 1920.

соціального забезпечення людей. Пострадянський статус як вектор розвитку мав абсолютно провальні наслідки.

Набуття постколоніального статусу відкривало інші перспективи, включно із висуненням певних претензій за період окупації. Обрання такої політики виглядало малоймовірним з огляду на вже зазначені причини.

За останню чверть століття картина із сприйняттям історії Української революції 1917–1921 рр., у порівнянні з 1991 роком, суттєво змінилася. Почалося викладання історії України у школах та вишах, з'явилися наукові та публіцистичні публікації, почали відкриватися архіви (хоча архів ДЦ УНР простояв десять років не розпакований і не опрацьований у Центральному архіві вищих органів влади та управління України) і т. ін. Але прориву не сталося. Чому? Погіршилася загальна якість освіти в Україні, відбувалося постійне скорочення годин викладання історичних дисциплін у вишах, влада демонструвала свою незацікавленість гуманітарною проблематикою, часто віддаючи її на відкуп проросійським агентам впливу.

Здобутки влади і суспільства у цій царині відображають опитування в довоєнній і цілісній Україні (до 1914 року) проведені Інститутом соціології НАНУ[10]. На запитання «Які з нижче перерахованих історичних подій Ви оцінюєте найбільш позитивно в історії України?», серед інших, були отримані такі відповіді: Проголошення Української Народної Республіки в 1917 році – 7,7%, створення УРСР у Харкові у 1917 році 5,5%, проголошення незалежності України – 36,7%; На запитання «Які з нижче перерахованих історичних подій Ви оцінюєте найбільш негативно в історії України?», серед інших були отримані такі відповіді: Проголошення Української Народної Республіки в 1917 році – 0,9%, створення УРСР у Харкові у 1917 році 3,7%, проголошення незалежності України – 2,5%.

«Кого з нижчеперерахованих історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно?», серед інших були отримані такі відповіді: Михайло Грушевський – 21,4%, Симон Петлюра – 2,6%, Володимир Ленін – 3,8%; Негативно: Михайло Грушевський – 0,3%, Симон Петлюра – 6,1%, Володимир Ленін – 18,9%;

[10] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут соціології/ гол. ред. В. Ворона. – К., 2015. – Випуск 2 (16). – с. 652.

Регіональні моделі історичної пам'яті:[11]

	Регіон	Дуже позитивне ставлення	Дуже негативне ставлення
1.	Захід	Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Чорновіл, І. Мазепа, С. Бандера	Й. Сталін, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ленін
	Центр	Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Чорновіл, Петро І	Л. Кучма, Й. Сталін, Л. Кравчук,
	Південь та Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Харківська)	Б. Хмельницький, Петро І, Л. Брежнєв, М. Хрущов, М. Грушевський,	Л. Кучма, С. Бандера, С. Петлюра, М. Горбачов
	Донбас та Крим	Петро І, Б. Хмельницький, Л. Брежнєв	С. Бандера, С. Петлюра, Л. Кучма, М. Горбачов

Якщо говорити про ставлення до Симона Петлюри, то ми бачимо, що серед «дуже позитивного» ставлення цього історичного персонажу немає, а зате він присутній у «дуже негативному ставленні» – на Півдні, Сході, Донбасі та Криму. Присутній певний парадокс, коли не існує дзеркального ставлення у різних регіонах країни. На Півдні та Сході він серед дуже «негативних персонажів», але він не сприймається там де є симпатії до УНР. Тут його «заступає» Михайло Грушевський. Таким чином, ми спостерігаємо явні деформації у суспільній свідомості у сприйнятті подій української історії, і зокрема, революції 1917–1921 рр. Негатив, який формувався упродовж семи десятиліть радянської влади щодо Симона Петлюри, до сих пір не вдалося подолати.

У кожного свій шлях до об'єктивної і правдивої історії – хтось це зробив ще за комуністичного режиму, хтось сприйняв це досить швидко наприкінці 80 – початку 90-х, комусь цей процес дався важче, хтось і зараз розривається між двома паралельними сюжетами та ідентичностями – російсько-радянською і українською. Було б наївним вважати, що роз-

[11] Вишняк О. Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості / О. Вишняк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін... – С. 129–130.

ставання з пострадянським мисленням буде даватися легко і швидко. Якась частина мешканців України навряд чи сприйме українську історію без ідеологічних нашарувань.

Більшості громадян України знадобилося чверть століття, три революції і війна з Росією, щоб лише почати сприймати Українську революцію 1917–1921 рр. як не відсторонені події, а як частку своєї невигаданої національної історії і цей процес ще далекий від свого завершення. Очевидно, що важливими і безпрецедентними на цьому шляху є і Указ президента України, і Розпорядження Кабінету Міністрів України щодо заходів з відзначення на державному рівні 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років.

Чи є сенс у поверненні до питання справжнього правонаступництва від УНР до сучасної України? На це запитання складно відповісти однозначно. З одного боку, пройшло досить багато часу з моменту передачі повноважень від ДЦ, укладено кілька договорів з Росією, які формально закріплюють рівноправний статус екс-колонії і екс-метрополії. З іншого боку, фактична політика Російської Федерації щодо України до 1914 року та одностороннє порушення північним сусідом усіх міжнародних зобов'язань і двосторонніх угод створює сприятливий ґрунт для повернення до цього питання. У будь-якому разі, це питання потребує додаткового вивчення як з точки зору історичного процесу, так і можливостей міжнародного права.

Ігор Срібняк,
Київський університет імені Бориса Грінченка

Табір інтернованих військ УНР у Щипіорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва*

Однією з перших спроб популяризації цієї дослідницької теми стала поява книжки (власне – короткого нарису) О. Колянчука, який обмежився наведенням лише уривчастих фактів про окремі аспекти життєдіяльності мешканців цього табору[1]. Початок науковому опрацюванню «таборової» тематики, і зокрема специфіки функціонування табору Щипіорно в Польщі, було покладено у 1997 р. виходом двох монографій[2], яким, щоправда, також бракувало системності у викладі фактажу про згаданий табір. Окремі дані про Щипіорно подав у своїй книзі М. Павленко[3]. Польський дослідник О.Вішка продовжив наукову розробку цієї проблеми, щоправда – в контексті дослідження таборової преси цього табору[4]. Він також звернувся до вивчення життєдіяльності таборян у Щипіорно в рамках підготовленої ним історії 6-ої Січової стрілецької дивізії Армії УНР[5].

Проте до сьогодні не вийшло друком жодної статті з цілісним викладом історії функціонування таборових культурно-освітніх осередків, а також інших аспектів життя і діяльності інтернованих вояків-українців цього табору. Одним з наслідків майже повної відсутності інформації

*Дану статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europy Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – авт.

[1] Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939. – Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. – 96 s.

[2] Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 187 с.

[3] Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999. – С.80-174.

[4] Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – 324 s.

[5] Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. – Toruń. – 2012. – 513 s.

про Щипіорно є те, що в такому авторитетному академічному виданні Інституту історії НАН України як «Сучасна історія України» у короткому гаслі про цей табір його назва помилково подається як «*Щипйорно*», а уміщена тут же фраза («1922–1923 на цвинтарі було додатково поховано понад 500 вояків Армії УНР»)[6] вимагає додаткового пояснення, бо з неї незрозуміло – кого саме власне мав на увазі шанований укладач довідки про цей табір, бо такого проценту смертності табір Щипіорно у цьому часі не мав і не міг мати апріорі.

***

Наприкінці осені 1921 р. до табору Щипіорно (Szczypiorno, obóz № 5), який був розташований неподалік (на відстані близько 4 км) від Каліша, з Александрова Куявського були переведені 1-ша Запорізька, 4-та Київська, 5-та Херсонська стрілецькі дивізії та деякі інші підрозділи Армії УНР. Вже на початку грудня ц.р. до них додались ще й 6-та Січова стрілецька дивізія, хоча і в неповному складі (300 вояків цієї дивізії до 24 червня 1922 р. продовжували залишатись у таборі Стшалково). Командувач 6-ої дивізії генерал-хорунжий М.Безручко був призначений начальником групи інтернованих у Щипіорно (обов'язки начальника штабу групи з червня 1922 р. виконував полковник В. Змієнко). З огляду на територіальну наближеність двох таборів, українські вояки у Щипіорно і Каліші були об'єднані в єдину – «Калішську» групу інтернованих Військ УНР[7].

Через побутові негаразди у таборі культурно-освітня робота в дивізіях у перший місяць перебування на новому місці була фактично повністю паралізована. Але вже наприкінці 1921 р. стало можливим активізувати діяльність Драматичного товариства ім. М. Садовського та студентської громади, було й поновлено роботу старшинських освітніх курсів. Добрим знаком для всіх таборян став вихід чергового числа газети 6-ої дивізії «Нове Життя»[8].

На початку 1922 р. задля уникнення дубляжу в роботі було проведено об'єднання дивізійних культурно-освітніх організацій у загальнотаборові просвітні та мистецькі інституції (при цьому деякі гуртки зберегли свій «дивізійний» статус). Це ж стосувалось й газето-видавничої справи у таборі, у зв'язку з чим 20 лютого 1922 р. генеральний інспек-

[6] Науменко К. Є. Щипйорно // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 685–686.

[7] Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. – Toruń. – 2012. – S.286.

[8] Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – Ч. 97. – С. 1.

тор Армії УНР генерал О. Удовиченко ухвалив рішення про припинення видання «Нового життя». Але таборяни конче потребували друкованого слова, і в силу цього дивізійна друкарня організувала випуск кількох однонівок «На руїнах».

У березні 1922 р. помітну роль в житті табору почав відігравати «Союз Українок», який спільно з таборовим культурно-освітнім відділом докладали всіх зусиль для організації курсів українознавства для жіноцтва табору. На перешкоді цьому була індиферентність більшої частини жіноцтва, бо із всіх жінок табору (135 осіб) лише 60 осіб погодились їх відвідувати. У цій ситуації управа Союзу звернулась до начальника групи інтернованих військ у Щипіорно з проханням «допомоги в справі впливу на жінок табору – аби вони не мали жодних причин не учащати на курси українознавства»[9]. Але змусити жінок до відвідування курсів шляхом військового примусу було неможливо, що зрештою усвідомлювала управа Союзу.

Значно успішніше у «Союзу Українок» стояла справа зі збором коштів, потрібних для його статутної діяльності. З грошового звіту скарбника Союзу (за березень-квітень 1922 р.) можна довідатись, що його матеріальні засоби акумулювались завдяки членським внескам (50 марок польських (м.п.) місячно з кожного члена Союзу), від продажу квитків з вистави «Безталанна» у березні ц.р. (30.091 м.п.), «дрібних пожертв при касі» (175 м.п.), від продажу програмок (2.330 м.п.). допомагали Союзу й дехто з таборян, у т.ч. генерали М. Безручко і В. Петрів (обидва – 500 м.п.), полковник Г. Філіпович (100 м.п.); таборові службовці та представники благодійних організацій Вуків (1000 м.п.), міс Мей (5000 м.п.), міс Велс (5000 м.п.), комісар табору Щепанський (1000 м.п.). У графі прибутків фігурує й 6.260 м.п. – «від продажу горілки», за продані квитки на лотерею (64.144 м.п.). Гроші збирались і через підписні листи (звичайно це приносило 2-3 тис. м.п.). Кошти вносили й невідомі добродійники (15.000 м.п.) – адресуючи їх Союзу через генерала М. Безручка[10].

Навесні 1922 р. у таборі Щипіорно (крім вже згаданих) поновили свою роботу також Співоче товариство, Спілка літераторів, Спілка військових інвалідів, товариства «Мистецтво» і «Освіта», таборовий стрілецький оркестр, «Історичне товариство», спортивний гурток, Братство св. Покрови, Братство св. Кирила і Методія. Останні два братства діяли у тісному контакті з дивізійним (6-ої Січової) і таборовим панотцем

[9] ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 12, арк. 18–18зв.
[10] ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 8, арк. 25.

П.Білоном, який правив службу Божу в таборовій церкві, де був встановлений привезений з табору Александрів-Куявський іконостас[11].

У таборі заходами П. Білона і Л. Волохова розпочалось видання «Релігійно-Наукового Вістника», ними ж було засноване видавниче товариство «До світла». Активну участь у освітньому житті табору також брав сотник Г. Гладкий (як редактор кількох випусків таборових видань). Загальний провід культурно-освітнім життям в таборі здійснював сотник М. Битинський, якого було призначено начальником таборового культурно-освітнього відділу[12].

Слід відзначити, що власне «військове» життя дислокованих у Щипіорно дивізій поволі завмирало, а їх особовий склад постійно скорочувався. Навесні 1922 р. Головна Команда Військ УНР санкціонувала введення у дію «Тимчасових правил», які уможливлювали звільнення старшин зі складу армії за їх власним на те бажанням[13]. Водночас табір (хоч і тимчасово) залишало все більше робітничих команд, які хоч і зберігали військову ієрархію, фактично виходили з-під впливу таборових та дивізійних структур. Через істотне зменшення своєї кількості дивізії восени 1922 р. фактично перетворились у кадровані частини з курінною (батальйонною) організацією. Так, зокрема, М. Безручко своїм таємним наказом ч.32 від 29 жовтня 1922 р. переформував 6-ту Січову стрілецьку дивізію у збірний курінь п'ятисотенного складу[14].

Табір «втрачав» своїх мешканців також і з огляду на виїзд частини молодшого старшинства на навчання до ЧСР, звільнення декого з інтернованих за їх власними на те проханнями та рішенням польської влади. На зменшення кількості таборян також впливало й проголошення амністій учасникам антибільшовицьких формувань у 1921–1922 рр. та приїзд до Польщі радянських репатріаційних комісій. В такий спосіб Москва намагалась внести розкол у лави інтернованих та схилити до повернення в радянську Україну максимально більшого числа вояків Армії УНР. Прибувши 1 квітня 1922 р. до Щипіорно, представники репатріаційної комісії оголосили текст амністії перед таборянами (окремо – старшинам і козакам) та запропонували зголошуватись до повернення в УСРР. Але повернутись додому виявила бажання незначна кількість інтернованих – 150 осіб (з Щипіорно і Каліша разом), а виїхало тільки

[11] Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – C. 159–160; Wiszka E. Prasa emigracji ukraicskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 187–188.

[12] Wiszka E. Prasa emigracji ukraicskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 171–172, 204–205.

[13] ЦДАВО України, ф. 2373, оп. 1, спр. 2, арк. 320.

[14] ЦДАВО України, ф. 2373, оп. 1, спр. 2, арк. 323.

близько 100 вояків (з двох таборів). У жовтні 1922 р. радянські представники знову навідались до Щипіорно з аналогічною метою, і цього разу на їхні облудливі обіцянки піддалась більша кількість інтернованих (224 особи)[15].

Основним сенсом таборового життя в Щипіорно у 1922–1923 р. стала освіта та гуманітарна допомога нужденним категоріям таборян – інвалідам, хворим і дітям. Останні потребували особливого піклування, і до того ж – в їх числі були сироти, що вимагало їх регулярного забезпечення всім необхідним. Тому восени 1921 р. організатори культурно-освітньої роботи в таборах визначили першочерговим завданням створення єдиного спеціалізованого навчального закладу («Школи українських пластунів») для підлітків-сиріт, які внаслідок різних обставин перебували в Армії УНР та фактично брали участь у бойових діях, а тепер разом зі своїми частинами перебували у таборах.

Вже у кінці листопада 1921 р. ця справа перейшла у площину реалізації, що стало можливим завдяки наданій YMCA щедрій матеріальній допомозі, що уможливило облаштувати у Щипіорно приміщення для прийому дітей-сиріт. 2 грудня ц.р. сюди з Калішу було переведено близько 30 хлопців-українців та сформовано першу, другу і третю класи, які розпочали свою роботу за навчальною програмою єдиної національної державної школи. На початку січня 1922 р. до Щипіорно було переведено ще 27 хлопців зі Стшалкова з двома вчителями, після чого в школі було створено 4-й і 5-й класи, а сама «школа починає набирати поважного вигляду й серйозности»[16].

У цей час школа опинилась перед необхідністю вирішити проблему навчання 40 підлітків-білорусів, яких було у цей час репатрійовано з радянської Росії. Після завершення двотижневого терміну їх перебування у шпиталі, куди дітей з Білорусії було уміщено через їх загальну виснаженість, приймається рішення відкрити російськомовні класи, бо організувати навчання їх рідною мовою не було жодної можливості. Це, відповідно, призвело до збільшення викладацького складу та персоналу школи, проте YMCA не шкодувало грошей на освіту сиріт, що обумовило збільшення кількості пластунів у школі до 115 осіб.

Після завершення курсу навчання в школі (червень 1922 р.) пластунів було проекзаменовано та переведено до наступних класів. У лип-

[15] Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. – С. 157, 167.

[16] Ґама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

ні ц.р. YMCA орендувало для учнів школи дачу в околицях Каліша, де дітям була надана можливість відпочити впродовж 1,5 місяця. Другий навчальний рік розпочинався з 4 вересня, і переважна більшість пластунів охоче взялась до навчання. В листопаді 1922 р. кількість учнів у школі знову збільшується – після переїзду 27 хлопців різних національностей до Щипіорно. 1 січня 1923 р. педагогічна рада школи визнала можливим перевести найкращих учнів до наступних класів, після чого було створено 7-й клас для українців і 5-й клас для білорусів та росіян. Завдяки добре поставленій роботі школу почали відвідувати ще 20 підлітків, батьки яких перебували у цьому таборі[17].

Але при цьому викладацькому складу школи доводилось долати значні труднощі, які були обумовлені відсутністю підручників, з огляду на що вчителям доводилось самостійно складати конспекти лекцій та тиражувати їх на шапірографі. Крім власне навчання за затвердженою програмою, пластуни проходили практичне навчання в кількох майстернях (шевській, кравецькій, столярній, оправочній), що дозволяло їм набути практичних навичок, дуже потрібних у подальшому житті.

Крім того, для хлопців були створені всі умови для занять ігровими видами спорту (футбол, волейбол, баскетбол; меншою мірою – бокс). З огляду на таку насиченість теоретичними, практичними та спортивними заняттями їх денний розпорядок був спертий на військових засадах – підйом о шостій годині ранку, і після сніданку о 8-й годині вони мали виклади (до 12.30), далі – обід і праця в майстернях, після 16.00 пластуни мали годину для занять спортом, о 17.00 – отримували какао та готували домашні завдання, вечеря – о 20.00, вільний час і співи; о 22.00 – відхід до сну[18].

Але ця стабільність була дуже хиткою, і забезпечувалась майже виключно заходами YMCA, яка зробила особливо багато для налагодження діяльності школи українських пластунів у Щипіорно. Але з березня 1923 р. ця організація заявила про свою відмову від надання допомоги у зв'язку з припиненням своєї діяльності в таборах[19]. Це спонукало педагогічну раду (Гончаренко, М. Хлюр, І. Шлендик, Д. Савенко, Л. Гавриш, І. Гуда, І. Кобизський, Лутць, Скубко, Шевченко, Шуляк) школи пластунів до пошуку інших можливостей для продовження її роботи.

---

[17] Ґама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

[18] Ґама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 8–9.

[19] Ш. І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 7.

23 березня 1923 р. педрада обговорила пропозицію генерала М. Шаповала «переправити до Чехії дітей сиріт українців от 5 до 14 років в кількости 250 чоловік, де їм буде дана освіта до вищої включно за рахунок чешських родин». Для цього також вимагалась згода батьків – отже мова йшла не тільки про сиріт, а взагалі українських дітей, які перебували в таборі. За словами М. Шаповала, який у цей час готувався до виїзду до Праги, в ЧСР питання розподілу дітей до чеських родин мало бути вирішено Українським Громадським Комітетом. Крім того, дітьми також опікувався би «окремий учитель-українець», який мав би зверхній над ними нагляд та навчав би українознавству.

Розглянувши ці умови, педрада ухвалила, що в такій ситуації «не може бути гарантованим національне виховання дітей, а через це діти можуть бути стрчені для України». До того ж в таборі існує школа, яка «забезпечена всім необхідним приладдям і закінчує вже третій шкільний рік[…] користується довір'ям з боку батьків дітей». На переїзд до ЧСР можна буде погодитись у випадку переїзду «всієї школи в повному складі», коли би її подальша діяльність в таборі була би неможливою[20]. Але вже місяць, у відповідь на аналогічну пропозицію від Шаповала, що надійшла до педради школи 26 квітня 1923 р., остання своєю ухвалою погодилась «на переїзд дітей до Чехії в цілях виховання й освіти в чеських родинах», але відклала остаточне рішення до наступного засідання педради за участю М. Шаповала, начальника культурно-освітнього управління та начальника групи інтернованих Військ УНР у Щиріорно[21].

До цього педраду підштовхнуло завершення терміну опіки дітьми з боку YMCA (початок травня 1923 р.), і хоча після припинення діяльності останньої в таборах піклування про пластунів перебрав на себе Британський комітет для біженців (BCR), ситуація з утриманням школи пластунів ускладнилась. Комітет, маючи значно менші фінансові можливості, забезпечив пластунів тільки сніданками на трьохмісячний термін, про що, зокрема, листовно повідомляв начальник культурно-освітнього управління Генерального штабу В. Прокопович голові таборового розпорядчого комітету Є. Мешківській (лист від 30 квітня 1923 р.).[22]

Наприкінці літа 1923 р. згадуваний комітет вийшов з ініціативою перенесення сиріт до однієї із «заможних» європейських країн, і за сприяння члена Ліги націй Шерпантьє до Франції 5 вересня 1923 р. виїхало 14 хлопців (з них 11 сиріт). Підлітки мали бути розміщені в господарствах

[20] ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

[21] ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 12, арк. 2–2зв.

[22] Архів Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, фонд 7, од.зб. 4 (листування В. Прокоповича з Є. Мешковською).

французьких фермерів, де під патронатом Міжнародного Червоного Хреста виконували би різні сільськогосподарські роботи. За кілька днів мав відбутись виїзд ще однієї групи вихованців згадуваної Школи[23]. Таким чином, справа опіки, навчання та виховання підлітків-сиріт (а також і кількох дітей таборян) перейшла у цей час до міжнародних гуманітарних організацій.

Частина інтернованих вояків-українців, які перебували в Щипіорно, в силу різних обставин не закінчили свої середньошкільні студії в Україні, і не маючи «матури» (документа про середню освіту – *авт.*) – не могли продовжувати своє навчання далі. Тому Студентська громада Щипіорно, при якій у кінці травня 1922 р. утворилась «секція середньошкільників», виступила з ініціативою відкриття Реальної школи в таборі, маючи на меті «дати змогу[…] чи то відновити свої заняття, чи то закінчити тут на місці, курс середньої школи» для всіх бажаючих таборян. За кілька днів на черговому своєму засіданні Студентська громада ухвалила рішення про відкриття 12 червня 1922 р. «Курсів для середньошкільників», які мали працювати за програмою реального училища старого типу.

Завідувачем курсів було призначено інженера Лосевського, завдяки енергії якого, а також допомозі, наданій головою таборової філії YMCA Вуковим (підручники та навчальне приладдя) школа успішно стартувала у визначений термін, щоправда використовуючи приміщення пластунської школи (у цей час пластуни перебували на «дачі»). До складу її учнів вписалось 58 осіб, які «поставилися до Школи серйозно і відвідували Школу досить акуратно, наскільки це можливо в умовах таборового життя»[24].

У кінці серпня 1922 р. до Щипіорно і Каліша була перенесена «Стшалковська» група інтернованих Військ УНР, у т.ч. й слухачі тамтешньої Гімназії ім. Стешенка. Але опинившись в Щипіорно, учні Гімназії не потрапили до Реальної школи через різницю в програмі цих навчальних закладів, а в подальшому як учні, так і решта вчителів Гімназії опинились в різних таборах, відтак відновити її роботу чи то в Каліші, чи то в Щипіорно – не видавалось можливим за жодних обставин. Єдиним виходом могло стати їх включення до Реальної школи, яка у цей час шукала собі нового приміщення з огляду на повернення пластунів до свого приміщення[25].

[23] Український Сурмач. – Каліш-Щипіорно, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С. 16.

[24] Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

[25] Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 10.

Облаштованого бараку для її розміщення не було і не могло бути, тому командуванням групи для неї була передана одна із занедбаних землянок, яку належалось відремонтувати. Хоча цим мала зайнятись технічна сотня, дуже скоро виявилось, що ремонт доведеться проводити власними силами. Відтоді заняття в Реальній школі тривали три години після обіду, а решту часу її учні та викладачі витрачали для переобладнання внутрішнього простору землянки. YMCA виділило невелику суму на ремонт, яка між тим не дозволяла закупити весь потрібний будівельний матеріал (його брали в інших полишених землянках).

Але через відсутність інструменту ремонт просувався дуже поволі, до того ж – не всі потрібні матеріали можна було віднайти в таборі, відтак на їх отримання доводилось чекати інколи тижнями, що розтягнуло в часі ремонтні роботи на цілі місяці. Частина учнів просто зневірилась і почала виїжджати на роботи поза табір, після чого інженер Лосевський подав у відставку (12 лютого 1923 р.). Ремонт на цей час було майже закінчено, тому новий її завідувач – сотник Гончаренко зміг розпочати навчання в Школі вже 19 лютого. Після випробувань учнів було поділено на три класи (4-й, 5-й, 7-й), їх загальна кількість склала 39 осіб. Навчальні посібники були придбані завдяки допомозі YMCA, деяка їх кількість була привезена зі Стшалкова, про решту подбала студентська громада, придбавши їх в Подебрадах[26].

Під час навчання в силу різних життєвих обставин 8 учнів полишили школу, але решта – 31 особа (станом на початок травня 1923 р.), інтенсивно продовжувала навчання, виходячи з перспективи складення іспитів у червні ц.р. Як майже завжди, найбільшою проблемою був тяжкий матеріальний стан учнів, які не мали задовольняючого відживлення, ходили «обідрані і не мали білизни», але попри все Реальна школа не припиняла своєї діяльності, гідно виконуючи свою шляхетну місію.

Таборовий культурно-освітній відділ дбав й про інтереси інших категорій таборян, і з березня 1923 р. започаткував у Щипіорно виклади «популярно-наукових лєкцій з ріжних царин знання», що робилося з метою «популяризації серед інтеліґенції табору такого циклу наукових дисциплін, які з огляду на дорожнечу книжки знаходяться в занедбанню серед задротянського суспільства». Планувалось, що «даючи авдиторії загально-викінчені нариси окремих дисциплін», стане можливим «розбудити в ній стремління до самостійної праці над відтворенням деталів, а відтак піднести рівень її інтелєктуального життя». До липня 1923 р.

[26] Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 10.

в таборі було виголошено цикли рефератів з філософії (лектори – сотники Гончаренко, Ф. Коршнівський і поручник Можейко), з військового мистецтва (генерал-хорунжі В. Петрів і П. Шандрук), з «московознавства» і «большевікознавства» (сотники Є. Маланюк і Ф. Коршнівський)[27].

Були проведені виклади лекцій з соціології (поручник Подільський), з українознавства і полонознавства (полковник Лорченко, сотники Є.Маланюк Ф.Коршнівський). Відбулись виклади з окремих тем, зокрема сотник Базилевич прочитав реферат «Теорія оглядності Айнштайна» («Теорія відносності Ейнштейна»). Також були заплановані виклади з наступних тем: української воєнної історії (генерал-хорунжий О. Удовиченко), з математичних наук (О. Удовиченко і полковник Гудима). Проведені реферати завжди збирали повну аудиторію слухачів, після них відбувались обговорення та дискусії, які інколи тривали до двох годин. «Пунктуальність початків лєкцій та безплатний вхід на них так само спричинились до приваблення таборової публіки»[28].

На початку березня 1923 р. у Щипіорно заснувався філософський гурток, провід якого поставив собі за мету проведення низки рефератів, «щоби зворушити думку перш у самих членів гуртка, а потім зацікавити й інших осіб». Щотижнево члени гуртка збирались на загальні збори аби прослухати доповідь та обмінятись думками щодо її змісту. За два місяці (березень-квітень) було виголошено 10 рефератів («Інтуїтивізм Бергсона», «Ніцше як філософ», «Психологічні закони розвою народів» (всі – Гончаренко), «Про Сковороду» і «Російський месіанізм» (обидві – Є. Маланюк), «Будова матерії» (три виклади) – лектор – Ґуда, «Теорія оглядності Айнштайна» (теорія відносності Ейнштейна – *авт*.) Бизилевича. Як зазначалось у таборовому часопису, всі виклади справили на слухачів позитивне враження, лише у лекції Бизилевича, на думку автора цього повідомлення, мало місце «страшне калічення нашої мови паном докладчиком вживанням прикрих галіцізмів, од яких несе перекрученим московством»[29].

Важливе місце в житті інтернованих посідала «Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії», яка 14 лютого 1923 р. святкувала другу річницю свого існування. З цієї нагоди в Клубі громади відбулась святочна вечірка, в програмі якої було виголошення реферату, літературно-во-

[27] Реферати К[ультурно]-Освітньої секції Калішського Комітету допомоги збігцям з України // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 5 липня. – № 56. – С. 6–7.

[28] Реферати К[ультурно]-Освітньої секції Калішського Комітету допомоги збігцям з України // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 5 липня. – № 56. – С. 6–7.

[29] Свій. Фільософський гурток в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 6.

кальна частина, «чай, забави і танці»[30]. І якщо спочатку громада уявляла собою «невеличкий гурток національно-свідомого і активного старшинства», то з плином часу до її складу увійшла переважна більшість старшин дивізії. Гасло громади «Україна, Честь, Чесність» стало притягальним для багатьох вояків дивізії, а сама організація перетворилась на впливову силу, яка гуртувала й дисциплінувала старшин[31].

5 лютого 1923 р. на загальних зборах Громади старшин 6-ої дивізії було обрано комітет (у складі: голова – полковник Віктор Філіпович, члени – полковник Олекса Воронів, сотники Олександр Костюченко і Василів, секретар – сотник Анатолій Герліт) для збору коштів для спорудження пам'ятника тим українцям, які померли взимку 1919–1920 рр. у таборі Брест. Для збору коштів було вирішено провести урочисту службу Божу і панахиду, карнавочну збірку, випустити однодневку, провести театральну виставу та вечірку. Було передбачено, що всі зібрані кошти будуть використані для спорудження пам'ятника, чого – на думку комітету – від всіх інтернованих «вимагає наша національна честь і обов'язок бойових товаришів»[32].

Намагаючись привернути їх увагу до цієї проблеми, невідомий дописувач «Українського Сурмача» звернувся до них з таким словами: «Кожна могила – це крапля крови нашої Батьківщини. Кожна могила – це «Святая Святих» Українського Народу». Згадавши про місця вшанування пам'яті українських вояків у Польщі (обеліск у Ланцуті та висока насипна могила-пам'ятник в Александрові), він закликав таборян віддати належне й раніше похованим українцям поблизу Щиріорна. Невідомий автор цього допису також повідомляв про проведення 29 квітня 1923 р. збірки коштів на цю мету. Він пропонував спорудити «хоч скромненького по бідності нашій, пам'ятника», який би нагадував «чужим молодим поколінням про велику жертву, про велику любов принесену лицарями, що вмерли на чужині за щастя і волю своєї Батьківщини»[33].

Комітет з впорядкування цвинтаря в Щиріорно розпочав свою діяльність зі збору коштів для власної діяльності, але «зібрана сума настільки мала, що збудувати пам'ятника і впорядкувати могили можна лише при фізичній допомозі всіх таборян». Комітет звернувся до усього інтернованого вояцтва з проханням відпрацювати один день на благоустрої

[30] Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 14 лютого. – Ч. 45. – С. 7.

[31] «Україна, Честь, Чесність» (З приводу 2-ої річниці істнування Громади Старшин 6 Січ[ової] Стр[ілецької] див[ізії]) // Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 18 лютого. – Ч. 46. – С. 2.

[32] Комітет по збору пожертв на пам'ятник 27.000 в м. Берестї // Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 14 лютого. – № 45. – С. 7.

[33] О.К. Національна честь вимагає від нас пошани до вмерлих лицарів // Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 29 квітня. – Ч. 50. – С. 3–4.

цвинтаря[34]. 28 квітня 1923 р. йому на допомогу прийшло Драматичне товариство імені М. Садовського, яке влаштувало виставу, весь прибуток від якої був перерахований на потреби комітету. Улаштувати виставу допомагала ціла низка старшин – участь у грі струнної оркестри, виготовлення карнавок, виготовлення «обгорток» для програмок (були виготовлені головою художньої студії сотником Федорківським та її членами), продаж програмок вистави (дружини старшин 6-ої дивізії).

Жінки також організували лотерею (взявши на себе продаж квитків та виплату виграшів) та провели цього ж дня карнавочний збір коштів. Сотник М. Битинський виготовив плакати, редактор «Українського Сурмача» сотник Л. Волохів виділив потрібний для цього папір, таборова друкарня безоплатно надрукувала відозви, афіші та програмки. Комітетові також допомагали протопресвітер Військ УНР митрофорний протоієрей о. П. Пащевський, таборові панотці П. Білон і Залізняк (організували проведення збірки коштів 29 квітня під час служби Божої в церквах таборів Каліш і Щипіорно). В такий спосіб було зібрано 1.602.559 марок польських (м.п.), і після покриття всіх необхідних витрат (на організаційні потреби, оплата виступу духової оркестри, виграші в лотереї), чистий прибуток склав 1.322.027 м.п.[35]

Таборовий театр у Щипіорно завжди був неформальним центром життя цілого табору, до якого завжди охоче стікались інтерновані у пошуках духового відпочинку та розради. У свою чергу таборові актори старались виправдати довіру вояцтва, готуючи нові вистави[36], час від часу проводячи безоплатні вистави або призначаючи їх прибуток на культурно-гуманітарні потреби. Вони, зокрема, прийшли на допомогу погорільцям у таборі Щипіорно, провівши 11 лютого 1923 р. благодійну виставу для їх потреб. Завдяки цьому дев'ять постраждалих осіб з числа таборян отримали різні суми (від 7500 до 30 тис. м.п.) для придбання усього самого необхідного[37]. На прохання ініціативного комітету «Союзу Українок» (К. Безручко, Мандзенко, Гай-Гаєвська) Драматичне товариство ім. М. Садовського організувало проведення 23 березня 1923 р. в таборі Щипіорно благодійної вистави «Безталанна», весь прибуток з якої був витрачений на «Великоднє яєчко» для козаків табору[38].

[34] До таборового громадянства // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 7.

[35] Листи до редакції // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 16.

[36] До приміру – у лютому 1923 р. Драматичне товариство імені М. Садовського запропонувало таборянам виставу «Житейське море» І. Тобілевича (як продовження п'єси того ж автора «Суєта»). Див.: Таборовий театр // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 18 лютого. – № 46. – С.8.

[37] Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 22 квітня. – Ч. 49. – С. 8.

[38] ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18, арк.31.

Таборові мистецькі організації також намагались підтримати хворих таборян, і зокрема сухотників, для чого їх членами влаштовувались різні культурно-мистецькі імпрези. Тільки в кінці серпня – на початку вересня 1923 р. їх відбулось кілька: 25 серпня ц.р. товариство «Мистецтво» провело вечірку «на користь сухотників», що принесла 688.750 м.п. Для цієї ж мети Драматичне товариство ім. М. Садовського влаштувало виставу «Сорочинський ярмарок» (2 вересня 1923 р.), чистий прибуток від якої склав 851.700 м.п. Ще за кілька днів з метою підтримки сухотників табору була проведена «танечна вечерниця»[39]. Допомагали артисти й інвалідам, які перебували в Щиріорно та витримували всі складнощі таборового побуту – шляхом проведення вистав, прибуток від яких передавався на їх потреби.

Долучались таборові артисти і до відзначення пам'ятних днів, зокрема з нагоди дня народження Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри. 22 травня 1923 р. активну участь в улаштуванні святкової вистави взяло Драматичне товариство «Запорожець», члени якого підготували виставу «Мати Наймичка» (за поемою Т. Шевченка). Перед виставою підполковник Мантуляк виголосив промову про С.Петлюру, яка викликала «в авдиторії слухачів велике співчуття й захоплення», а «сама вистава пройшла при очевиднім святковім піднесенні п.п. акторів». Рецензент відзначив майстерну гру таборових акторів (Мяновської, Кривусіва, Шила, О. Шиманського), завдяки чому «вистава зробила дуже приємне враження й мала успіх у глядачів»[40].

У цей час діяльність драматичних гуртків у таборі значно активізувалась, а крім того – була подолана репертуарна криза, коли таборові артисти намагались перейти від вистав побутового та історичного характеру до новітніх п'єс сучасних драматургів. Зокрема, заходами драматичного товариства ім. М. Садовського були підготовлені дві вистави В. Винниченка – «Чорна Пантера» і «Білий Ведмідь», а також «Ревність» Арцибашева – у постановці драматичного товариства «Запорожець». Кожне з товариств мало у своєму складі талановитих акторів-аматорів, але їм бракувало досвідчених режисерів, з розвинутим сценічним та літературним смаком, що було неодмінною умовою для постановки модерних п'єс[41].

У статті містилась коротка оцінка мистецьких пошукувань таборових артистичних колективів – як окремих акторів, так і режисерів. Її автор

[39] Український Сурмач. – Каліш-Щиріорно, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С.16.

[40] Глядач. Святкування іменин Головного Отамана Військ У.Н.Р. С. В. Петлюри // Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 7.

[41] Він. Театр і Мистецтво // Український Сурмач. – Щиріорно, 1923. – 29 квітня. – Ч.50. – С.7-8.

відзначив відсутність будь-якого режисерського впливу на хід вистави «Чорна Пантера», що зрештою пояснювалось наївністю режисера Собинця – «актора молодого і в сценічних засобах обмеженого», який до того ж виконував одну з головних ролей. Виконавиці головної жіночої ролі забракло, на думку рецензента, «експресії та актуальности», відтак глядач не відчув того, чого власне вимагала «роля Чорної Пантери – особливого, за весь час п'єси, напруженого тремтіння всіх нервів її, всієї її істоти». Решта акторів відіграли свої ролі доволі вправно, і єдине – чого їм бракувало – це «догляду справжнього режисера».

До певної міри аналогічні оцінки були висловлені рецензентом і щодо вистави «Ревність» під режисерством Савіцького, хоча й досвідченішого, але «без власної ініціятиви», та «сумлінного виконавця авторських ремарок». Окремі сцени вистави, за оцінкою рецензента, «пройшли навіть блискуче», що стало можливим завдяки чудовій грі артиста Голубова (у ролі Сергія Петровича). Правдиво відіграли свої ролі Шиманський, Кречет і Кривусів; гра Мяновського дала глядачам «естетично радісне враження», натомість Мяновська (в головній ролі Олени Миколаївни) була не на висоті, хоча й «уважно» поставилась до свого акторського завдання[42].

У таборі Щипіорно діяло українське товариство («клюб») «Мистецтво», відділом балету і школою танців, у якому керував Парнасів. Л. Волохів був керівником і режисером драматичної секції цього товариства, а в 1922 р. – і його головою. Завдяки тому, що товариство мало своє власне приміщення, воно час від часу організовувало проведення різних мистецьких імпрез. Зокрема, 15 жовтня 1922 р. заходами товариства відбувся літературний вечір, присвячений творчості Павла Тичини. Його програма складалась з вступного слова Ф. Крушинського, реферату Є. Маланюка «Павло Тичина», читання його поезій, «Версифікації Тичини» у виконанні студії М. Селегія, танців (за бажанням гостей). До влаштування цього вечора долучилось й літературно-артистичне товариство «Веселка» (голова – А. Коршнівський)[43].

Таким чином, мистецька сторона життя інтернованих була в Щипіорно достатньою мірою забезпечена, які завдяки виставам таборового театру отримували тимчасове відчуття душевного комфорту та могли на короткий час подумки перенестись додому. Важливим було й те, що на шпальтах таборового часопису з'являлись рецензії на окремі таборові вистави, спонукаючи таборових акторів до вдосконалення свого мистецтва.

[42] Він. Театр і Мистецтво // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 29 квітня. – Ч. 50. – С. 8.
[43] ЦДАВО України, ф. 3947, оп. 1, спр. 18, арк. 19а, 20–21.

Досить розвинутим було й спортивне життя інтернованих, завдяки допомозі з боку YMCA, в таборі були облаштовані приміщення для занять різними видами спорту, діяли спортивні гуртки, і зокрема гурток шахістів. З 4 грудня 1922 р. і до 4 січня 1923 р. в таборі Щипіорно ним був організований шаховий турнір, переможцям якого були визначені грошові призи. Це стало можливим завдяки фінансовій допомозі (90 тис. м.п.) професора Оксфордського університету Виноградова і англійця Льюїса. Ця сума була надіслана через таборову філію BCR (Британського комітету для біженців). З цієї суми переможець турніру (шахіст Гладілін) отримав 30 тис. м.п., решта грошей була вручена шахістам, які посіли 2–4 місця. В газеті був уміщений й запис найкращої партії, перемогу в якій святкував Гладілін. За неї він отримав спеціальну нагороду (2 тис. м.п.), що була встановлена генералом М. Безручком. Але найголовнішим було те, що «гра пройшла досить жваво, виявивши значний поступ щодо розвитку шахової штуки»[44].

Восени 1923 р. мешканці табору Щипіорно активно долучались до збирання пожертв до Шкільно-просвітнього фонду імені Б. Грінченка, чим безпосередньо займався спеціальний комітет (сотники Діброва, Базилевич, Костюченко). З числа інших особливо ефективним у таборових умовах був «карнавковий збір» (карнавка – металева закрита коробка з отвором посередині для збирання грошей – *авт.*). Одна з таких збірок – за підтримки ініціативного гуртка жіноцтва та старшин дивізії, що була проведена в приміщенні громади старшин 6-ої дивізії – принесла 1.119.520 м.п. чистого прибутку[45].

Разом з тим, таборянам час від часу приходив на допомогу С. Петлюра, який у вересні 1923 р. передав «Комітету звільнених з інтернування» 1.200.000 м.п., що стало «великою підмогою для зреалізування домагань» учорашніх вояків Армії УНР[46]. Зрозуміло, що це не були особисті кошти Головного Отамана – але отримуючи з усього світу матеріальну допомогу для таборів інтернованих, С. Петлюра всі ці надходження спрямовував на невідкладні потреби таборян.

Надзвичайно важливу організаційно-мобілізаційну роль у житті табору відіграла таборова преса, і зокрема – орган українських культурно-освітніх організацій в таборах «Український Сурмач» (як спільне видання для потреб усієї Калішської групи інтернованих). Його друк став значною мірою можливим завдяки «Пресовому фонду», до якого пере-

[44] Мазарюк С. Шахи // Український Сурмач. – Щипіорно-Каліш, 1923. – 28 січня. – Ч. 44. – С.8.
[45] Український Сурмач. – Щипіорно-Каліш, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С. 16.
[46] Там само.

раховувався «податковий відсоток» з усіх підприємств у таборах Каліш та Щипіорно. Друк часопису відбувався у друкарні табору Щипіорно. Його співредактором (з № 33 – редактором) був сотник 6-ої дивізії Леонід Волохів[47].

Але матеріальна скрута та ностальгія за рідною землею змушувала частину вояцтва звертати свої погляди на схід – тим більше, що більшовицька Москва робила все, аби розкласти таборян, у т.ч. й зазивами до повернення додому, чому, зрештою, слугувало й оголошення у 1922 р. двох амністій для вояцтва Армії УНР. Слід відзначити, що дехто з інтернованих приймав таке, як з'ясувалось пізніше, фатальне для себе рішення та повертався до радянської України, щоб загинути за кілька років у жорнах сталінських репресій.

Водночас більшість вояків-українців залишалась вірною своїй присязі та Уряду УНР та стійко витримувала усі негаразди таборового життя. Попри наближення терміну ліквідації таборів Щипіорно продовжувало жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу освітні установи, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку зарубіжних благодійних організацій, українців з галицьких земель, внесків прибуткових підприємств табору та ін.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових реалій проживання на чужині, дехто з них – отримав нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів та хворих. Табір Щипіорно весь час залишався й центром військової організації інтернованої Армії УНР, в якому зберігався кістяк українського вояцтва, кращі представники якого взяли діяльну участь у боротьбі з більшовизмом вже під час Другої світової війни.

[47] Wiszka E. Prasa emigracji ukraicskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 234–235.

Олексій Лупандін,
Інститут історії України НАН України

Зовнішня політика гетьманату П. Скоропадського і більшовицька Росія: спроба побудови рівноправних відносин

Прихід до влади у квітні 1918 р. П. Скоропадського ознаменувався важливими зовнішньополітичними кроками і значним проривом Української Держави на міжнародній арені. Якщо в сфері соціально-економічної політики нова влада була протилежністю Центральній Раді, то у здійсненні зовнішньополітичної стратегії зміна форм державності і перегрупування політичних сил при владі не вплинули на неї істотно. Новий гетьманський уряд перебрав на себе всі міжнародні зобов'язання Центральної Ради, зокрема за Брестським мирним договором. Складовою частиною цієї політики були: визнання об'єктивної необхідності встановлення відносин з іншими державами світу, боротьба за визнання ними незалежності Україні, що, природно, стало б підсумком зміцнення її міжнародно-правового статусу.

Завдяки гетьманському уряду, представництво Української Держави на Заході, обмежене раніше лише Центральними державами, було суттєво розширене за рахунок українських консульств в скандинавських країнах, Польщі, Швейцарії, Фінляндії. Були навіть спроби встановлення дипломатичних зв'язків з країнами Антанти (Францією, Великою Британією, США).

Крім встановлення міждержавних стосунків з загальновизнаними світовими державами, новою ланкою зовнішньої політики було налагодження контактів з новоутвореними державами, що виникли на території колишньої Росії, зокрема радянською Росією. Налагодження відносин з країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних новоутворень суб'єктами міжнародного права стало вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, налагодження між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі частини, що прагнули

самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимої» від зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. За часів Української Держави були встановлені дипломатичні відносини і відбувся обмін послами з Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанським краєм, Великим Військом Донським; з Литвою були встановлені консульські відносини.

Об'єктивним є те, що налагодження між новоутвореними державами на території Росії двосторонніх відносин, так чи інакше зачіпало істотні інтереси кожної з сторін. Тісне переплетіння державницьких прагнень України, яка здобутками у зовнішньополітичній сфері намагалась ствердити свій міжнародно-правовий статус, великодержавницькі зазіхання більшовицького уряду РСФРР, що намагався втримати свою зверхність над всіма регіонами колишньої Російської імперії та поширення білого руху в окремих місцевостях Росії, які прагнули відокремлення від останньої, створювали певну напруженість ситуації. До того ж потенційна нестабільність, яка була наслідком етнічної неоднорідності прикордонних російсько-українських територій, зокрема Кубані, а також низький рівень політичної підтримки більшовиків в цих місцевостях, становило велику небезпеку для радянського керівництва, адже в разі консолідації антибільшовицьких сил несло реальну загрозу втрати влади.

Магістральним напрямом здійснення зовнішньополітичної лінії Української Держави на постімперському просторі були відносини з головним її східним сусідом – радянською Росією. Слід зазначити, що цей напрям набував першорядності з огляду на дезінтеграційні процеси революційної доби на постімперському просторі і був найбільш складним. Це зумовлювалось цілою низкою суттєвих чинників. По-перше, в рамках міжнародних зобов'язань перед Центральними державами за Брестським мирним договором від 3 березня 1918 р. радянська Росія мала врегулювати свої відносини з УНР. По-друге, з виникненням на території колишньої Росії нових державних утворень антибільшовицького спрямування, постала необхідність налагодження між ними і Україною стосунків на новому міждержавному рівні. По-третє, наявністю в Україні потужного російського емігрантського середовища, на-

лаштованого на відновлення великої Росії, та російською імперською спадщиною в ментальності правлячої еліти гетьманату. По-четверте, недостатньою визначеністю «східної» політики Німеччини в умовах незавершеної світової війни.

Важливим фактором у формуванні стосунків між обома державами були міжнародні зобов'язання РСФРР, що випливали з VI статті Брестського мирного договору, укладеного нею з державами Четверного союзу, згідно якої РСФРР зобов'язувалась підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ[1].

Характерний аспект, який безпосередньо впливав на українсько-російські відносини, був пов'язаний з присутністю німецьких і австро-угорських військ на території України. Для Української Держави вона, крім негативних наслідків, мала і позитивні моменти. Окупаційні війська були підпорою встановленого в Україні державного ладу, певною мірою перешкодою здійсненню великодержавницьких планів більшовиків щодо України і в цьому розумінні виконували роль стабілізуючого чинника. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, дану ситуацію необхідно було тільки вміло використати в інтересах України[2].

За таких обставин не слід вважати Українську Державу цілком залежною від Німеччини та Австро-Угорщини. Грунтуючись на міжнародно-правових положеннях за Брестськими угодами та за практичної допомоги Німеччини, Україна змусила більшовицький уряд радянської Росії розпочати мирні переговори щодо вирішення низки питань двосторонніх взаємовідносин, встановила і розвивала відносини з країнами чи самостійними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії, насамперед Доном і Кубанню, домагалася визнання України державами Антанти і нейтральними країнами[3].

Необхідність встановлення відносин з радянською Росією випливала для Української Держави із загальнополітичного курсу її уряду на побудову суверенної України, закріплення її статусу на міжнародній арені,

[1] Документы внешней политики СССР. – М., 1957. – Т. 1. – С. 122.

[2] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1923. – Ч. 2. З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради) – С. 73.

[3] Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С. 215.

припинення воєнних дій, укладення миру, вирішення важливих питань, що виникли внаслідок розпаду єдиної Російської імперії (політичних, економічних, територіальних, поділу майна та боргів, дипломатичних відносин тощо).

Улагодження цих проблем, у свою чергу, надавало можливість українському керівництву повною мірою сконцентрувати увагу на розв'язанні завдань державного будівництва, подолання економічної кризи, стабілізацію внутрішнього життя у краї.

Для РСФРР, її уряду німецько-австрійська окупація України була стримуючим фактором у проведенні російської політики щодо України, що в рамках здійснення політичної програми більшовиків зумовлювала необхідність пошуку нових напрямів і форм її реалізації.

Характерним аспектом у формуванні стосунків між обома державами був той факт, що міжнародні зобов'язання радянської Росії за Брестським мирним договором нерідко ігнорувалися більшовицьким урядом РСФРР, всупереч офіційним виступам його представників. Змушений в результаті підписання Брестського миру принаймні формально визнати факт існування суверенної і незалежної Української Держави, більшовицький уряд Росії не облишив намірів утримувати Україну в сфері влади.

Попри непевність політичної ситуації і напруженість у стосунках між двома державами навесні 1918 р., українська сторона проводила підготовчі роботи до майбутньої українсько-російської мирної конференції. Ще за часів Центральної Ради українським урядом було надіслано Раднаркому декілька нот з пропозицією щодо початку переговорів. Однак, поки погоджувалось місце їх проведення, в Україні стався гетьманський переворот і справою мирних переговорів довелось займатися гетьманському уряду.

Переговори розпочались 23 травня і проходили у Києві. Від самого початку роботи мирної конференції було обговорено цілу низку важливих і принципових питань. Вони включали вимоги відведення радянських військ за демаркаційну лінію, повернення Україні залізничного рухомого складу, перегнаного до Росії під час відступу з території України радянських військ в березні – квітні 1918 р., вільного переїзду українських громадян з Росії в Україну тощо.

Найбільші суперечки виникли з приводу демаркаційної лінії. Російська сторона категорично відкидала вимогу української щодо перенесення лінії на північ від фактичного розташування військ. Угоди щодо її визначення були укладені раніше на окремих напрямках

фронту: Курському, Брянському, Донецькому і фактично досягнуті на Воронезькому та Донському. Незважаючи на неодноразові намагання про остаточне визначення демаркаційної лінії, воно не було вирішене. Причиною тому була тісна залежність цієї проблеми від встановлення державних кордонів.

Після тривалих дискусій з приводу детального обговорення і узгодження умов перемир'я, 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір. За його умовами бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь час ведення мирних переговорів. Договір визначав умови репатріації громадян обох держав, відновлення залізничного сполучення і повернення Україні рухомого залізничного складу, перегнаного в Росію, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва.

Згідно з умовами перемир'я, український уряд 22 червня ухвалив постанову про заснування генеральних консульств Української Держави у Москві та Петрограді, також 30 консульських агентств у Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибінську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці та інших містах Росії. В свою чергу, в Україні були відкриті російські представництва: генеральні консульства у Києві, Харкові, Одесі та консульські агентства у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі та Полтаві.

Після досягнення перемир'я українсько-російська мирна конференція продовжила свою діяльність з метою розробки умов мирного договору. Особливо тісно ця справа була пов'язана з визначенням державних кордонів. Фактично всі наступні пленарні засідання зводились до гострих дискусій саме з цієї проблеми.

Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронезької губерній, а також Донецького басейну.

Зі свого боку, російська делегація запропонувала лінію межі, яка відрізала до Росії 5 повітів Волині. Після довгих дебатів вона знову запропонувала нову межу, яка проходила так, Чернігів опинявся від неї в 40-50 верстах, Харків – у 24. Згідно з варіантом, висунутим російською делегацією, до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

В проектуванні державних кордонів, зокрема у межах Донецького басейну, українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії, що передбачало збереження тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проектом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%.

Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. За словами голови української делегації С. Шелухина, «все на Вкраїні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»[4].

Ознайомившись з російським проектом кордонів, українська делегація дійшла висновку, що з точки зору політичного, стратегічного й економічного значення кордони, запропоновані російської стороною, не були виправдані. Єдине, що мали вони на меті – це задоволення великодержавницьких претензій радянської Росії та її більшовицького уряду і зруйнування територіальної цілісності Української Держави, існування якої за умови таких кордонів взагалі стало б неможливим. Виступаючи на засідання політичної комісії 17 червня, голова української політичної комісії О. Шульгин від імені української сторони відзначив, що «з точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безгрунтовними і безпринципними…, що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням»[5].

В свою чергу представники російської делегації висловлювали незадоволення українським проектом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах (як в економічному, так і в стратегічному значенні) є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії[6]. В цьому аспекті слід зазначити, що основним каменем спотикання було вирішення проблеми делімітації кордону в районі Всевеликого Війська Донського та Кубанського краю – регіонами, які стали на шлях самовизначення. Налагодження відносин з цими державними утвореннями, що постали на територіях, які відокремились від колишньої Росії, було важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави.

[4] ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 4.
[5] Там само. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1.
[6] ЦДАВО України. – Ф .2607. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 4.

В діях української дипломатії в цьому напрямку проглядались загальні закономірності, які базувались на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких окупаційних військ на території України, а також політичною нестабільністю в деяких регіонах, з якими зав'язувались стосунки, від української сторони вимагалось застосування більш гнучкої тактики.

Що ж до позиції російської делегації, то вона здебільшого характеризувалась традиційно великодержавницькими претензіями на території, що колись належали Російській імперії, і лише останнім часом стали на шлях самовизначення.

Цілком ігноруючи факт міжнародного визнання України в Бресті, більшовицькі представники піддавали сумніву факт існування незалежної Української Держави, підкреслюючи, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб'єктність. На думку голови російської делегації Х. Раковського Україна не мала ще чіткого міжнародного визнання, що міжнародна правосуб'єктність України буде визнана радянською Росією лише в тому разі, коли Українська Держава укладе з РСФРР відповідний договір як частина, що відпала від неї[7].

Виходячи з таких принципів, російська сторона вважала неприпустимим для України входити у двосторонні відносини з новоутвореними країнами. РСФРР не визнавала угоду, укладену 8 серпня між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським, наполягала на своєму праві визначення державних кордонів України не тільки на півночі, а й на сході та півдні.

Ця обставина спричинила ще більшу конфронтацію і напруженість у тогочасних українсько-російських відносинах.

Вважаючи Всевелике Військо Донське за короткочасну і непевну державну формацію, російські представники зауважували, що ця державна формація виникла внаслідок воєнних обставин і звинувачували українську сторону в намаганні перегляду Брест-Литовського договору, укладеного Росією з центральними державами.

Українська сторона вважала цю позицію цілком безпідставною, оскільки в угодах РСФРР з державами австро-німецького блоку не були зазначені гарантії непорушності і цілісність території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою.

[7] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 89.

Повноважний представник російського радянського уряду на переговорах Д. Мануїльський взагалі пояснював, що головні причини затягування мирних переговорів з Українською Державою в справі визначення державних кордонів зв'язані, по-перше, з нестабільною ситуацією в Україні – повстанським рухом, страйками, які охопили всю її територію, а по-друге – нестійким станом сусідніх з Україною регіонів (Дон, Кубань). Він наголошував, що «не може бути мови про кордони з Україною доти, поки не буде остаточно роздушена Донська і Кубанська контрреволюція»[8].

Російська делегація пов'язувала вирішення питань стосунків України з новоутвореними державами на Дону, Кубані, Криму з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією, як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних утворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави, відокремлення яких не було зазначено в договорі.

Більш того, російська сторона вважала, що цей договір накладав певні зобов'язання й на Україну. Трактуючи таким чином в своєму розумінні положення Брестського миру, які, зокрема, примушували саме РСФРР до укладення мирного договору з Україною, голова російської делегації Х. Раковський обстоював думку, що статус Української Держави як суб'єкта міжнародного права, так само як укладені нею міжнародні угоди, остаточно зможуть набути правочинності лише в разі «санкції» на те з боку РСФРР, тобто внаслідок укладення українсько-російського мирного договору, за яким РСФРР визнала б Україну як остаточно сформовану державу, і що саме цей факт доводиться положеннями Брестського миру РСФРР з державами австро-німецького блоку[9].

Неспроможність дійти до згоди по ключових питаннях українсько-російських взаємовідносин завели мирні переговори в глухий кут і з середини жовтня вони фактично були припинені.

Якщо в сфері політичних домовленостей українсько-російські переговори не призвели до будь-яких вагомих зрушень у відносинах між обома державами, окрім укладення умов перемир'я 12 червня, то у сфері еконо-

[8] Там само. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 163.

[9] Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О. Лупандін, І. Раллє, Л. Яковлева. – Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. – С. 314.

мічного співробітництва намічались певні перспективи. Після припинення роботи політичної комісії з огляду на вищенаведені труднощі, економічна комісія не припиняла своєї діяльності. Це свідчило про зацікавленість російської сторони в українських товарах. Внаслідок переговорів в даній сфері 7 липня на засіданні підкомісії по товарообміну російська делегація оголосила список товарів, необхідних Росії на липень–серпень у першу чергу і список товарів, які вона могла пропонувати Україні. Українська сторона заявила, що Росія може отримати 2 млн. пудів вугілля, 2 млн. пудів коксу, 750 тис. пудів чавуну, 100 тис. пудів залізничних рейок – усього на суму 15–17 млн. крб. Для координування розрахунків за товари українська сторона запропонувала одиницю еквіваленту товарів – один пуд українського вугілля[10]. В свою чергу, радянська Росія зобов'язувалась надати Україні 100 тис. пудів бензину, нафти, мастил, таку ж кількість різноманітного паперу, 2 тис вагонів лісу, на 1 млн. крб. цементу, на таку ж суму електротехнічних приладів і обладнання та одягу для гірників[11].

Незаперечним є факт, що до ведення мирних переговорів з Україною радянську Росію примусили її міжнародні зобов'язання за Брестським договором. Розпочавши переговори, вона, таким чином, формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських угод.

Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Але цей курс був невід'ємною основоположною частиною більшовицької політики щодо України і протягом дії Брестського договору.

Вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, радянський уряд РСФРР і більшовицька партія виношували плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно із ситуацією, обирали відповідні нелегальні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив у цьому Брестський договір, радянська Росія, йдучи на порушення угод, надавала величезну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. Вона не лише засилала на територію України комуністичну літературу, своїх агітаторів і досвідчених підпільників, а й підтримувала їх зброєю та матеріально. Провадилася широка підтримка страйкового руху в Україні, велась більшовицька агітація серед окупаційних військ.

Затягуючи переговори щодо встановлення державних кордонів, більшовики чинили в їх зоні антиукраїнські акції. З прикордонних з радян-

[10] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1 – Спр. 9. – Арк. 28.
[11] Там само. – Арк. 41.

ською Росією повітів до Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ Української Держави надходили повідомлення місцевих властей щодо протизаконних дій більшовиків, які в порушення угоди про демаркаційну лінію, що забороняла вступ і перехід нейтральної смуги військовими частинами, реквізицію продовольчих запасів тощо, грабували місцеве населення, вивозили до Росії продукти, хліб, різне майно і навіть цілі фабрики, знищували те, чого не могли забрати.

Радянська Росія саме в нейтральній зоні зосереджувала радянські військові частини, трансформовані пізніше в українські радянські повстанські дивізії, які у слушний час мали збройними засобами повести боротьбу за відновлення в Україні радянської влади.

З прикордонних з радянською Росією повітів до Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ Української Держави на адресу глави української мирної делегації надходили повідомлення місцевих властей щодо дій більшовиків. Ось, що зокрема повідомляв глухівський повітовий староста: «Більшовицькі банди, отримавши несподівано у своє повне розпорядження кілька кращих волостей Глухівського повіту, використовують це своє... панування в своїх виключних цілях, піддавши вогню і мечу, грабуючи все на своєму шляху. Щоденно відбуваються масові вбивства і робляться насильства над українськими громадянами, котрих більшовики примушують вступати в більшовицькі зграї та загони. Майно нескорених віддається на пограбування та винищення, на села накладаються грошові контрибуції, уганяється селянський скот а також відбираються і щоденно великими партіями вивозяться за межі України в прилеглі Орловську та Курську губернії всі продовольчі продукти і хліб, робиться насильне збирання і мобілізація як людей, так і худоби та продовольства для потреб більшовицьких загонів... Більшовицькі банди в своїй нищівній та руйнуючій роботі не задовольняються українською смугою, яка була надана їм для грабунків, але роблять постійні й систематичні збройні набіги на решту повіту, вбиваючи і грабуючи на своєму шляху всіх і все, що їм тільки не підвернеться, ведучи скрізь більшовицьку пропаганду, збираючи та вербуючи для себе прихильників з темного середовища населення»[12].

Подібний стан був у Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському та Суразькому повітах. Зокрема, для вивезення Суразької паперової фабрики більшовики налагодили навіть моста, якого вони зруйнували під час відступу навесні 1918 р, і пригнали 160 вагонів. Коли українська адміністрація спробувала стримати ці дії, то більшо-

[12] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1 – Спр. 17. – Арк. 25–26.

вики пригрозили підірвати фабрику, щоб вона не дісталась нікому[13]. За повідомленням із Суража, яке надійшло на адресу української мирної делегації, звідти було вивезено понад 120 вагонів залізничного майна, вивозилися хліб, коноплі, нищилися запаси пального, заготовленого для потреб суконних фабрик[14].

Коментуючи більшовицькі плани мирного врегулювання і взагалі щодо Української Держави, голова української мирної делегації С. Шелухин зауважував, що метою більшовиків було перетворення України на «спустошливий край з голодним людом і безробітними фабричними, позбавленими можливості годуватися з праці. Цим більшовики мають на меті збільшити на Україні клас людей нещасних, голодних, нужденних... для більшовиків така людність – цілий скарб, а для України – загибель»[15].

Влітку 1918 р. була створена КП(б)У. Зв'язана з РКП(б) не тільки ідейно, а й організаційно, вона, по суті, становила собою підпільний філіал РКП(б) в Україні. До речі, вищі органи партії більшовиків України діяли в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Створення подібної політичної організації на території іншої держави було порушенням не тільки умов Брестського миру, а й взагалі будь-яких норм міжнародного права, оскільки це було прямим втручанням у внутрішні справи іншої держави.

С. Шелухин вважав, що з точки зору більшовиків мир радянської Росії з Українською Державою не потрібен і навіть небажаний, оскільки «справа Совітського уряду вимагає, щоб Україна була переможена ним і ніяк не була б незалежною од його держави, бо в противному разі більшовицька справа на Україні стала б цілком програною… Мир йому не потрібен, бо… нинішній стан війни все-таки вигідний для більшовиків. Установлення миру вимагає од Совітського уряду і більшовиків: 1) зречення од всяких попередніх партійних і політичних планів на Україну і 2) установлення кордону, за який не вільно буде робити наїзди для реквізицій, грабунків та розбишацтв і взагалі здобиччю усякими способами. Таким чином, установлення миру з Україною для совітського уряду може бути тільки примусовим, а ніяк не по добрій волі. Се було б для його новою поразкою». А затягування переговорів російськими представниками, вважав голова української делегації, «є очевидним наміром... діждатись часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу»[16].

[13] ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3 – Спр. 7. – Арк. 2 зв.
[14] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1 – Спр. 20. – Арк. 44.
[15] Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р… – С. 308.
[16] Там само. – С. 306.

Українська сторона подавала численні ноти протесту російській з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі. Однак повноважні російські представники ухилялися від відповідальності за ці вчинки, заперечували централізованість керівництва цими діями і причетність до цього уряду РСФРР та більшовицької партії. Зокрема, на засіданні мирної конференції 5 червня Х. Раковський заявив українським представникам, що «...за ваших українських більшовиків ми можемо відповідати як однодумці, як партія, але за їхні дії як... держава і як влада відповідати не можемо»[17]. І це, незважаючи на те, що більшовицька партія України була складовою частиною РКП(б). У такому ж дусі була відповідь російської делегації 9 вересня на претензії української сторони з приводу порушення демаркаційної лінії та прикордонних інцидентів, в якій наголошувалось, що «внаслідок неможливості перешкодити повстанським організаціям здійснювати різні операції в нейтральній зоні, відповідальність за них, очевидно, не може лягати на Російський уряд. Українська делегація повинна погодитися, що лише встановлення кордонів і, отже, скасування нейтральної зони покладе край не тільки повстанським заходам у нейтральній зоні, але й іншим сумним подіям»[18].

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні засоби свого утвердження в Україні.

І якщо деякі розрізнені більшовицькі дії не спрямовувались центральними партійними й урядовими органами з Москви, то все одно вони входили у загальний план їхніх дій з метою розхитування та повалення існуючого в Україні режиму. Для досягнення цієї мети обирались різноманітні засоби, навіть самі мирні переговори. Використовуючи свою дипломатичну недоторканість, члени російської мирної делегації проводили агітацію. Потягами, якими їхали в Україну дипломатичні представники радянського уряду РСФРР, переправлялись гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційна література і навіть самі підпільники. На це, зокрема, звертав увагу А. Денікін, який писав, що «коли справи конференції не посувались уперед, то численна радянська делегація з великим успіхом провадила пропаганду та організацію таємних більшовицьких осередків»[19].

Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувались також російські радянські місії та консульські установи в Україні.

[17] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1 – Спр. 38. – Арк. 48.

[18] ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1 – Спр. 2. – Арк. 35.

[19] Диникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине. По мемуарах белых. – М.-Л., 1930. – С. 145.

Так, в повідомленні, яке надійшло 7 жовтня з Одеси до Міністерства внутрішніх справ, зазначалося, що з першого дня прибуття в Одесу генерального консульства РСФРР у робітничому середовищі почалось бродіння, викликане тим, що робітничі маси в приїзді представників радянської влади бачили початок відновлення влади рад робітничих депутатів. Наводилися дані, що в зазначеному консульстві провадився запис робітників у червону гвардію, що, володіючи великими грошима, консульство роздавало їх «щедрою рукою всім, які прибули до них, часто не розбираючись у політичному забарвленні просителя»[20].

Оцінюючи подібні факти, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що діяльність російських радянських місій і консульств «далеко не була такого невинного характеру»[21].

Ведучи переговори з гетьманським урядом, російські представники у той же час вступали в контакти з представниками опозиційних українських демократичних кіл, які об'єднались в Український Національний Союз (УНС) і також прагнули до влади в Україні.

Голова УНС В. Винниченко зазначав, що ініціатором встановлення контакту з представниками російської мирної делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації дій українських демократичних сил з більшовиками під час протигетьманського повстання виступили українські кола. Російська сторона ніби погодилася підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії, натомість, обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію[22].

Міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав, що «осмілені цими переговорами ще більше, совітські представники вже зовсім перестали дбати про мир і проволікати справу, вичікуючи, що з того всього вийде»[23].

Всі вищенаведені факти антидержавної й антиурядової діяльності представників радянської влади і більшовицької партії в Україні, чи

[20] ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1 – Спр. 114. – Арк. 277.

[21] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1923. – Ч. 3. Доба Гетьманщини (1918 р.). – С. 23.

[22] Винниченко В. Відродження нації. – К.-Відень, 1920. – Ч.ІІІ. – С. 158–159.

[23] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1930. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – С. 183.

то офіційних осіб або нелегалів, всупереч нормам міжнародного права, були прямим втручанням у внутрішні справи Української Держави, порушенням міжнародних договорів, угод і зобов'язань. Але з точки зору більшовиків, їхнього прагнення розпалити пожежу світової соціалістичної революції шляхом її експорту, цілі виправдовували засоби.

Заяви більшовиків про наміри укласти мир з Українською Державою спростовувалися фактами їхньої діяльності в Україні, а також тим, що, ведучи переговори, вони водночас контактували з опозиційними українськими колами, обіцяючи їм підтримку в протигетьманському повстанні і, у свою чергу, заздалегідь активно готуючись до нього.

Навряд чи можна було вважати щирими і відвертими такі запевнення більшовиків, як і їх обіцянки в дальшому визнати незалежність України і демократичний лад, що мав бути в ній встановлений. Дальші події в Україні показали справжню ціну більшовицьким запевненням у можливості порозуміння з демократичними українськими колами та визнанні демократичного ладу. Єдиною формою влади, до якої висловлювали свою прихильність більшовики, була лише диктатура їхньої партії.

У ставленні до інших політичних партій більшовики вважали можливими контакти лише з тими, що стояли на платформі радянської влади і могли прислужитися в боротьбі за повалення існуючого в Україні ладу (тобто йшлося про тимчасове співробітництво). При цьому більшовики наголошували на своєму лідерстві в процесі боротьби за радянську владу.

Що стосується порозуміння з українськими соціалістичними партіями демократичного напряму, яких більшовики вважали «буржуазно-націоналістичними» й «контрреволюційними», то тут взагалі не могло бути будь-якого компромісу. Дії національно-демократичних українських кіл могли бути корисні більшовикам лише в плані загальних протигетьманських дій.

Ставлення більшовиків до проблем національно-державного відродження України обмежувалось лише голослівними заявами про визнання ними права на самовизначення. Реально більшовики вважали національне питання взагалі не настільки значущим в епоху прийдешньої світової соціалістичної революції та встановлення світової пролетарської комуни.

Однією з помилок української демократії у прагненні до влади було те, що основну перешкоду українській державності вона бачила в «русофільській орієнтації» гетьманського режиму, не звертаючи уваги на серйознішу небезпеку, яку становив більшовизм, з представниками

якого вона намагалася порозумітись. Дальший хід подій підтвердив думку В. Винниченка, який пізніше писав, що найбільша небезпека загрожувала Україні «з півночі, з Росії, з соціалістичної республіки... і ця небезпека була найбільш обурююча й найбільш шкідлива, як для нас, так і для самої соціалістичної Росії»[24].

Слід зазначити, однак, що українсько-російське протиборство в той період виявлялося не лише в антиукраїнських діях більшовиків і радянської Росії. Зі свого боку, гетьманський уряд активно підтримував різними заходами антирадянські й антибільшовицькі сили в Росії, зокрема, за гроші та в кредит надавав їм зброю для боротьби з більшовиками. В Україні формувались загони для поповнення Південної армії. Опорні пункти по вербуванню знаходились у Києві, Одесі, Харкові, Житомирі та деяких інших містах[25].

Відмежовуючи український уряд від таких справ, Д. Дорошенко як міністр закордонних справ не визнавав вищенаведені факти. В офіційній відповіді на ноту протесту щодо цього, заявлену повноважним представником РСФРР на українсько-російських мирних переговорах Д. Мануїльським, Д. Дорошенко зазначив, що «формування Астраханської і Південної армій відбувається за межами території Української Держави, а тому український уряд не може впливати на ці дії, тим більш, що контингент цих формувань складається з російських громадян. Таким чином, на думку уряду Української Держави, зазначені в ноті формування, в яких ні уряд, ні громадяни України не беруть ніякої участі... ні в якому випадку не можуть бути розглянуті як привід для порушення мирних відносин між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою»[26].

Пізніше, перебуваючи на еміграції, Д. Дорошенко наводив факти про відправку наприкінці червня на Кубань першого транспорту з 9700 рушниць, 5 млн. набоїв, 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат, у липні – ще одного[27]. Німецькі окупанти всіляко сприяли цій справі, надіславши також у середині 1918 р. для Дону, Кубані та Добровольчої армії більш як 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та іншу зброю[28].

Тим часом восени 1918 р., у результаті зміни міжнародної ситуації у зв'язку із занепадом Четверного союзу і його поразкою у І світовій війні,

[24] Винниченко В. Відродження нації… – С. 158.
[25] История Украинской ССР. В 10-ти т. – К., 1981–1985. – Т. 6. – С. 323.
[26] ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1 – Спр. 89. – Арк. 16.
[27] Дорошенко Д. Історія України… – С. 197.
[28] Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – С. 55.

більшовицький уряд РСФРР в проведенні своєї політики щодо України почав відчувати ще міцніший грунт. Використавши поразку Німеччини, радянська Росія могла звільнитися від виконання умов Брестського договору, зокрема тих, що зобов'язували її визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, в свою чергу, надавало їй змогу відмовитися від дотримання угод, досягнутих у ході українсько-російських мирних переговорів, припинити самі переговори і зносини з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні.

Незважаючи на фактичне припинення з початку листопада стосунків з РСФРР, український уряд уповноважив товариша міністра закордонних справ А. Палтова підписати угоду з представниками радянської влади про заснування російської місії у Києві та української – в Москві на умовах, щоб у складі місії було не більше 3-х чоловік і одного дипкур'єра з правом кожної зі сторін на усунення небажаних представників, заборони представникам обох сторін займатися політичною агітацією тощо[29].

Однак події пішли іншим шляхом. 13 листопада радянська Росія, анулювавши Брестський мирний договір, розпочала відкриті воєнні дії проти Української Держави за відновлення радянської влади. Період українсько-російського мирного співіснування закінчився.

Слід зазначити, що до цього доклав зусиль і гетьманський уряд, який з метою сприяння відродженню на федеративних засадах єдиної, але не більшовицької Росії, направляв великі фінансові кошти на підтримку в ній антирадянських сил. Так, наприклад, 27 листопада Радою Міністрів Української Держави була ухвалена постанова про заснування представництв при Добровольчій, Донській і Південній арміях для погодження їхніх дій з українською армію та асигнування на це 10 млн. крб. на умовах, «що забезпечували б інтереси України в її спільній з іншими державами боротьбі проти більшовиків»[30]. Постановою від 5 грудня український уряд висловив своє бажання сприяти формуванню Північної армії й асигнувати, крім уже витрачених 3 млн., ще 22 млн. крб.[31].

Підняте в середині листопада під проводом Директорії повстання закінчилось 14 грудня поваленням гетьманського режиму. Захопивши владу, Директорія не могла її утримати, бо від початку свого існування була приречена на загибель, оскільки, розв'язавши руки після анулювання Брестського договору, більшовики активно включались у боротьбу за владу в Україні, мобілізувавши для цього всі ресурси Росії. Вони

[29] ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1 – Спр. 7. – Арк. 37–37 зв.
[30] ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1 – Спр. 17. – Арк. 64–64 зв.
[31] ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1 – Спр. 7. – Арк. 7 зв.

мали для цього конкретну програму, чітко визначену мету, перспективи, необхідну владу і, заздалегідь готуючись до повстання (створивши широку мережу більшовицького підпілля, сформувавши в нейтральній зоні ще за часів гетьманщини регулярні радянські військові формування), з успіхом реалізували свої плани.

Виступивши на світовій арені як суб'єкт міжнародного права і розпочавши переговори з РСФРР, Україна визначила метою міждержавних зносин з нею насамперед врегулювання важливих питань (політичних, економічних, фінансових тощо), успішне вирішення яких надало б молодій Українській Державі закріпити свій статус незалежної суверенної держави.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вирішення актуальних питань українсько-російських взаємовідносин того часу, були пов'язані з певними труднощами. Наявність розбіжностей в поглядах провідних політичних сил в обох державах щодо вирішення спірних проблем і перспектив розвитку взаємовідносин, непевність політичної ситуації накладали свій відбиток на процеси інтеграції між ними.

Незаперечним є факт, що міжнародні зобов'язання РСФРР примусили її до ведення мирних переговорів з Україною. Тим самим вона формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських угод. Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Однак намагання зберегти свою зверхність над територіями колишньої Росії, зокрема тих, що останнім часом відійшли від неї за Брестським миром, залишались пріоритетним напрямком зовнішньополітичного курсу більшовицького уряду.

Заради цього уряд РСФРР, керований більшовиками, йшов на пряме порушення міжнародних угод і зобов'язань, ведучи нелегальну боротьбу на території формально визнаної ними Української Держави. Прикриваючись голослівними гаслами про право націй на самовизначення і аж до цілковитого відокремлення, уряд РСФРР і більшовицька партій тим часом, ігноруючи норми міжнародного права, в ім'я досягнення великодержавницьких планів щодо України, використовували всі можливі засоби включно з відкритими воєнними діями з метою повалення української державності.

З свого боку український уряд, ставлячись негативно до політики радянської влади, сприяв підтримці антибільшовицьких сил у Росії, де виникли сепаратистські антирадянські утворення, що стали на шлях самовизначення.

Визнання Україною цих державних утворень суб'єктами міжнародного права, встановлення з ними відносин, незважаючи на інколи негативне ставлення правлячих кіл у цих регіонах до української державності, було не лише виявом політичної тактики, а й розкривало стратегічні плани українського уряду. Укладення на міждержавному рівні відповідних угод між Україною і цими регіональними утвореннями підкреслювало факт розпаду єдиної російської держави, що відповідало істотним інтересам Української Держави, яка й сама виникла внаслідок цих процесів. Визнання цих державних утворень іншими країнами світу мало б не тільки підтвердити статус незалежної України, а й стало б певною перешкодою великодержавницьким амбіціям радянської Росії, що наполягала на своєму праві бути правонаступницею колишньої єдиної Російської імперії і прагнула зберегти свій суверенітет над регіонами, які відокремились від неї.

Непевність і хисткість української дипломатії, яка не мала конкретних і реальних засобів підтримати власних державницьких домагань, посилювались відсутністю єдиної в українських політичних колах (як лівих, так і правих), що виступали за відродження української державності. Їх неспроможність позбавитись міжпартійних рахунків і чвар призвела до того, що перед лицем більшовизму вони не змогли об'єднатися за для відродження незалежної України. Подеколи українські демократичні кола своєю політикою взагалі компрометували саму ідею української державності, що призводило до послаблення загальноукраїнського руху.

Розбіжності в поглядах на державотворчі і національно-політичні процеси в обох державах, що стали природним наслідком колапсу імперії, а також розуміння перспектив їх розвитку призводили до напруженості між Українською Державою та РСФРР. А завдяки принциповій і послідовній політиці більшовицького керівництва щодо вирішення багатьох питань українсько-російського співіснування, чимало актуальних питань національно-державного будівництва в Україні фактично не мали шанси на втілення в життя.

Ольга Скороход,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Від'їзд Романових з Києва у березні 1917 року як індикатор суспільно-політичних змін

Від'їзд матері колишнього російського імператора Ніколая II Марії Фьодоровни[1] з Києва до Криму в березні 1917 року відбувся у камерній атмосфері з приміської станції з невеликою кількістю свідків. Момент від'їзду представників колишньої правлячої династії лишився практично непоміченим для киян, представники революційної влади публічно також не заявили про значення цієї події. Однак паралельно з від'їздом Романових Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій Києва вдався до дій щодо передачі царського палацу, в якому мешкала Марія Фьодоровна, у відання революційних організацій.

Символічність такої інституційної заміни було одним з проявів відмежування від попереднього режиму, що постає під час будь-якої революції[2]. Окрім ідеологічної площини цей процес виявляє себе також у поведінкових практиках населення, які нерідко корелюються з офіційною риторикою влади у нетиповий спосіб.

Прослідкувати процес відмежування від Романових у Києві видається перспективним не лише з огляду на дослідження категорії маркерів «старого режиму» у березні 1917 року, але й з огляду на те, що Київ був центральним містом для українського національного проекту. Відповідно, якість змін у настроях населення стали основою для подальших революційних змін.

Хронологічні межі дослідження, на нашу думку, доречно обмежити першим місяцем революції – від перших повідомлень про зміну влади до кінця березня, коли троє представників царської династії залишили Київ. Рефлексії киян щодо династії Романових у наступні періоди революції були виражені на відстані, відповідно не базувалися на поточному моменті й життєвих практиках.

---

[1] Династичні імена Романових подано в українській транслітерації.

[2] Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – 8. – С. 9.

На сьогодні найфундаментальнішими студіями з політико-антропологічних процесів після повалення монархії на теренах Російської імперії є дослідження В. Булдакова, Б. Колоницького та О. Файджеса[3]. Аспектам революційної культури та її взаєминам з владою у своїх наукових пошуках приділяли увагу В. Верстюк та Р. Стайтс[4].

Попри те, що студії Української революції мають напрацювання в дослідженні самоусвідомлення окремих верств суспільства та легітимації влади в очах окремих груп соціуму. Українські міста в період Української революції 1917–1921 років революції стали матеріалом для дослідження Г. Басари-Тиліщак[5]. В. Скальський присвятив свої студії проблемі суспільних очікувань в період Української Центральної Ради[6]. Якщо вести мову про вивчення власне київського зрізу революції, нині воно представлене переважно дослідженнями в рамках підходів соціальної, подієвої історії та історії повсякдення: у роботах О. Бойко, О. Вільшанської, Я. Купчик, В. Скальського[7].

В українській історіографії знайшла відображення проблема ставлення до представників династії колишнього правлячого дому Романових у 1918 році. Зокрема, мова йде про дослідження Р. Пирога про реакцію у Києві щодо вбивства сім'ї Романових більшовиками[8]. Весь складний спектр емоцій та рефлексій відносно Романових на початку

[3] Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. изд. 2-е, доп. – М.: РОССПЭН: фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 967 с.; Колоницкий. Б. Символы власти и борьба за власть. К изучению политический культуры российской революции 1917 года. – СПб.: Лики России, 2012. – 336 с.; Figes O. A People's Tragedy: Russian Revolution 1891–1924, London: Jonathan Cape, 1996.

[4] Верстюк В. Революційна влада і суспільство…; Стайтс Р. Революционная культура и ее место в истории культурных революций // Анатомия революции: 1917 год в России: Массы, партии, власть. – С.-Петербург, 1994. – С. 372–382.

[5] Басара Г. Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2003 – 20 с.

[6] Скальський В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 46–59.

[7] Бойко О. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.; Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70; Купчик Я. Розвиток муніципальних підприємств в Києві (1917-1919) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет». – Випуск 123. – 2014. – С. 25-28; Скальський В. «Відчуття революції»: кияни на початку березня 1917 року // Вісімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 5–27 березня 2007 р. / За ред. В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2008. – С. 85–94.

[8] Пиріг Р. Убивство царської сім'ї Романових: київські відголоски трагедії // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 121–127.

революції, та комплекс вираження цих переживань українські історики розглядали у контексті загальних досліджень настроїв київського населення у 1917 році.

Сучасні біографи членів царської родини загалом підтримують версію подій, викладену в его-документах Романових[9]. Київ став місцем проживання трьох монархічних осіб з огляду на його близькість до фронту. Марія Фьодоровна очолювала Російський Червоний Хрест й опікувалася багатьма шпиталями та благодійними закладами міста, що були покликані допомагати постраждалим внаслідок війни. Ольґа Алєксандровна була евакуйована до Києва разом з польовим воєнним шпиталем, в якому працювала сестрою милосердя. Проживання у прифронтовій зоні для Алєксандра Міхайловіча також було необхідністю через його військову кар'єру. Він займав посаду польового генерал-інспектора російського воєнно-повітряного флоту.

Мемуари Ольґи Алєксандровни відомі у двох варіантах – інтерпретаціях її офіційного біографа Й. Ворреса з включенням прямої мови колишньої великої княгині[10], а також у відредагованих її нащадками спогадах[11]. В них, як і у мемуарах Алєксандра Міхайловіча[12] значне місце займає опис переживань моменту початку революції в Києві у березні 1917 року. Загалом у даних версіях подій помітне нашарування досвіду, здобутого, в революційний і постреволюційний час. Від'їзд з Києва у мемуарах вказаних представників династії Романових постає як життєво важлива необхідність.

Більш продуктивними для історичного дослідження є его-документи овдовілої імператриці Марії Фьодоровни, оскільки вони були створені у момент переживання подій. Збережені частини її щоденника відносно київського етапу життя сягають початку березня 1917 року[13]. Також опубліковані листи, написані Марією Фьодоровною з Києва.

Іншими джерелами у дослідженні динаміки ставлення населення Києва до Романових є мемуари представників близького оточення цар-

[9] Кудрина Ю. С высоты престола. Из архива императрицы Марии Фёдоровны (1847–1928) // Наше Наследие. – 2002, - № 62. – С. 27–67.

[10] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини Ольги Александровны, 1960. Перевод с английского В. В. Кузнецова, 1996. / Режим доступу: http://www. rodon.org/vi/pvk.htm

[11] 25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovsky, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans. – Librario Publishing Ltd, 2010. – 216 pages. / Електронна версія книги.

[12] Романов А. Воспоминания великого князя Александра Михайловича Романова. С предисловием Николая Старикова, – СПб.: Питер, 2015.

[13] Дневники императрицы Марии Федоровны (1914–1920, 1923 годы) / Пер. с датск. Ю. Кудриной, О. Дудочкиной-Крог, А. Чеканского; сост. Предисл., коммент. Ю. Кудриной. – М.: Вагрус, 2006.

ської родини у місті. Важливий комплекс інформації дають газетні матеріали. Офіційні документи дають обмежену інформацію про сприйняття Романових у Києві, однак позиція революційної влади щодо Романових зафіксована у документах Тимчасового уряду. Одних розпоряджень чи офіційних документів іншого характеру київської місцевої влади нам не вдалося знайти в архівах.

У період кардинальних змін, що відбувалися у Петрограді на межі лютого-березня 1917 року, представники династії Романових перебували в такій же ситуації, як і решта населення Києва – змушені були жити чутками та свідченнями небагатьох очевидців, які прибували зі столиці. При цьому з огляду на невизначеність та відсутність офіційних повідомлень, зберігався статус-кво Романових у Києві. Так, 1 березня у Софіївському соборі відбулась панахида за Олександром ІІ у присутності Марії Федорівни, про що повідомляли газети[14] .

Після повалення монархії перебування Марії Фьодоровни в одному з найважливіших міст колишньої імперії, яким був Київ, надавало її відносинам з новою владою делікатних конотацій. Через двовладдя у Петрограді центральна влада не була одностайною у політиці щодо Романових. Виконавчий комітет петроградської Ради робітничих депутатів 3 березня розглядав питання щодо арешту всіх членів династії Романових. При цьому арешт жінок династії пропонували здійснювати поступово[15] . За день до того, 2 березня, у записі засідання Тимчасового уряду зазначено про необхідність рахуватися з думкою Ради робітничих депутатів[16]. Вірогідно, благодійну діяльність Марії Фьодоровни високо оцінили, оскільки подальших обговорень санкцій щодо неї свідчень не маємо. На користь цього також свідчить політика нової влади щодо благодійних установ, які діяли під патронатом овдовілої імператриці. Відомства імператриці Марії, якими опікувалася матір поваленого імператора, були передані в управління Міністерства народної освіти. Однак їхню назву було збережено (за іменем засновниці Марії Фьодоровни, дружини Павла І)[17].

Першим актом, який дає можливість простежити публічні прояви зміни статусу овдовілої імператриці, став її від'їзд з Києва до ставки колишнього імператора Ніколая ІІ, що розташовувалася в Могильові. Виїзд відбувся 3 березня – у день, коли у Києві було офіційно оприлюд-

[14] Киевская мысль. – К., 1917. – № 61. – С. 2.

[15] Жук Ю. Вопросительные знаки в «Царском деле» – СПб.: BHV, 2013. – С. 32–33.

[16] Архив новейшей истории России. Том VII. Журналы заседаний Временного правительства. Март–октябрь 1917 года. В 4 томах. Том 1. Март–апрель 1917 года / Ответственный редактор тома Б. Додонов. Сост. Е. Гринько и О. Лавинская. – М.: «Российкая политическая энциклопедия», 2001. – С. 385.

[17] Архив новейшей истории России… – С. 70.

нено маніфест про зречення. Тобто, до Могильова Марія Фьодоровна від'їжджала в час зміни влади у місті: коли створювався Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій Києва, а старі органи влади опинилися у невизначеному положенні.

За спогадами Ольґи Алєксандровни, при від'їзді її матері були подані всі складові пошани, передбачені офіційним протоколом. «Коли після зречення сина Овдовіла Імператриця вирушила до Могильова, їй були віддані всі належні її положенню почесті. Вона прибула на Імператорської платформу вокзалу в супроводі ескорту козаків»[18], – зазначає вона у першій редакції своїх спогадів[19]. Зокрема, матір Ніколая II супроводжував київський губернатор Олексій Ігнатьєв. Тобто в короткий перехідний період зберігався статус-кво овдовілої імператриці.

До Києва Марія Фьодоровна повернулася увечері 9 березня, коли органи нової революційної влади у Києві були сформовані. У своєму щоденнику вона зафіксувала зміни, що відбулися в офіційних церемоніях. «Як же все змінилося! На станції нікого, тільки на пероні цивільні з червоними бантами. Огидно! Над палацом жодного прапора. На подвір'ї була зустрінута офіцерами й Ігнатьєвим в штатському, з якими ми трохи посиділи у мене»[20], – зазначила вона[21].

Згадки про подібну зміну публічного вияву статусу овдовілої імператриці наведені у щонайменше трьох інших свідченнях. Фрейліна Зінаїда Менгден зазначала, що колишній київський губернатор Олексій Ігнатьєв і дворецький зустріли Марію Фьодоровну у вестибюлі палацу (за уривком зі спогадів, опублікованим Ю. Кудріною)[22]. Тобто, особи, які бажали висловити овдовілій імператриці звичні для неї вияви пошани, робили це не публічно. Відсутність почестей підкреслює і Марія Барятинська, дружина флігель-адьютанта Ніколая II, яка на той час опікувалася шпиталем у Києві. «Возле дворца не было никакой почетной охраны, пост при воротах был в ужасном состоянии, а неопрятные солдаты вели себя так, будто охраняли заключенного – они даже не брали на караул»[23].

---

[18] Тут і далі подано авторський переклад з російського перекладу англомовних спогадів Ольґи Алєксандровни.

[19] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини Ольги Александровны, 1960. Перевод с английского В. В. Кузнецова, 1996. / Режим доступу: http:// www.rodon.org/vi/pvk.htm

[20] Тут і далі подано авторський переклад з російського перекладу данського тексту спогадів Марії Фьодоровни.

[21] Дневники императрицы Марии Федоровны… – С. 178.

[22] Кудрина Ю. С высоты престола. Из архива императрицы Марии Фёдоровны (1847–1928) // Наше Наследие. – 2002, – № 62. – С. 42.

[23] Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы. – М., Центрполиграф, 2006. – 368 с. / Електронна версія книги.

У першій редакції своїх спогадів Ольґа Алєксандровна зазначала, що Марія Фьодоровна змушена була їхати з вокзалу до палацу, найнявши звичайного візника[24]. Цей факт, на нашу думку, був проявом зміни не лише політичного, але й соціального статусу. Подорож не в царській кареті, а у звичайному екіпажі урівнювала її в статусі зі звичайними громадянами.

Київська преса повідомляла про вибір Марії Фьодоровни осісти у Києві після зречення її синів від влади. У великому матеріалі газети «Последние новости» про історію Романових в останньому абзаці сказано: «В Киеве вокруг вдовствующей императрицы образовался особый двор. Вольно или невольно эмигрировавших из Петрограда»[25]. Якщо про повернення матері поваленого імператора преса згадувала у контексті історії династії Романових та чуток, пов'язаних з її представниками, то після 9 березня окремі замітки, присвячені пересуванню Марії Фьодоровни особисто.

Паралельно з приїздом та облаштуванням вдови Алєксандра III у Києві відповідний дозвіл надійшов від центральної влади. Адъютант головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту доставив телеграму на адресу Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва, який був відправлений прем'єр-міністром Георгієм Львовим: «Временное правительство не встречает препятствий к выезду вдовствующей Императрицы Марии Федоровны в Киев и пребыванию в Киевском дворце»[26].

Нам не вдалося знайти жодних розпоряджень щодо монарших персон у фондах Київської міської управи, Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва та канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (у Державному архіві міста Києва та Державному архіві Київської області). Таким чином, київська влада забезпечувала охорону овдовілої імператриці, разом з тим візуалізуючи зміну її статусу та дистанціюючись від Романових. Відсутність оприлюдненої думки київської місцевої влади щодо факту перебування Романових у Києві після революції дає підстави стверджувати, що у даному питанні Виконком Ради об'єднаних громадських організацій та Київська міська управа спиралася на розпорядження Тимчасового уряду, а також військової адміністрації, яка, з огляду на близькість до фронту, продовжувала зберігати у Києві вплив.

Різка зміна церемоній виходила поза рамки життєвих та ментальних практик Марії Фьодоровни та її оточення, однак була зрозумілим фак-

[24] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини…
[25] Последние новости. – К., 1917. – № 4586. – С. 1
[26] Киевлянин. – К.,1917. – № 70. – С. 1.

том для місцевої київської влади. Факт відсутності офіційного супроводу для овдовілої імператриці періодичні видання всіляко підкреслювали. «На вокзале во время пребывания великого князя и императрицы Марии никто из начальствующих лиц не присутствовал», – зазначено в публікації про відбуття Марии Фьодоровни з Києва 16 березня на потязі Ніколая Ніколаєвіча[27].

Простежимо вияви ставлення до представників династії Романових у Києві серед ширших верств населення. Рефлексії щодо осіб династії Романових, які перебували у Києві, формувалися та змінювалися на тлі постійного потоку новин та чуток. За час Першої світової війни кількість крамоли на адресу імператорської родини значно зросла. Як простежив Б. Колоницький, за матеріалами фонду Київської судової палати, під час війни образливу інформацію на адресу Романових представники міщанського стану висловлювали не рідше за селян[28]. Скасування цензури з одного боку і прагнення інформації з іншого створило базу для поширення нових чуток.

Періодичні видання у перші місяці революції чимало місця присвячували інформації про історію Романових та їхній поточний стан справ. Серед головних тем заміток про династію можна виділити основні: інформація про арешт Ніколая Романова та його сім'ї, чутки про зв'язок колишньої імператриці Алєксандри Фьодоровни та Распутіна, повідомлення про пересування інших родичів Ніколая II, пошуки царських коштовностей. Слід підкреслити, що серед новин були й такі, які описували насилля проти представників династії. Так, видання «Последние новости» повідомляло про збройний напад на великого князя Кірілла Владіміровіча[29]. Також газети повідомляли про арешти не лише сімей Ніколая II та його брата Міхаіла Алєксандровіча, але й осіб, що не могли безпосередньо претендувати на престол. Наприклад, про арешт великої княгині Марії Павловни та великого князя Бориса Владіміровіча[30].

Відмежування від попереднього режиму мало місце практично в усьому: від змін офіційних звертань до численних карикатур на царя просто на вулицях, «ідеологічних» дитячих ігор й вуличних вистав.

Табуювання представників династії часто стосувалося і попередників Ніколая II. Преса повідомляла про усунення портретів інших царів вже у перші дні березня. Одне з повідомлень від 7 березня зазнача-

[27] Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

[28] Колоницкий Б. «Трагическая эротика»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. – М.: НЛО, 2010. – С. 46.

[29] Последние новости. – К., 1917. – № 4576. – С. 3.

[30] Киевлянин. – К., 1917. – № 77.

ло: «Вчера из здания окружного суда удалены портреты Николая II и Александра III»[31]. Цього ж дня царські портрети були прибрані з міської управи. Як згадував письменник Григорій Григор'єв, карикатури на царя створювали ще й з тієї причини, що майже всі портрети поваленого імператора були знищені або прибрані зі звичних місць.

Відсторонення проявлялось в отриманні інформації про прихований раніше бік життя монаршої родини. Прояви подібного інтересу помітні з середини березня 1917 року, коли ринок інформації та розваг зміг відреагувати на ситуацію. Окрім офіційних повідомлень київські газетярі пропонували широкий спектр літератури на відповідну тематику, на кшталт суду над Ніколаєм II, любовних листів дочок імператора. У театрах з успіхом йшли вистави «Распутін і цариця Олександра», «Царева коханка» і т. п.[32]

Зміни торкнулися загальноприйнятих форм офіційних звертань: у церквах при читанні молитви зупинялися, коли приходила черга згадати ім'я колишнього монарха, місцевий клір у зв'язку з цим звернувся по роз'яснення до Петрограда[33]. Однак у березні панувала стихійність дій у використанні імені династії. Так, наприклад, київський університет певний час зберігав у своїй офіційній назві слово «Императорский»[34] . Крім того, у газетних повідомленнях в матеріалах про Романових часто вживано попередні титули, зокрема щодо Марії Фьодоровни. Російська націоналістична газета «Киевлянин» в перші дні березня зазначала повну титулатиру: «Ее Императорское Величество Государыня Императрица Мария Федоровна»[35]. «Киевская мысль» також зазначала повну титулатуру[36].

Спробуємо простежити проявив ставлення до представників династії Романових у Києві з боку звичайних жителів Києва. Про поведінку населення Києва після революції всі три представники династії Романових відгукувалися як про приязну й таку, що відповідала дореволюційним нормам.

У спогадах Ольґи Алєксандровни дані пасажі стосуються, в першу чергу, осіб, що знали її особисто до революції та були пов'язані з нею по роду діяльності. Своєму біографу Й. Ворресу вона розповідала про реакцію поранених солдатів і сестер милосердя, з якими працювала у шпи-

[31] Последние новости. – К., 1917. – № 4372. – С. 3.

[32] Григор'єв Г. У старому Києві..., - С. 294–295; Киевская мысль. – К., 1917. – № 118; Последние новости. – К., 1917. – № 2256.

[33] Киевская мысль. – К., 1917. – № 64.

[34] Там само.

[35] Киевлянин. – К., 1917. – № 63. – С. 1.

[36] Киевская мысль. – К., 1917. – № 63. – С. 4.

талі, коли вони вперше зустріли Ольґу Алєксандровну після зречення Ніколая ІІ. За словами великої княгині, солдати її вітали, частина з них співчувала. Також вона згадує про одну з «сестер-більшовичок», яка вітала її у зв'язку зі зреченням Ніколаєм ІІ престолу[37] .

Натомість Алєксандр Міхайловіч згадує не лише про реакцію військових чи колег, але й сторонніх осіб. «Первые две недели все шло благополучно. Мы ходили по улицам, смешавшись с толпой, и наблюдали грандиозные демонстрации, которые устраивались по случаю полученной свободы! [...] Вначале население относилось ко мне весьма дружелюбно. Меня останавливали на улице, пожимали руки и говорили, что мои либеральные взгляды хорошо известны. Офицеры и солдаты отдавали мне при встрече честь, хотя отдание чести и было отменено пресловутым приказом?»[38]. Бачимо, що великий князь підкреслив часткове дотримання формальностей, що існували за старого порядку.

Джерела не дають змоги з'ясувати, скільки у такій приязній поведінці населення було особистої симпатії, а скільки вияву позитивного ставлення до монархії та старого режиму. Вірогідно, мову слід вести про перевагу особистої поваги до колишніх монарших персон. На користь цієї думки говорять моменти, згадувані Ольґою Алєксандровною про те, що її вітали навіть ідейні опоненти – запеклі противники монархії. Таким чином, вони визнавали за нею право громадянина, однак не визнавали право монаршої особи. Інше свідчення – акцент, який Алєксандр Міхайлович зробив на підкресленні його ліберальних поглядів, що у даному разі робило його в очах населення прихильником революції.

Цей ліберальний образ могло підважити інтерв'ю Алєксандра Міхайловіча, надруковане в газеті «Киевлянин» 15 березня[39]. Великий князь висловив думку про необхідність у Росії конституційної монархії. З одного боку, він привітав революцію і підтвердив висловлену пізніше думку про те, що зміна влади у Києві відбулася спокійно і піднесено: «Приятно, что население приняло известие о нем (перевороте – О. С.) сознательно и в полном порядке. Никаких эксцессов не было». Це загалом підтверджує версію про відсутність у місті конфронтацій щодо представників Романових. З іншого боку, великий князь зазначив, що найвдалішою формою влади в Росії є республіка з царем на чолі (очевидно, він мав на увазі форму правління конституційної монархії, адаптованої до революційних реалій). «Ибо царь – это флаг народа перед ми-

[37] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини…

[38] Романов А. Воспоминания великого князя Александра Михайловича Романова. С предисловием Николая Старикова, – СПб.: Питер, 2015. – С. 272.

[39] Киевлянин. – К., 1917. – № 74. – С. 1.

ром», - сказав він. Попри наявність в Тимчасовому уряді прихильників конституційної монархії, нова влада несхвально ставилася до будь-яких виступів представників Романових у пресі. 8 квітня на засіданні уряду було прийнято рекомендацію, адресовану усім членам царської династії, не виступати у пресі[40]. Приводом для такого рішення послужило чергове інтер'ю Алєксандра Міхайловіча. Отже, вірогідно, що і його березнева розмова з київськими журналістами викликала занепокоєння у Тимчасового уряду та місцевої влади.

В его-документах Марії Фьодоровни також є свідчення про відносний спокій щодо її персони у Києві. У листі до грецької королеви Ольги Константіновни 18 березня вона писала: «Тут, однак, відносно спокійно, незважаючи на «свято свободи», яке пройшло позавчора з 7 ранку до 6 години вечора: процесії з червоними прапорами, Марсельєзою і т.д. І хоча поліції не було, був відносний порядок. Зовсім не було п'яних»[41] .

Очевидно, Марія Фьодоровна виокремила серед усіх революційних подій у Києві «свято свободи» (більш поширена назва «день свята революції) не лише з тієї причини, що це була наймасовіша революційна демонстрація у місті. За даними видання «Последние новости», в самий розпал Дня свята революції Марія Фьодоровна відбула на потязі разом з колишнім головнокомандувачем Ніколаєм Ніколаєвічем та комісарами Калініним і Черносвітовим. Близько 14:30 окремий потяг Ніколаєм Ніколаєвічем прибув зі ставки на київський вокзал. Марія Федорівна прибула до залізниці й пішла у приготований для неї салон-вагон, який причепили до потяга Николая Николаевича. О 16 00 потяг відбув з Києва[42]. Не зазначено у якому напрямку, з якому метою овдовіла імператриця залишала місто, так само як і немає інформації про час її повернення .

16 березня головні вулиці Києва були перекриті через рух демонстрацій з різних частин Києва до Думської площі. Тому Марія Федорівна дорогою на вокзал могла бачити революційний натовп, що вітав демонстрантів. Відкритим лишається питання, чи міг революційний натовп впізнати її та висловити своє ставлення. З іншого боку, овдовіла імператриця зазначає, що на вулицях не було п'яних, при чому ці дані містяться в его-документі, написаним за фактом нещодавніх подій. Отже, цього дня Марія Фьодоровна все-таки безпосередньо могла бачити вулиці, а у свою чергу городяни могли її бачити та вітати. Крім того, її могли зустрічати й вітати мешканці міста під час прогулянок у Царському парку

[40] Архив новейшей истории России… – С. 260.
[41] Кудрина Ю. В. С высоты престол… – С. 45.
[42] Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

(нині - Маріїнський парк), де розташовувався палац і де вона, за свідченнями фрейлін, полюбляла гуляти.

У зв'язку зі свідченнями про відсутність відкритого неприйняття представників Романових у Києві постає питання про причини їхнього від'їзду з міста до Криму 23 березня. Ольга Алєксандровна у своїх спогадах зазначає про прагнення виїхати з Києва ще у перші дні революції [43]. За її словами, Романови не могли цього зробити через позицію Марії Фьодоровни, яка бажала лишитися у Києві. У вже цитованому листі до грецької королеви, написаному за 5 днів до від'їзду, також не зазначено про жодні плани залишити Київ. Як зафіксують газетні хроніки вже після від'їзду Романових, у Маріїнському палаці лишався запас продуктів, закуплений на державні кошти, оскільки імператриця планувала лишатися у Києві тривалий час[44]. З іншого боку, у протоколах засідання Тимчасового уряду від 21 березня зафіксоване рішення про відпуск продовольства повалено-му імператору, його сім'ї, Марії Фьодоровні та їхнім свитам[45] – тобто у той день, коли, як буде зазначено, вже тривали переговори щодо процедури виїзду Романових з Києва. Отже, можемо стверджувати, що рішення про від'їзд виходило від самих Романових, а не від центральної влади.

Версію про те, що овдовіла імператриця сама вирішила залишити Київ висловив і голова ради офіцерських депутатів Леонід Карум, який називав себе монархістом (хоча демонстрував свою лояльність до революційної влади)[46] .

У свідченнях про від'їзд Романових твердження розходяться щодо ключових моментів: позиції овдовілої імператриці щодо від'їзду та атмосфери, в якій він відбувався.

Ольґа Алєксандровна без подробиць переконує, що Марія Фьодоровна погодилася залишити Київ після того, коли хірург та працівники шпиталю, яким вона опікувалася, категорично заявили, що не бажають більше її бачити. Цей епізод поданий непрямою мовою зі слів великої княгині[47]. Відповідно, ми не можемо оцінити реалістичність такого випадку і те, наскільки він вплинув на зміну рішення Марії Фьодоровни. Варто зазначити, що за спогадами Ольґи Алєксандровни, сама вона у цей час продовжувала працювати сестрою милосердя, про безпосередні ексцеси щодо її особи після революції вона не згадує.

[43] 25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovsky, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans. – Librario Publishing Ltd, 2010. – 216 pages. / Електронна версія книги.

[44] Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2.

[45] Архив новейшей истории России… – С. 155.

[46] Карум Л. Моя жизнь. Рассказ без вранья – Новосибирск: ЗАО ИПП Офсет, 2014. – С. 601.

[47] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини…

Натомість великий князь у мемуарах без подробиць переконує, що Марія Фьодоровна так і не погодилася їхати до його маєтку в Ай-Тодорі навіть після численних умовлянь: «Нам пришлось почти что нести Императрицу на вокзал. Она, боролась до последней минуты, желая оставаться и заявляя, что предпочитает, чтобы ее арестовали и бросили в тюрму»[48].

На нашу думку, остаточне рішення залишити Київ було викликане не одним конкретним подразником, а ланцюгом подій і активним виявом табуювання представників Романових. Якщо ситуація, коли Марію Фьодоровну не пустили до шпиталю, мала місце, вона могла стати остаточним каталізатором цього рішення.

Спробуємо відтворити атмосферу, в якій мешкали представники поваленої династії у Києві. Вони описали власну візію процесу відмежування від «старого режиму». Як ми вже зазначили, Алєксандр Міхайловіч писав про символічні два тижні, коли Романови почувалися у Києві в безпеці. Хронологічно це відповідає найбільшій революційній маніфестації у Києві (16 березня) та повалення пам'ятника Петру Столипіну (15–17 березня). Слід зазначити, що до того часу тактики відмежування від «старого режиму» сформувалися і увійшли до життєвих практик киян. «Наступил момент, когда разрушение царских памятников уже более не удовлетворяло толпу. В одну ночь киевская печать коренным образом изменила свое отношение к нашей семье. – Всю династию надо утопить в грязи, – восклицал один известный журналист на страницах распространенной Киевской газеты, и началось забрасывание нас грязью. […] Мы все вдруг превратились в «Романовых, врагов революции и русского народа». Вдовствующая Императрица Мария Федоровна, страшно удрученная полной неизвестностью о судьбе Государя, не могла переносить клички, прибавленной к нашим прежним титулам», - згадував він[49].

Ольґа Алєксандровна також згадувала про анафемування династії: «На стенах мелом были написаны всякие гнусные фразы, направленные против Ники и Алики, со всех учреждений сорваны двуглавые орлы. Ходить по таким улицам, чтобы добраться до дома, где жила Мама, было делом рискованным»[50] .

З іншого боку, таке табуювання царської родини переважно не переростало у відкрите протистояння. Так, власне від'їзд Романових не викликав особливого ажіотажу і проявів агресії: на залізничній станції у Святошино біля потяга зібрався натовп зацікавлених, але публічної

[48] Романов А. Воспоминания великого князя… – С. 276.
[49] Там само. – С. 274.
[50] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини…

уваги цій події, окрім заміток у газетах не надали[51] . Такий вияв ставлення був неспівмірний з заходами безпеки, вжитих при виїзді Романових. Вона писала: «Ми відправлялися пізно однієї ночі, але не зі станції, де це могло б викликати хвилювання і де сотні безпомічних людей очікували можливості виїхати, а від маленького лісу недалеко від Києва»[52].

Постає питання, якою була позиція київської влади щодо від'їзду Романових: наскільки вони цьому сприяли і наскільки були зацікавлені. Ми з'ясували, що Київська міська управа та Виконком об'єднаних громадських організацій були змушені рахуватися з позицією Тимчасового уряду та військової адміністрації.

Алєксандр Міхайловіч переконує, що наказ на виїзд з Києва вдалося отримати від Тимчасового уряду: «По всей вероятности, некоторым из наших добрых друзей, тронутых нашим положением, удалось повлиять на Временное Правительство, и в один прекрасный день к нам явился комиссар и передал приказ отправиться немедленно в Крым. Местный совет всецело одобрил этот план, так как считал, что «пребывание врагов народа так близко от фронта представляет собою большую опасность для революционной России»[53] . Отже, з його слів випливає, що Романови не просто отримали дозвіл на проживання у Києві, але без рішення Тимчасового уряду навіть не мали права покинути Київ. Ольґа Алєксандровна також висловлює таку думку, зазначаючи, що їм вдалося виїхати лише завдяки старанням великого князя[54].

Дискусійними є і спогади, які стосуються охорони спеціального потяга, на якому відбули Романови. У першій редакції своїх спогадів Ольґа Алєксандровна пише, що охорону вдалося забезпечити діями Алєксандра Міхайловіча. За її словами, йому вдалося знайти вірних династії саперів, які будували міст через Дніпро. Хоча описуючи власне процес переїзду до Криму зазначає, що охорона складалася з солдатів[55]. У другій редакції своїх спогадів вона вже згадує лише про солдатів[56]. Тоді як сам великий князь писав про охорону з матросів [57].

Газета «Киевлянин» зафіксувала такий розвиток подій. 21 березня депутат Державної Думи російський націоналіст Анатолій Савенко отримав телеграму від її тимчасового комітету про те, що він як комісар має супроводжувати овдовілу імператрицю. Зазначено, що це рішення

[51] Киевская мысль. – К., 1917. – № 85.
[52] 25 Chapters of My Life…
[53] Романов А. Воспоминания великого князя… – С. 276.
[54] 25 Chapters of My Life…
[55] Воррес Й. Мемуары Великой Княгини…
[56] 25 Chapters of My Life…
[57] Романов А. Воспоминания великого князя… – С. 276.

прийнято згідно з особистим клопотанням Марії Фьодоровни. У свою чергу київський Виконоком Ради об'єднаних громадських організацій постановив, щоб охорона потяга імператриці здійснювалася із залученням ресурсів Ради офіцерських і солдатських депутатів. 23 березня Марія Фьодоровна, Алєксандр Міхайловіч, Ольга Алєксандровна разом зі своїм морганістичним чоловіком полковником Миколою Куликовським виїхали у супроводі Савенка[58].

Отже, вірогідно слід говорити про охорону, яку забезпечила київська Рада офіцерських і солдатських депутатів. При цьому відкритим лишається питання, яким був головний рушій у діях солдатів, які супроводжували імператрицю – сила обов'язку чи лояльність до династії Романових.

Виїзд Романових з Києва був вигідним київській владі не лише з огляду на убезпечення Києва від можливого соціального напруження через перебування у місті представників поваленої династії, але і з точки зору інфраструктурного забезпечення розвитку революції.

На засіданні Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій 28 березня було вирішено, що Купецький дім, де проходили її засідання, а також засідання інших рад та студентських організацій, має зайняти губернський продовольчий комітет. Тоді як вказані організації переїдуть до Маріїнського палацу. Відразу по від'їзді Романових начальник київської міліції А. Лепарський провів інспекцію палацу. На засіданні Виконкому 24 березня заслухано його звіт та розглянули опис майна. Крім того, Виконком постановив реквізувати для потреб населення продовольство, виявлене у палаці[59].

Окрім того, що таке заміщення мало практичний смисл, воно несло в собі сакральний зміст заміни органів старої влади на революційні організації. Окрім палацу нове призначення отримали інші установи. У колишньому жандармському управлінні знаходились бюро гуртожитку амністованих, штаб партії соціалістів-революціонерів, кілька видавництв[60]. У будинку Дворянського зібрання – Рада професійних союзів тощо[61]. Подібний символічний перехід відбувався на території усієї колишньої імперії. Зокрема рішення про передачу Зимового палацу в Петрограді революційній владі Тимчасовий уряд прийняв ще 4 березня [62].

[58] Киевлянин. – К., 1917. – № 79. – С. 2.; № 80 – С. 2.

[59] Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2; № 84. – С. 2.

[60] Киевская мысль. – К., 1917. – № 93.

[61] Гольденвейзер. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990. – С. 5.

[62] Архив новейшей истории России… – С. 22.

Негатив з приводу того, що колишні царські будівлі були передані революційній владі відчували особи, що мали сентименти до попереднього режиму. «Жалко было смотреть на изящный дворец, на его полы, потолки, мебель, которые мы там увидели. Вскоре все было запачкано, загажено», – зазначав у мемуарах Карум[63]. У свою чергу Барятинська висловлює жаль від того, що царський павільйон на київському вокзалі став доступним для всіх, зокрема і для солдатів[64].

Проведений аналіз дає підстави констатувати символічність від'їзду представників династії Романових з Києва в контексті встановлення революційної влади і суспільних змін. Ставлення населення Києва до представників поваленої імператорської династії у березні 1917 року пройшло кілька етапів, хоча цей короткий період загалом хронологічно відповідав утвердженню Виконкому Рди об'єднаних громадських організацій у місті.

У короткий перехідний період перших днів березня зберігався статус-кво овдовілої імператриці Марії Фьодоровни. Після утвердження нової влади зміна політичного і соціального статусу Романових була підкреслена скасуванням усіх церемоній, передбачених імперським протоколом. Представники міської та центральної влади підкреслювали своє відмежування від Романових. При цьому київська міська влада у своєму ставленні щодо перебування Марії Фьодоровни в місті спиралася на рішення Тимчасового уряду та військової влади. Однак при від'їзді з Києва Романовим було виділено офіційний супровід та охорону. Головним чином це було зроблено не задля вияву пошани, а з метою забезпечення порядку в місті й безпеки представників династії.

Від'їзд Романових з Києва був вигідний міській владі не лише з точки зору благонадійності, але й з точки зору розвитку інфраструктури. Будівлі, які раніше перебували у віданні Марії Фьодоровни, були віддані для потреб міста і революційної влади.

З боку пересічного міського населення простежується різниця у вияві ставлення до імператриці, її дочки та зятя з огляду на різні площини особистого сприйняття – як монарших осіб чи як звичайних громадян. Відкритих конфліктів щодо представників царської родини не зафіксовано, однак очевидно, що атмосфера кінця березня не сприяла їхній безпеці у місті. Загальне відмежування від Романових обумовили рішення Марії Фьодоровни виїхати до Криму.

---

[63] Карум Л. Моя жизнь… – С. 602.

[64] Барятинская М. Моя русская жизнь…

Володимир Устименко,
Інститут історії України НАН України

Українська революція:
шлях національних груп до персональної автономії

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією на початку ХХ ст. – здобуття власної державності, побудова в Україні справді демократичного суспільства і піднесення його на рівень сучасної цивілізації – вимагало подолання найтяжчих перешкод, врахування специфічних особливостей, зокрема, національних відносин, які складалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель в складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, а згодом – Румунії та Чехословаччини). Перебування України в складі Російської імперії, як однієї з її окраїн, супроводжувалося політикою агресивного етноцентризму, що видавалося за захист інтересів всіх народів імперії.

Проблема нацменшин, стосунків між ними та корінним населенням, питання їхнього статусу і на початку ХХ ст., і впродовж наступних десятиріч були одними із провідних і складних проблем влаштування українського життя, відродження української державності, розвитку культури в Україні. Поліетнічність населення України – одна із суттєвих особливостей її історії, і своїм корінням, витоками ця особливість сягає давніх часів.

Досягнення Української Народної Республіки у сфері задоволення етноспецифічних потреб осіб неукраїнської національності були настільки значними, що залишаються актуальними й нині. Насамперед це проявилося в діяльності Центральної Ради, виборювання якою права для українців самостійно організовувати своє національне життя було невідривно пов'язане з наданням таких самих можливостей всім меншинам на території УНР.

Серед політико-ідеологічних засад формування Української Центральної Ради пріоритетне місце займали вирішення національно-соціальних питань, демократизації суспільного життя і проведення земельної реформи. Відстоюючи ідею української автономії на засадах рівноправності та демократії, лідери Центральної Ради одним з головних принципів своєї діяльності вважали забезпечення прав національ-

них меншин. Дана позиція була викладена М. Грушевським у статті «Народностям України». «Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все се не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні!»[1]. Тут же йшдося і про наміри Центральної Ради щодо задоволення національно-культурних потреб неукраїнських народностей: пропорційне представництво національних меншин у місцевому самоврядуванні, прийняття їх мови «в зносинах з урядами і оргаами самоуправи» в певних округах, вивчення рідної мови, створення культурних і релігійних товариств та установ.

Актуальність національного питання, зокрема надання меншинам рівних прав, обумовлювалося також поліетнічним характером населення України: у 1914 р. етнічні росіяни складали 11,7% населення України, третьою та четвертою за кількістю етнічними групами були євреї та поляки, далі йшли німці, болгари, греки, вірмени, чехи та інші народи[2].

Як загальна чисельність, так і розміщення нацменшин в Україні визначалося передусім історичними умовами їх формування. Неукраїнське етнічне населення перемішувалося з корінним, українським, і цей процес з роками посилювався. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в період кінця 1917 – середини 1920 років. Проте в роки визвольних змагань зберігалися і райони компактного проживання національних меншин. Крім найчисельніших з них, які мешкали в українських губерніях, – євреїв (Київська, Подільська, Волинська губернії), поляків (Південно-Західна Україна), та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Крим, частина Таврійської губернії), греки (Північне Приазов'я), болгари, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях.).

У ході Української революції гарантії прав національних меншин забезпечувалися двома шляхами: конституційним та інституційним, що поділяється на парламентський та урядовий. Конституційні гарантії прав національних меншин чітко прозвучали вже на Всеукраїнському Національному конгресі.

Конгрес відкрився 6 квітня 1917 р. у Києві в присутності 900 делегатів від українських і неукраїнських політичних, громадських, куль-

[1] Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 275-276.

[2] Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К.,1997. – С. 16.

турно-освітніх, професійних організацій. Були на ньому представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда.

Практично робота конгресу звелася до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національного питання і виборів нового складу УЦР. Ще першого дня роботи делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі». В контексті цього принагідно зупинитися на деяких виступах, що прозвучали на конгресі.

Ф. М. Матушевський у рефераті «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення» головну увагу зосередив на висвітленні питання про права національних меншин, які проживають в Україні. Відзначаючи, що питома вага українського населення значно вища від інших народностей, він наголосив, що вільна автономна Україна має стати повним гарантом забезпечення всіх прав національних меншин, їх самоуправління у волостях і селах, рівноправності усіх громадян краю перед законом з «найбільшим наближенцям» адміністративних і судових установ до потреб народів, які становлять одне ціле краю. Наприкінці доповідач запевнив, що Україна не допустить проявів шовінізму і ненависті, ніколи не була і не буде гнобителькою тих народів, які проживали і тепер проживають на її території в її етнографічних межах.

З привітаннями до конгресу і підтримкою національної політики Центральної Ради виступили представники грузинських організацій Києва, Одеси та Харкова, білоруського національного комітету, Ради об'єднаних організацій Києва, Київського латиського товариства, Київського виконавчого комітету польських організацій.

Після виступу ще цілого ряду депутатів з'їзд перейшов до заслуховування реферату П. Понятенка «Про забезпечення прав національних меншин». Коротко проаналізувавши склад національностей, котрі проживають в Україні, доповідач зупинився на діяльності трьох течій, які протистояли широкій національно-територіальній автономії: централістів, прибічників автономії, заснованій на історичних правах, а не на фактичному праві національної більшості, і, нарешті, екс-територіальної автономії. На завершення доповіді він перерахував основні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них: право на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть

національні меншини в Краєвій Раді, поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їх прав у суді і адміністрації; організація шкіл з рідною мовою навчання, шкіл із змішаною мовою і паралельних класів – у залежності від кількості представників національних меншин, в даній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із краєвих фінансових органів[3].

В перший день роботи Всеукраїнського Національного конгресу було підкреслено, що одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні. З цього приводу звертають на себе увагу резолюції другого дня роботи Національного конгресу:

«1. Український Національний з'їзд, визнаючи за Російськими Установчими зборами право санкції нового державного ладу в Росії, в тім і автономії України... вважає, що до скликання Російських Установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть залишатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя.

З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості не українців»[4].

Резолюції Всеукраїнського Національного конгресу, ухвалені через місяць після падіння царського режиму, свідчили про те, що процес, самоорганізації українських національних сил виразно викристалізувався і йшов у напрямі оформлення в межах Російської держави України як окремої територіально-політичної одиниці. Маючи на увазі, що остаточну форму її політично-правових стосунків з іншими суб'єктами Російської Федерації буде визначено на Всеросійських Установчих зборах, до скликання яких, як тоді було декларовано, лишалося кілька місяців. Своє головне завдання в цей період Українська Центральна Рада вбачала в тому, щоб якнайшвидше організувати провідні українські політичні сили і створити певні політичні і правові передумови для розгляду питання автономного устрою України на Всеросійських Установчих зборах. В цьому контексті резолюції конгресу мали дуже велике значення.

---

[3] Хміль І. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – К.,1994. – С. 25.

[4] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Т.1 – К.,1996 – С. 58.

Але не менше значення мала також і реорганізація самої Центральної Ради. Остання реорганізувалась з ініціативного, опертого на коаліційних засадах органу певного політичного руху або певного політичного табору, ставала інституцією загальнонаціонального характеру. Згідно з прийнятою резолюцією, на пропозицію М. Грушевського, до Центральної Ради мали увійти представники від українських губерній, а також від українського населення змішаних територій, представники центральних органів українських політичних партій та громадських організацій. В подальшому передбачалось також перетворення УЦР на єдиний представничий орган у краю. Їй надавалось право кооптації 15% свого складу для представників національних меншин.

На конгресі було обрано також новий склад Ради – 118 осіб. Делегати зійшлись на тому, що до Ради повинні увійти представники всіх національностей, які проживали в Україні. До речі, на цьому аспекті М. Грушевський акцентував свою увагу і вважав його ключовим для вирішення проблеми національно-державного будівництва в Україні. У статті «По з'їзді», опублікованій через три дні після завершення роботи конгресу, він наголошував на необхідності виконання двох основних завдань: це, по-перше, організацію густої мережі українських національних комітетів, які охоплювали б своїм впливом все населення України; по-друге, паралельно з організацією українських національних комітетів і з їх ініціативи потрібно негайно братися за створення територіальних комітетів, об'єднуючих чисто українське населення і національні меншини, що в кінцевому результаті буде сприяти успішній розбудові широкої національно-територіальної автономії України[5].

Підводячи підсумки трьохденним засіданням Всеукраїнського Національного конгресу, необхідно зазначити, що він справдив надії, які покладалися на нього: обрав і остаточно санкціонував УЦР і поставив на порядок денний питання про консолідацію дій всіх народів, які мешкають на території України. Фактично конгрес вперше став місцем єднання усіх народів, котрі населяли Україну, представники яких засвідчили своє довір'я до української державотворчості. На конгресі були вироблені чотири основні пункти подальшого національно-політичного руху: 1) домагання національно-територіальної автономії України; 2) прагнення бачити Росію перебудованою на основах федералізму; а звідси – 3) Росія – федеративна демократична республіка і 4) гарантія забезпечення прав національних меншин в Україні. Що стосується останнього, то в статті «Чи Україна тільки для українців?», звернувшись

[5] Нова Рада. – 1917. – 13 квітня.

ще раз до питання про долю неукраїнських народностей в Україні, М. Грушевський категорично заявив, що він і його товариші притримуються тієї думки, що Україна не тільки для українців, а і для всіх, хто в ній проживає.

На цю обставину звернули увагу також делегати І Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся на початку травня. В резолюції «Про адміністрацію на Україні» представники майже мільйона українців-військових вказали: вся адміністрація, тобто, насамперед центральні і місцеві органи законодавчої й виконавчої влади, повинні бути сформовані «по принципу пропорції між всіма націями, котрі проживають на Україні». Не в останню чергу така резолюція була проведена на з'їзді у відповідь на закиди опонентів, мовляв, ні Рада, ні, тим більше, її виконавчий комітет не можуть вважатися урядом України вже тому, що представляють інтереси лише української громади. Справді, цю обставину заперечувати неможливо: навесні 1917 р. зазначені органи об'єктивно виступали представницьким органом лише для тих політичних та соціальних сил, які підтримували програмні настанови Центральної Ради організаційно, тобто входили до її складу. Остання ж на тому етапі свого розвитку аж ніяк не справляла впливу ні на промислову, ні на фінансову сфери, не мала, власне кажучи, адміністративного апарату ні в Києві, ні в провінції. Реальна влада в цей час залишалася в руках Тимчасового уряду та його місцевих органів.

В проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Як вже зазначалось, її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилося справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському Національному конгресі. Дещо пізніше вони були конкретизовані у І Універсалі Центральної Ради. «В городах і тих місцях, – зазначалось в ньому, – де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»[6].

6 Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.,1994. – С. 40.

Ведучи мову про інституційні гарантії прав національним меншинам, зазначимо, що у перші тижні існування Центральної Ради представництво у ній запроваджувалося за територіальним, професійним та партійним принципами. Наприкінці червня 1917 р. п'ята сесія УЦР доповнила їх національним принципом. Отже, першим важливим кроком до утвердження повної рівноправності будь-якої етнічної меншини було введення до складу Центральної Ради делегатів від меншин пропорційно кількості неукраїнського населення. Після проголошення І Універсалу на сесії УЦР 20 червня 1917 р. було обрано комісію для розробки Статуту автономної України, яка запропонувала розширити свою чисельність до 100 чоловік за принципом національно-територіального представництва. Склад комісії становив: росіян – 11 осіб, євреїв – 8, німців – 2, поляків – 2, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків, болгар – по 1, українців – 71 оссобу.

Готовність українських національних сил залучити національні меншини до розбудови української держави була фактором історичного значення. Голова УЦР М. Грушевський зазначив, що необхідно б було, щоб Центральна Рада із представницького українського національного органу стала органом всеукраїнським, доповненим представниками неукраїнської демократії. І вже влітку 1917 р. вона поповнилася представниками національних меншин. Загальний принцип поповнення був установлений Центральною Радою: в новій УЦР делегатам меншин повинно було належати 25% відповідно до того, в яких би межах було взято українську територію. Але представники національних меншин запросили більшу норму представництва. Погодились на 30%[7].

На початку липня 1917 р. було вирішено питання про представництво національних меншин у Малій Раді. З її 60 членів 18 осіб були представниками російських меншовиків, есерів та кадетів, Польської партії соціалістичної (лівиці), єврейських партій і організацій. З цього приводу М. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з росіянами, поляками та євреями «приведе Україну на шлях розквіту і повної згоди»[8].

11 липня 1917 р. представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої Ради. М. С. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з представниками національних меншин виведе Україну на шлях розквіту і національної злагоди. Позитивну оцінку дав і В. Винниченко: «Це був один із кращих моментів у співжитті різних

[7] Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. – К.,1991. – С. 96.

[8] Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №17. липень.

національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла.»[9].

28 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради була внесена пропозиція розширити Українську Центральну Раду 247-ма представниками національних меншин з числа тих партій і груп, що мали місця у Малій Раді. 29 липня комісія з поповнення Центральної Ради представниками національних меншин надала всім неукраїнським партіям і організаціям в УЦР 202 місця членам і 51 кандидату, у тому числі радам депутатів і організацій – 60 місць, партіям – 34, євреям – 50, полякам – 20, молдаванам – 4, німцям – 3, татарам – 3, грекам, чехам, білорусам, менонітам і болгарам – по одному місцю. Мала Рада також збільшила свій склад за рахунок представників національних меншин. Виходячи з установленої для Центральної Ради пропорції, виділили 18% Радам робітничих і селянських депутатів та російським партіям, 9% – єврейським, 3% – польським [10].

Але, незважаючи на таку реорганізацію, попри всі намагання політичних лідерів національне представництво у Центральній Раді не стало повноцінно територіальним. У липні 1917 р., коли популярність Ради досягла апогею, а завдання всебічного зміцнення і розширення її соціальної бази стало нагальною потребою - навіть за цих сприятливих умов М. Грушевський відверто тепер заявляє про неможливість утворення «краєвого органу на принципах безпосереднього загального і рівного представництва».

Звичайно, проведенню таких виборів перешкоджали цілком об'єктивні фактори. Грушевський прямо вказує на те, що за таких обставин неможливо було досягти цілковитої «формальної правосильності», яка б задовольнила «ритористів народного представництва». Але, на відміну весни 1917 р., сама ідея загальних виборів на цей період не викликає вже у нього захоплення, тому реформування Центральної Ради, а також її органів і здійснилося шляхом делегування до її складу представників різних, у тому числі і неукраїнських політичних партій і громадських організацій. Причому це поповнення вже наперед базувалося на основі пріоритету корінної нації, що прямо декларує Грушевський: «Українська демократія не має ніяких укритих намірів проти національних меншостей; в інтересах здорового розвитку краєвого життя вона і заінтересована належною охороною їх інтересів так само, як і української більшості. Але ясно, що авторитетного краєвого органу не можна

[9] Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 1. - К.–Відень, 1920. – С. 297.

[10] Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. – К.,1991. – С. 97.

утворити, не базуючи його на сій українській більшості: обминути його ролі не вдасться ніякими маневрами».

За висловом голови УЦР, в Раді розуміли, що і діяльність її виконавчого органу – Генерального секретаріату – може бути плідною лише за умови, коли Центральна Рада перестане бути виключно українським національним органом, а тому її виконавчий орган стане авторитетною владою не тільки для тих, хто добровільно його признаватимуть як свою національну владу, а і для всього населення України.

Тому цілком природним стало те, що в Декларації Генерального секретаріату, опублікованій 27 червня 1917 р., етносоціальна проблема займала одне з центральних місць. «Секретаріат в справах міжнаціональних, – підкреслювалось в документі, – має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні»[11].

Про те, що Центральна Рада надавала великого значення національно-культурному розвиткові інших народів, свідчить той факт, що з першого дня існування Генерального секретаріату й до останнього дня функціонування Ради Народних Міністрів у їх складі діяло Генеральне секретарство (міністерство) з міжнаціональних (міжнародних) справ і три товариші секретаря (міністра) – з російських, єврейських та польських справ. Всі вони мали права повноважних членів уряду й іменувалися генеральними секретарями або міністрами.

Генеральне секретарство з міжнародних справ спочатку очолив С. Єфремов, а потім його замінив О. Шульгін, який головне своє завдання вбачав у підтримці автономно-федеративного ладу Росії, у порозумінні українців з неукраїнською людністю, у скликанні з'їзду представників народів та областей Росії, у досягненні угоди з національними меншинами[12]. Секретарство займалося охороною національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах, сприяло вдосконаленню існуючих та створенню нових національних установ та інституцій. У компетенції секретарства (міністерства) перебувало також заступництво українських інтересів за межами України. Найактивніше діяли Генеральні секретарства (міністерства) з єврейських і польських справ[13].

[11] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С. 159.

[12] Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №13. – липень.

[13] Див.: Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – К., 2008. – С. 9–13.

Взагалі ж, переглядаючи протоколи засідань Генерального секретаріату, дозволимо собі одне зауваження щодо особового його складу. Серед його членів і службовців досить часто трапляються носії польських, російських та єврейських прізвищ, за якими певною мірою простежується національний склад цього виконавчого органу.

Ще на V сесії Української Центральної Ради було створено комісію «по скликанню з'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрою держави». Іменувалася вона ще як «комісія по скликанню з'їзду народів автономістів-федералістів». Комісія пропонувала винести на порядок денний з'їзду питання про державну мову і мову федеративних частин, про права національних меншин та ін.

Одним з документів З'їзду народів Росії (8–15 вересня 1917 р) була постанова «Про федеративний устрій Російської держави». З'їзд виступив проти русифікації народів колишньої імперії, за право на рідну мову, широкий розвиток національних культур. За результатами роботи з'їзду було створено координуючий орган – Раду народів – з 4-х осіб від кожного народу, які були представлені на з'їзді. Рада народів мала право включати до свого складу представників тих народів, які не були присутні на з'їзді, запрошувати до співпраці будь-яких осіб із правом дорадчого голосу, утворювати відповідні установи.

Особливістю постанови з'їзду «Про національно-персональну автономію» було її визначення як «організування націй у публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави». Особливістю постанови з'їзду «Про національно-персональну автономію» було її визначення як «організування націй у публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави». Нагадаємо, що М. Грушевський висловив ідею національно-персональної автономії та вільного розвитку російського, єврейського, польського та інших народів України ще весною 1917 р. Основним чинником у визначенні саме цих етнічних меншин вважалися історичні та традиційні стосунки, а також спадщина від перебування українців під владою Польщі та Росії. Ці три найчисельніші групи українського суспільства неоднозначно поставилися до українських визвольних змагань. «Сим людям і боязко, і непривично тепер думати, що прийдеться їм іти за селянами, за українцями, а не кермувати ними, вивчатися української мови, давати їй місце в школі, в уряді, в житті, рахуватися з українцями, як хазяями, а не невільниками» – констатує М. Грушевський[14].

[14] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 51.

Певною віхою у вирішенні національного питання в Україні став ІІІ Універсал Центральної Ради. По-перше, в ньому окреслювалась територія Української Народної Республіки. Це, в свою чергу, знімало з порядку денного відому проблему населення України. А, по-друге, – Центральна Рада зробила ще один крок до розв'язання питання національних меншин. З цього приводу в Універсалі зазначалось: «Український народ, сам довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну, автономію»[15].

Слід зазначити, якщо національні моменти ІІІ Універсалу були схвально зустрінуті представниками національних меншин у Центральній Раді, то його економічні засади, і особливо земельне питання, тісно пов'язане етносоціальними процесами, сприймались неоднозначно. Так, представники ППС (фракція революційна) з цього приводу оголосили заяву, з вимогою від Центральної Ради зважених кроків в земельній політиці щодо польського населення. В ній зазначалось: «З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю, тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією ППС домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість найти працю всім, хто матиме шкоду від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську трудову людність на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України»[16].

Наведені вище напрями національної політики Центральної Ради відповідним чином відбилися не тільки в її організаційних й правових формах, що втілилося, зокрема, у створенні народних міністерств у справах «великоросів», євреїв і поляків, а також у деяких законодавчих

[15] Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С. 56.
[16] Нова Рада. – 1917. – 28 листопада.

актах і найперше в підписаному 9 січня 1918 р. законі «Про національно-персональну автономію». На засіданні Малої Ради, де відбувалася ця історична подія, головуючий М. Грушевський висловив задоволення з того, що Центральна Рада в надзвичайно складних політичних умовах видала цей документ. Він порівняв прийнятий закон з проголошеною у 1791 р. у Франції Декларацією прав людини і громадянина.

Зазначимо, що ідея національно-персональної автономії випливала з автономістсько-федералістичних поглядів представників українського руху. Уже в перших виступах лідерів Центральної Ради щодо утвердження української державності вимальовувалися контури майбутнього закону про персонально-національну автономію. Так, у статті «Народностям України» М. Грушевський зазначав: «Повнота національного життя, которої ми добиваємось для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії… Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгорожанами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, у котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо ставимо, нас у тим напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами»[17].

Підготовку закону про національно-персональну автономію Центральна Рада почала ще влітку 1917 р., створивши спеціальну комісію, в якій особливо активну роботу проводив член соціалістичної єврейської партії І. Хургін. Отже, влада розглядала ухвалення закону як один із чинників порозуміння з національними меншинами, їх лояльного ставлення до Української держави.

Упродовж грудня 1917 р. на засіданнях Малої Ради, Генерального секретаріату проект закону розглядався декілька разів, викликаючи гострі дискусії. Так, наприклад, на засідання Генерального секретаріату 19 грудня 1917 р. обговорювали проект закону про національно-персональну автономію, запропонований М. Зільберфарбом. Документ критикували, вказуючи на небезпечність для УНР деяких його пунктів. Соціал-демократ М. Ткаченко заявив, що «проект встановлює не національну автономію, а національну незалежність, яка може привести до конфлікту між частиною і цілим». Представник Бунду О. Золотарьов критикував пункт проекту, який надавав Національним установчим зборам право національного суверенітету, вважаючи, що воно може призвести до конфлікту між націями в

[17] Нова Рада. – 1917. – 27 квітня.

Україні. Обговорення законопроекту на засіданні Малої Ради відбулося також і 30 грудня 1917 р. Та 2, 3 та 6 січня 1918 р. доповідачем виступив член Малої Ради М. Шац[18].

В той же день був підписаний IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи, оголошені раніше, і заявляла, що в «самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»[19].

Цей закон викликав неоднозначну реакцію тодішнього суспільства. Безсумнівно, Центральна Рада в цей критичний для неї період таким кроком вирішувала перш за все свої стратегічні політичні цілі. «...Лозунг «національно-персональної автономії», – зазначав О. О. Гольденвейзер, – став дуже вигідною захисною позицією проти агресивної національної політики пануючої більшості. Українська влада сама народилася з національного руху, вона ще не встигала заразитися звичками «державності». Тому їй не є притаманним пригноблювати чисто національні спрямування інших народів»[20].

По-друге, з одного боку, як свідчення волі українських лідерів закріпити на законодавчому рівні статус національних меншин, цей закон проголошував, що «кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в цьому»[21].

З другого боку, окремі його положення важко назвати демократичними. Стаття друга, наприклад, фактично розділила всі національні меншини в Україні на дві категорії: нації, так би мовити, першого і другого сорту. «Населяючим територію УНР націям, – зазначалось в ній, – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 тис. громадян УНР»[22].

[18] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. - С. 47.

[19] Національні відносини в Україні у XX ст. – С. 71.

[20] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 г.г.) // Революция на Украине, по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 20.

[21] Національні відносини в Україні у XX ст. – С. 71.

[22] Національні відносини в Україні у XX ст. – С. 71–72.

Однак основна проблема полягала у самому принципі, відповідно якого розроблявся закон. Як зазначив Д. Дорошенко, з усіх «запланованих» національних меншин тільки поляки прагнули організуватися на грунті захисту своїх національних інтересів. А найбільш складною виявилася ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе за національну меншість. У результаті, робить підсумок Д. Дорошенко, «закон про національно-персональну автономію, що ним так пишалися лідери Центральної Ради, вважаючи його зразком того, як треба будувати міжнаціональні відносини, в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити – з боку національних меншостей»[23].

Інколи в історичній літературі звучать закиди на «нездатність Центральної Ради усвідомити глибоку соціальну диференціацію українського суспільства». Це, на наш погляд, несправедливе звинувачення. Лідери Центральної Ради бачили і розуміли класові і соціальні протиріччя, про що переконливо свідчать протоколи пленарних засідань Великої Ради, Малої Ради, Генерального секретаріату, де, зокрема, йшлося і про «неукраїнські людності міста (переважно російські, польські й єврейські), що протистояли українському селу – «підставі Великої України», і про «зрусифікований» пролетаріат, але все-таки мріяли про «національну злагоду» і «гармонію». І в цьому полягає, на нашу думку, основне значення етнонаціональної політики Центральної Ради.

Однак, у житті все виявилося набагато складнішим, а ідилічні картини міжнаціональних взаємин, котрі хотіла бачити перед собою Центральна Рада, як виявилося, не мали жодних шансів у тодішньому розколотому суспільстві. Як зазначав О. Гольденвейзер, «Ні Рада в цілому, ні окремі представництва національних меншин у Раді і національних радах не відповідали началам загального виборчого права і парламентаризму. І тут і там були представлені революційні організації і партії, помірковані ж праві або усувалися самі, або не були допущені. Між тим, серед населення ці елементи були сильними і ставали все сильнішими і сильнішими»[24].

У фондах ЦДАВО України зберігається, наприклад, маса документів з палкими привітаннями Центральній Раді й позитивними відгуками на її діяльність у вирішенні національного питання. Водночас можна навести не меншу кількість матеріалів, які переконливо свідчать про протилежне.

[23] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 1. – Доба Центральної ради. – Ужгород. 1932. – Нью-Йорк, 1954. – С. 270.

[24] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 г.г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 20.

Дійсно, на початок 1918 р. ситуація для Центральної Ради складалась не на її користь. Як відверто визнавав В. Винниченко, більшість українського населення була проти Ради. Територія, на яку поширювалася влада Центральної Ради, швидко скорочувалась в міру того, як військові формування її самоліквідовувались або переходили на бік більшовиків.

Через 10 днів після проголошення IV Універсалу незалежність України була визнана Німеччиною. Але поки йшов обмін офіційними нотами, Червона армія в кінці січня зайняла Київ. Центральна Рада вимушена була покинути столицю. Через декілька днів там була встановлена влада рад. Так, у лютому 1918 року, коли Київ захопили радянські війська полковника Муравйова, закон про національно-персональну автономію був скасований, а національні міністерства ліквідовані і відновили свою діяльність тільки з поверненням УЦР у Київ.

27 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради обговорювали закон про створення Тимчасових національних установчих зборів російської, польської і єврейської національностей. За інформацією міністра єврейських справ І. Хургіна, Єврейська Національна Рада вже затвердила Статут Єврейських національних установчих зборів, який визначив регламент роботи Єврейських Національних зборів – по сесіях, визначив компетенцію голови зборів та голови Єврейської Національної Ради, зазначив органи, що користуються правом законодавчої ініціативи, та процедуру прийняття рішень.

Закономірним наслідком державотворчого процесу в Україні стало прийняття Конституції Української Народної Республіки. У своїй загальній частині Конституція УНР проголошувала, що Україна є суверенною, самостійною і ні від кого не залежною державою. Суверенне право в державі належить народові і здійснюється через Всенародні Збори України. Щодо національних меншин, то Конституція гарантувала націям право на впорядкування своїх культурних прав через організацію в національні союзи, тобто право на національно-персональну автономію. Розділ VIII Основного закону – «Національні союзи» – повністю включав закон про національно-персональну автономію[25].

Серед керівництва Гетьманату однозначної позиції стосовно ставлення до Закону про національно-персональну автономію спершу не було. Національні меншини сподівалися, що його дію буде продовжено. Зокрема, Рада міністрів доручила розробити новий законопроект «Про національно-персональну автономію», але вже на одному з перших засідань гетьманського уряду на початку травня 1918 р. було заявлено

[25] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 424.

про недоцільність існування національних міністерств за ситуації, яка склалася в країні і від ідеї реанімації згаданого закону відмовилися. Сам П. Скоропадський мотивував це тим, що «всі громадяни України рівноправні», і тому 8 липня 1918 р. на засіданні гетьманського уряду Закон про національно-персональну автономію оголосили таким, що припиняв свою дію, а національні міністерства скасовувалися, так як національні привілеї можуть сприяти тільки національному протистоянню. Але формально діяльність трьох національних міністерств фактично тривала ще понад три з половиною місяці, оскільки ухвала про їх ліквідацію була опублікована лише 22 жовтня 1918 р.[26]. Отже, національні міністерства були скасовані, їх культурно-просвітні справи перейшли до компетенції міністерства народної освіти та мистецтва, а інші - до міністерства внутрішніх справ.

Директорія у своїй національній політиці намагалася використати досвід Центральної Ради, тому 16 грудня 1918 р. відновила чинність Закону про національно-персональну автономію. При уряді тимчасово було засновано відділ у справах національних меншин до затвердження відповідних міністерств, а виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручалося депутату єврейського національного зібрання С. Гольдельману. Але роботу розпочало лише одне з них – міністерство з єврейських справ. З січня 1919 р. його очолював А. Ревуцький, а з 9 квітня 1919 р. – П. Красний. Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, вже на існуючі сусідні держави. Сам же голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею».

Відтак, із самого початку Української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося велике значення. Насамперед, це проявилося в діяльності Центральної Ради, яка невідривно пов'язувала національне відродження українців із захистом прав меншин, що проживали на території України. Урахування їхніх інтересів, особливостей, характерних рис, реальна оцінка можливостей в їх задоволенні, послідовність у здійсненні намічених заходів – ці фактори визначили пріоритети політики щодо національних меншин. Основними національними вимогами визвольного руху стали визнання рівностей усіх націй

[26] Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. – К.,2000. – С. 90.

і народностей, забезпечення їхніх прав, пропорційне представництво національних меншин у Центральній Раді та органах виконавчої влади, вільний розвиток культурного життя, національно-персональна автономія, фінансова підтримка національних організацій і установ.

Ідейно-теоретичні засади політики Центральної Ради щодо національних меншин були сформовані в березні-квітні 1917 р. Основна роль у формуванні теоретичних підвалин належить М. Грушевському, який зробив гасло національно-територіальної автономії стратегічною метою політики Центральної Ради, надав національному питанню важливе місце в концепції Української революції.

Національні вимоги знайшли відображення в програмових документах політичних партій, які мали представництво в Центральній Раді. При цьому існували розбіжності в поглядах на політику щодо національних меншин партій автономістсько-федералістського спрямування, самостійницького спрямування і партій російської, єврейської, польської національних меншин.

Валентина Піскун,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Егодокументування та концептуалізація Української революції політичними емігрантами (перша половина XX ст.)

Основою для вивчення історії Української революції 1917–1921 років є різнорідна джерельна база, що висвітлює діяльність її основних дійових осіб – теоретиків і практиків українського національного руху, хід розвитку подій та її наслідки. Внаслідок поразки Української революції значна частина української провідної верстви опинилася в еміграції. Серед них і лідери УНР, УД та ЗУНР: Михайло Грушевський (повернувся в Україну в березні 1924 року), Володимир Винниченко, Павло Скоропадський, Симон Петлюра, Євген Петрушевич, Кость Левицький, лідер анархістів та селянського руху на півдні Українин Нестор Махно. Із 11 Голів Ради Міністрів – 8 емігрували; із 5 членів Директорії всі опинилися в еміграції[1]. Тобто, усі ці діячі були не лише свідками подій, а й їх творцями, а, отже, їхня думка щодо того, як творилася історія, є дуже важливою для розуміння здійснюваних тогочасних перетворень. Важливим джерелом для пізнання особливостей розвитку подій революції, сприйняття її окремою людиною, фіксування вражень, особистих переживань, втрат і здобутків є его-документи: тобто, спогади учасників подій, їхні щоденники, листування, особисті документи, які засвідчують про їхню діяльність в органах державної влади за часів революції тощо. І хоч на сьогодні накопичилася значна маса публікацій про джерельну базу з даної проблеми[2], проте, на нашу думку, деякі з питань залишаються поза увагою дослідників.

[1] Детальніше див. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія. К.: «МП Леся», 2006, с. 329–341.

[2] Малик А. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 16 с.; Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58; Його ж: Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового характеру // Архіви України, 2011, № 1, с. 108-122; № 4, с. 132–145; № 5, с. 98–112; № 6, с. 83–102; А. Грідіна. Гетьманський переворот в Україні через призму спогадів сучасників // Вісник Донецького національного університету, серія Б: Гуманітарні науки, Вип.1–2, 2014, С. 303–310 Режим доступу: http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/ article/view/2513/2547

Хронологічні рамки для аналізованих джерел є важливими з огляду на часову близькість описуваного в спогадах з одного боку, а з іншого – саме в цей час – період осмислення того, що відбувалося в Україні, уконцептуалізовувалося як в середовищі української політичної еміграції, так і в СРСР. Зрозуміло, що в рамках однієї статті не можливо розглянути всі складові, проте, спробуємо розглянути такі аспекти: які терміни і гасла були найбільш вживаними у спогадах щодо визначення поняття революційних змін, що відбувалися; як корелюються спогади про діяльність окремих лідерів революції із тими джерелами, що наявні в українських архівах; які тренди були розпрацьовані українськими дослідниками в еміграції в першій половині ХХ ст.

Досліджуючи історію української революції, варто пам'ятати важливу річ – в архівах України знаходяться джерела різного походження, проте ми не маємо джерельних фондів, базованих на першопочатковому фондоутворенні безпосередніми учасниками подій. Як відомо, у вересні 1917 р. при Генеральному секретарстві освіти було утворено Бібліотечно-архівний відділ, що його на початках очолив український історик, літературознавець, археограф О. С. Грушевський. Саме ця інституція стала першим українським державним органом управління архівною справою, завданням якої було створення системи архівних установ, що нею і було зроблено в складних умовах розгортання військових дій. З січня 1919 року паралельно з національними органами державного управління починають утворюватися, на захоплених більшовиками територіях України, так звані «радянські». Саме вони поступово стають тими органами державної влади, які визначатимуть структуру архівної справи і систему фондоутворення в них. І навіть матеріали, створеного українськими політичними емігрантами в Празі (ЧСР) у травні 1925 року Музею визвольної боротьби України[3], також опинилися після Другої світової війни в СРСР (один мільйон одиниць зберігання), а цілісна колекція була розпорошена між різними архівами. Отже, нині ми маємо радянське представлення джерельної бази, яке не відбиває адекватно відкладення (накопичення) джерел у відповідності з ходом історичних подій. Минуло 100 років, Українська революція стала подією, що визначила стратегію розвитку українства, проте і досі ми не маємо

[3] Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси/ Державний комітет архівів України, Асоціація україністів Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. К., 2005, 160 с.; Боряк Т. «Празький архів»: історія переміщень, опрацювання та сучасний стан (1945–2007) // Бібліотечний вісник, 2008, № 4, с. 19–24. Її ж: Переміщення «Празького архіву» української еміграції з Праги до Києва (1945–1983) // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія, 2008, № 1, с. 30–38.

корпусного видання джерел з історії Української революції, хоча в цьому ключі дещо й зроблено Інститутом історії України, Інститутом української археографії ім. М. С. Грушевського, Інститутом українознавства імені Івана Крип'якевича, проте, як у частини дослідників, так і суспільній свідомості, домінує радянський стереотип джерело представлення, а відповідно й уконцептування.

У сучасній українській історіографії розхожою тезою є така: «В емігрантському зарубіжжі йшло осмислення процесів, що розвивалися в Україні в 1917–1920 роках як своєрідного, осібного феномена, найменованого національно-визвольною революцією. Його стрижнем було національне відродження, прорив нації до власної державності і соборності. В основу їх концепції покладене трактування «української революції» як революції виключно національної, головною метою якої мало стати відродження самостійної української держави»[4]. Висловлена П. Я. Біляном, ця ж думка розгорнута в статтях О. В. Михайлюка[5] та ін.

Як відомо, революційні зміни, що відбулися в Україні і з українцями в період революції, є епохальними. Вони знаменували собою найвищу стадію політичної самоорганізації українців – створення власної держави. М. Грушевський зі всією відповідальністю оцінив зміни. «Україна і український народ переживають хвилини, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але й обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про яку мріяли цілими століттями українські трудові маси»[6]. До того ж на руїнах двох монархій Російської та Австро-Угорської українська провідна верства запропонувала самим собі і світові демократію як форму правління і як спосіб забезпечення прав національних меншостей і національних громад, творили демократичний простір державотворення вихід із бездержавного стану**.** Інтерес до цієї події був завжди підвищеним, а спогади про нього актуальними.

У 1920-х на початку 1930-х років розгорнулася посилена робота як серед закордонного українства, так і в УСРР з написання спогадів. Спогади друкувалися на сторінках різноманітних часописів як за кордоном, так і в СРСР. Йшло своєрідне інтелектуальне змагання власне не лише про

[4] Білян П. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / П. Я. Білян; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001, 18 с.

[5] Михайлюк О. Концепція «Української революції»: PRO ET CONTRA // Гуманітарний журнал, 2009, ч. 3–4, літо–осінь, с. 3–19.

[6] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли. Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. – Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992, с. 8.

висвітлення революційної подієвості, а й концептуалізацію здійснюваного, що слугувало способом легітимації утвердження історичної правди і справедливості.

Із лідерів Української революції у міжвоєнний період свої спогади оприлюднили: Володимир Винниченко[7], Павло Скоропадський[8], Кость Левицький[9], Нестор Махно[10], О. Лотоцький «Сторінки минулого»[11], Д. Дорошенко (його спогади друкувалися і в російських виданнях і були передруковані в СРСР), інформаційно найвагомішими стали «Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918)» (Ч. 1–4. Львів, 1923–1924)». За кордоном ці спогади перевидавалися двічі. «Спомини» М. Грушевського були опубліковані в 1988–1989 рр., а тому говорити про їхній вплив на становлення думки про революції відноситься до інших періодів. Кожен із них в тому чи іншому контексті вживає термін «українська революція». А Нестор Махно, позиціонуючи себе противником держави як такої, чітко ідентифікує себе з українським простором і у вступному слові зазначає: «Про одне лише доводиться жалкувати мені, видаючи цей нарис в люди: це те, що він виходить не на Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком йде до повного визначення своєї індивідуальної самобутності і це було важливо.

Але те, що я не можу видати свої записки на мові свого народу, вина не моя, а тих умов, в яких я перебуваю (переклад В.П.)»[12].

У спогадах члена Центральної Ради, дипломата, який очолював дипломатичні представництва у Румунії та Угорщині, Миколи Галагана, що вперше були надруковані у 1930 році у Львові видавничою кооперативою «Червона калина», також подибуємо термін «українська рево-

[7] Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 1–3. – [Б. м.]: [б.в.], 1920.

[8] Скоропадський Павло. Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скоропадського //Хліборобська Україна, 1924/25, Кн.V; Павло Скоропадський. Спогади кінець1917 – грудень1918. Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995

[9] Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. Часть 1–2. Львів, 1928; Його ж: Великий зрив (до історії української державності від вересня до листопада 1918 року). На підставі споминів та документів. Львів, 1931.

[10] Нестор Махно. Русская революция на Украине (От марта 1917 г по апрель 1918 год). Кн. 1. Париж, 1929; Нестор Махно. Воспоминания Кн. 2–3. Кн. II Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.) Под редакцией, с предисловием и примечаниями Тов. Волина. Париж: Издание комитета Н. Махно, 1936; Кн. III. Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.) Под редакцией т. Волина. Париж: Издание комитета Н. Махно, 1936 (Репринтне відтворення 1991 р.)

[11] Лотоцький О. Сторінки минулого, Ч. І. Варшава: Праці Українського наукового інституту. 1932, 288 с.; Ч. ІІ. Варшава, 1933, 488 с.

[12] Нестор Махно. Русская революция на Украине (От марта 1917 г по апрель 1918 год). Кн. 1. Париж, 1929, с. 6.

люція». Так Частина ІІ чотиритомника його спогадів має назву: «Світова війна. Розвал царату. Українська революція». Дещо дистанціюючись від партійно-політичних пертурбацій, він намагався детально змальовувати події, учасником яких був сам. Так про ухвалення ІІІ Універсалу М. Галаган пише: «Всі українські партії подали свої голоси «за», так само й польські та жидівські (за виїмком «Бунду»). Із російських партій есери голосували «за» (за умовою, що Українська Народна Республіка має бути членом загальноросійської федерації), а російські соціал-демократи – меншовики та «Бунд» від голосування утрималися. В кожному разі проти проголошення УНР ніхто не голосував. Отже, принцип української державності прийняли також і національні меншості на українській території. Це стало нібито спільним ділом усього населення щойно проголошеної Української Республіки»[13].

Важливий вплив на формування рецепції Української революції мали: праця П. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції» у чотирьох томах, що вийшли з друку в 1921 р. під грифом «Українського Соціологічного інституту», заснованого М. Грушевським у Відні; праця О. Доценка «Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції», І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції 1917–1921 р.» Прометей, 1950. Термін «українська революція» вживається ними для окреслення простору, в якому відбувалися події і їх сутнісного змісту – розгортання українського державотворчого процесу.

Отже, термін «українська революція» зародився в процесі розгортання революційних подій в Україні після падіння Російського самодержавства, утвердився в его-документах та працях українських емігрантів, застановився у публікаціях представників українських націонал-комуністів (В. Затонського, А. Річицького та ін.), тобто у 1920-х – 1940-х роках і відображав не лише «політичні інтенції націонал-патріотичних кіл»[14], а набув екзистенційно- сутнісного змісту.

Для розуміння процесів, які відбувалися на території України і з її мешканцями упродовж березня 1917 року – початку 1924, розглянемо, як через особистісне сприйняття діяного відбувалося його усвідомлення. З цією метою проаналізуємо назви праць і їхній зміст, а вони є фактично джерелами, бо написані діячами – дійовими особами революції. Проте, на той час вони ще не знали, що Українська революція потерпить поразку, а самі вони опиняться в еміграції. Праці двох людей, які пред-

[13] Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). Документально-художнє видання / Передмова Т. Осташко, В. Соловйова. К.: Темпора, 2005, с. 84–285

[14] Михайлюк О. Зазнач. праця.

ставляли різні покоління: один – Михайло Грушевський (на квітень 1918 – 52 роки), інший – Олександр Шульгин (на квітень 1918 – 28 років). М. Грушевський повернувся в Україну із заслання в березні 1917 і очолив Центральну Раду. Практично тоді ж, 24 березня, із Петербурга прибув і історик за освітою О. Шульгин, він був одним із доповідачів на Національному конгресі, брав участь у підготовці З'їзду народів, був спочатку товаришем, а згодом генеральним секретарем міжнаціональних справ, а ще пізніше – першим міністром закордонних справ УНР. У «Споминах» М. Грушевський занотував свою думку про представників, які прибули з Петербурга до Києва після створення Центральної Ради для обміну думками: «Петербурзьким делегатам не проходило через зуби признання прерогатив Ц. ради як єдиного національного політичного центру, супроти котрого петербурзька громада, – призвичаєна останніми часами дивитись на себе як на властивий політичний центр, – мала б зійти на експозитуру»[15]. Тобто, Михайло Сергійович чітко усвідомлював, що з початком революції в Росії центр українського руху, як політичного, перемістився з російського Петербурга, де був потужний осідок «бюрократичного», організованого українства до Києва. М. Грушевський на початку квітня 1918 року завершує роботу над збіркою «На порозі Нової України»[16]. У статті «На переломі» він, після вторгнення більшовиків в Україну, руїни його будинку, смерті матері, напише: «в тій новій руїні України розстрілювали не тільки людей, а й **ідеї (**виділено В.П.), руйнувалися не тільки міста, а й традиції… Всі звичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, укладені в інших обставинах, все це мусить бути відкладене; або краще сказати – до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає цьому черговому завданню, поставленому перед нами історією»[17]. А в статті «Українська самостійність та її історична необхідність» висловлює думку про історичну неминучість і необхідність української самостійності, але йде й далі, вважаючи, що створення федерації з іншими демократичними країнами є також можливою. За цю тезу М. Грушевського й донині називають «прихильником федералізму». А сам він стверджував про це так: «Не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказа-

[15] Грушевський М. Спомини // Київ, 1988, № 9, С. 115.

[16] Детально про вихід цієї публіцистичної збірки М. Грушевського див.: Любомир Винар. На порозі Нової України М. Грушевського: впровадження / Михайло Грушевський. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли. Редактор і вступна стаття Любомира Р. Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992, с. IX–X.

[17] Там само, с. 8.

ти, що тепер наше гасло – самостійність і незалежність»[18]. А через два роки у листі до Микити Шаповала від 10.VII.1920 М. Грушевський писав, роз'яснюючи своє бачення цієї федералістичної традиції: «Посилаю Вам свою статтю – бракує закінчення, де має бути сказано доволі коротко про радянську організацію, суверенність і федерацію (головна теза, що українські народники були завсігди федералістами і противниками централізації), і се позиція також с.-р., самостійність накинули нам обставини і з сим гаслом до певної міри треба рахуватися. Ми раді будемо, коли хід революції дасть змогу ввести Україну в склад ширшої федерації соц. радянських республік, цілої Європи, чи значної частини, але ми рішучо против того, щоб Україна була, в якій небудь формі, провінцією чи колонією Московщини. / Прошу тим часом прочитати сі глави й написати Вашу гадку про них з цілою одвертістю»[19]. Тобто, федерація для Грушевського – це спілка вільних народів, які об'єдналися добровільно.

Збірка праць О. Шульгина «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. – Київ, Печатне видавництво «Друкарь», Хрещатик, 50, 1918. – 112 с. видана у квітні 1918 року, тобто писалася приблизно в той самий час, що і праця М. Грушевського, і Олександр Якович пережив не меншу трагедію ніж Михайло Сергійович. Він присвятив це видання «світлій пам'яти брата мого Володимира Шульгина і його товаришів, що загинули в бою під Крутами за волю і державність України». У статті «Fatum історії (спроба історико-психологічного аналізу)» Шульгин наголошує: «Беручи ж на себе всю владу на всій Україні, необхідно було надати Україні певну юридичну, державну фізіономію. Про автономію говорити було запізно. Це не тільки не відповідало бажанням активних верств українського народу, але це не відповідало потребам часу, реальним обставинам моменту. Влада України повинна була стати владою суверенною, Україна повинна була тим самим стати республікою-державою»[20]. І далі зазначає, що «в Україну почали вже було вірити не тільки самі українці», проте «поразка вплинула на психіку кожного чулого українця… Ці факти (*має на увазі захоплення російськими більшовиками Києва – В. П.*) надзвичайно вразили все громадянство України, а може і всього культурного світу»[21]. Роздумуючи про владу в Україні, констатує: «Державність, самостій-

[18] Грушевський М. Українська самостійність та історична необхідність.

[19] ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 155, арк. 122.

[20] Шульгин О. Fatum історії (спроба історико-психологічного аналізу) / Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ, Печатне видавництво «Друкарь), Хрещатик, 50, 1918, с. 10.

[21] Зазнач. праця, с. 15.

ність, влада з усіма своїми труднощами і несподіванками не прийшла, а злетіла до нас»[22]. Тобто, підкреслює швидкоплинність процесів, що відбувалися, і на них українська влада мусила реагувати. А в статті «Третій Рим» (Стара Росія та революція)» осмислює суть Росії, її феномену і саме цьому українці мали навчитися протистояти і протиставити своє бачення розвитку: «Росія – це сторона нечуваного централізму, централізму не тільки в адміністративному, а у всіх чисто відношеннях», а «думка російського інтелігента звикла до ідеї великої, безмежної держави російської. Російські інтелігенти завжди були великими патріотами хоч і не національного, а скоріше імперіалістично-державного типу. Ці інтелігенти обстоювали державні інтереси Росії, стаючи в часи війни під одні прапори з своїм старим ворогом – царизмом»[23]. Щодо подій, які відбулися в Росії в 1917 році, О. Шульгин називає їх не просто революцією, а всеросійським погромом, «який, починаючи від Петрограда концентричними кругами став розходитись по всіх необмежених просторах держави, руйнуючи всі культурні цінности і здобутки»[24].

Отже, в один і той же час два професійні історики, обидва випускники провідних університетів М. Грушевський – Київського, О. Шульгин – Петербурзького; обидва прихильники творення держави на засадах нової демократичної федерації мали однакові конотації стосовно російської революції як погрому, більшовиків як руїнників, а звідси й необхідності створення на руїнах імперії української самостійної демократичної держави республіканського типу.

Я. Грицак, аналізуючи конфлікти, що розгорнулися в цей час в Україні, виділяє такі, які розвивалися одночасно упродовж 1917–1921 рр.: 1) до кінця 1918 року тривала Перша світова війна, й українська територія була одним із головних воєнних театрів у східній Європі, а після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти; 2) після вибуху революції в Російській імперії в березні 1917 року Україну поступово втягнули в конфлікт між російським Білим і Червоним табором; 3) з розпадом Російської та Австро-Угорської імперій на політичну арену як самостійний актор виступив український національний рух, що мав на меті національне самовизначення української нації по обидва боки колишнього російсько-австрійського кордону; 4) відповідно до того як розвивався національний рух, розгорілася та набрала гостроти українська громадянська війна між соціялістичними і несоціялістичними

[22] Зазнач. праця, с. 17.

[23] Шульгин О. «Третій Рим» (Стара Росія та революція) / Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови, с. 26–28.

[24] Зазнач. праця, с. 31.

таборами; 5) окремо від цих усіх конфліктів тривала селянська війна проти всіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом»[25].

Не заперечуючи проти першого і другого пунктів, вважаю, що твердження про громадянську війну між «соціалістичними і несоціалістичними таборами» в Україні є перебільшенням. Аналізуючи мемуари українських діячів, нам не вдалося встановити, що вони вживали цей термін для означення того, що відбувалося в Україні після першого вторгнення російських більшовиків та підтримки їх місцевими політиками, головно, есерами. Д. Дорошенко зазначав: «Українські соціалісти-революціонери, старанно поглиблюючи впродовж літа 1917 року «революційну свідомість народних мас», що зводилося до проповідування захоплення і поділу «панської» землі і панського майна, прекрасно підготували грунт для приходу більшовиків»[26]. Термін «громадянська війна в Україні» (вживалося навіть «гражданская война в Киеве»[27]) з'являється на початку 1920-х років в СРСР у видаваному часописі «Летопись революции» (з 1922 р.) та спогадах радянських діячів, наприклад, В. Антонова-Овсієнка. Окрім того, виокремлюю ще один важливий конфлікт, який розгорнувся між російським більшовицьким рухом і українським – *світоглядний*. Він яскраво проявився з перших днів російської революції, а в процесі її розгортання, особливо після захоплення влади в Росії більшовиками, лише поглиблювався. Якщо представники українського національного руху зверталися до закону і права, то більшовики «цинічно прикривалися словами «інтернаціонал», «соціялізм»; проголошували диктатуру пролетаріату, а насправді встановлювали диктатуру партії. Ратували за право націй на самовизначення, а практично дискредитовували і знищували національний рух та його лідерів у Грузії, Азербайджані, Туркестані, в Україні. Проголосили «свободу», «рівність», «братерство», а насправді – цинічно розігнали Установчі збори й створювали репресивно-каральну систему уже з кінця 1917 року. Оприлюднили лозунг «Земля селянам», а в результаті позбавили селянство власності на землю.

Першою працею, що вийшла за кордоном і є своєрідним міксом публіцистики, спогадів, наукового опрацювання, став тритомник Володи-

[25] Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К.: Критика, 2004, с. 46–47.

[26] Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Революция на Украине по мемуарам белых. Составил С. Алексеев под. редакцией Н. Попова, Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1930, С. 85. Репринтне відтворення.

[27] С. Сумский. Одинадцать переворотов (Гражданская война в Киеве / Революция на Украине по мемуарам белых… с. 99.

мира Винниченка «Відродження нації», що побачив світ у 1920 році. На титулі першої частини, що має назву «Доба Української Центральної Ради. Період перший. Революційна організація державности й морально-правової влади», місце видання зазначено «Київ-Відень», на звороті напис «З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні»[28], наклад не проставлено. Частина ІІ має назву «Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) , місце видання зазначене так само, друкарня теж, але вже є позначка про наклад 15.000. Частина ІІІ має назву: «Відродження нації (Історія української революції [марець1917 – грудень 1919]), місце видання зазначене так само, друкарня теж, наклад теж 15.000. Як відомо, Винниченко за допомогою друзів, які співчували комуністичному рухові, нелегально направляє з Відня до Києва літак з листами до уряду УСРР (де інформував про бажання повернутися в Україну). Цим же літаком в Україну потрапили і 20 примірників віддрукованої книги «Відродження нації». Саме В. Винниченко в своїй праці вводить датування і назви періодів української революції «Доба Центральної Ради, Доба Гетьманщини, Доба Директорії, Доба Отаманщини. Відтоді й донині це датування є основним при вивченні історії Української революції. З одного боку, воно чітко фіксує зміни, що відбувалися в країні, а з іншого, ніби виокремлює і вирізняє їх як окремі державотворчі проекти в Україні. Винниченко ж розглядає прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського як державний переворот, який практично нічого не змінив за виключенням того, що до влади прийшли капіталісти власники і представники російського офіцерства. Тобто, зміну влади в Україні від УЦР до УД і до Директорії можемо розглядати як зміну форм правління в українській державі в період революції. Адже, революція це не лише переворот, а й кардинальна зміна всієї самостійної системи управління й життєдіяльності. І це належне вміння керувати процесами. В. Винниченко в листі до Є. Чикаленка 21 серпня 1917 року писав: «Взагалі, яка це болюча і невимовно трудна робота – творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити «пункти» в програму і як далеко від тої легкости, безжурности та пафосу здійснення їх»[29]. У 1917 році в Україні відбулася суспільна революція, яка системно змінила підходи до: суспільних відносин, засобів виробництва і комунікування. Внаслідок подій, що розгорталися в Україні весною і восени 1917 року було змінено політичну систему суспільства.

[28] У цій друкарні друкувалися й інші твори В. Винниченка, а також поезії Спиридона Черкасенка та Мапа України, підготовлена Ю. Гасенком із написом «Мир для України».

[29] Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вс. ст. Н. Миронець. К.: Темпора, 2010, с. 296.

Політична система – це сукупність і механізм взаємодії державних і політичних інститутів, політичних відносин, а також політичних і правових норм. До основних елементів структури політичної системи належать: *держава* (система органів та установ, які виконують функції державної влади, наявність певної території, права, яке закріплює систему державних норм); партії і партійні системи; громадські організації і рухи; політична свідомість та політична культура, які відображають політичне життя суспільства в поглядах, ідеях, традиціях, уявленнях, правилах та нормах поведінки людини, соціальної групи чи нації; засоби масової інформації. Унаслідок суспільних змін в ході революції в Україні було створено українську державу УНР зі столицею в Києві (упродовж 1918–1923 рр. змінювалася форма державного правління: демократична передпарламентська Українська Центральна Рада (березень–квітень 1918 р.); Українська держава гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 1918 – 14 грудня 1918 р.), Західно-Українська Народна республіка (1 листопада 1918 – 22 січня1919 березень 1923 року); Директорія УНР (грудень 1918 – 1923 рр.(12 листопада 1920 р. «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» і «Закон про Державну Народну Раду»), Рада Республіки(3 лютого 1921 – 5 серпня 1921 р.;), Голова Директорії УНР, Головний Отаман військ УНР) зі своєю системою органів і установ, правовими нормами і політичними інститутами. Потребує більш ретельного дослідження джерельної бази про тяглість в діяльності державних інституцій. Постає закономірне питання, а як в цю систему вписується більшовицький уряд в Україні і що це за явище в контексті розгляду історії Української революції?

Розділ VII частини II «Відродження нації» В. Винниченка має назву «Війна з Совітською Росією». А у наступному розділі в підрозділі «Своя лінія до кінця» В. Винниченко описує драматичні події, які відбулися на Всеукраїнському З'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, скликаному 17 грудня в Києві. Більшовики наполегливо намагалися здійснити перевибори Центральної Ради, а коли це не вдалося, бо з'їзд підтвердив повноваження Ради, а в справі ультиматуму Ради Народніх Комісарів «постановлено, … що вона втручається у внутрішні справи України, порушуючи право на самоозначення, а через те боронитись усіма силами й …не допустити на Україні влади робітничо-селянських рад»[30]. І далі Винниченко зазначає про те, що стане в майбутньому сутнісною частиною радянської пропаганди в Україні. «Центральну

[30] Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. Ч.II, Київ–Відень, 1920, с. 167.

Українську Раду Народні Комісарі проголошують буржуазною. Чи ж се правда? Ні, се наклеп! Ц. Раду вибрали з'їзди робітників, селян і салдатів усієї України. Дев'ять місяців вона провадить боротьбу за права демократії та національних меншостей України … Всього сього вона досягла, не нарушенням прав інших народів пошаною до них, не касуванням громадянських та політичних свобод, а їх обороною, не зброєю та насильством, а відкритою зорганізованою політичною боротьбою»[31]. А що у відповідь зробили більшовики – переїхали до Харкова і там обрали Український Радянський Уряд. І В. Винниченко чітко й зрозуміло вказує на інструмент, який використали російські більшовики (хоча частина з них й була походженням з України) для боротьби з українським національним рухом. Тобто, створення такого радянського уряду, – «Це для Совітської Росії був зручний вихід: не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а Харьковський Український Уряд боровся проти Київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд усі директіви одержував з Петрограду й вів військові операції силами руського уряду»[32]. Тобто, російські більшовики в грудні 1917 року стали на шлях втягування України в лоно більшовицького впливу способом нав'язування суспільству розламного інструменту – внутрішнього політичного протистояння. І як наголошує Винниченко, – це «дуже допомогло перемозі большевизма на Україні». Практично у всіх публікаціях представників української політичної еміграції цей висновок підтримувався. Так І. Мазепа у праці «Підстави нашого відродження» наголошував: «коли совєтська Москва почала наступ на Україну, то під впливом большевицької пропаганди серед українців крім малоосвічених робітників і селян, також частина інтелігенції стала орієнтуватися на совєтську владу. Спочатку, в травні 1918 року, під впливом реакційної політики уряду гетьмана Павла Скоропадського, від партії українських соціалістів-революціонерів відколюється її ліве крило (т.зв. «боротьбісти»), а в січні наступного року на з'їзді української соц. демократичної партії відокремлюється фракція «незалежних українських соц.-демократів», що потім перетворюється в Українську Комуністичну Партію і в 1923 р. слідом за «боротьбістами» входить до складу Комуністичної Партії (большевиків) України»[33]. Підтверджує цю думку й уточнює деякі моменти тогочасна листівка. «Прочитайте й передайте другим. Борітеся – поборете!

[31] Винниченко В. Зазнач. праця. с. 163

[32] Винниченко В. Зазнач. праця, с.171.

[33] Мазепа І. Підстави нашого відродження. Частина перша. Причини нашої бездержавности. Прометей, 1946, с. 168–169

Події на Україні (гетьманщина) і відношення до них Української Партії Соціялістів – Революціонерів. Видання ЦК УПСР.1918 р.». В листівці йде мова про те, що «рішаючу роль в задушенні української революції відограла німецька буржуазія». І далі, аналізуючи причини сучасного стану в Україні, зазначається: «Те, що почав генеральний секретаріат, докінчили більшовики («народній секретаріат»), які пішли руйнуючим озброєним військовим походом на Україну. Цим походом вони зразу розбили трудовий люд України на 2 частини – по два боки фронту. Не даючи їм таким способом змоги прийти до якоїсь згоди або порозуміння, вони змушували одну частину неминуче йти зброєю проти другої. Опираючись на темні сили своїх главнокомандуючих, большевики внесли розгардіяш і в організації трудових мас. Ці полководці не рахувалися з волею совітів (рад робітничих та селянських депутатів) і замість того, щоб оберігати їх, самі руйнували.

Друге велике зло, якому сприяв похід большевиків по Україні, – це шовінізм.

Большевики своїм нерозумінням національного руху і російським централізмом утворили сприяючий ґрунт в українських масах для роботи шовіністів, які розпалювали національну ворожнечу і тягли до угоди з німецьким панством»[34].

Загальновизнаним лідером всеукраїнського масштабу на першому етапі революції був Михайло Грушевський. Із 68 проаналізованих нами спогадів про нього, що їх залишили сучасники, всі це визнають. Найбільш виразні спогади про державотворчу діяльність Михайла Сергійовича в період його роботи в Центральній Раді, на нашу думку, дав Михайло Єреміїв, секретар Центральної Ради, головний редактор органу УЦР – газети «Вісти з Української Центральної Ради». Через 50 років після самих подій він писав: «Поміж нас де бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі і він з того повністю скористав, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги, аж до 22 січня, що було кульмінаційним пунктом його політичної кар'єри»[35]. Вперше спогади Єреміїва «З Центральної Ради (з спогадів)» були видрукувані в часописі «Тризуб» у 1927 році, тобто писані відносно хронологічно не віддалено від подій. На початку автор робить одну велику

[34] ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 12. арк. 7.

[35] Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик, 1968, № 1–4, с. 103.

заувагу, оцінюючи період Центральної Ради, він називає його періодом незабутнім для учасників, милим для патріотів і грізним для ворогів. У подальшому М. Єреміїв ще двічі звертався до написання спогадів про революцію. Він досить влучно, хоч із деяким сарказмом зазначав: «серпень 1917 року. Непереможне завоювання національною Україною своєї давньої території почалося з Педагогичного музею»[36]. Розпочавшись із Педагогічного музею, Києва – влада Центральної Ради поширилась на 9 українських губерній, а, отже, ще одна ознака держави вихарактеризовує владні повноваження українського цієї інституції. Для застановлення держави й само ідентифікації громадян важливими законодавчими актами стали «Закон про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918року, Закон «Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців» від 8 квітня 1919 р.; Про шлюби, становище жінки, про прізвища, відновлення в церковному будівництві національного архітектурного стилю тощо. Це були важливі акти, які прискорили зміну національної ідентифікації українців, і з цим явищем як загальносуспільним доводилося рахуватися в подальшому. Таким чином, українськими політичними емігрантами у міжвоєнний період в его-документах було застановлено основні концептуальні положення щодо Української революції: 1) визначено хронологічні межі (хоча верхня хронологічна межа не мала чіткого визначення: 1920, 1921, 1923); 2) українська революція з ентузіазмом зустрінута суспільством і на початковому етапі (до ухвалення І Універсалу) була складовою Російської революції, опісля виходить в лідери національного руху на постімперському просторі (ініціює й проводить З'їзд народів у вересні 1917 року), і стає окремішнім явищем зі своїми виявними особливостями; 3) проголошення національної самостійності розглядається як епохальне явище, Україну визнали інші держави і з її існуванням мусили вже рахуватися; 4) принцип української державності прийняли також і національні меншості (національні громади), які проживали в межах окресленої її повноваженнями території; 5) втручання російських більшовиків у внутрішні справи УНР, використання ними внутрішньої політичної опозиції для захоплення влади, а потім і пряме вторгнення в УНР стало детонатором суспільних потрясінь в Україні та поглибило хаос, з яким українська влада, не маючи зовнішньої підтримки, не змогла справитись.

[36] Єреміїв М. З Центральної Ради (з спогадів) // Тризуб, 1927, Ч. 19 (77), 8 травня, с. 12.

Михайло Ковальчук,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Військове будівництво Центральної Ради й організація оборони УНР від більшовицької агресії наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Вже тривалий час в українському суспільстві побутує уявлення про виключно деструктивну роль Центральної Ради та уряду УНР в національному військовому будівництві наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. З легкої руки публіцистів український революційний парламент прийнято зображувати зібранням далеких від реальності політиків, які замість організувати оборону країни від більшовицького вторгнення змарнували нагоду створити національну армію. Ухвалене в розпал російської агресії рішення Центральної Ради про демобілізацію армії часто розцінюється як головний доказ цілковитої державної некомпетентності лідерів УНР або й як акт зради ними державних інтересів. На наш погляд, категоричність подібних тверджень можна пояснити лише слабкою обізнаністю їхніх авторів з історичними реаліями 1917–1918 рр. Гадаємо, що знайомство з документами та іншими історичними матеріалами дозволить дещо скорегувати розповсюджені в громадській свідомості стереотипи.

Повалення влади Тимчасового уряду і підпорядкування вищих військових установ в Україні Генеральному Секретаріату в листопаді 1917 р. дозволили українській владі приступити до повноцінного військового будівництва. Але всупереч вимогам щодо демократизації армії, які лунали з боку виборних військових організацій, генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра намагався збудувати національні збройні сили на засадах відновлення військової дисципліни. Зокрема, 21 листопада 1917 р.[1] своїм першим наказом в якості керівника військового відомства він скасував виборність командного складу в українському війську. 29 листопада С. Петлюра віддав наказ про встановлення внутрішнього розпорядку та «національної військової дисципліни» в збройних силах УНР. Українські вояки мали беззастережно виконувати

[1] Тут і далі усі дати подано за новим стилем.

накази офіцерів усіх рангів, зобов'язаних у свою чергу виказувати товариське ставлення до рядових козаків[2].

Не витримує критики твердження про те, що нібито С. Петлюра вважав своїм головним завданням на посаді керівника військового відомства УНР демобілізацію українського війська. Навпаки, С. Петлюра наприкінці 1917 р. ініціював формування нових військових частин та з'єднань. Так, вже наприкінці листопада 1917 р. на базі зосереджених в Києві українських частин було створено Сердюцьку дивізію (за назвою гетьманської гвардії XVIII ст.). Спершу до складу цього військового формування увійшли чотири піші полки, а невдовзі було включено гарматні частини, панцерний дивізіон, саперну сотню та окремі піші підрозділи[3]. 23 грудня 1917 р. в складі київської залоги за наказом С. Петлюри була створена 2-га Сердюцька дивізія, до лав якої увійшли три піші, один самокатний і один кінний полки, а також окремі підрозділи усіх родів зброї. Слід відзначити, що на момент створення сердюцьких частин в їхніх лавах не існувало виборності командного складу. Задля підтримання військової дисципліни, кожного дня у частинах і підрозділах велися п'ятигодинні стройові заняття[4]. Сердюки все ж не уникли революційних порядків: в полках діяли виборні ради, дозволялася політична агітація й діяльність осередків Селянської спілки[5]. Однак розповсюджена в історіографії теза про те, ніби уряд УНР невдовзі розформував обидві сердюцькі дивізії, не відповідає дійсності: насправді обидві дивізії припинили своє існування лише після відступу військ Центральної Ради з Києва на початку лютого 1918 р., під час реорганізації в с. Ігнатівка.

Створення національних військових формувань активно відбувалося не лише в столиці, але й в регіонах України. Зокрема, на Лівобережжі за розпорядженням С. Петлюри було створено три запасні українські полки, розташовані у містах стратегічного значення – Кременчуці, Полтаві, Харкові, Чернігові. На Правобережжі найбільшою українською військовою силою був 34-й армійський корпус генерала П. Скоропадського, обидві дивізії якого вважалися цілковито українізованими. Незважаючи на

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1; Там само. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 22; Там само. – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 31 – 31зв.

[3] Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 8002. – Оп. 2. – Д. 8. – Л. 71; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 19; Там само. – Ф. 4197. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 62зв.; Нові частини війська // Нова рада. – 8 грудня 1917 р. – № 203. – С. 2.

[4] РГВИА. – Ф. 8002. – Оп. 2. – Д. 8. – Л. 71; ЦДАВО України. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8зв.

[5] Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 23.

всі намагання російського командування відправити корпус на позиції, С. Петлюрі все ж вдалося укласти домовленість зі штабом Південно-Західного фронту про виділення 153-ї дивізії в розпорядження українського командувача Київського військового округу. Коли невдовзі 104-та дивізія зі складу корпусу П. Скоропадського відмовилась вирушати на фронт, С. Петлюра проігнорував заклики російського командування відправити вояків-українців на позиції. 20 грудня С. Петлюра наказав перейменувати 34-й корпус на 1-й Український; 104-та і 153-та дивізії отримали назви 1-ї й 2-ї Українських[6]. Здійснювалися спроби вилучити з-під влади російського командування й інші українізовані війська Південно-Західного фронту – 2-й Січовий Запорізький корпус, 108-му, 100-ту й 113-ту дивізії. С. Петлюра навіть пропонував командуванню об'єднати 113-ту і 100-ту дивізії в 3-й Український корпус. Але штаб Південно-Західного фронту відхиляв ці пропозиції, посилаючись на організаційні труднощі.

Водночас, С. Петлюра докладав значних зусиль для створення українських військових частин в південних губерніях України. В цьому регіоні вже існували національні військові формування, найвідомішим з-поміж яких була гайдамацька бригада в Одесі. Аби надати створенню національних військових формувань на півдні України планомірного характеру, С. Петлюра наприкінці грудня 1917 р. наказав звести їх в три українські дивізії. Гайдамацька бригада і кілька запасних полків, дислоковані в Одесі й Акермані, склали 1-шу Одеську дивізію. З розташованих у Єлисаветграді, Тирасполі, Миколаєві й Херсоні полків створено 2-гу Єлисаветградську дивізію. Розміщені на Катеринославщині українські частини було об'єднано в 3-тю Катеринославську дивізію. Новостворені військові з'єднання мали складатися з усіх родів зброї. Артилерію кожної дивізії передбачалося сформувати за рахунок українізації російських гарматних підрозділів. Кінні полки 1-ї Одеської й 2-ї Єлисаветградської дивізій створювалися з частин 12-ї й 3-ї кавалерійських дивізій, а кіннота 3-ї Катеринославської дивізії мала бути сформована з вояків-українців 8-го запасного кавалерійського полку.

Як свідчать документи, уже в середині грудня 1917 р. військове керівництво УНР почало готуватися до оборони від вторгнення Радянської Росії. Захист Правобережжя від наступу розпропагованих військ Південно-Західного фронту було покладено на 1-й Український корпус; генерал П. Скоропадський отримав командування над усіма українськими військовими силами в цьому регіоні. Оскільки ж най-

[6] РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 27; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 37об.

більша небезпека загрожувала Лівобережній Україні – відкритій для ворожого наступу на всій протяжності українсько-російського кордону – саме сюди було передислоковано низку військових частин з Києва. Так, на Чернігівщину відправлено 414-й Торопецький полк, курінь ім. Т. Шевченка, курінь Смерті, а також 622-й полк зі складу 156-ї дивізії. Інші два полки цієї ж дивізії – 623-й і 624-й – було розквартировано на Полтавщині. Невдовзі до Полтави відправлено й Сердюцький полк ім. Б. Хмельницького.

Ключову роль в організації оборони Лівобережжя керівники військового відомства УНР відводили 21-му армійському корпусові, прибуття якого очікувалося з Північного фронту. Сам корпус вважався українізованим, а його командира (генерала Н. Бредова), планувалося призначити командувачем українських військових сил на Лівобережжі. Однак у Києві не врахували, що радянський уряд в грудні 1917 р. вже достатньою мірою контролював управління Північного фронту, аби перешкодити транспортуванню українізованих частин на батьківщину. Кілька українських підрозділів, які самостійно вирушили на південь, були роззброєні або ж розпалися в дорозі. Уявлення про масштаб національного руху на Північному фронті виявилось дещо перебільшеним: українізацію в складі 21-го корпусу фактично здійснила лише 44-та дивізія. Однак настрій вояків-українців залишав бажати кращого: переважна більшість українців бажали лише якомога швидше повернутися додому. Та й настирна політична агітація не минула безслідно для вояків, чимало з яких підтримували радянські гасла[7]. Тож на початку збройної конфронтації Раднаркому з Центральною Радою, 44-та дивізія залишалася на Північному фронті. Організувати оборону Лівобережної України військовому керівництву УНР довелося на цьому етапі виключно власними силами.

Прибуття до Харкова радянських загонів означало перехід політичної конфронтації між Центральною Радою та Раднаркомом в фазу воєнного протистояння. Але вже на початку бойових дій виявилося, що українізовані частини за рівнем боєздатності значно поступаються добровольчим відділам червоної гвардії, які діяли на боці радянського уряду. Серед вояків-українців переважало прагнення якомога швидше демобілізуватися й дістатися рідних домівок. Втома від політичної невизначеності й тривалого перебування на військовій службі лише посилювала цей настрій, спонукаючи багатьох вояків до дезертирства.

[7] ЦДАВО України. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 77б. – Арк. 48; Там само. – Ф. 4079. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10; РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 317.

Так, вояки 156-ї дивізії фактично відмовились підтримати уряд УНР у боротьбі з більшовиками. Внаслідок цього, відновити українську владу в Харкові не вдалося.

Проте більшовицькі лідери належним чином оцінили діяльність С. Петлюри, спрямовану на організацію національної збройної сили. З трибуни загальноармійського з'їзду Н. Криленко назвав С. Петлюру «найбільш небезпечним ворогом» радянської влади, а Й. Сталін пояснював на шпальтах преси, що конфлікт з урядом УНР «розпочався з наказів по фронту члена Генерального Секретаріату, Петлюри, які загрожували цілковитою дезорганізацією фронту»[8]. Не втрачаючи надії залагодити конфлікт з Раднаркомом мирним шляхом, голова уряду УНР В. Винниченко наприкінці грудня 1917 р. прийняв рішення замінити С. Петлюру на посаді генерального військового секретаря М. Поршем, одним з чільних діячів Української соціал-демократичної робітничої партії.

Надзвичайно негативний вплив на військове будівництво мала внутрішньополітична боротьба, якою супроводжувалася відставка С. Петлюри з посади генерального військового секретаря. 30 грудня С. Петлюра затвердив проект тимчасового статуту української армії. Цей документ містив положення про потребу військової дисципліни й виконання обов'язку, запроваджував в армії національну військову термінологію, але водночас утверджував виборність молодшого командного складу і скасовував офіцерські звання. Як вважав товариш військового секретаря УНР О. Жуковський, С. Петлюра прагнув тим самим завоювати симпатії вояцтва й спровокувати протести з приводу своєї відставки[9]. Оскільки даний проект не було розглянуто Центральною Радою, юридично він не мав статусу закону. Розповсюдження статуту внесло хаос і дезорганізацію в систему військового будівництва.

Відставка С. Петлюри унеможливила призначення начальником оборони України генерала В. Кирея – одного з найбільш уславлених артилеристів російської армії, який вважався креатурою С. Петлюри. Вже 2 січня М. Порш призначив командувачем всіма українськими військами для оборони України від наступу «армії Ради народних комісарів» начальника 1-ї Сердюцької дивізії, полковника Ю. Капкана[10].

---

[8] Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – М.: «Наука». 1973. – С. 273; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. – Т. 2. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 578.

[9] ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 13зв. – 14.

[10] РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 514; Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 90; ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 20зв.; Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 9.

Новопризначений командувач розумів необхідність будь що зупинити просування радянських загонів з Харкова вглиб України. За його наказом, до Полтави було переведено більшість підрозділів 1-го Українського запасного полку з Кременчука. На допомогу їм надіслано зведений курінь Сердюцького полку ім. І. Богуна. Ще дві сотні богунівців разом з відділом Сердюцького ім. П. Дорошенка полку та батареєю зі складу Сердюцької гарматної бригади ім. М. Грушевського було передислоковано на Чернігівщину. Сердюцький полк ім. С. Наливайка виведено до Броварів, де наливайківці роззброїли частину російської залоги[11]. Натомість поріділий внаслідок дезертирства 2-й Український (колишній 414-й Торопецький) полк повернено до складу 1-го Українського корпусу. Для захисту Правобережжя від наступу з півночі, в Коростені залишено курінь Сердюцького полку ім. П. Полуботка. Інший курінь полуботківців спрямовано до Умані. Таким чином, найбільш надійні, хоча й не надто численні сили зі складу 1-ї й 2-ї Сердюцьких дивізій, було розташовано по всьому периметру оборони Києва від більшовицького наступу.

До оборони від російського наступу Ю. Капкан спробував залучити також українізовані війська з фронту. 10 січня він наказав передислокувати до Бахмача й Білгорода частини 4-ї Січової Запорізької дивізії. Водночас, до Бахмача належало перейти двом полкам 9-ї кавалерійської дивізії, а третій скерувати в Катеринослав[12]. Розташована у районі Бару 10-та кавалерійська дивізія отримала наказ передислокуватися до Полтави. Крім того, Ю. Капкан наказав 5-й Січовій Запорізькій дивізії зайняти відтинок Коростень – Сарни. До Сарн мали вирушити дві піші сотні зі складу 1-го Українського корпусу[13].

Але більшість цих наказів не було виконано. 9-та кавалерійська дивізія рухалася до місць свого довоєнного постою на Київщині, щоб там демобілізуватися. 5-та Січова Запорізька дивізія погоджувалася їхати в запілля лише на відпочинок, а підрозділи 1-го Українського корпусу так і не вирушили до Сарн. 10-та кавалерійська дивізія отримувала суперечливі накази від командування, яке вимагало то залишити її на Правобережжі, то відправити на Полтавщину. Окремі підрозділи, які дісталися на Лівобережжя, повернулись до місць своєї довоєнної дислокації на Харківщині. Розпропаговані війська 4-ї Січової Запорізької дивізії

[11] Марущенко-Богдановський А. З пережитого // Табор. – 1928. – Ч. 6. – С. 64–65.

[12] ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 156, 176, 237–237зв.; Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 78зв., 102зв.

[13] ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 422; Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 101, 102зв.

не довіряли українській владі, не квапились вирушати на Лівобережжя й поступово демобілізувалися.

Українізовані частини, які прибували з Росії, виявляли ще менше бажання битися з більшовиками. Роззброєна прихильними до радянського уряду «революційними» військами, 1-ша Сердюцька кінна бригада після двотижневої мандрівки у прифронтовій смузі дісталася до Києва практично небоєздатною. Кіннотників відправлено до Лубен, де майже всі вони демобілізувалися. Переяславський полк, який на початку січня прибув з Московської губернії, також демобілізувався[14].

Українізована 137-ма дивізія, що прибула з Білорусі, також виявилась фактично небоєздатною. Замість війни з більшовиками, вояки-українці прагнули лише якомога швидше дістатись додому. М. Чеботарів так описував відвідини М. Порша представниками 137-ї дивізії: «Зараз має прийти до нього делегація від зукраїнізованої дивізії, що прибула з фронту і розташувалася вздовж залізниці Полтава – Київ, розмістивши свої частини по повітових містах Полтавщини, що якраз лежать по залізничній лінії (Ромни, Миргород, Лубни, Пирятин і др.). Чекати довго не довелося. Делегація з 5-и осіб (3-є старшин і 2-є козаків), молодих українців, прибула к 9-й годині. Вислухали їхні інформації. Дивізія підпадає під загальну деморалізацію і анархію. Більшовицькі московські агенти обсадили її, як бджоли мед, і своєю агітацією розкладають дивізію. На питання М. Порша, чому ж не провадиться в дивізії контрагітація, голова делегації, молодий старшина з великими претензіями на комдива (командира дивізії) пояснив, що в дивізії брак таких свідомих патріотів, та ще й промовців»[15]. Фактично, 137-ма дивізія під час свого прибуття на Полтавщину вже була небоєздатною.

Пересвідчившись у низькій боєздатності українізованих частин, Ю. Капкан спробував набрати добровольців для оборони УНР від більшовиків. Зі жменьки бійців 1-ї Сердюцької кінної бригади було розпочато формування Запорізького кінного куреня захисту України ім. Морозенка. Але рівень популярності Ю. Капкана серед вояцтва був недостатнім, аби притягти до лав новоствореного загону значну кількість добровольців.

Уже на початку 1918 р. стало очевидним, що збройні формування Центральної Ради являють собою вельми ефемерну військову силу.

[14] Переяславський полк // Робітнича газета. – 1917. – 24 грудня. – № 215. – С. 2; Ворожба // Нова Рада. – 1917. – 23 грудня. – № 216. – С. 2; Війна з большевиками // Нова громада. – 1917. – 30 грудня. – Ч. 39. – С. 3.

[15] Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботарів). – К.: «Темпора», 2003. – С. 95.

Більшість українізованих частин і підрозділів цілковито розклались на ґрунті революційних порядків. В умовах політичної невизначеності більшість вояків-українців виявили байдужість до закликів оборонити батьківщину від більшовицької агресії. Навіть в 1-му Українському корпусі, який вважався найбільш боєздатним, цілі полки відмовлялися виконувати накази командування й самочинно вирушали в запілля. «Всі так багато говорять про свою неньку Україну і ніхто не хоче виручити її з біди. Ех, патріоти...» – розпачливо пролунало зі штабу 1-го Українського корпусу під час переговорів по прямому дроту. Водночас зі штабу 2-ї Української дивізії повідомляли: «Настрій в частинах сумний... з полків і команд вояки розбігаються по домівках і втримати їх немає ніякої сили. Битися за Україну бажання не спостерігається»[16]. Серед гайдамацьких частин в Одесі, за визнанням В. Поплавка, також зростав більшовизм[17]. Внаслідок відмови козаків виходити на стройові заняття, довелося розформувати 7-й і 8-й полки 2-ї Єлисаветградської дивізії у Херсоні й Миколаєві[18].

Керівництво УНР покладало значні сподівання на війська київської залоги. Але стан 1-ї й 2-ї Сердюцьких дивізій також залишав бажати кращого. Співробітник Генштабу військ УНР згадував: «Стало помічатися нове явище в столиці, коли козаки байдуже розгулювали вулицями і на їхніх обличчях неначе було написано: «Побачимо, що з усього цього вийде»[19]. Інший мемуарист так описував становище в Сердюцькому ім. Богуна полку, який вважався однією з найбільш надійних частин: «Поміщення брудні, занять ніяких за патрульною службою, дисципліна розхитана. Солдати, всі георгіївські кавалери, або збирались в групи і щось обговорювали, або лежали на ліжках»[20]. Під час трусів і патрулювання вулиць вояки нерідко чинили грабунки, почастішали випадки непослуху старшинам[21]. Один за одним сердюцькі полки проголошували нейтралітет у боротьбі уряду УНР з Раднаркомом, а найбільш «революційні» частини були навіть готові виступити на боці більшовиків проти Центральної Ради. Сердюцькі полки ім. Т. Шевченка й П. Сагайдачного,

[16] ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 109зв., 139.

[17] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – К.: «Наукова думка», 1996. – Т. 2. – С. 65.

[18] РГВИА. – Ф. 1837. – Оп. 1. – Д. 466. – Л. 288, 369.

[19] Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 280 – 281.

[20] Авраменко Н. Спомини запорожця. – К.: «Темпора», 2007. – С. 220.

[21] ЦДАВО України. – Ф. 4071. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31; Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: «Україна», 1992. – С. 53.

запасний понтонний курінь відкрито підтримували радянську владу. 11 січня М. Порш на засіданні Генерального Секретаріату так змалював стан київської залоги: «Настрій гарнізону в Києві різний: одні частини займають нейтральну позицію, інші – ворожу, як приміром, полки Тараса Шевченка, Дорошенка. Деякі частини, на які можна було б опертися, як «курінь смерті», Полуботківський полк, Богданівський, дуже стомились і до активної роботи зараз мало придатні. Найбільше певним являється робітничий полк «Вільного козацтва», який зараз несе охорону порядку в Києві»[22]. Схоже враження склалось в делегатів ІІ з'їзду Румчероду, які на початку січня відвідали столицю: «Взагалі в Києві відчувається розгубленість: на війська Рада безумовно не спирається, половина військ, поза всяким сумнівом, піде проти Ради і лише Вільне козацтво, яке перебуває на утриманні, надасть їй безумовну підтримку»[23].

Офіцери, що зазвичай були більш стійкими до революційної агітації, не поспішали вступати до лав української армії. Для багатьох з них уряд УНР мало чим відрізнявся від більшовиків, а інші вороже ставились до українського національного руху. М. Омелянович-Павленко згадував про поведінку офіцерства в Одесі у ці дні: «...Одеса, як і інші міста України, була переповнена старшинами, що через революційні події залишалися «за бортом». Щоденно наповнювали вони кав`ярні, шинки, пивні, притони для гри в карти, все чогось вичікуючи, розраховуючи на те, що хтось їх колись визволить й знов поставить на «своє місце»... За браком політичної освіти, а то й за відсутністю глибоких патріотичних стимулів, ці панове в переважній більшости тримали «нейтралітет»[24]. Коли в середині січня прапорщик М. Чеботарів почав формувати у Києві Слобідський кіш для визволення Харківщини від більшовиків, він не знайшов добровольців серед офіцерів. «Я їх закликами, розклеєними по вулицях, запрошував на віча до зали університету і на тих вічах виступав перед ними зі своїми промовами, переконував в їхньому ж інтересі вступати до коша і тим допомогти великому ділу організації необхідної військової сили для оборони перед насуваючою небезпекою більшовицького захоплення Києва, – згадував М. Чеботарів. – На такі віча старшинство приходило, слухало, але не записувалося»[25].

---

[22] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – К.: «Наукова думка», 1996. – Т. 2. – С. 76.

[23] ЦДАВО України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 4зв.

[24] Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К.: «Темпора», 2007. – С. 79.

[25] Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – С. 91.

Аби відновити боєздатність армії, військовий секретар УНР М. Порш вважав за потрібне «вести систематичну політично-культурну працю серед війська, щоб захистити його від більшовицької зарази». 8 січня він доручив військовим радам «впоряджати хоч раз на тиждень читання і бесіди по історії України та про сучасні події»[26]. Для нагляду за політичною благонадійністю старшин і козаків, у військах навіть планувалося запровадити інститут комісарів.

Керманичі Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) пропонували подолати анархію в армії шляхом призначення на ключові військові посади відданих національній справі офіцерів. Зокрема, на посаду керівника військового секретарства УНР соціалісти-самостійники висувала кандидатуру капітана П. Болбочана – колишнього командира українського полку на фронті, що приймав участь у боротьбі з більшовиками. І хоча соціал-демократи не мали наміру випускати зі своїх рук військове відомство, деякі поступки самостійникам було зроблено: 12 січня отаманом 2-ї Сердюцької дивізії призначено члена УПСС осавула М'ясника (замість генерала О. Грекова, який став начальником київської залоги)[27]. Але дива не сталося: новопризначений командир не зміг вплинути на настрій своїх вояків і 2-га Сердюцька дивізія лишилась «збільшовиченою».

Розвал армії неминуче підштовхував керівників військового відомства УНР до думки про необхідність реорганізації збройних сил на добровольчих засадах. Варто було відправити додому всіх бажаючих демобілізуватися, аби отримати менш численну, але боєздатну армію з добровольців, готових захищати свій край від зовнішньої агресії. Такий підхід до реформування армії поділяли представники військових організацій та віддані національній справі офіцери. «На думку всього командного складу, негайно потрібно приступити до складення летучих чи ударних батальйонів за окрему платню, інших же українських бездельників розігнати,» – повідомляли з української ради 7-ї армії[28].

Уперше М. Порш озвучив проект реорганізації армії на засіданні уряду 8 січня. Пропозиції військового відомства він сформулював таким чином: «Армія з кожним днем розвалюється. Щоб мати в своїх руках силу, треба приступити до організації нової армії: 1). добровільного характеру; 2). платну і 3). платити гроші тим існуючим вже військовим частинам, котрі визнають владу Генерального Секретаріату і підлягають всім

[26] Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 68; ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 22зв.

[27] ЦДАВО України. – Ф. 4071. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8.

[28] Там само. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 137.

його розпорядженням». Товариш генерального військового секретаря, підполковник О. Жуковський, роз'яснив деталі цього проекту: «Підняти фронт зараз нема можливості, треба будувати армію на нових підставах, однією з яких є платність армії. Для організації нової армії можна вивезти штаби корпусів з фронту, як готовий технічний апарат, через 1½ – 2 місяці можна мати невелику, але міцну армію в 100 тис. чоловік. Крім того, треба розробити новий статут армії, який би убезпечив її від участі в політичних переворотах»[29]. Уряд одразу ж доручив генеральному секретарству військових справ «приступити до організації добровольческої армії на платних підставах, яко начаток міліційної армії»[30].

Ймовірно, саме О. Жуковський був автором проекту формування добровольчої армії. Але положення про «міліційність» збройних сил було внесено до законопроекту з подання В. Винниченка та інших провідних урядових діячів. Це була давня теза з програми соціалістичних партій: постійна регулярна армія, як знаряддя «класової боротьби» в руках правлячої верстви, мала бути замінена на «народну міліцію». В. Винниченко та інші чільні діячі УСДРП цілком поділяли цей погляд[31]. І якщо раніше керманичі українського руху не виявляли значного інтересу до військових справ, то тепер вирішили втрутитися в процес організації збройних сил УНР, щоб скерувати його в «правильному» напрямку.

12 січня М. Порш поінформував Генеральний Секретаріат про вироблений план формування української міліційної армії та основні тези плану організації гайдамацьких корпусів, як кадрів інструкторів міліційної армії. Уряд схвалив ці проекти й доручив генеральному військовому секретарству внести їх на розгляд Центральної Ради[32]. Звістки з регіонів ніби давали підстави сподіватися на ефективність нового курсу військового будівництва. 16 січня генеральний секретар продовольчих справ М. Ковалевський повідомив уряд про успішне формування в Одеському військовому окрузі добровольчої української армії. Комісар при штабі ОВО В. Поплавко обіцяв за умови належного фінансування вже найближчим часом довести чисельність цієї армії до 30–40 тис. бійців[33].

16 січня Центральна Рада розглянула вироблений генеральним військовим секретарством законопроект про добровольчу армію («волонтерське військо»). Кілька промовців від фракцій різних соціалістич-

[29] Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 68–69.
[30] Там само. – С. 69.
[31] Авраменко Н. Спомини запорожця. – С. 203.
[32] Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 79.
[33] Там само. – С. 91.

них партій рішуче засудили спроби створити найману збройну силу в умовах загострення «класової боротьби». Український соціал-демократ Є. Неронович заявив, що «справа йде не про добровольчеську армію, а про армію наймитів для ведення війни на внутрішньому фронті – з більшовиками». У відповідь М. Порш оголосив, що «робітництву, селянству і солдатству однаково, чи вішатиме їх Романов, чи більшовик Орлов із Харкова». Військовий секретар УНР підкреслив необхідність ухвалення законопроекту: «Фактично армія вступила в стадію стихійної демобілізації. Солдати розбігаються. Майно гине. Штаби, ради, комітети – безсилі боротись з цим. Фуражу нема. Транспорт розстроєний. Люди тікають з фронту юрбами. Лишилось на фронті 62% майна і нічого й казати про вивіз його звідти, річ йде тільки про те, щоби якось хоч зберегти його на місці. Для цього треба зорганізувати платні караульні команди. Це голос організованої демократії. Ніякі народні комісари не в силі спинити стихійну демобілізацію… Треба рятувати армію, що і має на меті зробити цей законопроект. Одночасно з цим законопроектом розробляється законопроект про народну українську армію на міліційних підставах, який буде внесений уже мабуть на Установчі збори»[34].

Того ж дня Центральна Рада з деякими правками ухвалила закон про створення народного війська («народної міліції») для «оборони рідного краю від зовнішнього нападу». Регулярна армія підлягала демобілізації, після чого припиняла своє існування. Генеральному військовому секретарству було доручено негайно приступити до набору й організації кадрів інструкторів для народної міліції. Інструкторські частини мали створюватися за територіальним принципом (сотні, курені, полки, дивізії та корпуси). Як відзначалося у законі, ці формування «повинні в теперішній час служити обороні Української Народної Республіки від всякого зовнішнього нападу, а також здобутків революції від всяких спроб повернути старий лад»[35]. Встановлений розмір щомісячної зарплатні для інструкторів складав 100 крб. На організацію кадрових корпусів військовому секретарству УНР було виділено кредит в 400 млн. крб.

Як виглядало, уряд УНР збирався не просто демобілізувати регулярну армію, а розпустити її назовсім. При цьому, ухвалений Центральною Радою закон вносив в царину військового будівництва цілковиту плутанину назв і понять. Передусім, термін «міліція» традиційно позначав правоохоронні формування, а не збройні сили. Добровольцям, які бажали залишитися на службі, фактично відводилася роль інструкторів

[34] Там само. – С. 90.
[35] Там само. – С. 91.

з військової підготовки населення – але їхній статус залишався остаточно нез'ясованим. Крім того, створення окремих «інструкторських» частин означало розформування вже існуючих полків, незалежно від їхньої історії й традицій. Більшої зневаги до військової служби годі було й уявити. Якщо частина військовиків погоджувалась з потребою переформування армії на добровольчих засадах, то перетворювати військо на міліцію ніхто з них не бажав.

Закон викликав гостру критику серед переважної більшості старшин та вояків, які підтримували Центральну Раду. Офіцер полку ім. Б. Хмельницького згадував, що для його бойових товаришів закон став «громом серед ясного неба»[36]. Командир одного з куренів полку ім. П. Полуботка вважав наказ про демобілізацію причиною розпаду своєї частини[37]. Командування Одеського військового округу спробувало врятувати становище, дозволивши записуватись до лав інструкторів одразу цілим військовим підрозділам і частинам[38]. Але неприйняття військової політики уряду УНР було загальним. «Знявши у військах форму, знищивши ієрархію, змусивши бійців у бойовій обстановці обирати собі начальників замість незаплямованих піонерів, відібравши всякий грунт у самої військової влади, нарешті, зруйнувавши щойно створені мілітарні установи, влада виявила намір припинити і саме офіційне існування цілих частин і державне забезпечення їх, – писав М. Удовиченко. – Військовий міністр Порш оголосив наказ про демобілізацію. Це був останній етап розвалу модерної української армії в дні більшовицького натиску»[39].

М. Порш одразу ж наказав розпочати демобілізацію в частинах київської залоги. 17 січня належало звільнити з військової служби всіх українців та росіян призову 1902 – 1905 рр., 18 січня – річників 1906 і 1907 рр.[40] За тиждень було оголошено про демобілізацію вояків призову 1908 – 1912 рр. У кількох частинах дозволено залишити на понадстрокову службу добровольців з платнею до 50 крб. в місяць[41].

---

[36] Лазуренко С. Богданівці в Полтаві проти Муравйова // Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 8 (14). – С. 8.

[37] ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 234.

[38] Приказ по Одесскому округу о формировании Вольного казачества // Українська газета. – 1918. – 21 січня. – № 3. – С. 1.

[39] ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 279.

[40] ЦДАВО України. – Ф. 2610. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8; Там само. – Ф. 2610. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8; Там само. – Ф. 4071. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 25; Там само. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72; РГВИА. – Ф. 8002. – Оп. 2. – Д. 9. – Л. 46.

[41] ЦДАВО України. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 83; Там само. – Ф. 4071. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32; РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 447. – Л. 152.

Упродовж короткого часу чисельність київської залоги скоротилася вдвічі. Закон про створення «народної міліції» посприяв зменшенню числа бажаючих залишитися на військовій службі. В сердюцьких полках після демобілізації лишилося по 700–1000 багнетів. Найменше добровольців було в полку ім. Б. Хмельницького, який з власної ініціативи повернувся з Полтави до Києва для проведення демобілізації. Богданівці були настільки пригнічені зіткненнями з прихильниками радянської влади в Полтаві, що в лавах їхньої частини лишилося лише 250–300 чоловік[42]. Прибулий з Петрограда стрілецький полк Вільної України взагалі цілковито демобілізувався. Більшість демобілізованих відразу ж вирушили до рідних домівок, не бажаючи більше пов'язувати своє майбутнє з долею національного уряду.

В армії залишалися не лише патріотично налаштовані волонтери, але й ті, хто не бажав повертатися до мирного життя. Співробітник Всеукраїнської ради військових депутатів так описував демобілізацію в полку ім. П. Полуботка: «Деякі козаки з великою охотою їдуть додому (з демобілізованих), а деякі зовсім відмовляються, мотивуючи це тим, що їм нічого буде робити дома, коло обідраної жінки і дітей, а другі пояснюють це тим, що ті, хто не хоче їхати додому, дуже смачно живуть, входячи в склад хазяйств. комісії»[43]. Серед вояків, які залишилися на службі, не бракувало цілковито байдужих до національної справи або й таких, що співчували радянській владі.

Небажання переважної частини вояцтва залишатись в лавах армії робило демобілізацію неминучою. В цьому відношенні політика урядів, посталих на уламках колишньої імперії Романових, була схожою. Зокрема, Раднарком розпочав демобілізацію ще раніше від уряду УНР. У той час, коли Центральна Рада ухвалила закон про створення народної міліції, радянський уряд вже демобілізував військовиків трьох років призову й оповістив війська про «план переходу від постійної армії до загального озброєння народу»[44]. На початку 1918 р. єдиною збройною опорою більшовиків та їхніх антагоністів слугували лише добровольці. Не випадково ідейні противники революційної анархії з числа професійних військовиків, які під захистом Каледіна взялися створювати на Дону збройні сили для боротьби з більшовизмом, навіть в назві своєї армії

[42] Лазуренко С. Богданівці в Полтаві проти Муравйова // Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 8 (14). – С. 8; ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1665. – Арк. 48.

[43] ЦДАВО України. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 16зв.

[44] Базанов С. Демобилизация русской армии // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 34; Его же. Борьба за власть в действующей Российской армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – М., 2003. – С. 210.

заклали добровольчий принцип її формування. Утім, загальна кількість добровольців, які бажали продовжувати військову службу в лавах тих чи інших збройних формувань, була незначною. Саме тому на початку січня 1918 р. В. Ленін відхилив пропозицію наркома військових справ Н. Подвойського про створення соціалістичної армії, як передчасну[45].

Таким чином, рішення Центральної Ради про демобілізацію регулярної армії було викликане неспроможністю останньої захистити Україну від більшовицького наступу. Демобілізація армії й перехід до принципу добровольчого формування війська було логічно виправданим кроком, якщо уряд УНР хотів в умовах революційної анархії отримати в своє розпорядження менш чисельну, але більш боєздатну військову силу. Але українське керівництво перетворило військову реформу на експеримент з реалізації положень соціалістичного вчення. Незграбна спроба замінити армію «народною міліцією» продемонструвала лише нехіть українських керманичів до збройних сил й відштовхнула від підтримки уряду УНР багатьох професійних військовиків. Значення реформи нівелювалось й відсутністю чітко визначених цілей нового формування, завдяки чому в лавах українського війська залишилось чимало вояків, байдужих до боротьби з більшовиками. Нарешті, в силу технічних причин керівництво УНР не зважилось на демобілізацію солдатів Південно-Західного фронту, які становили головну загрозу для української влади на Правобережжі. За рідкісним винятком, така політика не додала Центральній Раді популярності серед вояцтва й лише відштовхнула від підтримки української влади тих, хто бажав послідовно й до кінця боротися з більшовицькою анархією.

[45] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5. – С. 170.

Олена Любовець,
ДНУ «Енциклопедичне видавництво»

Державні моделі А. Денікіна та П. Врангеля як військово-політична альтернатива розвитку «Півдня Росії»

Роки 1919 та 1920 виявилися надзвичайно складними для України – кілька політичних сил вступили в гостру боротьбу між собою за владу (Директорія УНР, більшовики, білогвардійці, поляки, селянський повстанський рух). Кожна політична сила репрезентувала інтереси певних суспільних верств, мала власні цілі та завдання (часто діаметрально протилежні), а також програму розв'язання соціально-економічних проблем та національно-державного будівництва, збройні формування тощо. Прихід до влади будь-якої з них супроводжувався значними суспільно-політичними трансформаціями, що торкалися всіх сфер життєдіяльності українського суспільства – політичної системи, економіки, соціальної структури, духовного та культурного життя.

Однією з основних політичних сил, яка взяла участь у боротьбі за владу на території колишньої Російської імперії, був так званий білий рух. Назва «білий» умовна, вона походить від символу «законного» монархічного правопорядку – білого кольору на противагу червоному – символу повсталих мас. Білий рух об'єднував політичні сили від крайньоправих до ліберально поміркованих, які головною своєю метою вбачали боротьбу проти більшовизму та відродження «єдиної неподільної Росії» з дореволюційним політичним устроєм. Його основу складали генералітет і офіцерство царської армії. Білий рух не мав організаційної єдності і протягом революції так і не спромігся об'єднатися навколо однієї постаті. На різних етапах його очолювали окремі яскраві особистості (переважно колишні царські генерали), владі яких підпорядковувалися певні території.

Більшість сучасних істориків вважають, що біла ідея була погано розробленою, а сам рух «становив строкатий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети і завдань»[1].

На території України спробу втілити в життя ідеї білого руху зробили генерали А. Денікін і П. Врангель. Вони сформували нову специфічну

[1] Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940. – М., 1999. – С. 86.

форму влади, яка поєднувала моделі цивільного і військового управління у вигляді військово-диктаторського режиму як одного із різновидів авторитарного режиму. Білий рух знайшов втілення у військових структурах, що докорінно змінили традиційну політичну систему: збройні сили, які раніше були державним інститутом із певними функціями, на Півдні Росії виконували абсолютно самостійну політичну роль. Армія як воєнно-політичне утворення мала забезпечувати цивільне управління, зовнішньополітичне представництво, законність та правопорядок.

Зміна особи головнокомандувача принципово не змінювала суті військово-політичного режиму, який і в період А. Денікіна, і в період П. Врангеля мав ряд спільних ознак (відмінним був тільки обсяг території, яка підпорядковувалася: А. Денікін контролював практично всю територію України, а П. Врангель – Крим і частину Таврії).

Головною спільною рисою обох режимів було принципове неприйняття будь-яких державних утворень, що виникли на уламках імперії, будь-яких сепаратистських проявів, в тому числі українського національно-визвольного руху. Створення УНР розглядалося як перешкода на шляху відродження «єдиної і неподільної Росії». А. Денікін і його оточення принципово уникали вживання назви «Україна», підкреслено замінюючи її «Малоросія». У контексті цього показовим документом є «Звернення головнокомандувача до населення Малоросії», опубліковане в серпні 1919 р., коли денікінська армія наближалася до Києва. Даний документ яскраво показує, що в розумінні А. Денікіна не існувало ніякого українського народу, а лише «малоросийская ветвь русского народа», С. Петлюра сприймався як «ставленник» німців, який здійснював «свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и борьбы против возрождения Единой России»[2].

Задекларовані у зверненні принципи національної політики послідовно реалізовувалися в життя. По всій підконтрольній А. Денікіну території України розгорнулося широкомасштабне гоніння на українську культуру, що виявилося в закритті українських газет і журналів, вилученні книжок українською мовою з книгарень. У галузі освіти відновлювалося дореволюційне законодавство, за яким навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання» позбавлялися фінансової підтримки держави. Подібні вказівки були дані земствам. Скасувалося викладання українознавчих предметів (історії, географії, літератури, мови) як шкідливих і зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано познімати в усіх установах портрети Т. Шевченка.

[2] Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Берлин, 1925. – Т. 5. – С. 143.

П. Врангель, замінивши А. Денікіна, розумів хибність його позиції в національному питанні. Тому на словах він заявив про відмову від ідеології «єдиної і неподільної Росії», йшов на контакт з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних. 26 липня 1920 р. його відвідала делегація від представників українців-військових та українських організацій Криму в складі генералів Янушевського та Чарського, громадських діячів Кірста, Шевченка і Кравченка. Делегація клопоталася про створення у Севастополі українського політичного центру, а також пропонувала зі свого боку посередництво та допомогу в організації повстанських селянських загонів у червоному тилу. П. Врангель підтримав прохання і пропозиції делегації, але пізніше їх реалізація була заблокована начальником штабу головнокомандувача генералом Шатиловим. Лишилася без наслідків й пропозиція полковника О. Сахна-Устимовича про відродження на Півдні України козацького руху, який би спирався на старі запорозькі традиції і використав повстанський потенціал українського селянства.

Показовим є й доля підготованого генералом Я. Слащовим спеціального проекту заходів щодо розв'язання українського питання. Я. Слащов, який з власного досвіду чудово знав українську ситуацію осені 1919 р., доводив потребу розв'язання українського питання, мотивуючи стратегічними міркуваннями. У проекті передбачалося: офіційне одностороннє визнання головним командуванням прав України на автономію у Російській Федерації; утворення Української Народної Громади – як громадсько-політичного виразника української суспільної думки; скликання в Криму українського з'їзду, який би виробив програму Української Народної Громади; утворення при головнокомандуючому ради з українських справ з дорадчими функціями, але широким спектром дії; створення на території України української іррегулярної армії, а також органів по об'єднанню та організації повстанських загонів. Після зайняття Півдня України Я. Слащов пропонував П. Врангелю підписати з представниками України договір, підготовлений Радою з українських справ та Українською Народною Громадою[3]. Даний проект так і не був здійснений. Не мали найменших практичних наслідків і переговори, які вела в Криму делегація Директорії УНР.

Наведені факти є свідоцтвом того, що попри все розуміння необхідності зміни курсу національної політики, П. Врангелю та його оточенню так і не вдалося подолати власну психологію, в якій російська ідея була

[3] Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым 1920 г.: Мемуары и документы. – М., 1990. – С. 191–192.

міцно вкорінена. Опосередкованим підтвердженням цього є й певні дії П. Врангеля. Так, ставши на чолі ЗСПР, він одразу ж перейменував їх у Російську («Русскую») армію. Розпочавши на початку червня 1920 р. операцію по виходу з Криму, головнокомандувач видав і опублікував два накази-звернення до населення, в яких використовував вирази «русские люди», «русский народ». Саме так П. Врангель сприймав населення України. Таким чином, казати проти принципову зміну національної політики мабуть не варто, слід констатувати, що за П. Врангеля відбулося лише її певне пом'якшення.

Спадкоємність обох режимів прослідковується й у формі організації влади.

Оформлення центральної влади відбувалося протягом тривалого часу, поетапно. Схему територіально-адміністративного поділу встановлювало «Тимчасове положення про цивільне управління в місцевостях, які знаходяться під верховним управлінням головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії», видане А. Денікіним. Відповідно до цього документа на території України було утворено Київську, Харківську, Новоросійську області, на чолі яких стояли «головноначальствуючі» – щось на кшталт генерал-губернаторів з диктаторськими повноваженнями. При зайнятті певних територій військами Добровольчої армії, в них цивільне управління здійснювалося командирами військових корпусів та їх заступниками – начальниками цивільної частини, які за своїми правами прирівнювалися до губернатора. Вони, а також начальники повітів і волостей підпорядковувалися «головноначальствуючим».

Органи державного управління, що створювалися в різний час, не мали реальної влади і були слухняним знаряддям у руках головнокомандувача. Вищим органом цивільного управління була «Особлива нарада при верховному керівникові» (ідейним натхненником якої був В. Шульгин). Вона була створена наприкінці серпня 1918 р. наказом командувача Добровольчої армії генерала М. Алєксєєва. Головою Особливої наради став генерал М. Алєксєєв, а його заступником – А. Денікін. Володіючи формально законодавчими, дипломатичними й адміністративними функціями, нарада на практиці трансформувалася в дорадчий орган при головнокомандувачі ЗСПР. Згідно з тимчасовим положенням, затвердженим 4 жовтня 1918 р., вся повнота військової та цивільної влади на території, контрольованій Добровольчою Армією, була зосереджена в руках головнокомандувача[4].

[4] Организация власти на юге России в период гражданской войны (1918–1920) // Архив русской революции. – Т. 4. – С. 241–243.

Спочатку Особлива нарада функціонувала відповідно затвердженому 18 серпня 1918 р. генералом М. Алєксєєвим положенню. Тільки 2 лютого 1919 р. було затверджено та надруковано «Положення про Особливу нараду при головнокомандувачі ЗСПР», в основі якого, за свідоцтвом А. Денікіна, лежало поєднання кола діяльності Ради Міністрів і старої Державної ради. Її склад повністю залежав від волі головнокомандувача, який особисто підбирав і призначав її членів. Автором положення був відомий діяч партії кадетів К. Соколов. До складу Особливої наради входили чотирнадцять управлінь (військове, морське, внутрішніх справ, землеробства, закордонних справ, сповідань, народної освіти, продовольства, торгівлі і промисловості), два відділи – законів і пропаганди, а також канцелярія. Ухвали Особливої наради мали силу закону лише після затвердження їх головнокомандувачем. Як наслідок, управлінська машина функціонувала досить повільно та малоефективно.

Наприкінці 1919 р. конфлікт із козацькими урядами, незадовільна робота виконавчих органів, політичні інтриги, військові поразки призвели до реорганізації управління. Наказом А. Денікіна від 16 грудня скасувалася Особлива нарада та формувався уряд при головнокомандувачеві у складі голови й керівників семи управлінь (військово-морського, внутрішніх справ, фінансів, сполучень, постачання, торгівлі й промисловості, юстиції)[5]. У березні 1920 р. в умовах наступу Червоної армії, після поразки білогвардійських військ під м. Новоросійськом та їх евакуації до Криму, цей державний орган був замінений на «Південноросійський уряд». Останній ухвалив Декларацію, положення якої поєднували монархічні та демократичні ідеї, по суті фактично копіювали «Основні закони Російської імперії» (1906 р.). Суть проведеної реорганізації полягала у відмові від великодержавних і монархічних цілей, з метою домогтися союзу з будь-якими антирадянськими силами заради продовження боротьби з більшовизмом. Однак «Південноросійський уряд» проіснував недовго і фактично не здійснив жодного з своїх програмних положень.

Зміна особи головнокомандувача не змінила суті політичного режиму – йому належала вся повнота влади: військової та цивільної. Формування системи управління було започатковано підписанням П. Врангелем в середині квітня наказу головнокомандувача № 2925, де були сформульовані основи діяльності, форми владних структур Півдня Росії. Створювалася Рада при головнокомандувачеві – дорадчий орган. Надалі вся діяльність Ради зводилася до розгляду фінансових і господарських питань. На обговорення Ради виносилися питання: створення

[5] Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). – К., 1990. – С. 184.

запасів продовольства, спорядження, снарядів; переведення до Криму всіх боєздатних військових одиниць; улаштування тилу (здешевлення предметів першої необхідності, збільшення запасів муки)[6].

У червні 1920 р. П. Врангель призначив своїм помічником, тобто прем'єр-міністром уряду, 63-річного А. Кривошейна, найближчого сподвижника П. Столипіна у проведенні аграрної реформи. У Раді, крім А. Кривошейна, провідну роль відігравав начальник управління закордонних відносин – П. Струве, який багато в чому визначав зовнішню політику уряду.

Таким чином, спільними рисами функціонування центральних органів управління при політичних режимах А. Денікіна й П. Врангеля були відсутність поділу влади (зосередження законодавчих і виконавчих функцій). Ще на початку липня 1919 р. уряд А. Денікіна ухвалив «Правила про видання обов'язкових постанов», згідно з якими вся законодавча діяльність зосереджувалася в руках головнокомандувача ЗСПР, а право видавати розпорядження, приймати постанови в обсягу урядування на основі законів надавалася губернаторові, міністерствам, органам міського й земського самоврядування. Дія «Правил» була підтверджена також і урядом П. Врангеля, який керувався основними положеннями цієї постанови в практичній роботі.

Організацію державної влади військово-адміністративного управління генералів А. Денікіна і П. Врангеля доповнювали органи місцевого самоврядування. Загальні принципи місцевої влади були окреслені у законодавчих актах, затверджених головнокомандувачем ЗСПР 4 березня 1919 р. «Правилах про спрощене, при виняткових обставинах воєнного часу, управління губернським і повітовим земським господарством» і «Тимчасовому положенні про губернську й повітову земську установи». Аналогічні закони, що стосувалися управління містами, були затверджені 6 березня 1919 р. Згідно з правовими актами надалі до виборів нових дум і земських зборів їхні обов'язки покладалися на управи колишнього складу, обрані у 1917 р. 9 березня 1919 р. головнокомандувач затвердив «Тимчасове положення про вибори Міських Гласних».

9 березня 1919 р. головнокомандувачем А. Денікіним було введено в дію «Правила про спрощене, при виняткових обставинах воєнного часу, управління міським господарством». Відповідно до цих правил всі обв'язки, що виконували міські думи й земські збори були покладені на управи у складі обраних за постановою Тимчасового уряду 9 червня 1917 р., а в Криму – на управи, обрані на основі закону Крайового уря-

[6] Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920): в 2-х кн.. – Кн..2 – М., 1991. – С. 141.

ду С. Крима. У випадку вибуття або звільнення голів та членів міських управ, їх посади заміщувалися через призначення.

Позиція центральної влади привела до того, що місцеві органи самоврядування, міські думи та земські збори, що служили довгий час трибунами політичних партій, поступово остаточно набувають функцій органів господарського управління. Спроби якимось чином вплинути на політичні рішення, все частіше зустрічають опір з боку військового командування[7].

Аналіз результатів місцевих виборів дає можливість виділити ряд тенденцій: низька активність громадян (в окремих містах у виборах брало участь тільки від 10 до 20% виборців[8]); помітне зниження популярності соціалістичних партій; зменшення інтересу населення до партій, партійних гасел, закликів, платформ (авторитет мали надпартійні, або позапартійні угруповання й об'єднання); повернення на політичну арену сил, які раніше було прийнято називати правішими за кадетів (саме до них відносилися безпартійні групи «домовласників» і «ділові», які перемогли на виборах в окремих містах). В цілому склад обраних місцевих органів самоврядування задовольняв А. Денікіна та його оточення.

Більш складною виявилася ситуація з волосними земствами. Ідея створення останніх належала ще П. Столипіну. Він намагався через них зруйнувати стару систему станового селянського самоврядування. Після його смерті ця ініціатива не була реалізована далі обговорення в Державній думі. Тимчасовий уряд 21 травня 1917 р. заснував волосні земства, обрані на три роки на основі загального виборчого права. Але всі створені органи місцевого самоврядування були зруйновані більшовиками до весни 1918 р., а їх функції передані Радам.

30 серпня 1919 р. А. Денікін затвердив «Тимчасове положення про волосні дільничі земські установи». Однак цей закон не був реалізований. А. Денікін побоювався, що проведення виборів активізує діяльність революційних елементів, а населення обере до земських установ громадян, опозиційно налаштованих до його режиму.

П. Врангель прийняв рішення про початок кардинальних перетворень саме з закону про землю і волосні земства. На початку липня 1920 р. завершила свою роботу комісія з розгляду законопроекту про волосне земство, що працювала під головуванням начальника цивільного керування С. Тверського. 15 липня 1920 р. наказом № 94 щодо ци-

[7] Юг России. – 1920. – 21, 24 апреля.
[8] Южные ведомости. – 1919. – 17, 20, 28 сентября.

вільного управління й на підставі «Тимчасового положення про волосні земські установи» за підписом генерала П. Врангеля були відновлені волосні земства, скасовані А. Денікіним. Повноваженню волосних земств підлягали справи місцевого громадського господарства в межах волості, що відносилися до компетенції повітових земств, і справи, що були компетенцією волосного управління й волосного старшини. Структурно волосне земство включало волосні земські збори й волосну земську управу. Волосні земські збори складалися з гласних, що обиралися на один рік. Положення визначало, що один гласний припадає на виборчі сільські збори, що мають не менше двохсот виборців. Кількість гласних у волості визначалася межею «не менше двадцяти й не більше сорока осіб».

Виборче право не було загальним. Вибори волосних земських гласних повинні були проводитися на сільських публічних зборах, право участі в яких визначалося віковим цензом (25) і певними умовами. До компетенції волосних земських зборів належало: завідування майном волосного земства; грошовими й натуральними земськими повинностями; забезпечення постачання військ і населення продовольством і фуражем; вирішення питань землекористування; піклування про народну освіту, охорону здоров'я; турбота про санітарний і епідеміологічний стан волості; підтримка та розвиток місцевих шляхів; благоустрій селищ; застосування протипожежних заходів тощо[9]. Наведений вище порядок виборів забезпечував переважно селянський склад волосних земських зборів. Голова волосної управи виконував обов'язки волосного старшини і в цій якості підпорядковувався повітовому начальнику. Це і забезпечувало збереження бюрократичного контролю над земськими установами.

У вересні 1920 р. положення про волосне земство було доповнено положенням про земство повітове. 20 вересня були обнародувані «Тимчасове положення про повітові земські установи», «Правила про порядок введення в дію тимчасового положення про повітові земські установи» й наказ № 150 з цивільного управління, що сповіщав населення про відновлення повітового земства. В цей же день було створено перше волосне земство – Донузлавське. До кінця врангелевського правління їх було вже 68.

Повітові земські збори формувалися з гласних, які обиралися волосними земськими зборами і міськими думами міст, що входили в повіт, а

[9] Велігодський Д.В. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історико-правове дослідження: Дис. … канд. юрид. наук. – Сімферополь, 2004. – С. 156–157.

також по одному представникові від кожної волосної управи, міських голів міст, що не мали власного самоврядування, представників від православного духівництва й інших конфесій, що знаходилися на території повіту, й у деяких випадках, представника від керівництва сільськогосподарських організацій.

Повітові земства, як і волосні, обирали управу та її голову, завідували майном, земськими кредитними установами, грошовими справами повітового земства; піклувалися про народну освіту, охорону здоров'я, забезпечення населення продовольством та іншими предметами першої необхідності; сприяли розвитку місцевого землеробства, промисловості й торгівлі, проводили природоохоронні заходи, організовували водопостачання та меліорацію, займалися місцевою статистикою, будівництвом місцевих шляхів сполучення, поштовим, телеграфним і телефонним зв'язком, надавали юридичну допомогу населенню. Місцева охорона й державна варта залишалися поза компетенцією повітового земського управління. Повітові земські збори мали право висловити губернаторові свої міркування про подальшу долю губернського земства.

Набагато повільніше йшла розробка положення про міське самоврядування. За П. Врангеля вибори в міські думи так і не були проведені. Не останню роль в цьому мали результати виборів до міських дум, проведені восени 1919 р. на підставі виборчого закону від 6 березня 1919 р. Тоді практично повсюдно на виборах перемогли сили, за визначенням А. Денікіна, «національно-демократичні», тобто ті, які підтримували курс головного командування. В цілому П. Врангеля влаштовував склад існуючих міських дум і він побоювався, що нові вибори можуть привести до влади сили, опозиційні його політиці.

Таким чином, аналіз політики А. Денікіна та П. Врангеля щодо земств показує, що проведені ними заходи не ставили за мету розширення повноважень органів самоврядування, а скоріше повинні були перетворити земства в одну з ланок бюрократичної державної машини, а виборчі закони мали забезпечити їхній відповідний склад, який забезпечував би опору режимів на місцях.

Встановлення на території України військово-політичних режимів А. Денікіна і П. Врангеля супроводжувалося й трансформаціями соціально-економічної сфери.

Одним із основних завдань урядів білих генералів була необхідність вирішення гострих соціальних проблем, насамперед, вирішення аграрної проблеми. Ознайомлення з мемуарами А. Денікіна та П. Врангеля дає підставу стверджувати, що обидва правителі «Півдня Росії» цілком усві-

домлювали це, а тому проведення земельної реформи вважали одним із першочергових завдань власних урядів.

За наполяганням А. Денікіна розробкою основних напрямів аграрної політики займалася Особлива нарада. Серед її членів не було єдності, тому обговорення цього питання проходило в надзвичайно гострих дебатах. Нарешті, 20 березня 1920 р. було видано узгоджену «Декларацію», де окреслювалися мета й шляхи проведення земельної реформи. В документі передбачалося проведення наступних заходів: зміцнення дрібних і середніх селянських господарств шляхом додаткового наділення їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріплення за новими власниками землі у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля державою для них необхідного насіннєвого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних селян. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші. Не підлягали відчуженню козачі та надільні землі, а також угіддя високопродуктивних сільськогосподарських підприємств[10]. Подальше опрацювання головних положень «Декларації» покладалося на земельну комісію.

Сучасний дослідник аграрного законодавства білогвардійських урядів С. Корновенко виділяє два умовних етапи в діяльності земельної комісії періоду А. Денікіна. Перший – робота комісії під головуванням В. Колокольцева, другий – діяльність комісії О. Билимовича – В. Челіщева[11].

На чолі першої комісії стояв В. Колокольцев – колишній міністр земельної справи в уряді П. Скоропадського, ставленик правих політичних сил. За свідоцтвом А. Денікіна в комісії зразу окреслилося три течії: ліві, які прагнули ліквідувати поміщицьке землеволодіння; праві, що відстоювали інтереси класу поміщиків і намагалися відтягнути час; центр, представники якого шукали компроміс і хотіли стихійні процеси повернути в русло державних інтересів. Голова комісії належав до другої течії[12].

На початку липня 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила свою роботу, розробивши «Земельне положення». За цим документом, за поміщиками зберігалося від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу

[10] Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). – С. 54–55.

[11] Корновенко С. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна та П. Врангеля проектів земельної реформи (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 103.

[12] Деникин А. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). – С. 59.

селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. На звільнених ЗСПР українських територіях у першу чергу в права власності вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники, натомість селяни могли купити відчужені землі тільки через три роки після припинення громадянської війни[13].

Таким чином, запропонований комісією проект земельної реформи фактично передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, відбивав інтереси правих політичних сил і абсолютно не враховував настроїв і бажань селянства. Крім того, документ суперечив і позиції самого А. Денікіна, тому головнокомандувач відхилив його. Він характеризував його як «акт відчайдушної самооборони класу»[14].

Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати роботи комісії були анульовані. Після цього була створена друга комісія, на чолі якої стали О. Билимович (начальник управління землеробства) та В. Челищев (начальник управління юстиції). На початку листопада 1919 р. комісія завершила розробку оновленого «Земельного положення». Згідно з документом, підконтрольні ЗСПР українські території поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками (від 150 до 400 дес.). Угоди між колишніми та новими землевласниками укладалися на добровільній основі упродовж двох років. Примусове відчуження землі розпочиналося лише після цього терміну. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, а потім мали розпродаватися тим, хто займався сільськогосподарською працею, насамперед місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки встановлювався від 9 до 45 дес.[15]. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою.

Безумовно, новий варіант «Земельного положення» в порівнянні з попереднім більш відповідав інтересам селянства, а з позиції голої теорії можна погодитися з думкою А. Денікіна, що він продовжував започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Однак, з позиції реального життя, він не міг внести спокій в розбурхане революцією українське село.

[13] Там само. – С. 60.
[14] Там само.
[15] Там само. – С. 63.

Протягом усього часу існування денікінського режиму, йому так і не вдалося знайти порозуміння із селянством України, незважаючи на анулювання політики «воєнного комунізму» та постійні обіцянки проведення аграрної реформи. Селянство в основній своїй масі не довіряла білим, ототожнюючи їхню владу з реставрацією старої політичної та соціально-економічної системи, з відновленням прав поміщиків. Такі настрої значною мірою формувалися внаслідок політики поміщиків. Останні до впровадження положень земельного законодавства з допомогою каральних загонів повертали собі земельні ділянки, конфісковані будівлі, худобу, реманент. Згідно з законом про врожай 1919 р. селяни повинні були віддавати 1/3 зібраного збіжжя поміщикам і орендарям, а також по 5 пудів зерна з кожної десятини здавати на потреби денікінської армії. Будь-яка затримка поставок сільськогосподарської продукції або спротив владі викликали репресивні заходи з боку військових команд.

У результаті в тилу зайнятих ЗСПР територій швидко розростався широкий селянський повстанський рух. Лише кілька повстанських отаманів, які відзначилися боротьбою з більшовиками, пішли на службу до А. Денікіна, переважна ж більшість повстанських загонів виступила проти білих. Серед повстанських підрозділів, що активно діяли у тилу білих, варто назвати загони отамана Зеленого, який восени 1919 р. загинув в одному з боїв проти денікінців. Визначальну роль у розгромі денікінського тилу відіграла Революційна повстанська армія України (махновці).

Широку повстанську діяльність проводили ліві партії. Особливою активністю відзначалися боротьбисти – по всій території України була розгорнута система партійних емісарів, які керували процесом створення повстанських загонів. Траплялися випадки, коли повстанці власними силами звільняли від білих цілі повіти на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині[16]. Для керівництва повстанським рухом створювали власні органи й більшовики. Так, на початку липня 1919 р. утворилися Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором, Реввійськрада та Головний штаб повстанських радянських військ Лівобережної України на чолі з Г. Колосом. Селянські партизанські загони очолювали також й представники українських і російських есерів та анархістів. В цілому, денікінський режим в обличчі селянського руху мав фактично другий фронт, який відтягував значні військові сили.

Звичайно, видання в листопаді 1919 р. «Земельного положення» не могло змінити ситуацію – уряд ЗСПР фатально запізнився з роз-

[16] Боротьба. – 1920 . – 5 лютого.

робкою даного законопроекту, що співпало з початком кінця денікінського режиму.

П. Врангель також надавав велике значення вирішенню аграрного питання. Газета «Южное слово» надрукувала його слова, що спокій в країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю[17]. 11 квітня 1920 р. за наказом головнокомандувача була створена комісія для розробки земельної реформи. У розробці основ врангелевської аграрної політики умовно виділяють три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання[18].

Головою Ялтинської комісії став Г. Глинка – колишній товариш міністра землеробства. За соціальним складом комісія складалася переважно з великих землевласників, які дотримувалися правих поглядів на шляхи аграрної реформи. З огляду на це, у постанові комісії відхилявся принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, а сутність реформи обмежувалася сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників. П. Врангель відхилив ці рішення. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників селянства.

Нова комісія працювала 21–25, 27 квітня 1920 р. у Сімферополі. Незважаючи на оновленість складу, єдності серед членів комісії не існувало. Під час її роботи оформилося дві групи, представники яких стояли на діаметрально протилежних позиціях. Перша група, на чолі якої стояв В. Налбандов (кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння), вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Друга – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих і самозахоплених земель[19]. Рішення, ухвалені даною комісією, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцева, тому не були затверджені П. Врангелем.

Склад земельної комісії був змінений втретє – до неї ввійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, трудовиків. У результаті комісія розробила проект діаметрально протилежний за змістом попереднім.

25 травня 1920 р. були опубліковані підписані П. Врангелем проект «Закону про землю» разом із іншими документами, які регламентува-

[17] Южное слово, 1920, 10 января.

[18] Корновенко С. Назв. праця. – С. 107.

[19] Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин, Юденич, Врангель: Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991. – С. 17.

ли роботу земельних установ. Відповідно до цих документів казенні та приватновласницькі землі відчужувалися, однак за колишніми землевласниками зберігалися угіддя, розміри яких, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельними установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення.

Не підлягали відчуженню 1) угіддя, придбані через Селянський поземельний банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Землі, які відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу закону. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельними закладами, але не могли бути меншими за норми, установлені Селянським банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право за новими власниками після виплати всієї вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися в довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти.

Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (із кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного вражаю жита чи пшениці). Охочі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і за 25 років ставали власниками. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. У розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи й комуни, уцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі[20].

Аналіз аграрного законодавства П. Врангеля свідчить, що воно більшою мірою відповідало інтересам селянства. Однак його реалізація виявилася надто складною. Насамперед, шалений опір проведенню реформи чинили поміщики, агітуючи проти закону, вживаючи заходів щодо його саботування, зганяючи орендарів зі своїх земель і т.п. Водночас і селянство не поспішало викуповувати поміщицькі землі. Зважаючи на громадянську війну, воно очікувало результатів військових дій, не дуже

[20] Корновенко С. Назв. праця. – С. 109.

вірячи у тривалість врангелівського режиму. До кінця реформа була проведена тільки в маєтку Акманай Філібера-Шатілова Мелітопольського повіту, де 22 селянина одержали у власність орендну землю[21].

Втім не було й серйозних протестів проти реформи. В цілому, за ради справедливості варто зазначити, що в тилу П. Врангеля не спалахувало таких селянських повстань, як свого часу в тилу А. Денікіна. Разом із тим, селяни не поповнювали масово білу армію, як того прагнув головнокомандувач. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися і П. Врангелю вдалося їх лише похитнути, але не розбити.

Таким чином, попри всі намагання розв'язати аграрну проблему в країні, білогвардійським урядам це зробити не вдалося. Селянство в основній своїй масі не довіряло цим заходам і або чинило опір як за часів А. Денікіна, або залишалося нейтральним як у період П. Врангеля.

Поряд із спробою вирішення земельного питання, уряди намагалися врегулювати й робітниче питання. Ці процеси розпочалися за правління А. Денікіна. У березні 1919 р. він надіслав до Особливої наради розпорядження щодо необхідності розпочати розробку робітничого законодавства. В основу мали лягти наступні положення: 1) повернення законних прав власникам підприємств і разом із тим забезпечення робітничому класу захисту його професійних інтересів; 2) встановлення державного контролю за виробництвом в інтересах народного господарства; 3) підвищення всіма засобами продуктивності праці; 4) встановлення 8-ми годинного робочого дня; 5) примирення інтересів роботодавців і робітників і неупереджене вирішення спорів між ними (промислові суди, замирюючі камери); 6) подальший розвиток страхування робітників; 7) організаційне представництво робітників у зв'язку з розвитком професійних товариств і союзів; 8) охорона праці трудящих, поліпшення житлових умов; 9) всебічне сприяння відбудові підприємств і створення нових з метою ліквідації безробіття[22].

Для реалізації цих задумів А. Денікіна була створена робоча комісія на чолі з М. Федоровим. Однак, як і у випадку з аграрним питанням, рішення комісії не відповідали висловленим побажанням головнокомандувача. В ухваленій нею декларації відновлювався 12-годинний робочий день, капіталісти отримали право самостійно регулювати зарплатню, заборонялися страйки, обмежувалася діяльність профспілок.

Неоднозначною була політика щодо профспілок. Ті профспілки, що активно відстоювали інтереси робітників і виступали проти існуючо-

[21] Зарубін В. «Друге видання» столипінської аграрної реформи П. М. Врангелем (1920 р.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 301.

[22] Деникин А. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). – С. 58.

го політичного режиму, закривалися. Однак, паралельно влада сприяла оформленню нових, які лояльно ставилися до неї та стримували робітників від радикальних методів економічної боротьби. Насамперед, такою підтримкою уряду користувалося «Бюро профспілок Півдня Росії» («Югпроф»), керівництво якого складалося переважно з представників меншовиків і російських есерів.

У серпні-вересні 1919 р. інженер К. Кірста разом із однодумцями створив організаційний комітет для об'єднання всіх професійних спілок Києва. Уряд підтримав цю акцію, маючи на увазі не об'єднання, а фактичний розкол профспілкового руху, його деполітизацію. Задум нагадував друге видання «зубатовщини». Програма проголошувала збереження й недоторканість приватної власності, утримання робітників від страйків, сприяння повній свободі торгівлі тощо. Основними формами роботи серед робітників вважалося – збирання загальних робітничих зборів, проведення активів, виступи на підприємствах. З ініціативи комітету в жовтні була створена військова організація – так звана робітничо-офіцерська рота, яка часом виконувала й поліцейські функції. У цілому кількість членів професійних спілок, які працювали під егідою організаційного комітету, досягла 32 тис. осіб[23].

23 жовтня 1919 р. урядом А. Денікіна були затверджені два нормативно-правові акти – «Тимчасове положення про присутствіє у справах страхування робітників» і «Положення про професійні спілки робітників», які діяли і в період функціонування уряду П. Врангеля. Перший визначав умови забезпечення робітників на випадок хвороби та їх страхування від нещасних випадків. «Положення про професійні спілки робітників» визначало умови діяльності профспілкових організацій і коло їх повноважень.

Уряд П. Врангеля продовжив цю активну законодавчу діяльність. 23 квітня 1920 р. наказом головнокомандувача встановлюється система оплати праці, при якій вона підвищувалася автоматично, в однаковому розмірі для всіх категорій службовців і робітників, з вільних продовольчих запасів передбачалося видавати робітникам за рахунок заробітної плати інтендантський пайок натурою, одяг на виплату на 12 місяців, організувати державні магазини. Але виконання цього наказу було фактично зірвано.

Одночасно П. Врангель надіслав до Ради при головнокомандувачеві ЗСПР пропозицію про необхідність практичних заходів щодо урегулювання робітничого питання: з одного боку – надання демократичних

[23] Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 212–213.

свобод, з другого – рішуча боротьба зі страйками через підбір незалежних робітників у найбільш важливих галузях виробництва. Профспілки, у разі виникнення конфлікту робітників із власниками підприємств, брали на себе роль посередників, виключаючи можливість виникнення гострих соціальних конфліктів[24]. Але практика застосування цих нормативно-правових актів засвідчила їх утопічність в умовах війни.

Отже, аналіз нормативно-правових актів військово-адміністративних режимів А. Денікіна і П. Врангеля дозволяє стверджувати, що вони усвідомлювали необхідність широких соціальних програм та демократичних перетворень. Але реалізувати на практиці об'єктивно було неможливо – за ними стояли праві політичні сили, метою яких було максимальне збереження своїх економічних і політичних привілеїв. З цього приводу варто навести слова російського історика і політичного діяча П. Мілюкова, який так охарактеризував причини невдач політики П. Врангеля: «До кримської спроби Врангель приступив, цілком свідомий помилок, зроблених його попередником. Але … і вибір співробітників, і політика, яку він провадив, геть суперечили первісним намірам Врангеля. Три питання: земельне, національне і ставлення до населення – треба було вирішити інакше, ніж вони були вирішені за Денікіна. Але всі вірні рішення були лівими рішеннями. Врангель був кандидатом правих. Із суто військовою рішучістю він зв'язався б із будь-ким і будь-якими способами, аби тільки досягнути успіху. Але «ліві» рішення приймалися Врангелем тільки як засіб, а не мета. І досить швидко з цієї всієї переоцінки цінностей визирнула попередня права психологія. Ліва політика фатально переставала бути лівою, потрапляючи в «праві» руки. Так було із земельною справою, так було з формою правління, так було з національним питанням»[25].

[24] Штейнах Е. Профессиональное движение в Крыму. – Сімферополь, 1927. – С. 50.
[25] Милюков П. Россия на переломе: В 2 т. – Т. 2. – Париж, 1927. – С. 219, 228.

Володимир Великочий,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Новітня національна історіографія ЗУНР як складова історіографії Української революції 1917–1923 рр.: здобутки і перспективи

За майже 100 років від часу виникнення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) вивченням історії діяльності, ролі і місця в українському національно-визвольному і державотворчому рухах, у європейському революційному процесі перших двох десятиріч XX століття присвячено чимало різноманітної за жанрами, типами і видами наукової літератури. Чільне місце в ній займає українська історіографія, яка сама по собі не є однотипною, характеризується відмінностями, інколи полярно протилежними, у методологічних й ідеологічних принципах і підходах, вирізняється глибиною джерельної бази дослідження й рівнями його синтетично-аналітичних висновків тощо. Це й не дивно, адже тема ЗУНР є важливою насамперед для української нації, вислідом діяльності якої на початку XX століття вона й є.

За роки незалежності тема Західно-Української Народної Республіки залишалася актуальною, чимало дослідників звертались до неї у своїх пошукуваннях.

Наявні на сьогодні тенденції у розвитку сучасної української історіографії ЗУНР закладалися ще в надрах радянської історичної науки. Процеси горбачовської «перебудови» і «гласності» викликали якісно нову ситуацію в історичній науці Україні. Своєрідним перехідним етапом від зламу старих стереотипів до формування осучасненого образу минулого у пострадянській історіографії став кінець 1980-х – початок 1990-х років. Його зміст і тенденції розвитку вже досліджувалися вітчизняними і зарубіжними вченими (С. Величенко, С. Кульчицького, І. Орлова, В. Тарасова)[1], що дозволяє зосередитися на з'ясуванні того, як поліва-

[1] Величенко С. Перебудова та минуле неросійських народів // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С. 96–105; Кульчицький С. Українська історія як знаряддя легітимації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 101–106; Орлов И.Б. Современная российская историография XX столетия: смена научной парадигмы? // Харківський історіографічний збірник. – К., 2006. – С. 15–21.

ріантність інтерпретацій історичного процесу, переоцінки традиційних підходів та чергової концептуалізації української історії позначилася на вивченні проблем ЗУНР. Динаміку цього процесу відображають деякі періодизації трансформаційних процесів радянської «перебудовчої» історіографії, згідно з якими у 1987–1989 рр. розпочалося відкриття та формулювання проблематики, пов'язаної з «білими плямами» історії; упродовж осені 1989 – літа 1990 рр. наростала критика найодіозніших постулатів радянської історіографії, а на літо–осінь 1991 р. припав завершальний етап концептуалізації нової версії історії України (В. Тарасов)[2].

Основним джерелом цього унікального історіографічного етапу стала публіцистична література, що головним чином забезпечувала постановку та розкриття «білих» і «чорних плям» історії. Про розмаїття її тематичного спектра дають уявлення окремі покажчики[3]. Аналіз цих матеріалів спонукає до таких висновків. У центрі переосмислення суспільно-політичної історії Галичини 1918–1923 рр. постали проблеми, пов'язані з Листопадовою національно-демократичною революцією на західноукраїнських землях, їх возз'єднанням із Наддніпрянщиною у 1919 р., боротьбою за становлення самої держави, українсько-польська війна 1918–1920 рр., боротьба за міжнародне визнання західноукраїнської держави до 1923 року, возз'єднання ЗУНР та УНР, як і процес соборності українських земель загалом тощо.

Швидка руйнація старих стереотипів та втрата усталених методологічних канонів і орієнтирів зумовили «раптове загострення» кризових явищ в українській історіографії, що, у свою чергу, ускладнило проведення наукових досліджень. Згодом цю ситуацію визначатимуть і як початок «ренесансу» історичної науки в Україні, коли на тлі критики радянської історіографії розгорталося нагромадження «нових» фактів, реабілітація «незаслужено забутих» імен, переосмислення знакових і актуальних проблем історичного минулого. Важливу роль у заповненні такого «історіографічного вакууму» відіграла різножанрова діаспорна література, яка бурхливим потоком полинула в Україну, стаючи чи не головним «першоджерелом» продукування компілятивних праць. Поряд з цим розпочалося як перевидання класичних робіт з української історії, так і публікація різного роду маловартісних текстів. Все це дало потуж-

[2] Тарасов В. Роль публіцистики у вивченні «білих плям» української історії. 1989–1991 рр. 1989–1991 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 15.

[3] Газетно-журнальна публіцистика 1989–1991 рр. як історичне та історіографічне джерело в проблематиці «білих плям» вітчизняної історії науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упорядник: В. Тарасов. – Х.: Курсор, 2007. – 274 с.

ний, але неоднозначний імпульс розвитку історіографічного процесу в першій половині 1990-х років та вповні проявилося у вивченні проблем, пов'язаних із даною темою. Такі суперечливі процеси переосмислення породжували нові стереотипи та національно-патріотичний пафос, що не завжди наближало до відновлення історизму і об'єктивності наукових оцінок.

Науковці України з рідкісною одностайністю сприймають той факт, що проголошення 1991 р. державної незалежності «автоматично» відкрило новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Однак цей політичний акт, вважаємо, став лише символічною датою подальшого поглиблення її трансформації.

Стан і перспективи розвитку організаційно-інституціонального ландшафту української історіографії, що передусім визначається кадровими ресурсами та специфікою й результативністю функціонування наукових установ, предметно аналізувалися авторитетними вченими[4]. Зміни у цій царині неоднозначно, але загалом позитивно позначилися на вивченні історії Галичини воєнно-революційної доби, в тому числі й часів ЗУНР. Збереглася ситуація попередніх десятиріч, коли науковці провідних академічних установ Києва і Східної України майже не проводили спеціальних досліджень з означеної проблеми, що якоюсь мірою компенсували синтези, які пропонували концептуальне осмислення і визначення її ролі та місця в українській історії ХХ ст.

Напрацювання Інституту історії України НАНУ (директор – академік НАН України В. Смолій) – головного центра і координатора історичної науки – великою мірою визначає стратегічний поступ і перспективи розвитку вітчизняної історіографії. Про це свідчать бібліографічні видання та аналітичні публікації[5], зокрема і в «Українському історичному журналі» – центральному фаховому науковому часописі України. Фундаментальні розробки співробітників інституту, відомих учених С. Білоконя, В. Верстюка, С. Віднянського, Г. Касьянова, С. Кульчицького, О. Лисенка, О. Реєнта, О. Рубльова, Ю. Пінчука, В. Смолія, Р. Пирога,

[4] Грицак Я. Українська історіографія 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – К.; Львів : Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 43–67; Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: Здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 7–23; Кравченко С. Чи має Україна істориків // Критика. – 2001. – №4. – С. 18–19.

[5] Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936-2001 / Уклад.: І. Азарх, Л. Муха. – К., 2002. – 256 с.; Реєнт О., Лисенко О. Видання Інституту історії України НАН України // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 55–76.; Реєнт О., Лисенко О. Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє десятиріччя // Історичні зошити. – К., 1997. – 110 с.

О. Удода та інших, з новітньої і регіональної історії України, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства визначають систему координат вивчення Першої світової війни та наступних революційний подій в Україні, зокрема й у Галичині. Про це, для прикладу, яскраво свідчать такі знакові видання, як «Історія України: нове бачення»[6]; «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.»[7], що вийшли окремим томом у серії «Україна крізь віки», відзначеній Державною премією України в галузі науки і техніки, та багато інших, які аналізуватимуться нижче.

Сучасний стан дослідження історії Галичини за воєнно-революційної доби 1914–1919 рр. важко уявити без потужного здобутку Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Ф. Кураса. Йдеться про праці теоретико-методологічного характеру з історії українських партій і суспільно-політичної думки (Ю. Левенець, І. Курас, В. Категоренко, В. Перевезій, Ю. Шаповал, Л. Шкляр), напрацювання в галузі етнополітичних й етнонаціональних відносин (Л. Нагорна, М. Панчук, І. Погребинська, О. Рафальський та ін.), розробки з проблем Першої світової війни, Української революції, соборності, історіографії, історичної регіоналістики (Т. Бевз, І. Гошуляк, О. Красівський, В. Кривошея, В. Солдатенко, В. Яремчук та ін.) тощо. Поряд із великою кількістю різновидових одноосібних і колективних праць з означеного кола проблем[8] співробітники інституту проводять цілеспрямовану координаційну роботу з консолідації наукового потенціалу України. Цьому слугують також періодичні видання, зокрема й «Наукові записки».

Попри незаперечний вплив інтелектуального середовища столиці, у силу об'єктивних суспільних і наукових чинників визначальний внесок у дослідження історії ЗУНР все-таки зробили наукові осередки західного регіону України. З-поміж них безумовна першість належить львівським історикам, які успадкували високий дух науки від шкіл М. Грушевського та І. Крип'якевича. Чимало з них є співробітниками Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, становлення і розвиток якого пов'язані з іменами І. Крип'якевича, М. Возняка, Я. Дашкевича, О. Карпенка, М. Кравця, М. Герасименка, Г. Ковальчака, Я. Ісаєвича, Ю. Сливки, І. Патера, М. Литвина, К. Науменка, Б. Якимовича та інших знаних учених, котрі

[6] Калина В. Українсько-польська війна // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег : Вид. Д. Микитюка, 1958. – С. 391–423.

[7] Седляр О. Громадсько-політична діяльність Андрія Чайковського : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Седляр; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - Л., 2005. – 19 с.

[8] Бібліографія праць співробітників інституту 1991–2001 рр. / Гол. ред. І. Ф. Курас. – К., 2002. – 144 с.

досліджували історію Галичини першої третини ХХ ст. Як за радянського періоду, так і в роки незалежності одним з пріоритетних напрямів наукових досліджень інституту є вивчення суспільно-політичних і національно-визвольних рухів на західноукраїнських землях у контексті загальноукраїнських та європейських політичних, соціально-економічних, культурних, етноконфесійних процесів. Їх результати відображаються у відомому серійному виданні друкованому органі «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» та масив публікацій різних періодів[9].

Окремо слід відзначити наукові напрацювання вчених факультетів й інститутів історичного профілю, дослідницьких підрозділів вищих навчальних закладів. Крізь призму нашої наукової проблематики надбання вчених Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка викликає зацікавлення передусім у галузі історіографії (Я. Калакура, В. Капелюшний та ін.). Історикам Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича належить пріоритет у буковинознавстві; вони істотно просунулися у дослідженні політичної історії доби Першої світової війни (В. Ботушанський, В. Добржанський, Л. Карпо, Ю. Макар, С. Попик, В. Фісанов та ін.). У Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка під проводом М. Алексієвця формується школа української історичної біографістики, з її кола вийшла низка ґрунтовних праць про визначних учених і громадсько-політичних діячів, чия життєдіяльність у науковому чи суспільному відношенні пов'язана з історією Галичини першої третини ХХ ст. Національно-визвольний рух краю у зазначений період активно вивчають дрогобицькі історики І. Думинець, М. Сеньків та ін.

На окрему увагу заслуговує доробок ще двох національних університетів – Львівського ім. І. Франка та Прикарпатського ім. В. Стефаника, які у першому випадку уособлюють збереження і поглиблення наукової традиції з вивчення політичної історії Галичини ХХ ст., а у другому – динамічне нарощування потенціалу досліджень, пов'язаних з цією проблематикою. Львівські історики старшої генерації, передаючи свій досвід молодшим колегам, продовжують плідну роботу над вивченням широкого кола проблем із суспільно-політичної історії Галичини

[9] Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: бібліогр. пр. наук. співробітників, 1990–2001 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001. – 444 s.; Ісаєвич Я. Сторінки історії. Інститут ікраїнознавства імені І. Крип'якевича НАН України // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С. 3–25.; Петегирич В. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 500–501.

першої чверті XX ст., пропонують історіографічні розробки з цієї проблеми (С. Макарчук, І. Васюта, Л. Зашкільняк, К. Кондратюк, М. Мудрий, О. Павлишин, О. Сухий та ін.). Дедалі помітнішим неординарним явищем наукового життя України стає існуючий при Львівському університеті Інститут історичних досліджень, який під проводом Я. Грицака розробляє концепцію модерної історії України[10], чому слугує його орган – «Україна модерна».

Схожі тенденції простежуються у середовищі істориків Прикарпатського університету (М. Геник, О. Жерноклєєв, О. Карпенко, А. Королько, М. Кугутяк, В. Марчук, І. Монолатій, І. Райківський, Б. Савчук, В. Великочий та ін.), які за останнє десятиріччя представили помітний науковий здобуток з історії ЗУНР, суспільно-політичних рухів Галичини, а також у галузях археографії, регіоналістики тощо.

Потрібно відзначити продуктивну діяльність з формування наукових кадрів та розвитку воєнно-історичних студій Львівського військового інституту ім. гетьмана П. Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка», який зі своїм «Військово-науковим вісником» посідає помітне місце у формуванні військової історичної науки в Україні.

Слід мати на увазі, що, крім названих установ й осередків, значна частина вчених працює в інших столичних та регіональних наукових і навчальних закладах. Поряд з істориками вагомий внесок у вивчення комплексу проблем, пов'язаних з історією ЗУНР, роблять фахівці з інших галузей знань – правознавці, політологи, культурологи, соціологи, педагоги, географи та ін.

Першою визначальною і прикметною, на наш погляд, рисою сучасної української історіографії ЗУНР є та, що зміна поколінь у дослідженні цієї теми, як і, до прикладу, Галичини воєнно-революційного періоду відбулася у неконфронтаційному органічному руслі, що забезпечує спадковість і поступальність історіографічного процесу. Провідну роль у відновленні досліджень з історії ЗУНР відігравали представники старшої генерації, які одностайно сприйняли нову державницьку парадигму, позбавляючись при цьому інерційного мислення. З кінця 1990-х років посилюється роль у її вивченні молодих науковців, чиє становлення почалося за часів «перебудови», чимало з них здобули освіту за кордоном. Не «зраджуючи», як і їхні старші колеги, засадам позитивізму, вони активніше орієнтуються на західну методологію, намагаючись пристосувати, адаптувати її теоретико-методологічні засади до вивчення укра-

[10] Грицак Я. Інавгураційна доповідь на відкритті Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка (29 січня 1993 р.) // Україна модерна. – Львів, 1996. – С. 9–15.

їнської історії. Схожі процеси супроводжували розвиток досліджень з історії суспільно-політичного руху Галичини за доби Першої світової війни, однак у цьому випадку молоді науковці активніше долучилися до розробки цієї теми.

Наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років процес ліквідації «білих плям» історії розгортався на основі як емпіричного матеріалу, так і позитивістсько-романтичних схем, що утвердилися в нерадянській історичній, історико-мемуарній, історико-публіцистичній літературі 1920–1960-х років. Саме вони швидко заповнювали «зненацька» утворену «методологічну лакуну». Таким чином, уже національно зорієнтована (україноцентрична) історіографія, з одного боку, стала слугувати ідеологічним засобом легітимізації нового державно-політичного режиму, а з іншого – відокремлювала Україну від європейського контексту. Безпрограшна перспектива творення нової (чи то пак, «старої») державницької історичної парадигми виявилася до вподоби як старшій, так і молодшій генераціям істориків. Одним з її наслідків став «дисертаційний бум»: третина із загального числа захищених в Україні за десятиріччя 1993–2002 рр. докторських (192) і кандидатських (1243) робіт припадала на історичні спеціальності[11]. Тоді ж утвердилася практика спрощеного визначення «методологічної основи» досліджень, яка схематично зумовлювалася набором трафаретних фраз про додержання «засад історизму», «об'єктивності» і т. ін.

Упродовж 1990-х років дослідження комплексу проблем, пов'язаних з історією ЗУНР, відбувалося в руслі процесу, який Г. Касьянов назвав «націоналізацією» історії. Він відповідав основним канонам окресленої вченим нормативної історіографії, зокрема таким, як повернення «еміграційних» істориків, «інтелектуальна репатріація західних учених українського походження» та ін.[12] Таким чином, якщо безумовним лідером для канонізації загальної схеми української історії став М. Грушевський, то при висвітленні, як у нашому випадку, історії Галичини 1918–1923 рр. роль основного «канону» виконували праці і спогади Д. Дорошенка, так що покликання на них стали мало не «обов'язковою» нормою для сучасних дослідників, навіть попри те, що до їх висвітлення визначний історик підходив крізь призму власних переживань. Схожу

[11] Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 24–56.

[12] Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники // Українська історіографія на зламі XIX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 57–73.

роль в осмисленні польсько-українських відносин, діяльності січового стрілецтва, Української галицької армії та різних аспектів історії ЗУНР відігравали праці І. Лисяка-Рудницького, В. Кучабського, С. Ріпецького, Л. Шанковського, С. Ярославина (І. Сохоцького) та інших «реабілітованих» істориків і класиків української суспільної думки.

Таким чином, намагаючись з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, розкрити сутність суспільних процесів і явищ, історики воліли дотримуватись, у кращому випадку «доповнювати», усталені традиційні схеми, аніж вдаватися до їхнього перегляду, наражаючись на можливі несприйняття і критику з боку колег по цеху. Традиції романтизму з визначенням українців як головного суб'єкта своєї національної історії через сторіччя трансформувалися в етно[україно]центризм з ідеєю ексклюзивності «української історії». Зрештою, викривальний характер праць поступово змінила їх просвітницько-популяризаторська спрямованість, національно-патріотичний пафос ставав нормою і визначальною оціночною характеристикою, приховуючи методологічну недосконалість.

Українські та зарубіжні вчені докладно розкрили суть і складові такого явища, як «національний історичний міф», що дозволяє говорити про присутність цього канону в історіографії досліджуваної теми, яка, до того ж, набула виразного регіонального забарвлення. Це, наприклад, проявляється у формуванні образу «зовнішнього ворога», що став зручним аргументом для пояснення причин поразки визвольної боротьби та представлення українства, зокрема галичан, у вигляді незаслужено покривдженої нації. Апологія ролі Галичини в українській історії, з виразним наголосом на її націєтворчому потенціалі та винятковій ролі у генеруванні етнокультурної ідентичності, слугувала вагомим мотивом плекання ідеї «галицького п'ємонтизму».

Другою, вважаємо, характерною ознакою сучасної національної історіографії ЗУНР є присутність у ній двох груп науковців (але не «наукових напрямів», як їх подекуди номінують). Представники першої, яких часто називають «традиціоналістами», обстоюють власне традиційні підходи і класичну лінійну схему українського історичного процесу. Другу («модерністів», «ревізіоністів») передусім уособлюють відома київська дослідниця Н. Яковенко та львівський учений Я. Грицак. Згуртування й інституціоналізація останньої відбувається навколо таких наукових і дослідницьких проектів, як «Критика», «Модерна історія», «Український гуманітарний огляд», «Ї», «Дух і літера» та ін. Це середовище прагне переосмислити українську історію передусім на основі західних теоретико-методологічних й історіософських концептів, його власне

«інтелектуальне обличчя», вважаємо, лише починає вимальовуватися. Між цими групами точиться відкрита чи завуальована полеміка, однак поки що рано говорити про її цілеспрямований і предметноструктурований характер. При цьому простежуються більш чи менш виразні обриси в підходах і трактуваннях як конкретно-історичних, так і концептуально важливих проблем історії Галичини 1914–1919 рр., що засвідчують розробки Я. Грицака, О. Павлишина та ін.

Урешті, за сучасної методологічної «невизначеності» такий поділ окреслюється доволі умовно. Відносити до «традиціоналістів» більшість сучасних українських істориків, тим паче представників молодшої генерації, можна з певними застереженнями: хоча їхні історієписання будуються за класичною лінійною схемою державотворення, в них активно «вплітаються» (інша справа – штучно чи органічно) модерні західні теоретичні й термінологічні взірці. Це, своєю чергою, посилює притаманну вітчизняній історичній продукції кінця XX – початку XXI ст. термінологічну плутанину, коли в одні й ті ж поняття вкладається різний зміст.

Загалом, у 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст. українська історіографія, зокрема й стосовно нашої теми, продовжувала, вважаємо, еволюціонувати в руслі романтичних і позитивістських ідей. Більшість істориків і надалі вірить, що завдяки поліпшенню фахового інструментарію, передусім розширенню і вдосконаленню методів критики історичних джерел, можна досягти бажаної «об'єктивності» у вивченні та відображенні процесів і явищ, що становлять зміст наукового дослідження.

В сучасній вітчизняній історіографії доволі легко відбулася зміна парадигми «радянської» на «національну». На початковій стадії цього процесу остання будувалася на постулатах західноукраїнської та емігрантсько-діаспорної історіографічних традицій 1920–1960-х років, що виразно проявилося й у трактуванні історії Галичини першої чверті XX ст. Згідно з влучним зауваженням Г. Касьянова, якщо раніше українська історія виглядала як невпинний лінійний процес класової боротьби, то тепер її пишуть як лінійний процес становлення нації чи державності, але в річищі тієї ж телеології[13].

Після позитивістсько-романтичного написання історії задля повернення «правди про минуле» історики знову актуалізували проблему необхідності оновлення методологічних підходів і засад української історичної науки (В. Смолій, О. Реєнт, Я. Калакура, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, Я. Грицак, Н. Яковенко, В. Потульницький, І. Колесник, Л. Таран та ін.). Посилилися намагання розв'язати цю проблему, зокрема

[13] Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – К., 2002. – Ч. 4. – С. 18–20.

й щодо поліпшення методики обробки джерельного матеріалу, за рахунок напрацювань інших гуманітарних і точних наук. Все це відповідним чином позначалося на рівні й характері досліджень з регіоналістики, які стали одним з перспективних напрямів розвитку сучасної української історіографії.

Перспективною виглядає розробка квантативної методики історичних досліджень, зокрема кліометрики, що відкриває нові можливості джерелознавчого аналізу[14] До речі, вона вже довгий час успішно застосовується на Заході, однак коло її послідовників в Україні залишається вузьким. Це стосується і запропонованої І. Колесник моделі нової культурно-інтелектуальної історії, що позиціонує себе між внутрішньою і зовнішньою історією ідей, змістом і формою, автором і дослідником тексту[15]. Будучи прихильницею культурно-антропологічної історії, дослідниця наголошує на антропоцентризмі української історіографії, яка з XIX ст. тісно пов'язується з ментальними структурами суспільства[16].

До пошуку нових методологічних орієнтирів долучаються представники інших гуманітарних наук – філософи, правознавці, культурологи, соціологи, психологи. Їхні наукові розробки здебільшого ведуться в руслі модерністських й постмодерністських викликів та побутуючих у західній науці науково-теоретичних конструктів, наближених до психоісторії, соціальної історії тощо. Привертають увагу перші оригінальні спроби застосування методології порівняльного аналізу для вивчення українського національного руху в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи[17], які засвідчили потребу розвитку компаративістських досліджень.

Таким чином, відмінною рисою української історіографії історії ЗУНР стало те, що до кінця 1980-х років на процес їх осмислення суттєво вплинули не стільки теоретико-методологічні пошуки, в яких пануючою засадою залишався позитивізм, скільки обставини ідейно-політичного характеру, які передусім і спонукали до дискурсу навколо різних

[14] Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття: навчальний посібник для історичних факультетів університетів. – Дніпропетровськ, 2001. – 391 с.

[15] Колесник І. Українська історіографія. XVIII – початку XX ст. – К. : Генеза, 2000. – С. 32–35; Колесник І.Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – С. 22–35.

[16] Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 26–37.

[17] Винарчук Т. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. XIX ст. – 1920 р.): компаративний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2003. – 18 с.

наукових проблем. При цьому безоглядно пануючою парадигмою залишався україноцентризм, який виріс з романтичної історіографії попередньої доби й адаптувався до нових віянь часу та суспільних викликів. На тлі дискурсу про «кризові явища» у сучасній вітчизняній історіографії в її межах зроблено якісно новий поступ вивчення всього комплексу проблем, пов'язаних із нашою темою. Долаючи стереотипи й інертність впливів попередніх періодів, сучасні історики пропонують нові методологічні підходи й теоретичні моделі інтерпретації емпіричного матеріалу та прагнуть, спираючись на традиції української історіографії та постмодерністські виклики західної історичної науки, переосмислити складний і суперечливий феномен суспільно-політичних процесів у Галичині за воєнно-революційної доби 1914–1919 рр.

Характеризуючи персональні напрацювання українських вчених у вивченні історії ЗУНР кінця XX століття – перших десятиліть століття XXI, зауважимо, що головні здобутки у розробці зазначеної теми, на нашу думку, належать історикам західноукраїнського регіону. З-поміж них пальму першості слід, на нашу думку, розділити між двома центрами. До першого з них віднесемо науковців Львова (Я. Грицак, В. Ковальчук, О. Красівський, П. Лепісевич, М. Литвин, С. Макарчук, О. Павлишин, І. Патер, В. Расевич, Ю. Сливка, О. Сухий та ін.), де сформувалися глибокі традиції вивчення історії Галичини першої половини XX ст. Ці вчені мають кращий доступ до основного джерельного масиву, а також широкі зв'язки з європейськими колегами, що стимулює дослідницький процес. До другого слід віднести науковців Івано-Франківська (С. Адамович, В. Великочий, Н. Винник, С. Дерев'янко, О. Карпенко, О. Жерноклєєв, В. Марчук, Л. Костючок, М. Кугутяк, І. Любчик, І. Райківський, М. Пікуляк, Б. Савчук та ін.). Ними, зокрема, здійснено помітний поступ у вивченні суспільно-політичного руху в Галичині в другій половині XIX – першій третині XX ст.

Окремо слід виділити археографічну роботу колективу під керівництвом покійного нині, світлої пам'яті доктора історичних наук, професора Олександра Карпанка. Мова йде про публікацію унікального 6-ти томника документів і матеріалів до історії ЗУНР.

Чимало важливих з нашої теми розробок запропонували науковці Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (О. Добржанський, В. Ботушанський, В. Карпо, А. Коцур, С. Попик, В. Фісанов та ін.), які національно-політичні процеси в Галичині та Буковині досліджують переважно у спільному історичному контексті.

Дедалі помітніший вплив на історіографію національно-політичного руху доби визвольних змагань справляють теоретичні розробки в

галузях політології, партології, соціології, виконані на міждисциплінарному рівні[18] тощо.

Сучасна історична наука, переосмислюючи на нових науково-методологічних засадах творчі надбання учасників Української революції й українського зарубіжжя, спираючись на значну джерельну базу, все ж вийшла на новий рівень осмислення місця і ролі ЗУНР, різних аспектів її діяльності. Характерною для неї сьогодні є наявність так званого «історіографічного маятника».

Маємо на увазі те, що в ній фактично зберігаються так звані «проуенерівський» та «прозунрівський» «струмені» й підходи. Такий стан справ зумовлюються, вважаємо, насамперед тематичною спрямованістю наукових праць: досліджуючи суспільно-політичні процеси у Наддніпрянщині або в Галичині, автори зосереджуються на вивченні історіографічних й історичних джерел відповідного спрямування. Таким чином, вони починають мислити у «відповідному» «проуенерівському» чи «прозунрівському» ключі, що, з одного боку, нерідко призводить до ідеалізації одних (власне досліджуваних) процесів і явищ та упередженого висвітлення подій, які відбувалися в іншому – «протилежному» – таборі чи навпаки.

Ця тенденція тією чи іншою мірою властива більшості сучасних праць з історії УНР та ЗУНР. Граничні межі такого «історіографічного маятника» часто сягають полярних точок, коливаючись від категоричного виправдання дій очільників наддніпрянських державницьких формацій – до абсолютизації правильності дій західноукраїнських політичних провідників. Ця однобічність оцінок виразніше простежується у спеціальних дослідженнях з історії цих двох регіонів, тоді як у працях узагальнюючого характеру, де їхній розвиток висвітлюється паралельно, полярність трактувань дещо згасає.

Сама по собі наявність різних аж до протилежних оцінок діяльності УНР та ЗУНР насправді не є новою. Радше вона продовжує традицію протистояння між представниками цих кіл, що були учасниками і свідками подій і висвітлювали свої позиції у працях мемуарного характеру. Тут слід акцентувати увагу на тому, що стаючи на бік «проуенерівців» чи «прозунрівців», сучасні вчені все більше вдаються до компаративістських досліджень, присвячених розгортанню українського національного руху в Галичині та Наддніпрянщині. Не занурюючись у

[18] Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. – Одеса, 1997. – 191 с; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. – К. : Політична думка, 1996. – 223 с.; Шевчук В. П., Тарасенко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 478 с.

дискусії навколо цієї проблеми, звернемо увагу на думку М. Кугутяка і О. Рафальського, які, узагальнивши здобутки української суспільної думки та історіографії з цього питання, показали, що українці обох регіонів живили і збагачували одне одного, формуючи як те «загальне», що становило основу для єднання, так і те «відмінне», що гальмувало і перешкоджало його досягненню[19].

В центрі уваги української історіографії історії ЗУНР продовжує залишатися феномен соборності. Порівняно новий методологічний підхід до вивчення цього феномену представляє його висвітлення на рівні історії повсякденності. Нові грані осмислення контактів на «побутовому» рівні віднаходимо в історико-мемуарних працях, зокрема між галичанами, що опинилися в російському полоні, й місцевими українцями, з одного боку[20], та стосунки українських вояків російської армії з місцевим населенням під час окупації Галичини – з іншого[21]. Говорячи про це явище, навіть досвідчений публіцист й історик В. Дорошенко не без пафосу відзначає, що такі контакти викликали «непереможне бажання» західноукраїнської людності злучитися зі східними братами у своїй власній державі[22].

Не без впливу такої літератури відповідні погляди утверджуються і в сучасних наукових дослідженнях. Деталізуючи розгляд «масових контактів» східних і галицьких українців на прикладі численних джерел, зокрема й прозових творів, О. Рубльов у своїй ґрунтовній монографії доводить, що через фронтові чи позафронтові стосунки між ними налагоджувався діалог, так що весь народ плекав надію на соборну Україну[23]. Такі твердження потребують, вважаємо, більшої аргументації задля доведення, що «соборницькі переконання» сформувалися на рівні масової свідомості вже в період Першої світової війни.

Перспективними й новаторськими виглядають компаративістські дослідження державотворчих процесів у Наддніпрянщині та в Галичині, які де в чому можна розглядати як продовження і поглиблення порів-

[19] Кульчицький С. Періодизація вітчизняної історії // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 53–57.

[20] Степанів О. Спогади з російського полону // Україна: наука і культура. – К., 1994. – Вип. 28. – С. 20–22; Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни (1904–1914 рр.) // Військово-науковий вісник. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 191–203; Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914–1922. – Львів : Вид. І. Тиктор, 1937. – 132 с.

[21] Кобець О. Записки полоненого. – Мюнхен, 1959. – 335 с.; Вислоцький І. Спомини розвідника з часів Першої світової війни. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. – 228 с.

[22] Дорошенко Д. Київ і Львів // Наш Львів: ювіл. зб., 1252–1952. - Ню-Йорк, 1953. – S. 16–30.

[23] Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

няльних студій про динаміку і паралельність розгортання в них національного руху та пов'язаних з ними наукових дискурсів. В такому контексті Є. Хлюпін спробував визначити етапи уніфікації політичних систем УНР і ЗУНР. Порівнявши еволюцію їхніх головних складників, автор дійшов висновку, що становлення державних структур ЗУНР хронологічно випереджало формування політичної системи УНР. На його думку, саме відсутність загальнонаціональної партійно-політичної системи та спільного інституту лідерства стали на заваді об'єднанню двох республік в унітарну державу[24].

На середину третього десятиліття української незалежності в національній історіографії, можемо стверджувати, сформувався окремий дослідницький напрям – «зунрознавство», представлений масивом наукової та іншої літератури. Його наріжною парадигмою є трактування історії ЗУНР як невід'ємної органічної складової українських визвольних змагань ХХ ст. та Української революції 1917–1920 рр. Процес її осмислення відзначається тяглістю, подекуди інертністю: викладені за міжвоєнного періоду учасниками тих подій погляди й оціночні характеристики продовжують домінувати в сучасній історіографії, яка не завжди зважає на їх ідейну заангажованість та суб'єктивізм. Це проявляється у збереженні в ній вже згадуваних «прозунрівського» та «проуенерівського» струменів, які пропонують відмінні оціночні характеристики не лише окремих «другорядних», але й принципових концептуальних проблем історії ЗУНР, що знаходить відображення у регіональних студіях, у спеціальних узагальнюючих дослідженнях з історії Української революції та історичних синтезах.

Контроверсійність та різний ступінь наукової розробки притаманні окремим аспектам історіографії ЗУНР. Зберігається становище, коли дослідники детально розкривають зовнішню, формальну сторону процесів державотворення тоді, як реальним механізмам і наслідкам їх функціонування приділяється значно менша увага. Спираючись на нові методологічні засади, вчені помітно просунулися у висвітленні функціонування вищої і середньої ланок керівних органів ЗУНР, тож у тривалій полеміці про її людський ресурс починає переважати позиція, згідно з якою це державне утворення мало достатній інтелектуально-організаційний потенціал, тому не було вагомих внутрішніх причин для поразки західноукраїнської республіки. Позитивними явищами стали наукові дискусії та реалізація спільних проектів польських і українських

[24] Хлюпін Є. Перші контакти урядів ЗУНР та УНР// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 237–239.

істориків, які спонукають до пошуків нових напрямів досліджень та сприйняття науково-методологічних новацій.

Аналіз базових наукових надбань національної історіографії дозволяє окреслити кілька концептуальних проблем та визначити перспективи подальшого вивчення важливих питань конкретно-історичного характеру щодо історії ЗУНР.

Суспільно-політичні процеси у Галичині у 1914–1919 рр. загалом знайшли достатньо повне відображення в українській історіографії. Про це свідчить той факт, що лише з 2006 по 2011 роки було захищено 173 докторські і кандидатські дисертації з історії української революції[25], однак рівень і глибина дослідженості окремих процесів і явищ, що становлять їх зміст, не завжди відповідають потребам і викликам сучасної вітчизняної і західної науки. Причини цього вбачаємо в інертності творчої діяльності істориків та їх недостатній обізнаності із сучасними теоретико-методологічними розробками, новаціями.

По-перше. Українська історіографія на сьогодні головно залишається позитивістською, тому, розробляючи конкретну наукову проблему, історик убачає своїм першочерговим завданням зібрати якнайбільше нових джерел, маловідомих фактів, які за традицією викладаються у проблемно-хронологічному порядку. За таких обставин уся аналітика часто обмежується прикінцевими висновками.

По-друге. Україноцентризм і національно-патріотична глорифікація минувшини залишаються визначальними принципами оцінювання і характеристики суспільних процесів і явищ. Аналізуючи літературу, присвячену окремим аспектам нашої теми, повсякчас зустрічаємо явище, коли науковці не пропонують нових – власних, одержаних на основі ними ж проаналізованого емпіричного матеріалу, – оціночних характеристик суті, значущості, ролі, впливів, наслідків певних історичних подій, явищ, персоналій тощо, а воліють покликатися на думки і погляди попередників, передусім істориків-мемуаристів, які з відомих причин відзначаються суб'єктивізмом, а нерідко й суперечать засадам історизму.

По-третє. Цікаві сюжети та подекуди якісно новий рівень історичних знань й уявлень про різні аспекти суспільно-політичних процесів у Галичині пропонують дослідники, висвітлюючи їх з позицій мікроісторії, історії повсякденності, психоісторії та інших «нетрадиційних» для вітчизняної історіографії методологічних підходів, які активно вико-

[25] Корольов Г. Дисертації з проблем історії Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2011. – №11. – С. 409–429.

ристовуються західною наукою. Поряд з цим, чимало потенційних можливостей несе використання її науково-теоретичних розробок у галузях військової, соціальної, економічної, політичної (інституціональної) історії тощо.

По-четверте. Комплексне, глибоке осмислення історії ЗУНР, як, зрештою, і багатьох інших фундаментальних проблем історії України та її окремих регіонів, неможливе без з'ясування їх поліетнічної сутності. Це ж стосується і розуміння альтернативності історичного процесу, що вимагає від дослідників урахування як усієї сукупності чинників, що зумовлювали ті чи інші вияви суспільного життя, так і різних (відмінних, полярних) думок і поглядів самих дослідників – мемуаристів, професійних істориків тощо.

Досягнутий рівень знань зумовлює потребу і перспективність спеціальної комплексної розробки наукових проблем історії Галичини воєнно-революційного періоду 1914–1919 рр., складовою яких безпосередньо є й історія ЗУНР. Вона, на нашу думку є органічною ланкою не лише революційних процесів у краї, Української революції 1917–1920 (1923 років), а й органічною зав'язю, що сполучає українське суспільство до і після Першої світової війни. При цьому маємо на увазі не стільки суспільство галицьке, як загальнонаціональне українське, складовою якого галицьке стає саме після етапу ЗУНР, соборницьких дій УНР та ЗУНР 1919 року.

Перед сучасною українською історіографією щодо вивчення історії ЗУНР, вважаємо, стоять на сьогодні наступні завдання як короткотермінового,так і довгострокового характеру:

- потребують концептуальної зміни підходи до визначення хронологічних меж Української революції, невід'ємною складовою якої була й ЗУНР. Маємо на увазі такий підхід, коли Українську революцію слід розглядати саме як складову процесів так званої «Другої весни народів», Великої Східноєвропейської революції 1914–1922 рр., а не революції в Росії, початок якої припадає на 1917 рік. Це дало б змогу остаточно ввести українське національне і державне відродження у канву загальноєвропейських процесів, розглядати історію України як складову європейської історії, а не частини процесів загальноросійського характеру. При цьому не принциповим, на нашу думку, є факт продовження революційних процесів в ЗУНР до 1923 р.[26], який лише підкреслює особливості міжнародно-правового врегулювання повоєнного світу і специфіку національно-державного будівництва в Україні того періоду.

[26] мова йде про верхню межу, березень 1923 ріку, коли було прийнято рішення Ради Послів Антанти щодо передачі території Східної Галичини - території ЗУНР - під управління Другої Речі Посполитої.

– всеохоплююче вивчення партійно-політичних трансформацій сприятиме розширенню уявлень про становище, діяльність, видозміни всіх (а не лише окремих) діючих у краї партійних угруповань та різного роду політичних і громадських інституцій;

– спеціальне дослідження соціально-економічного становища краю стимулюватиме формування цілісних уявлень про цю визначальну сферу історичного розвитку, чого не можна осягнути, розглядаючи її як «складову» чи «наслідок» певних національно-політичних та інших суспільних процесів;

– на окреме вивчення та компаративістський аналіз заслуговує життєдіяльність всіх етнічних спільнот краю за переломної історичної доби;

– слід визнати доцільним висвітлення сукупності всіх складових культурно-освітнього і мистецького становища і розвитку Галичини зазначеного періоду, що сприятиме з'ясуванню його місця і значення в історії культури України;

– вивчення церковно-релігійного розвитку Галичини зазначеного періоду як самостійної дослідницької проблеми має відтворити всю унікальність цього визначного явища в історії духовного життя України та всієї Європи.

Галина Басара-Тиліщак,
Інститут історії України НАН України

Від провінційної глибинки до революційного центру: політичні та соціокультурні аспекти розгортання Української революції в повітових містах

Одним із вузлових питань, яке ще чекає відповіді у площині наукового дослідження, залишається з'ясування ролі міста в Українській революції 1917–1921 рр., і, особливо, у період Центральної Ради, коли стрімко було пройдено шлях від потреби задоволення національно-культурницьких вимог українців до утворення самостійної держави. Причому, особливо цінним є звернення до специфіки політичного та соціокультурного життя повітових міст, які, таким чином, формують своєрідний локальний рівень для вивчення історичних процесів.

Містом у Російській імперії вважалося лише поселення визнане таким офіційною владою із закріпленням цього законодавчо. Ці поселення мали статус губернських та/чи повітових центрів, а також безповітових і заштатних міст, у них перебували представники державної адміністрації та міська влада[1]. Домінантним чинником розвитку міста у Російській імперії було визначено державну потребу в його існуванні, насамперед, як адміністративного центру. Всього в українських губерніях, згідно перепису 1897 р., знаходилося 120 офіційних міст та 3 мільйони міських жителів, що становило 13,2% всього населення.

На початку XX століття найбільш поширеною класифікацією міст за кількістю населення була така: 1) міста-села – менше 5 тис. жителів, 2) малі міста – від 5 до 20 тис., 3) середні – від 20 до 100 тис.[2] Завдяки дослідженням В. Семенова-Тян-Шанського поширилося твердження, що саме у містах, населення яких перевищує 20–25 тисяч, складаються можливості для радикальної зміни способу життя порівняно із селом[3]. На час першого всеросійського перепису населення 1897 року більшість українських міст належала до групи малих міст з населенням від 5 до 20

[1] Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей. – С.-Петербург, 1905. – 108с.

[2] Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII– начало XX вв.): В 2-х т.– С.-Петербург: "Дмитрий Буланин",1999. – Т.1. – С. 287.

[3] Семенов-Тян-Шанский В. Город и деревня в европейской России: Очерк по экономической географии. – СПб.,1910. – С. 73.

тисяч жителів і ця обставина накладала характерний відбиток на їхнє соціокультурне обличчя. Нерівноцінними були і мобілізаційні можливості різних за величиною міст.

За даними перепису 1897 року 12 міських центрів в українських губерніях нараховували менше 5 тисяч жителів (так звані міста-села), 85 міст відносилися до малих і 23 – до середніх. Причому кількість населення в усіх губернських містах перевищувала 20 тисяч жителів, а більшість повітових центрів належала до групи малих міст. Проаналізувавши показник кількості українського населення та національних меншостей у трьох типах міст українських губерній, відмінних за розміром, бачимо, що на 1897 р. у 75 містах (із 120-ти) переважали українці. У тому числі: у 5 містах-селах (з 12-ти), у 7 середніх містах (з 23-х) та у 63 малих містах (з 85-ти)[4].

Проаналізувавши показник українського населення та національних меншостей у трьох типах міст, відмінних за розміром, з'ясовано, що українці становили більшість міського населення у малих містах, а це в основному повітові міста, шести українських губерній. У середніх містах вони переважали лише у трьох губерніях – Полтавській (45%) Харківській (78%) та Чернігівській (53%), поступившись на Київщині єврейському населенню (61%), а на Катеринославщині та Херсонщині – росіянам (відповідно, 65% і 41,5%). Врахувавши, що у Волинській та Подільській губерніях в середніх містах переважали євреї, можна загалом відзначити слабку присутність українців у мобілізаційно потужніших середніх містах.

Важливим є також з'ясування рівня урбанізованості кожної з найбільших національних груп міського населення українських губерній. Відтак, встановлено, що українці були найменш урбанізованою національною групою, віддавши у цьому відчутну перевагу єврейському та російському населенню. Здійснений аналіз соціальної структури та структури зайнятості основних національних груп городян засвідчив, що, навіть становлячи більшість у повітових центрах, українці значно поступалися росіянам щодо збалансованості соціальної структури та зайнятості в управлінському апараті та інтелектуальних сферах.

---

[4] Підраховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 86–88; Там само. – Т. XIII. – Екатеринославская губерния. – С. 74–75; Там само. – Т. XVI. – Киевская губерния. – С. 88–90 ; Там само. – Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 98;Там само. – Т. XXXIII. – Полтавская губерния. – С. 100–103; Там само. – Т. XLI. – Таврическая губерния. – С. 94. Там само. – Т. XLVI. – Харьковская губерния. – С. 102–105; Там само. – Т. XLVII – Херсонская губерния. – С. 90–92; Там само. – Т. XLVIII. – Черниговская губерния. – С. 112–115.

У 1913 році містечка і посади у Російській імперії, незважаючи на існування у них спрощеного міського управління, остаточно були віднесені до сільських поселень. Офіційно на українській території було визнано 139 міст[5]. В адміністративному відношенні вони розподілились на 9 губернських та 93 повітові центри, 6 безповітових та 28 заштатних міст, а також одне військове губернаторство (Миколаїв) та три градоначальства (Одеса, Севастополь і Керч)[6]. До 1917 року цей поділ не зазнав значних змін. Лише до статистичних збірників, що стосувалися Волинської губернії, після 1913 року почали заносити дані щодо Здолбунова – заштатного міста Острозького повіту[7].

Формальна ознака визначення міста за наявністю адміністративного статусу зумовила те, що такі значні за кількістю населення та розвитком промисловості поселення, як Юзівка чи Кам'янське Катеринославської губернії офіційно вважалися селищами. Очевидна невідповідність юридичного та дійсного становища, хоча і відзначалася ще при підбитті підсумків перепису 1897 року, була ліквідована лише постановою Тимчасового уряду від 3 червня 1917 року, згідно з якою, серед інших, було перетворено у міста із введенням у них «Городового Положения» 15 сільських поселень у п'яти українських губерніях[8]. Статус повітових центрів їм не надавався. З цієї причини жителі Білої Церкви протягом всього 1917 року клопоталися про одержання статусу повітового міста[9].

Згідно з III Універсалом до території Української Народної Республіки увійшли три повіти материкової частини Таврійської губернії: Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський, у межах яких розташовувалися п'ять міст: повітові центри – Бердянськ, Олешки, Мелітополь та два заштатні міські поселення у Бердянському повіті – Ногайськ та Орєхов.

Розвиток міст, що був визначений потребами адміністративного управління, до початку 1917 року, значно відставав від молодих промислових центрів. Так, кількість мешканців Луганська, за адміністративним статусом безповітового міста Слов'яносербського повіту на Катеринославщині, за цей період зросла утричі, а Олександрівська

[5] Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 52.

[6] Население городов по переписи 28-го января 1897 года. – 42с.

[7] Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Изд-е Волынс. Губ. Статист. Ком-та. – Житомир: Волынс. Губ. Типография, 1915. – С. 53.

[8] Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – 1917. – 3 августа. – № 181. – Отд. 1. – Ст. 997. – С. 1789.

[9] ДАКО. – Ф. 1716. – Оп. 2. – Спр. 39.

– удвічі[10]. На 1909 рік усі, за винятком одного, промислові міста Катеринославщини, увійшли до групи середніх міст[11]. Водночас на Чернігівщині ще у 1917 році, окрім Чернігова, Ніжина та Новозибкова, решта 15 міст далі залишались у групі малих[12]. Урбанізація Півдня України відбувалася на основі прийшлого елемента. Характерним було значне зростання населення міст-залізничних станцій. Зокрема, Жмеринка Подільської губернії до 1910 р. подвоїла своє населення[13]. На станції Бахмач Чернігівської губернії у 1917 році кількість жителів перевищувала 30 тисяч[14]. Подільська, Волинська та Київська губернії входили у смугу осілості єврейського населення, визначеної царським урядом. В її межах євреям заборонялося проживати у сільській місцевості, концентруючи їх у містах. Зазначені чинники зумовили відчутні регіональні диспропорції у національній структурі українських провінційних міст.

Дослідники відзначають, що наприкінці XIX ст. більшість міського населення України (понад дві третини) сформувалася за рахунок корінних мешканців свого повіту. Найвищі показники такої участі спостерігалися на Правобережжі та Лівобережжі. Характерною рисою структури урбанізації у Степовому районі, в який об'єднали Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, була знижена, порівняно до інших районів, питома вага уродженців свого повіту і найбільш висока – уродженців інших губерній у складі міського населення. Однак, на початку XX ст. саме тут зберігалися високі темпи і рівень урбанізації, що призвело до значної концентрації у цих губерніях міського населення, де у 1913 р. проживало 42% усіх городян України[15].

Рівень урбанізованості кожної з найбільших національних груп міського населення українських губерній напередодні революції характеризувався значними відмінностями залежно від адміністративного статусу міського поселення та регіональних особливостей. Погубернський аналіз урбанізованості дозволив виявити специфіку розселення кожної

[10] Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – К.: Держвидав «Господарство України», 1930. – С. 130.

[11] Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. на 1911–1912 год. – Киев: Изд-е тов-ва Л. М. Фиш, 1911. – С. 49.

[12] Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Чернигов: Черниг. Губ. Стат. Бюро, 1919. – С. 68.

[13] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольск: Типограф. Подольск. Губернск. Правления, 1911. – С. 48.

[14] Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – С. 68.

[15] Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1972.– С. 53–54.

національності у губернському центрі, повітових містах та безповітових і заштатних містах. Результати показали, що українці були найменш урбанізованою національною групою, віддавши у цьому відчутну перевагу єврейському та російському населенню. Так, матеріали перепису 1897 року засвідчили найнижчі показники урбанізованості українців, які зменшувалися від 5,7% у повітових містах Харківщини до менше 1% від усього українського населення цих губерній у Херсоні, Чернігові та Кам'янці-Подільському. У той же час більше чверті усіх росіян Подільської, більше третини Полтавської та 41,2% Херсонської губерній населяли повітові центри. Більше 62% євреїв Полтавщини, 50% усього єврейського населення Херсонщини та 37% Чернігівщини були жителями повітових міст. Аналіз преференцій розселення продемонстрував, що городяни-українці здебільшого були мешканцями повітових центрів, тоді як меншини населяли і повітові, і губернські міста[16]. Аналіз даних щодо рівня грамотності населення українських губерній засвідчує, що у містах він був вищий за загальний по губерніях і, в середньому, згідно перепису 1897 року, становив 40%. Найбільша кількість грамотних спостерігалася серед городян-євреїв та росіян. Цю тенденцію ілюструє ситуація у Городні Чернігівської губернії. Більшість населення повітового центру становили українці, з яких 63% були грамотними. Рівень грамотності решти національностей, що населяли місто, вищий: серед євреїв –76%, росіян – 72%, поляків – 66,5%[17]. Зазначені чинники створили українцям несприятливі позиції для конкуренції з національними меншостями та уможливили опанування останніми головних інституційних ресурсів міст.

Аналіз розподілу самодіяльного населення національних груп міських жителів за родами занять за переписом 1897 р. дозволяє виокремити певні загальні тенденції. Зокрема, виділяються провінційні міста трьох губерній – Київської, Полтавської та Чернігівської, де серед зайнятих в адміністрації, судових органах та поліції переважали городяни-українці – відповідно – 55%, 70% та 50,7%. У містах решти губерній у цих сферах переважали росіяни. Загалом, у навчальній та виховній діяльності домінували євреї. Зокрема, на Київщині їх у цій галузі було за-

[16] Підраховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 86–88; Там само. – Т. XIII. – Екатеринославская губерния. – С. 74–75; Там само. – Т. XVI. – Киевская губерния. – С. 88–90; Там само. – Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 98; Там само. – Т. XXXIII. – Полтавская губерния. – С. 100–103; Там само. – Т. XLI. – Таврическая губерния. – С. 94; Там само. – Т. XLVI. – Харьковская губерния. – С. 102–105; Там само. – Т. XLVII – Херсонская губерния. – С. 90–92; Там само. – Т. XLVIII. – Черниговская губерния. – С. 112–115.

[17] ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 112.

йнято близько 72%, на Поділлі – 65%, Волині – 60%. Здійснений аналіз соціальної структури та структури зайнятості основних національних груп городян засвідчив, що, навіть становлячи більшість у повітових центрах, українці значно поступалися росіянам щодо збалансованості соціальної структури та зайнятості в управлінському апараті та інтелектуальних сферах[18].

Політична весна 1917 року увірвалась в українські провінційні міста революційним пробудженням городян до громадської праці та участі у політичному житті. Вакууму влади у більшості провінційних міст у перші дні революції не утворилося. Типовим був процес її легітимного переходу до демократизованих органів самоврядування. Сприятливим для цього виявився той факт, що, як підкреслює В. Верстюк, «революція почалася в Україні з помітним запізненням, без особливого напруження і боротьби, коли, власне, питання про владу було з'ясоване»[19]. Паралельно відбувалося формування нових органів місцевої влади шляхом утворення губернських, міських і повітових громадських комітетів, які до реформи виборчого законодавства розглядалися як своєрідний сурогат представництва всього населення.

У губернських та багатьох повітових центрах міські громадські Комітети сформувалися раніше ніж повітові, та були більш активні у налагодженні нового життя (наприклад, у Лохвиці, Каневі, Ніжині, губернських містах)[20]. У зв'язку із законодавчою невизначеністю демократизація органів міської влади відбувалася стихійно і, залежно від ситуації у кожному конкретному місті, такими шляхами: або дума ставала ядром новостворених громадських органів влади (характерною у цьому плані відзначимо ситуацію у Єлисаветграді) або ж міське самоврядування потрапляло під контроль Ради громадських організацій (Кам'янець-Подільський)[21]. Як окремий випадок можна зазначити ситуацію в Житомирі, де відбулося організаційне становлення Ради громадських організацій, однак цей процес контролювала й спрямовувала

[18] Підраховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 180–181; Там само. – Т. XIII. – Екатеринославская губерния. – С. 143;158–159;162; Там само. – Т. XVI. – Киевская губерния. – С. 189;190;193; Там само. – Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 184–186; Там само. – Т. XXXIII. – Полтавская губерния. – С. 186–198; Там само. – Т. XLVI. – Харьковская губерния. – С. 188–200; Там само. – Т. XLVII – Херсонская губерния. – С. 218–222; Там само. – Т. XLVIII. – Черниговская губерния. – С. 202–214.

[19] Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997. – С. 109.

[20] ЦДАВО України. – Ф. 2117. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2–7 зв; Там само. – Спр. 3.– Арк. 189–189зв.

[21] ДАКрО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 678. – Арк. 20; Там само. – Оп. 10. – Спр. 30. – Арк. 1; Подолянин. – 1917, 21 марта.

міська дума[22]. Необхідність запровадження посади міського комісара як представника адміністративної влади виносилася Тимчасовим урядом на розгляд місцевого громадського комітету. Як правило, якщо у місті міський комітет сформувався раніше ніж повітовий, то виділення окремого міського комісара визнавалося громадськістю бажаним (Ніжин, Черкаси, Ізяслав). У спогадах Д. Дорошенка знаходимо промовисту характеристику посадовців Ніжина і повіту: «Ним (міським комісаром – Г.Б-Т.) був професор філософії і психології Ніжинського Історико-філологічного інституту, який, однак, в адміністраційних справах мав так само мало знань і досвіду, як і його студент – другокурсник, що був повітовим комісаром. Ними обома заправляв начальник місцевої міліції, «підпільний адвокат» і серед міліції процвітало хабарництво»[23].

Одночасно у багатьох провінційних містах відбулося організаційне оформлення Рад робітничих депутатів, які, завдяки активній позиції щодо участі у діяльності громадських структур, послідовно зміцнювали свій вплив і перетворювалися на повноцінний осередок влади. Особливо характерними у цьому плані були перші кроки Ради у Житомирі, Єлисаветграді, Полтаві, Пирятині, Рівному. Процес демократизації міського самоврядування, формування громадських Комітетів зумовили появу величезної кількості громадських організацій – національних, професійних, культурно-просвітницьких. Так, наприклад, у Сумському повітовому громадському Комітеті було представлено 72 міські організації[24].

Революція, що увійшла у провінційний міський соціум у березні 1917 року як загальноросійське явище, поступово набрала відмінних від спільного процесу специфічно українських рис. Початок організації українців у провінційних містах набув культурно-просвітницьких форм. Низка місцевих та всеукраїнських національних з'їздів і, особливо, Український національний конгрес, дали поштовх до політичного згуртування і утворення місцевих українських рад. Проте, ще до початку Конгресу у Центральну Раду надійшли відомості про їх організацію у Бердичеві, Сосниці, Середині-Буді, Проскурові, Бахмуті, Ромнах, Верхньодніпровську[25]. Збори української інтелігенції Лебедина також передусім організували Тимчасовий український комітет, уже йому до-

[22] Волынь, – 1917, 7 марта.

[23] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918): У 2-х ч. – Львів: Вид-во «Червона Калина»,1923. – Ч.ІІ: З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – С. 21–22.

[24] Южный край. – 1917, 26 июня.

[25] Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі, – 1917, 8 квітня.

ручивши закласти у місті "Просвіту"[26]. Так само ще до рішення другої сесії Центральної Ради 22–23 квітня 1917 р. про організацію місцевих українських рад у Житомирі на початку квітня була утворена та розгорнула діяльність Волинська українська рада[27].

Діяльність українських громад та їх участь у громадсько-політичному житті значною мірою визначалися ситуацією, в якій опинилося українство провінційного міста. Важливого значення набувала внутрішня здатність громади до самоорганізації, наявність у її керівництві сильних лідерів і відомих діячів, позиція в українському питанні місцевих органів виконавчої влади та самоврядування, ставлення до українського руху городян інших національностей. Суттєвою для об'єднання українських сил на провінції була опора на всеукраїнський орган – Центральну Раду. З перших днів існування привітання на її адресу від громад українців Чернігова, Кременчука, Городні, Охтирки[28] та інших міст, з одного боку, засвідчували підтримку заходів київської української інтелігенції ширшим загалом громадськості, з іншого, давали місцевим національним організаціям можливість орієнтації на єдиний національний політичний орган, чим зміцнювали їхні позиції у середовищі загальноросійських та іноземних товариств та осередків. Однак на початковому етапі революції Центральна Рада не встановила своєї чіткої вертикалі влади, що позбавило її надалі можливості не тільки використовувати місцевий потенціал для державотворення, а й укорінюватися на місцях як новопостала політична сила. Загалом, муніципальна політика Центральної Ради та її урядів була недостатньо активною та дієвою, що визначило у майбутньому долю підтримки української влади у провінційних містах.

Вагому можливість зміцнити своє становище у політичному просторі провінційних міст надавала українському рухові розбудова мережі національних партій. Помітних успіхів у створенні своїх осередків на провінції досягла Українська партія соціалістів-революціонерів, яка зосередила у своїх руках мережу інструкторських кадрів Центральної Ради. Так, зі слухачів інструкторських курсів у Херсоні усі, призначені кадровими інструкторами в Єлисаветградський та Тираспольський повіти, «за поглядами» – українські есери[29]. Особливі сили українським партіям довелося спрямовувати на поборювання впливів російських політичних сил у повітових містах. Характер і результати муніципальної кампанії 1917 р. у малих міських центрах засвідчили слабку партійну диферен-

[26] Рідне слово (Харків), – 1917, 8 квітня.
[27] Волынь, – 1917, 5 апреля.
[28] Вістник тов-ва «Просвіта» у Катеринославі, – 1917, 15 квітня.
[29] ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 137 зв.

ціацію та низьку політичну свідомість городян. Виявлена характерна тенденція зменшення кількості партійних списків із збільшенням числа кандидатів від обивателів відповідно до зменшення розміру міста, підтвердила спостереження сучасників, що партійність у провінційних містах розвинута слабко, а населення поділяє себе не на політичні партії, а на класи: буржуазію і демократію[30]. Російські політичні сили у провінційних містах, зорганізувавшись, завдяки вищому рівню політичної мобілізації, раніше за українців, захопили керівництво революційними перетвореннями. Під час організації власного національно-політичного життя в українських провінційних містах усі колишні «інородці» Російської імперії зіткнулися з протидією як промонархічної частини міського суспільства, зросійщеного бюрократичного та педагогічного апаратів, так і російської революційної демократії.

Повалення Тимчасового уряду та прихід більшовиків до влади зумовили переорієнтацію міських самоврядувань та незбільшовичених Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів у бік визнання Центральної Ради та Української Народної Республіки. Однак цю підтримку можна означити швидше як ситуативну, визначену за принципом "меншого зла". Водночас численні національні збори, свята, маніфестації та підйом національних почуттів, викликаний III Універсалом, засвідчили другий пік українського національно-політичного життя у 1917 році. Виборчі кампанії до Всеросійських та Українських Установчих зборів, будучи найбільш очікуваною суспільством подією 1917 року, стали школою формування демократичної політичної культури населення. Тому замах більшовиків на всенародно обране представництво неминуче налаштував проти них широкі міські кола, що найбільш характерно виявилося у хвилі протесту органів міського самоврядування проти цієї сваволі. Водночас загроза скликанню Всеросійських Установчих зборів спонукала міські самоврядування до підтримки ідеї проведення Українських Установчих зборів. Особливо виразно така переорієнтація помітна на прикладі самоуправління Єлисаветграда. Так, обговорюючи на своєму засіданні 23 листопада 1917 р. телеграму В. Винниченка з пропозицією негайно взятися за організацію виборів до Українських Установчих зборів, виборча комісія зазначала, що вона була сформована винятково для проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів[31]. Але вже на засіданні міської думи 10 грудня 1917 року було прийнято резолюцію соціалістичних фракцій, в якій наголо-

[30] ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 62.
[31] ДАКрО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 13.

шувалося, що організовані на принципах найдосконалішого виборчого закону Українські Установчі збори дадуть вірне відображення прагнень всього населення, що дозволить приступити до державного будівництва[32]. Міська влада Амур-Нижньодніпровська змушена була самостійно профінансувати всі витрати на вибори, оскільки Окружна комісія не виділила належних коштів[33].

Початок виборчої кампанії до Українських Установчих зборів стимулював розв'язання питання про реальне приєднання до УНР територій, що, або за Інструкцією Тимчасового уряду були вилучені із числа губерній, на які поширювалася влада Генерального Секретаріату, або згідно з III Універсалом мали постановити про це шляхом вияву організованої волі народу. Зокрема, це вплинуло на винесення резолюції міської думи Бердянська Таврійської губернії, в якій дума висловилась за приєднання міста до Української Народної Республіки як складової частини федеративної Російської республіки[34]. Також про приєднання до УНР та проведення виборів заявили з Путивля на Курщині та міста Дмитріївська Таганрозького округу Області Війська Донського[35].

Складні загальнополітичні умови – українсько-більшовицька війна та більшовицька окупація частини провінційних міських центрів, існування українського радянського уряду, а також слабкість українських органів виконавчої влади на місцях, їх неспроможність протистояти погромам та безчинствам деморалізованих солдат, що поверталися з фронту, зумовили слабкий відгук городян на проголошення IV Універсалу та пасивність під час наступу більшовицьких військ. Встановлення узимку 1918 року радянської влади у провінційних містах зумовило згасання активного політичного життя городян. Зосереджуючи у своїх руках повноту влади у місті, Рада робітничих та солдатських депутатів встановлювала контроль за діяльністю самоврядування та міських урядових установ шляхом призначення до них своїх комісарів. З метою ліквідації можливого осередку антибільшовицької боротьби, міські думи розпускалися. Зокрема, це відбулося у Глухові, Стародубі, Бердянську, Вінниці, Полтаві, Слов'янську. Методи червоного терору, грабунки і контрибуції зумовили значне зростання антибільшовицьких настроїв навіть серед тих городян, які вбачали у них представників загальноросійської влади. Політичну ситуацію, яка виникла у містах після встановлення

[32] ДАКрО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 577. – Арк. 22.

[33] ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1–1зв.

[34] ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 50.

[35] ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 65 зв.; Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 5.

більшовицької влади, промовисто ілюструє мова наказів Верховного комісара по боротьбі з контрреволюцією, начальника гарнізону і коменданта міста Ізюм Л. Шарова. Про цю, одіозну, навіть за більшовицькими мірками, постать у спогадах Є. Бош зазначається, що у період боротьби з Центральною Радою його двічі арештовували за бандитизм[36]. Зосередивши усю повноту влади у місті, Шаров оголосив в Ізюмі військовий стан. Усі зібрання громадян, які не перебувають на службі у міліції чи Червоній гвардії, постановлялося розсіювати вогнем. Наказ №3 передбачав: «Усякий шпигун, висланий Центральною Київською Радою, буде публічно розстрілюватися». Громадянам, у тому числі і офіцерам, належало здати зброю[37]. Городяни Ізюму виявляли свій протест, зриваючи накази комісара. У відповідь Шаров, розцінюючи ці дії як шкідливі революції, наказав розстрілювати винних на місці[38]. За таких обставин повернення української влади розцінювалося як можливість налагодження звичної діяльності міських інституцій у межах українського державного організму.

Осягнення революційного процесу в українських провінційних містах неможливе без проникнення у сферу культури цього часу. Соціокультурний розкол, який уособлював місто у Російській імперії, з вибухом революції значно поглибився і набув повсякденних реальних виявів протистояння міста і села. Для діячів Української революції місто *a priori* було несприятливим середовищем для національно-визвольних змагань українців. На переконання місцевої еліти, в Україні соціокультурна межа для національного відродження проходила по лінії «неукраїнське місто – українське село». Розуміння міста як ретранслятора чужої українському селянству культури було властиве переважній частині української інтелігенції провінційних міст і значно ускладнювало освоєння ними міського культурного простору. Проте, селянин, приносячи у місто своє стихійне українство, одержував для нього поживу в українській книгарні. У повітових центрах, за даними «Книгаря» на 1918 рік, існувало 13 українських книжкових видавництв, причому у місті Валки – два[39]. Від їх видавничого репертуару залежало наповнення місцевих книгарень українською літературою. За підрахунками М. Люзняк четверте місце серед видань у 1917 році займала агітаційна література[40].

[36] ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 84.

[37] Там само. – Спр. 5. – Арк. 142.

[38] Там само. – Арк. 143.

[39] Підраховано за: Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень. – С. 1009–1011.

[40] Люзняк М. Українська науково-популярна книга кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення. – Львів: ЛДКФ «Атлас», 2000. – С. 261.

Саме вона була активно затребувана і поширювалася серед українських громад у провінційних містах. Так, інструктор Центральної Ради на Херсонщині І. Залізняк передав «Просвіті» міста Бобринець бібліотечку, в якій переважали агітаційні видання, серед них «До інтелігенції на Україні», «Нова нагорня проповідь», «Що таке Установчі Збори», «Чого хоче українська партія соціал-революціонерів», «Якої Росії треба людям», загалом, 16 найменувань[41]. Про значний попит на суспільно-політичну літературу свідчили учасники агітаційних бригад, організованих Центральним Бюро професійної спілки залізничників, які відзначали, що привезені книги охоче купляли навіть ті, хто вороже поставився до їх діяльності[42]. Незважаючи на значну інтенсифікацію українського книгодрукування та книгорозповсюдження протягом березня 1917 – квітня 1918 рр., слід наголосити, що у зрусифікованому соціокультурному середовищі провінційного міста українська книжка потрапляла в умови жорсткої конкуренції з російськомовними виданнями, на боці яких були могутні засоби та досвід загальноросійських організацій. У період Центральної Ради в українських провінційних містах (без губернських центрів та Одеси) виходило 98 газет різноманітних політичних напрямків. В окремих міських центрах виходило по декілька видань і тільки у Волинській губернії місцева преса існувала лише у Житомирі[43]. Аналізуючи стан провінційної преси на жовтень 1917 року, у «Книгарі» схвально відзначалося, що, на відміну від подібних видань у російських губерніях, українські газети не дебатують політичні справи світового чи загальноросійського значення, а головну увагу звертають на місцеве життя громади. Констатувалося, що найбільш розвинена повітова українська преса і гірший стан справ з українськими періодичними виданнями у губернських центрах. Однак причину цього явища вбачали не лише в зросійщенні великих міст, а й у можливості їх жителів передплачувати центральні українські часописи[44].

Відродження культурного життя національних громад провінційних міст передусім відобразилося у театральному та музичному репертуарі вистав, концертів, вечорів. Характерним прикладом національно-культурного пробудження багатонаціонального міста був Житомир, в якому протягом березня 1917 р. можна було побачити українські спектаклі «Хмара», «Назар Стодоля», «Жидівка-вихрестка» та оперету «Сватання

[41] ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 111.

[42] Робітнича газета, – 1917, 5 серпня.

[43] Підраховано за: Преса України: Газети 1917–1920 рр.: Бібліографічний покажчик./ Укладач Г. Я. Рудий. – К., 1997. – 97с.

[44] Вечерницький А. Українська преса // Книгарь. – 1917. – Ч. 2: жовтень. – С.78–79.

на Гончарівці». У квітні у місті відбувся концерт єврейської народної музики та перша театральна постановка єврейською мовою. Того ж місяця у Житомирі гастролював знаменитий варшавський комік Антон Фертнер[45]. Українські вистави у провінційних містах, як правило, ставилися зусиллями гуртка місцевих аматорів або просвітянами. Рівень їх професійної майстерності, безумовно, не може порівнюватися із корифеями тогочасного українського театру. Водночас, роль аматорів в ознайомленні з українською театральною культурою, у піднесенні національної свідомості городян через вдало підібраний репертуар не можна недооцінювати. Зокрема, у відгуку критика про постановку любительським театральним гуртком Охтирки п'єси «Зоря нового життя» за А. Кащенком, зазначалося: «Немає балаганщини, гопаків та танців, взагалі суходольщини. Глядачів на виставах повно». Проте, не завжди зросійщені обиватели прихильно ставилися до театральних спектаклів української громади. Так, влаштована у Старобільську заходами «Просвіти» вистава «Невольник» була проігнорована міською інтелігенцією, а місцева газета «Старобельская жизнь» відмовилася публікувати українською мовою рецензію на спектакль[46]. У репертуар аматорів найчастіше добиралися добре відомі твори Т. Шевченка, М. Старицького. Характерною була постановка раніше заборонених п'єс[47]. Однак ті, хто дійсно вболівали за долю українського театру на провінції, піднімали питання про суть і користь справи національно-культурного розвитку аматорського театру, вважаючи, що постановка спектаклів непрофесійними любителями – це все-таки сурогат мистецтва, і закликали до заснування у містах відділів Українського народного театру[48]. Зростали вимоги провінційного глядача і до постановок відомих українських труп. Так, під час гастролей у Радомишлі театру Садовського місцевий критик відзначав, що артисти, незважаючи на високі ціни на квитки, не дбають про гарну постановку, на сцену деколи виходять актори, які не знають української мови, а репертуар складають п'єси Суходольського[49]. Про дійсне зацікавлення городян саме українським театром свідчило і те, що все частіше у міські театри запрошувалася українська трупа. Зокрема, організовуючи театр на курорті мінеральних вод, саме артистам-українцям віддали перевагу гласні міської думи Слов'янська[50].

[45] Волынь, – 1917, 20 марта; 21 марта; 5 апреля; 12 апреля.
[46] Рідне слово, – 1917, 22 липня.
[47] Подолянин, –1917, 21 марта.
[48] Наша спілка (Ромни), – 1917, 24 травня.
[49] Народне діло (Радомишль), – 1917, 17 листопада.
[50] ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 10.

Таким чином, на початку XX століття спостерігалися значні викривлення в етнодемографічній та етносоціальній структурі жителів українських провінційних міст, що, у свою чергу, забезпечило городянам російської та єврейської національностей кращі умови для політичної та соціальної мобілізації. Українці мали найнижчий рівень урбанізованості та присутності у мобілізаційно потужніших типах міських поселень, а, звідси, й несприятливі позиції для конкуренції з іншими національними групами у містах. Характер заходів Тимчасового уряду щодо залучення органів міського самоврядування до трансформованої у результаті Лютневої революції 1917 року загальноросійської системи державного управління, свідчить, що демократизація муніципального законодавства, здійснена петроградським урядом, з одного боку, сприяла збереженню органів територіальної самоорганізації у містах у системі загальноросійського державного апарату та закріпленню за органами міського самоврядування провідної ролі у політичному житті міст, а з іншого – забезпечила загальноросійському уряду підтримку з боку міської влади. Визначальними чинниками, які впливали на дієвість муніципальної політики Центральної Ради та її урядів, були зміни її власного політико-правового статусу. У підсумку діяльність української влади по налагодженню співпраці з міськими інституціями була малоактивною і не змогла забезпечити їй підтримку з боку міської спільноти.

Лютнева революція 1917 року спричинила пробудження громадсько-політичного життя городян та національного руху українців, євреїв, поляків та представників інших національних меншостей. Структурні зміни виконавчої влади в українських провінційних містах протягом березня – листопада 1917 року сприяли розвитку загальноросійського революційного процесу. В його річищі наростала політизація українського руху та характерні тенденції громадсько-політичного життя міських національних громад: розмежування в напрямках сіонізму та соціалізму всередині єврейської спільноти, поглиблення національно-визвольних устремлінь поляків.

Реакція городян на вузлові політичні події восени 1917 – на початку 1918 рр. була виразним індикатором сили впливу основних політичних сил, які боролися за владу. Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків та розгін Всеросійських Установчих зборів зумовили переорієнтацію міських самоврядувань у бік визнання Центральної Ради та Української Народної Республіки. Однак, цю підтримку можна означити швидше як ситуативну, що проявилося під час українсько-більшовицької війни. Слабкість українських органів виконавчої влади на

місцях, їх неспроможність протистояти погромам та безчинствам збільшовичених і деморалізованих солдат, що поверталися з фронту, а також встановлення радянської влади у частині провінційних міських центрів, зумовили слабкий відгук городян на проголошення IV Універсалу.

Застосування методів червоного терору як засобу утвердження радянської влади у провінційних містах зумовило згасання активного громадсько-політичного життя і значне поширення антибільшовицьких настроїв. Тому повернення української влади було сприйняте городянами як можливість відновлення демократичного процесу та налагодження діяльності міських інституцій у межах українського державного організму.

Сфера культури провінційного міста виявилася простором політизації городян. Характерним для соціокультурного життя провінційних міст було активне проникнення та вияви у ньому загальноросійської революційної субкультури. Однак підйом визвольного руху українства та його державно-політичне уконституювання супроводжувалися спрямуванням її важливих складових у національне річище, що створило у провінційному міському соціумі сприятливе соціокультурне середовище для процесів національної ідентифікації.

Наукове видання

РЕВОЛЮЦІЯ, ДЕРЖАВНІСТЬ, НАЦІЯ:
УКРАЇНА НА ШЛЯХУ САМОСТВЕРДЖЕННЯ (1917–1921 РР.)
Матеріали Міжнародної наукової конференції
(м. Київ, 1–2 червня 2017 р.)

Упорядники:
В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко

Технічний редактор: Г. Кухарець
Коректор: О. Пильник
Комп'ютерна верстка: Ю. Литвиненко

Комунальний заклад
"Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій"
(офіційна скорочена назва – Сіверський центр післядипломної освіти)
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4438 від 13.11.2012.
1400, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 774-312 Факс (0462) 676-052
Електронна пошта: chcppk@gmail.com
Інтернет: https://sivertraining.org.ua
http://institute.sivertraining.org.ua

Здано до набору 19. 10. 2017 р. Підписано до друку 31. 10. 2017 р.
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 30,7. Ум. фарбо-відб. 30,7. Обл.-вид. арк. 31,1.
Тираж 500 прим. Зам. №14742

Віддруковано на базі
ПАТ Поліграфічно-видавничий комплекс "Десна"
14000, м. Чернігів, пр-т Перемоги, 62.
Свідоцтво Серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.